

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
А. С. ПУШКИН НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЕТ ИНСТИТУТИ

С. ИБРОҲИМОВ

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ
АНДИЖОН ШЕВАСИ

(Фонетика ва морфология)

ЎЗБЕКИСТОН ССР «ФАН» НАШРИЕТИ
ТОШКЕНТ • 1967

Ўзбек адабий тилининг таянч шеваларини, адабий тил нормаларини ва орфоэпик қоидаларини белгилаш учун етакчи шеваларнинг хусусиятларини ўрганиш ўзбек тилишунослигининг асосий вазифасидир.

Андижон шеваси ўзбек тилининг ва ўзбек адабий тилининг юзага келиши ва ривожига муҳим роль ўйнаган асосий шевалардандир. Бу монографияда андижон шевасининг фонетик ва морфологик хусусиятлари авторнинг узоқ йиллик текшириш ва кузатишлари натижасида тўпланган бой фактик материаллар асосида тасвирлаб берилган. Бу асар тилишунос илмий ходимлар, диалектологлар, ўқитувчилар ва филология факультетларининг студентлари учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир

филология фанлари кандидати

Б. Ж. ЖУРАЕВ

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

ад. орф.— адабий тил орфографиясида
анд.— андижон шеваси
бух.— бухоро шеваси
марғ.— марғилон шеваси
нам.— наманган шеваси
сар.— сарой қишлоқ шеваси
тошк.— тошкент шеваси
сам.— самарқанд шеваси
ш. к.— шунинг кабилар
ҳ. к.— ҳоказолар
прогр. ассим.— прогрессив ассимиляция
зам.— замон (ҳозирги замон)
ар.— арабча
форс.-тож.— форсча ва тожикча
рус.— русча сўз.

К И Р И Ш

Андижон Фарғона водийсининг кўҳна шаҳарларидан ҳисобланади. Гарчи академик В. В. Бартольд: „X асрда Фарғона водийсида катталик жиҳатдан Ўш учинчи ўринда туради, у билан бир қаторда фақат қишлоқ сифатида Андижон ёки Андукон кўрсатилади. Андуконнинг шаҳарга айланиши мўғуллар даврига тўғри келади, уни XIII аср иккинчи ярмида Хайду ва Дувохонлар шаҳарга айлантирдилар“¹ деса ҳам, қадимги араб сайёҳ—географлари Андижонни қишлоқ эмас, шаҳар (مدينة—„Мадина“) деб кўрсатганлар. Ибн Ҳавқал (X аср) Фарғонанинг қуйидаги жойларини қишлоқ (کور—кувар, кўплиги كورة кўра) деб атаган:

ومن كورفرغانة نسيا السفلى و أسبرة و نقا دوميان دوزان
وجدغل واورست و بيكند و سلات فاما نسيا العليا فهى اول
كورة من كوره فرغانة اذا دخلت اليها و ناحيه خجند²

Қуйидаги жойларини эса шаҳар (مدينة—мадина, кўплиги مدن—Мудун) деб ёзган:

ومن مدنها و زند رامش و برنك راشتيقان و اندكان
وهاقان الكورقان سهل و مروج و ليس فى اصفا فهما جبال³

Демак, Андижон араблар истилосига қадар, яъни VIII асрдан илгари ҳам туркий тил ривож топган қадимий шаҳар-

¹ В. В. Бартольд, История орошения Туркестана, СПб., 1915 стр. 132—136.

² كتاب المسالك و المالك، ابن حوقل

³ Ўша асар, ўша бет.

ларнинг бири эди. В. В. Бартольднинг юқорида келтирилган гаплари, афтидан, XIV аср форс тарихчиси Ҳамдуллоҳи Қазвинийнинг:

..دار الملکش اکنون اندکان است که قید و بن قاشی بن اوکتایقان و دواین براق بن چغتای خان آباد کردید *

деган фикрига асосланиб айтилганга ўхшайди. Бунда гап Андугонни Чингизхоннинг невараларидан Қайду (ёки Хайду) хон ва Чигатой шаҳзодаларининг пешволаридан саналмиш Дувохонлар обод этганлиги устида боради. Чунки, бу жумлада *بنا کردید* эмас, *آباد کردید* дейилган.

Маҳмуд Кошғарий қадимги Фарғонада, жумладан, Ўзганд шаҳрида яшовчи туркий аҳолининг этник состави чигиллардан иборатлигини ёзганда Ўзганд ва унга яқин Азғиш шаҳарларида арғулар ҳам яшашларини кўрсатган⁴. У даврларда Ўзгандга яқин шаҳарлар Ўш ва Андугон эди. Азғишнинг Ўш бўлиши мумкин эмас. Шайхи Сулаймони Бухорий ўзининг *اداق لغت چيغتایی و ترکی عثمانی* номли луғатида *Адоқ* сўзига: „*Туркистонда воқиб Андижон шаҳрининг номи қадимийсидир*“ деб изоҳ берган⁵. Бунда *Адоқ* билан *Азғиш*||*Адғиш* нинг *Ад* ўзаклари бир-бирига муносабатли кўринади. Шунга кўра Маҳмуд Кошғарий айтган *Азғиш* шаҳри Андижон <Андугон бўлмоғи, *А(н)дгон*>*А(н)ди* (ёки *А[н(ду)] гон* ўша *Аз*||*Ад*)*ғиш* нинг фоңетик варианти бўлиши мумкин.

Андижон шаҳрини обод этишга темурийлар каби мўғуллар ҳам катта аҳамият берган эдилар. Андижон қадимий савдо йўли устида жойлашганлиги, табиий ва географик маъқеининг қулайлиги (атрофи тоғсиз, текислик, сувга сероб, ерларининг мунбит ва ободлиги)⁶ ва стратегик жиҳатдан

* Ҳамдуллоҳи Қазвиний, *نزهة القلوب*, ЎзССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг қўлёзмаси, варақ 246a, 265a

⁴ ДЛТ., I, 488.

⁵ *لغت چيغتایی و ترکی عثمانی*, *شیخ سلیمان بخاری* Хижрий, 1298, 6-бет. Топонимик номларда бундай фонетик ўзгариш кўп учрайди: *Гуручмозор* (асли Гуров номи бир рус мутахассисининг қабри). *Ҳакан* (<Ҳоқон), *Жалавек* (<Жалолбек), *Оламайдон* (<Алимайдон) каби. Булар Андижон атрофидаги қишлоқ, жой номларидир. Бу кунги Қўқон эски ёзма ёдгорликларда *Хўқанд*; *Қува* эса *Қубо* шаклида учрайди ва ҳ. к.

⁶ „[Андижонга] жуда мувофиқ жой танланган. Ўрта Осиёда подшо Хайду томонидан барпо этилган Андижондек шаҳарнинг тенги кам топилади (Хайдунинг ўзи ҳам, ўринбосарлари ҳам бу шаҳарда турмаганлар), аммо фақат савдони ривожлангириш учунгина барпо этилган“ (В. В. Бартольд, *История Туркестана*, Туркгосиздат, Ташкент, 1922, стр. 28.),

аҳамиятининг катталиги билан мўғулларни ҳам қизиқтирган. Мўғуллар Қошғар йўлини ўз қўлларида сақлаш ва Хитой ҳам Қошғар билан савдони ривожлантириш учун бу шаҳарга аҳамият бериб, уни обод этганлар. Андижонга Темур ва те-мурийлар ҳам катта аҳамият берганлар. Темурийлар даврида эса Андижон Фарғонанинг марказига айланган эди.

Умаршайх Мирзонинг вафотидан сўнг унинг валиаҳди Заҳириддин Муҳаммад Бобир отасининг тахтини Андижонда қабул этган. Шу вақтдан эътиборан Андижон то Қўқон хонлигига асос солингунга қадар (XVII аср охирларигача) Фарғона водийсининг пойтахти бўлиб турган.

В. В. Бартольд «XVII асрда Андижон Фарғона водийсининг энг катта ва энг обод шаҳри бўлганидан бутун вилоят Андижон номи билан аталган, Фарғона номи эса фақат китоблардагина қолган» дейди⁷. «Ислом энциклопедияси» Шарқий Туркистон (Қошғар) халқларининг фарғоналикларни сўнгги асрларда ҳам андижонликлар деб атаганликларини кўрсатади.

Мўғулларгача ҳам, мўғуллардан сўнг ҳам Андижонда касб-ҳунар, боғдорлик ва деҳқончилик ривож топган. Андижон Урта Осиё ва Мовароуннаҳр шаҳарлари орасида иқтисодий ва маданий жиҳатдан анча ривожланган шаҳарлардан бири эди. XV асрда Андижонда санъат ва адабиёт ҳам анча юксак даражада бўлган. Бастакор, созанда, хонанда ва шоир Мавлоно Юсифи Андугоний, йирик шоир ва олим Мавлоно Сафойи Андугоний ҳамда Ҳиротда Султон Ҳусайн саройида хизмат қилган ва Навоий билан кўп вақт бирга яшаган, унинг тарбияқунандаларидан саналган Амири Саййиди Бараҳна Андугоний ва шунингдек, Заҳириддин Муҳаммад Бобир ҳам Андижондан етишиб чиққан эдилар. Мўғуллар истилоси ва те-мурийлар даврида бу шаҳар уламо, фузало ва санъаткор устодлар тўпланган маданий марказлардан бири бўлиб, маданий жиҳатдан ўзидан юқори турган Самарқанд, Ҳирот ва Қошғар билан мустақкам маданий алоқада бўлиб, улар ила тенглашишга интилар эди.

Урта Осиё Россияга қўшиб олингандан сўнг ҳам бу шаҳар собиқ Туркистон ўлкасининг иқтисодий ва маданий ҳаётида катта ўрин тутган. Бу даврда шаҳар ҳаёти янада ўсиб, янги саноат корхоналари (заводлар, электрстанция), телефон, телеграф, темир йўл қурилади, европача бинолар қад кўтаради, ерли аҳоли русча-европача ҳаёт кечириш, жумладан, саноат,

---

⁷ В. В. Бартольд, *تورکستان نینک سوغار بلیشی تاریخی* Тошкент, Ўздавнашр, 1926, 231-бет.

савдо ишларини, рус маданияти, санъатини ва рус тилини ўргана ва ўзлаштира бошлайди. Бу жараён Октябрь революциясидан сўнг янада кучайди. Бу ҳолатлар Андижонда яшовчи ўзбеклар шеvasига сезиларли даражада таъсир кўрсатди.

Андижоннинг иқтисодий ва маданий мавқеи Октябрь революциясидан кейин анча ошди, шаҳар территориал жиҳатдан жуда кенгайди, ўсди ва саноати ривожланган шаҳарга айланди. Андижон области республикамизнинг энг йирик пахтачилик ва ипакчилик базаси, нефть-газ ва бошқа табиий бойликлар ўлкаси бўлиб, Андижон шаҳри эса бу областнинг марказий шаҳридир. Бу шаҳарнинг қанчалик ривожланганини унда яшовчи аҳоли сонининг ўсганлиги, саноат ва маданият ўчоқларининг кенгайганлиги ҳам равшан кўрсатади.

XIX асрнинг 70-йилларида шаҳар аҳолисининг сони 49500 та бўлса, 1913 йилда 76367 тага, 1962 йилда эса 128500 га етган.

Шаҳарда педагогика, медицина ва пахтачилик, рус ва чет тиллар институтлари, савдо ҳамда кооперация, ҳунар, далачилик ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш мактаблари, 1961 йилги маълумотга кўра, 25200 та ўқувчига эга бўлган 19 та ўрта, 25 та тўлиқсиз ўрта, 2 та бошланғич мактаб, 12 та кечки ишчи ёшлар мактаби (1854 та ўқувчиси билан), 33 та болалар боғчаси, 14 та болалар яслиси, 2 та маданият уйи, 9 та клуб, 7 та шаҳар кутубхонаси, идора ва ташкилотлар қарамоғида бўлган 73 та кутубхона, 13 та кинотеатр, Область драма театри, 1 та ўлкани ўрганиш музейи, 4 та маданият ва истироҳат боғи, пионерлар саройи, туристлар базаси, ёш техниклар ва табиатшунослар станцияси бор. Шаҳарда радиоузел бўлиб, хонадонларнинг қарийб ҳаммаси радиолашган. Шунингдек, область аҳолисига Тошкент ва Фрунзе теле-студияларининг эшиттиришлари олиб кўрсатилади.

Шаҳар аҳолиси ёппасига саводхон. Андижон олимлар, шоирлар, ёзувчилар, бастакорлар, санъаткорлар, созанда ва хонандалар етиштиришда ўзининг қадимги традициясини узлуксиз давом эттирмоқда.

Андижонда ўзбек ва рус тилларида область газеталари, районларда эса район газеталари ва институтларнинг илмий ишлари систематик равишда нашр этириб турилади. Бу шаҳарнинг аҳолиси қадимги замонлардан бери ҳар хил қўл ҳунари касблари билан шуғулланиб келади. Шаҳарда ҳозир ҳам кўпгина ҳунармандчилик корхоналари бор. Аҳолининг кўпчилиги қисми қишлоқ хўжалиги (пахтачилик, боғдорчилик, полизчилик, сабзавотчилик, ипакчилик, асаларичилик ва паррандачилик) билан шуғулланади. Совет даврида андижон шеvasи тарқалган доирада яшовчи аҳолининг ижтимоий, иқ-

тисодий ва маданий ҳаётида ҳам зўр силжиш, юксалиш юз берди.

Андижон шеvasи этногенетик жиҳатдан қадимий чигил лаҳжасига бориб етади. «Девону луғотит-турк»да баъзи далиллар ҳам учрайди. Чунончи, Маҳмуд Кошғарий чигилларнинг тил хусусиятларини ўғузларники билан қиёслайди. Чигиллар сифатдошни буйруқ охирига *-ғучи, -ғучи* қўшиб (*борғучи, келғучи* каби) тузсалар, ўғузлар буйруқ охирига эмас, ўтган замон феълига *-чи* қўшимчасини қўшиб (*бардачи, келдачи* каби), қоидани бузадилар дейди⁸. Чигиллар ўтган замон феълнинг буйруқ охирига *-ди* қўшиб яасалар, ўғузлар *-дуқ* қўшиб, қоидани бузадилар. Чигиллар келаси замон I шахс (сўзловчи) феълни *барирман* тарзида ифодаласалар, ўғузлар *мен борон* деб, тамоман бошқача сўзлайдилар⁹. Чигиллар тилининг ана шу хусусиятлари бугунги андижон шеvasидаги ҳолатларга мос келади. Чунончи, юқорида кўрсатилган сифатдош Андижонда *борғучи, келғучи* (*у қисқа*) тарзида айтилади.

XII асрларгача Ўзганд чигилларнинг пойтахти бўлиб келган, кейинчалик у Андижонга кўчади ва бунда туркий-ўзбек тили ривож топади, андижон шеvasи юзага келади ва у Ўрта Осиёда ва ундан ташқарида, яъни Хуросонгача тарқалади. Алишер Навоий ва замондошлари ҳам ўз асарларини қарийб шу лаҳжа асосида ёганлар. Ҳозирги андижон шеvasи й ловчи ўзбек шеваларининг алоҳида кенг тармоғидир. Бу шевани ўзбек тилининг бошқа шахар шеваларидан фарқловчи бош ва муҳим белгилари 9 унли фонемали эканлиги, **х** ва **қ** ундошларининг кескин фарқланиши, I—II шахс кишиликл олмошларининг «мен», «сен» тарзида айтилиши, *ўз* олмошининг II шахс кўплик ва ҳурматлаш формасида *ўзийнар* шаклида ишлатилиши, охирида бурун *нг* ундоши бўлган феълларга *-лар* қўшимчаси қўшилганда *-нарга* айланиб: *келийнар, борийнар* (ад. тилда *келинглар, боринглар*) формасида келиши, биринчи қисми *-иб* орқали ясалган равишдош, иккинчи қисми *қўймоқ* феълдан иборат бўлган ва ад. орф. *деб қўй, олиб қўй* каби қўшма феъллар *депнўй(ди), опнўй(ди)* тарзида талаффуз этилиши ва шу кабилардир.

XI асрда Жанубий Қирғизистон (Ўзганд ва унинг атрофи)да ва Ўрта Осиёда чигиллар энг зўр ҳоким қабилага айланиб, ўз таъсирини жуда кенг доирага ёйган эди. С. М. Муталлибов уларнинг тили қорахонийлар давлатида етакчи мавқеъни эгаллаган, умумлаштирувчи тилга айланган

⁸ ДЛТ, I, 66.

⁹ ДЛТ, II, 43.

эди дейишга тўла ҳақлидир¹⁰. XI асрдан кейинги асрларда ҳам Ўрта Осиёда туркий-ўзбек адабий тилининг ривожиди, кенг маънода олганда мана шу чигиллар лаҳжаси (й лаҳжаси) асосий ўрин тутди¹¹. Бу адабий тилнинг энг эски намунаси «Қутадғу билик» асари бўлиб, унда қадимги уйғур тилининг айрим элементлари бор эди. Э. Н. Нажип бу асарнинг майдонга келиши билан янги ёзув тили юзага келади ва эски ўзбек тилининг таркиб топишида катта ўрин тутди. «Қутадғу билик»нинг тили қадимги уйғур тилидан жуда зўр фарқлари билан ажралади¹² деса ҳам, негадир бу асар қорахонийлар давлатининг Шарқий қисмидаги қарлуқ-уйғур адабий тилида ёзилган эди дейди. Ҳар ҳолда ўзбек адабий тилининг А. Қ. Боровков «ўрта ўзбек диалекти» деб атаган диалектнинг этногенетик таркибига уйғурларни киритиб бўлиш-бўлмаглиги шубҳали, ҳал бўлмаган масаладир. Шунингдек, бу диалектда биринчи (етақчи) ўринга қарлуқлар тилини қўйиш ҳам унча ўринли бўлмас.

V—VIII асрларда туркий халқларнинг сурёний ва қадимги уйғур алфавитлари, сўнгра араб алфавити асосида ёзилган адабиётлари (ёзма адабий тиллари) мавжуд эди. Бу ёзма адабий тил, бир томондан, Кошғарда уйғур лаҳжаси асосида бўлиб, ўзининг тарихий ривожланиши натижасида бугунги уйғур халқ тилига ёки миллий адабий тилига айланиб кетган. Иккинчиси, юқорида айтилганидек, чигиллар диалекти (й ловчи диалект) базасида вужудга келган, Ўрта Осиёда давом этган ва кейинчалик жуда кенг доирада тарқалган, Маҳмуд Кошғарий «Ҳоқоний туркча» деб номлаган ёзма адабий тил эди. XI асрда ёзилиб, бир нусхаси Фарғона водийсининг Наманган шаҳридан топилган мазкур «Қутадғу билик» асари мана шу тилда ёзилган. Бунинг диалектал асосида, шубҳасиз, чигиллар лаҳжаси (й ловчи тил) асосий ўрин тутган эди. Бу лаҳжанинг ўша давр таъсири қабилалари бўлмиш арғу, тухси, яғмо қабилалари ва қарлуқларнинг тиллари билан умумий томонлари кўп эди.

XII—XIV асрларда ёзилган айрим бадий асарлар чунончи, Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат»и, «Қиссасул анбиё», Дурбекнинг «Юсуф Зулайҳо», Сайфи Саройи асарлари, Саккокий, Атоий, Лутфий ва Навоий асарларининг тили ўша туркий адабий тилнинг давоми, ривожиди эди.

Мўғуллар даврида бу тил сиёсий мақсадлар билан «чиға-

¹⁰ ДЛТ, II, 422—426-бетлар.

¹¹ Бунда қарлуқлар тилининг роли ҳам мустасно эмас.

¹² Э. Н. Нажип, Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкско-го Египта XIV века, Автореферат докторской диссертации, М., 1965, 7-бет.

той тили» деб номланган. Ҳолбуки, проф. В. В. Решетов тўғри таъкидлаганидек, бу адабий тил (Ўрта Осиё туркий адабий тили)нинг асоси Чингиз боласи Чиготойдан анча аср илгари юзага келган¹³. Навоий эса бу адабий тилни асосан «туркий тил» дегани ҳолда, гоҳ «чигатой лафзи» деб юритган. Ҳар ҳолда XI асрда ўғуз диалектига асосланган адабий тилдан ва уйғур адабий тилидан фарқлаш учун «Ҳоқоний туркчаси» деб аталган бу ёзма адабий тил XI асрдан сўнг XVI аср бошларигача «туркий тил» ва чингизийлар ҳамда temuрийлар даврида «чигатой тили» деб ҳам номланган. Дастлабки даврларда бу тилда ёзилган айрим асарларда ўғуз ва уйғур тилларининг баъзи элементлари учраса-да, бу тил ўзининг кейинги ривожидан давомидан у элементлардан секин-аста қутула борган. Проф. С. Е. Малов XV асрда буюк Навоийнинг туркий-ўзбек адабий тили учун олиб борган шонли кураши натижасида бу тил ∂ || $\acute{z}$ тили таъсиридан биратўла қутулди дейди¹⁴.

Учинчи ёзма адабий традиция (∂/z тили) Сирдарёнинг қуйи оқими ва Хоразмда ўғуз лаҳжаси асосида давом этар эди. А. К. Боровков бу адабий тил XII—XIV асрларда Хоразмда юзага келган бадий асарлар тили асосида яна ҳам қатъийлашганини ёзади¹⁵. Алишер Навоий ҳам Хоразм лаҳжаси асосидаги адабий тил мавжудлигини таъкидлаб: «Мавлоно Хоразмий «Қасидаи бурда»га дағи хоразмча турки билан шарҳ битибдур» деб ёзган эди¹⁶.

Академик А. Н. Самойлович ўзининг «К истории литературного Среднеазиатско-турецкого языка» номли мақоласида («Мир Алишер» тўплами, Л., 1928, 19-бет) XX аср бошларигача Ўрта Осиёдаги туркий адабий тилнинг ривожланиш тарихи III даврни бошдан кечирган деб кўрсатади. Чунончи, I давр адабий тили Қошғарда, II давр Сирдарёнинг қуйи оқими ва Хоразмда, III давр чигатой улусига қўшни марказларда ривож топган ислом даврининг Ўрта Осиё туркий тили даври деб ёзган (Ф. К. Камолов, «Узбекистонда ижтимоий фанлар» журнали, 1963, № 3, 36-бет). Э. Н. Нажип бу даврни бешга бўлди: I ўринда туркман адабий тилини кўрсатади. А. Н. Са-

¹³ В. В. Решетов, Ўзбек тилининг қорлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси, «Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журнали, 1960, № 5.

¹⁴ С. Е. Малов, Навои в истории тюркских литературных языков (Изв. АН СССР, Отделения литературы и языка, т. XI, вып. VI, М., 1947, стр. 479).

¹⁵ А. К. Боровков, Лексика Среднеазиатского турсира XII—XIII вв., М., Изд-во Восточной литературы, 1960, стр. 20.

¹⁶ Алишер Навоий, Мажлиси нафис, Асарлар, 3-китоб, Тошкент, Ўздавнашр, 1948, 13-бет.

мойлович кўрсатган II давр адабий тилини «қипчоқ-ўғуз й тили» деб номлайди ва у XII асрда Сирдарёнинг қуйи оқимида юзага келиб, ўз таъсирини XIV асрда, яъни мамлуклар даврида Мисргача ҳам ёйган, дейди (мазкур автореферат, 14-бет); эски ўзбек тили, бир томондан, Сайфи Саройининг *گلستان بالترك* асари тили орқали шу қипчоқ-ўғуз адабий тилига, иккинчи томондан, қандайдир уйғур-қарлуқ адабий тилига бориб етади, дейди. Э. Н. Нажипнинг бу мунозарали фикрига қўшилиб бўлмайди. Чунки, қадимги уйғур тили Ўрта Осиё туркий адабий тилига диалектал асос бўлган эмас. Иккинчи томондан, Сайфи Саройи асарлари тили қипчоқ, ўғуз тилларидан кўра ўзбек тилига яқин ва Навоий ҳамда унга замондош бўлган шоирлар тилининг қарийб, айни ўзидир.

XIV—XVI асрларда яшаб ижод этган туркий-ўзбек шоирларининг асарлари (Хоразм шоирларини ҳисобга олмаганда) шу «чигатой тили» деб аталган тилда ёзилган эди (Бунда айрим шоирларнинг шахсий услублари, шеваларнинг элементлари ва араб-форс сўз ва терминларини кўп ёки оз ишлатишларини ҳисобга олиш керак бўлади). Буюк Навоийнинг мана шу адабий тилда яратган адабий мактаби Ҳирот, Ҳиндистон, Мовароуннаҳр, Шарқий Туркистон, Озарбайжон, Татаристон ва бошқа мамлакатларга ҳам тарқалган эди. Бу мамлакатларнинг шоир ва адиблари Навоий услубига ва унинг тилига эргашганлар. Навоийдан сўнг то XX асрнинг биринчи чораги ўрталаригача (Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтар каби) ўзбек шоирлари ўз асарларини асосан Навоий стили ва тили асосида ижод этдилар.

Чигил қабила иттифоқи тили асосида ривожланган бу адабий тилда 8—9 унли фонема қўлланилган бўлиб, сингармонизм бирмунча сақланган, *х—ҳ* ва *ф—п* ундошлари эса кескин фарқланиб, қаратқич ва тушум, жўналиш ва ўрин-пайт келишikleri ўз белгилари билан тўлиқ шаклланган. Демак, бу адабий тил ўз ривожи давомида туркий-ўзбек тилининг бошқа лаҳжаларининг керакли элементларини ҳам ўз ичига олиб ўсган. Бу адабий тилнинг хусусиятлари ўзбек тилининг бошқа диалектларидан кўра андижон шевасининг хусусиятларига кўпроқ мос ва яқиндир. Бобир Алишер Навоийнинг асарлари Ҳиротда ёзилиб нашъу намо топган бўлса-да, андижон тилида ёзилган дейди¹⁷. Ҳолбуки, Навоийнинг Андижонда бўлганлиги маълум эмас. Бу ҳол чигил қабила иттифоқининг тили асосида ривож топган андижон шеваси Андижон, Асака ва юқо-

¹⁷ Заҳириддин Муҳаммад Бобир, Бобирнома, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 60-бет.

рида кўрсатилган жойлардагина эмас, балки Ҳирот ва унинг атрофида ҳам тарқалгани ва Навоийнинг ота-оналари яшаган жойнинг шеvasи ҳам андижон шеvasи билан қарийб бир хил экани натижаси бўлса керак. Узининг узоқ муддатли кураши даврида турли шаҳар ва музофотларни кезиб, ҳар хил туркий шевалар билан танишган Бобир XVI асрдаги умумий адабий тилда андижон шеvasи ҳақиқатан ҳам етакчи эканини сезган. Ҳиндистонда Бобир ва Ҳумоюн саройида ҳам андижон шеvasида сўзлашар эдилар ва шоирлар эса шу шевага асосланган адабий тилда шеърлар ёзар эдилар¹⁸.

Андижон қадимги замонлардан бери туркий халқлар яшайдиган ва турк тили ривож топган шаҳар эканини, XV—XVI асрларда эса андижон шеvasи Ўрта Осиё ва бутун Мо-вароуннаҳрда ўзбек адабий тилининг таянч диалекти бўлганини, умуман ўзбек тилининг ривожланишида бу шеванинг муҳим ўрин тутганлигини кўпгина шарқшунос олимлар алоҳида таъкидлаб кўрсатганлар. Проф. А. Ю. Якубовский: «Мўғуллар замонида Фарғонадаги талай шаҳарлар турк шаҳарларига айланди. Улардан баъзилари, масалан,... Андижон турк маданияти, айниқса турк тилининг чинакам марказига айланди» деб, ёзди¹⁹. Андижон шаҳри темурийлар даврида ҳам Фарғона водийсининг марказига айланиши билан бирга, андижон шевасининг устунлик мавқеи янада ортганини академик В. В. Бартольд ҳам таъкидлаган: «XV аср охирида Андижон Фарғонадаги шаҳарларнинг кўпларидан турк тилининг устун туриши жиҳатидан фарқ қилади»²⁰. Заҳириддин Бобирнинг кўрсатишича, у замонда Фарғонанинг йирик шаҳарларидан саналган Ахси ва Марғилон аҳолиси сорт (тожик), Андижон аҳолиси эса турк эди. Бобир: «Эли турктур ва шаҳар бозорисида туркий [тилни] билмас киши йўқтур»²¹ дейди. Проф. А. Ю. Якубовский мўғуллар даврида Ўзбекистоннинг айрим шаҳар ва қишлоқларида суғд тилининг турк тили билан алмашингани ва Андижонда турк тили биратўла ғалаба қозонганини айтади²².

XIV—XVI асрлар мобайнида юзага келган ўзбек адабиёти-нинг тили, асосан, бир эди. Навоий тили эса бу ўзбек адабий

¹⁸ Гулбадан Бегим, Ҳумоюннома, 23-бет. (Сўз бошиси С. Азим-жонова ва Н. Б. Байкованики), Тошкент, УзССР ФА нашриёти, 1959, 23-бет.

¹⁹ А. Ю. Якубовский, Ўзбек халқининг юзага келиши ҳақида, Тошкент, УзФАН нашриёти, 1941, 10-бет.

²⁰ В. В. Бартольд, История материальной жизни Туркестана, Л., 1917, стр. 90.

²¹ «Бобирнома», Тошкент, Узнашр, 1948, 19-бет.

²² А. Ю. Якубовский, Ўзбек халқининг юзага келиши ҳақида 10-бет.

тилининг анча ишланган, ривожланган бой бир даражасини акс эттирарди. Бобирга кўра худди шу тил андижон шеваси асосида юзага келган²³.

Навоий андижон шевасига асосланган адабий тилни мутахид давлат тилига айлантириш учун курашган ва ўз асарларида бу тилни янада ривожлантирган эди. Бобирнинг асарлари ҳам шу тилда ёзилгандир.

«Бобирнома»ни нашрга тайёрлаган шарқшунос Н. Ильминский: «Ҳижрий IX—X асрларга мансуб бўлган Рабғузий, Мир Алишер ва Бобир асарлари чигатой ёзувининг жуда зўр ва ажойиб хотираси бўлиб қолади»... «Бобир ўзининг ватани бўлган андижон тилининг софлигини сақлаган»²⁴ деб кўрсатган эди.

В. В. Бартольд шундай деб ёзади: „Бобир бир қанча тарихий асарлардан бошқа, яна ўзининг таржимаи ҳолига оид **بابرنامه** отли тарихий эсдалигини ҳам қолдирди.

بابرنامه XVI асрда жуда ҳақли равишда, турк адабиётининг классик адабиёти сифатида танилган эди. Бобир мусулмон ва эрон адабиёти билан жуда яхши таниш бўлгани ҳолда, содда ва очиқ туркий тилда ёзди. Унинг бу услуби ўқувчилари томонидан тақдир қилиниши унинг жуда тўғри бир адабий завқ бўлганлигини кўрсатади²⁵.

Бобир асарларининг тили XVI аср андижон шеваси тилида ёзилгандир. XIV—XVI асрнинг пешқадам шоирлари учун умумий бўлган юқори услуб Бобир тилига ҳам маълум даражада таъсир этганидан, унинг асарлари тилида бу кунги ўқувчига тушунилмайдиган, ёки тушунилиши қийин бўлган арабча-форсча сўзлар ва иборалар анчагина бор. Буларни истисно қилганда, Бобирнинг тили ҳақиқатан ҳам андижон шевасига жуда мосдир. Навоий ва Бобир яратган адабий услуб, адабий тилни улардан сўнг ўтган классик шоирлар (Муқимий, Фурқат, Завқий, Ҳ. Ҳакимзодалар) давом эттирдилар ва бу тил Октябрь социалистик революциясидан сўнг шаклланган ўзбек социалистик миллатининг адабий тили учун негиз бўлди. Шундай қилиб, андижон шеваси (ёки диалекти) умуман ўзбек тили ва ўзбек адабий тилининг ташкил топиши ва ривожланишида биринчи даражали роль

²³ Заҳириддин Муҳаммад Бобир, Бобирнома, 18-бет.

²⁴ **بابرنامه** („Бобирнома“)нинг Қозон босмасига ёзилган сўз бошисидан таржима этилди.

²⁵ В. В. Бартольд, **قىسقىچە اسلام مدنیهتی تارىخى** Узашир, 1927, 72-бет.

ўйнаган. Шу сабабли, андижон шеваси ҳозирги замон ўзбек адабий тилига энг яқин шева бўлиши жиҳатдан ҳам, бу шевани ҳар томонлама кенг ўрганиш ўзбек диалектографиясининг олдида турган биринчи даражали вазифаларидандир.

Ҳозирги умумхалқ ўзбек тилида ҳам бу шеванинг тутган ўрни ғоят салмоқлидир. Бу шева ҳам бошқа ўзбек шевалари каби умумий тараққиётни бошдан кечирмоқда.

Андижон шаҳрида ўзбеклар билан бирга уйғурлар ҳам яшайди. Улар кўпинча ошпазлик, новвойлик, деҳқончилик, савдо-сотиқ билан шуғулланардилар. Шаҳарда яна яҳудийлар ва татарлар ҳам бўлиб, илгари улар айрим маҳалла бўлиб яшардилар. Яҳудийлар илгари тожик ва ўзбек тилларида (ҳозир рус тилида ҳам) гаплашардилар. Урта Осиё Россияга қўшиб олингандан сўнг бу шаҳарда руслар, арманлар ва бошқа миллат вакиллари ҳам яшай бошладилар. Андижон областида эса ўзбеклардан ташқари уйғурлар, қирғизлар, қорақалпоқлар, тожиклар, араблар ва руслар ҳам (қишлоқ-қишлоқ бўлиб) яшайдилар, колхоз тузумига ва совхозга ўтилгач, бошқа кўпгина миллат вакиллари ҳам аралаш ҳолда яшамоқда. Андижон шеваси кўпроқ уйғур тили билан, айрим районларда эса қирғиз тилининг жанубий диалекти билан яқин муносабатда бўлиб келади.

Андижон шеваси, Андижон шаҳридан ташқари, анча кенг доирада тарқалган. Андижон областидаги сарой, қипчоқ-қорақалпоқ, турк-найман тип шеваларда сўзлашувчилардан бошқа ўзбеклар асосан андижон шевасида гаплашадилар.

Андижон шаҳар шеваси наманган, марғилон-қўқон, тошкент, самарқанд-бухоро шеваларидан ўзининг бир қанча хусусиятлари билан ажралиб туради.

В. В. Решетовнинг «Ўзбек тилининг қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси» номли ишида андижон шеваси тарқалган территорияни Андижон ва Шаҳрихон деб белгилаган ва андижон-шаҳрихон шевасининг қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси Фарғона группа диалектларининг бир диалекти деб ҳисоблаган. Аммо шаҳрихон шевасининг андижон шевасидан кўра кўпроқ марғилон-қўқон шевасига мойиллигини²⁶; Асака, Ўш, Ўзганд шаҳар шевалари асосан андижон шеваси билан бир хил эканини эътиборга олганда Андижон, Ўзганд, Ўш, Асака, Жалолобод, Қўқонқишлоқ, Қорасув, Қўрғонтепа, Пойтуғ ва уларнинг атрофидаги қишлоқларнинг шеваларини бирликда андижон диалекти деб номланса, яна ҳам тўғрироқ бўлур эди.

---

²⁶ Шаҳрихоннинг бир қисм аҳолиси тожиклар, кўпчилиги Қўқон ва қисман Марғилон шаҳарларидан кўчиб келиб ўрнашган ўзбеклар, қолганлари сарой тип шева вакиллари.

Қадимдан Андижон, Асака, Уш, Узганд, Жалолобод ва улар атрофидаги чигиллар суғд ва тожиклардан четроқда ва айрим территорияда яшаганликлари учун илк даврларда тил жиҳатдан улар билан аралашмаган ёки жуда кам аралашган бўлса керак ва шу жиҳатдан бу территориядаги чигиллар тилида суғд ва тожик тили таъсири жуда кам эди (бундай аралашуш кейинчалик содир бўлган). Шу сабабли ҳам андижон шеvasи ҳозир ҳам бошқа (чунончи, Наманган, Марғилон, Тошкент, Самарқанд, Хива ва бошқа шаҳар) шеваларидан ўзининг бир қанча хусусиятлари билан фарқланади. Андижон шевасининг уйғур тили ва қипчоқ группа тилларидан бўлган қирғиз тили билан ўзаро муносабати бор.

Академик В. В. Радлов таснифида бу шева тўрт аъзоли III группага ёки Ўрта Осиё группасига киради²⁷; Ф. Е. Корш таснифида аралаш ёки «шарқ» группасига киритилган²⁸.

Проф. А. К. Боровков таснифида I («о ловчи») группага ёки «о» ланувчи группа»нинг «й ловчи» («йўқчи») қисмига киради²⁹. В. В. Решетов таснифида эса қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжасининг Фарғона группасига киритилган³⁰.

Андижон шевасининг хусусиятлари Андижон областида ҳам анча кенг тарқалган. Андижон (Олтинкўл), Ленин, Хўжаобод, Избоскан ва собиқ Жалақудуқ, Ойим районларидаги кўпчилик қишлоқларнинг аҳолилари асосан андижон шеvasида сўзлашадилар. Жанубий Қирғизистоннинг Уш, Жалолобод, Узганд шаҳарларидаги ўзбекларнинг шевалари андижон шеvasи билан қарийб бир хилдир. Шу сабабли андижон шеvasи тушунчаси кенг доирани ўз ичига қамраб олади.

* *
*

Андижон шеvasи лингвистик томондан ўрганилмаган эди. Кейинги йиллардагина бу шевани ўрганиш билан айрим тилшунослар шуғуллана бошладилар. Жумладан, немис тилшуноси Стефан Вурм Улуғ Ватан уруши йиллари немис фашистларига асир тушган баъзи тасодифий кишилар билан суҳбат ўтказиб, 1945 йили немис тилида *Der özbekische*

²⁷ В. В. Радлов, *Phonetik der nördlichen Sprachen*, Leipzig, 1882.

²⁸ Ф. Е. Корш, *Классификация тюркских племен по языкам*, Этнографическое обозрение, М., 1910, стр. 85.

²⁹ А. К. Боровков, *Ozbek tiliniñ jani orfografiya projekti (OzSSR Fanlar Komitinasri, 1939; «Литература и искусство Узбекистана» (кн. III, 1940).*

³⁰ В. В. Решетов, *Ўзбек тилининг қарлуқ-чигил-уйғур лаҳжаси («Ўзбек тили ва адабиёти масалалари» журналы, 1960, № 5).*

Dialekt von Andidschan номли китоб нашр эттирган (Brünn—München—Wien). Бу китоб сўз боши (*vorwort*) ва „Дастлабки мулоҳазалар“ (*vorbemerkungen*) дан ташқари, фонетика, морфология бўлимларига бўлинади ва охирида андижон шевасига оид текстлар берилади. Сўз бошида айтилишича, автор ўзбек тили ва унинг шева хусусиятларини немис тилида немис ўқувчиларига кўрсатишни мақсад қилиб олган ва ўз тадқиқотида андижон шевасидаги тил фактларини усмонли турк тилига қиёс этиб текширган (унда қиёслаш учун усмонли тили грамматикасидан бошқа материал бўлмаган).

С. Вурмнинг бу иши аслида андижон шеваси юзасидан баъзи кузатишлар характерида бўлиб, шеванинг фонетик ва морфологик хусусиятларини тўлиқ ва тўғри ёритиб беролмайди, унда анча янглиш ва чалкашликлар бор. С. Вурмнинг бу иши ҳақида биз «Тил ва адабиёт масалалари» журналининг 1964 йилги биринчи сонида «Der Özbekische Dialekt von Andischan ҳақида» номли тақризимизда анчагина ёритганмиз. Шу сабабли бу ўринда тўхтаб ўтишни мақсадга мувофиқ эмас деб ҳисоблаймиз.

1948 йили Самарқанддаги Ўзбекистон Давлат университети филология факультетининг V курс студенти Юсуф Йўлдошев «Андижон шевасининг баъзи хусусиятлари» номли диплом иши ёзган. Бу шева юзасидан яна А. Маматовнинг «Лава унинг андижон шевасидаги хусусиятлари ҳақида» деган мақоласи босилган³¹.

* * *

Биз бу ишимизда андижон шевасининг фонетик ва морфологик хусусиятларини тасвирий характерда ёритишни вазифа қилиб олганмиз. Шеванинг лексик хусусиятларини ҳам текшириб, шу шева вакилларида турли жанр ва турли стилга оид кўпгина текстлар ҳам ёзиб олинган. Лекин буларни бу ишда келтириш имкониятига эга эмасмиз.

Андижон қадимий шаҳар бўлганлигидан аҳоли ўртасида қабил аёки уруғ номи нутилган. Аммо кейинчалик келиб ўрнашиб қолган уруғ номларигина маълум. Булардан бири «чертки» (улар революциягача совунгарлик ва шамгарлик касби билан шуғулланган), иккинчиси, «чирмош»лардир (булар мўйнадўзлик билан шуғулланганлар).

Юқорида айтилганидек, Андижон шаҳрида ўзбеклардан ташқари руслар, арманлар, татарлар, яҳудийлар, уйғурлар,

³¹ Сборник научных трудов аспирантов Среднеазиатского Государственного университета им. В. И. Ленина, вып. IV, Ташкент, САГУ, 1958, стр. 253—260.

өзарбайжонлар, тожиклар, украинлар ва бошқа бир кўп миллат вакиллари ҳам ўзбеклар билан биргаликда ва ҳамкорликда яшайдилар. Буларнинг бир-бирлари билан бўладиган муносабатларида ўзбек ва рус тиллари бош роль ўйнайди. Бинобарин, бу ҳамкорлик натижасида шаҳарда яшовчи ўзбекларнинг шеvasига рус тилининг таъсири зўрдир. Бундан ташқари, мактаб, матбуот, театр, радио, кино ва телевидение орқали адабий тил ҳам таъсир этмоқда. Бу таъсир туфайли ҳамда шаҳар аҳолисининг ижтимоий ва маданий ҳаётидаги ўзгариш ва силжишлар натижасида шеванинг лексикасида ҳам ўзгариш ва бойиш кучлидир. Андижон шевасининг фонетика, морфология ва лексикаси бошқа бир кўп диалект ва шевалардагига қараганда, ҳозирги замон ўзбек миллий адабий тилига жуда яқиндир. Шева лексикасида эски ўзбек тилида қўлланилган ва ҳозирги ўзбек шеваларининг кўпчилигида учрамайдиган сўз-терминлар ва сўз шакллари бирмунча сақланган. Шеванинг лексикасида интернационализм тенденцияси кучлидир. Шевадаги анчагина сўзлар ё янги маънода ишлатилмоқда ёки қўшимча маънолар олмоқда.

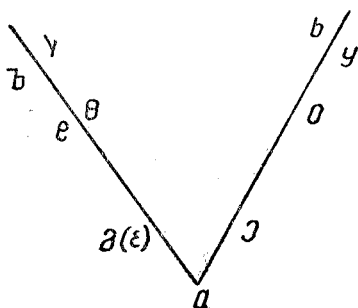
Бундай жараён ҳамма шеваларга ҳам хосдир. Шуни ҳам кўрсатиб ўтиш лозимки, шева вакиллари нутқида тожик тилининг *бе-, кәм-, нэ-* сингари префикслари ва *-ээр, -гэр, кэр, -вэр, -и, -к, -эк, -кәш* каби аффикслар дастлаб тожик сўзлари билан бирликда кирган бўлса, узоқ асрлар давомида ўзлаштирилиб, ўзбек сўзларига ҳам қўшиб, янги сўз ясайдиган қўшимчаларга айланган эди. Ҳозирги даврда шевага рус тилидан ва у орқали кириб ўзлашган сўзларда ҳам *-изм, -ист, -ка, -ик, -ия, -ческий* ва қисман *-ный* (*Камунял'нэй бэңкә* каби) бир қанча аффикслар бор. Аммо уларни (фамилия билан боғланган *-ов, -ев, -ова, -ева* ларни қўшмаганда) ҳозирча туб ўзбекча ҳамда ўзлашган арабча ва форсча сўзларга қўшиб, янги сўз ва терминлар ясалаётгани йўқ. Адабий тилда *-изм* аффикси *жадидизм, пантуркизм* каби терминлардагина ишлатилмоқда. Бинобарин, совет-интернационал сўзларнинг ўзларига хос аффикслари ва уларнинг ясалиш хусусиятлари шеванинг морфологиясида текширилмайди, улар лексика бўлимида ўзлашган совет-интернационал сўзларнинг типларида текширилади.

Бу иш юзасидан Андижонда ва унинг атрофидаги баъзи қишлоқларда турли ёш, турли жинс ва турли хил касбдаги одамлар ва уй-рўзғор ишлари билан шуғулланувчи кишилар билан суҳбатлар ўтказиб, улардан кўпгина материаллар ёзиб олинган. Уларнинг рўйхати ишнинг охирига илова этилган. Биз бу ўртоқларнинг ҳаммасига самимий миннатдорчилигимизни изҳор этамиз.

I. ФОНЕТИКА

1. ВОКАЛИЗМ

1-§. Ўзбек тилининг андижон шеvasида унли фонемаларнинг тилнинг горизонтал ҳаракати билан белгиланувчи контраст жуфтлари бор ва шу сабабли сингармонизм қонунияти маълум даражада сақланган (қаранг: 45-§., 46-§., 47-§). Бу шевада қўлланиладиган унли фонемалар миқдори ўзбек адабий тили алфавитидаги ҳамда Фарғона водийсининг наманган, марғилон, фарғона ва қўқон шаҳар шевалари ва тошкент, самарқанд, бухоро шеваларидаги унлилар миқдоридан кўпдир. Бу ҳолат адабий тил орфографияси билан андижон шеваси ўртасида зиддият унча сезилмайди, балки ад. орфографияда йўқ унли фонемаларни шева вакиллари ўз талаффузлари асосида ўқиб, текстни эркин тушунаверадилар. Шева вакилларининг нутқ жараёнида актив суратда қўлланилаётган унлиларни учбурчакка олинганда қуйидаги манзара юз беради:

Бу унлилардан *ə, a, ɚ* лар айрим фонетик ҳолатларда (чунончи лаб-лаб *в* дан олдин) сал лабланишга мойилланиб, *ə, a, ɚ* тарзида (*əввэл, тəвба* каби) ва *ə* унлиси *e* га мойиллашган *e* тарзида талаффуз этилади. Булар позицион харак-

терда бўлганлиги сабабли учбурчакка олинмади. Улар ҳақида *ə, a, ɔ* ларнинг характеристикасида тўхталамиз (қаранг: 8-§ ва 10-§). Демак, шеванинг унлилари:

Олдинги қатор: *i, ɛ, e, ə* (ва *ε*), *ʏ, ø*

Орқа қатор; *ɨ, ʉ, o, ɔ, a*.

Ъ унлиси *i* ва *ɨ* лар оралиғидаги товушдек эшитилади.

Стефан Вурм андижон шевасидаги унлилар миқдорини 14 тага олиб борган: *vordeɛn vokalen* (олд унлилар): *a, ε, e, i, o, u*; *Zentrale vokalen* (ўрта унлилар): *ø, ʏ, ɘ hinteren vokalen* (орқа унлилар): *u, o, a, ε*.

С. Вурм бу шева талаффузига *ø* ва *o* лардан бирини ва ўрта *ʏ* ни ҳамда орқа қатор унлилар сафига бир *ε* ни ортқича киритган¹; ўрта-орқа қатор *a* ни орқа қатор унлилар сирасига ва олд қатор *ø* ни ўрта қатор унлилар сирасига киритиши ҳам ҳақиқатга тўғри келмайди (бу тўғрида қуйроқда ҳар қайси унлининг характеристикасида тўхталамиз).

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, шева вакиллари нутқида учрайдиган унлилар ва уларнинг комбинатор вариантларини ҳамда уларнинг махражини тўғри ва асл ҳолатидек белгилаш учун фонограмма ва тажрибали фонографнинг иш олиб бориши лозим бўлади. Бусиз қулоқ билан эшитиб қайд этилган товушларнинг баъзилари асл товушларнинг тахминий суратларигина бўлиб қолади. Стефан Вурм Фарбий Европада тасодифий учраган ҳамсуҳбати ҳикояларини грампластинкага ёзиб олиганини ва андижон шевасининг товушларини белгилашда шу пластинкаларга асосланганини айтса-да, шеванинг фонетик ва морфологик хусусиятларини аниқлашда у ишда анчагина камчилик ва нуқсонлар юз берган. Бу ҳол шуни кўрсатадики, хоҳ грампластинкага ва хоҳ фонографга овозни ёзиб олишда ҳикоя қилувчи шева вакилини тўғри танлай билиш зарур. Иккинчидан, бошқа шаҳарларда турли тил вакиллари билан кўп вақтлар аралашиб, ўз шевасининг хусусиятларини бирмунча унутган бундай тасодифий кишилар ўз шевасининг хусусиятларини аслидагидек гапириб бераолмаганлиги равшандир.

Унлилар характеристикаси

2-§. Бу шевада юқори кўтарилишдаги унлилардан *i, ɛ, ɨ* лар мавжуддир. Чунончи:

1) *i* унлиси олд қатор (палатал), лабланмаган, тор унли бўлиб, *q, f, x* ундошлари бўлмаган ҳамма бўғинда келаве-

¹ Stefan Wurm, Der Özbekische Dialekt von Andidschan, Brunn—München—Wien, 1945, 12-бет.

ради. Орқа қатор *ь* дан талаффуз жиҳатдангина эмас, маъно айириш жиҳатдан ҳам фарқ қилади (бу ҳақда қуйироқда тўхтаймиз). Шевада бу унлини талаффуз этганда тил олға томон интилади. Уни айтганда тилнинг ҳолати ва унлининг миқдори жарангсиз ундошлар ёнида равшан сезилади: *bit-tə, tik-kə, čit-tə, čit-tə, ib-rət* каби². Айрим ундошларнинг махражи ва сўз бўғинларидаги фонетик ҳолатларига мувофиқ *i* ни талаффуз этганда тилнинг ҳолати бир хилда бўлмайди. Шунга мувофиқ гоҳ нормал, гоҳ қисқа эшитилади. Чунончи, сўз бошида чуқур тил орқа *қ, ғ, х* ундошларидан ташқари, ҳамма ундошлардан олдин нормал талаффуз этилади ва равшан (тиниқ) эшитилади: *ib, id (idgə//xidgə), igənə//yigənə, ik, il, im, in, ip, is, ish, ich* каби. Ҳолбуки, Андижон атрофидаги сарой ва қипчоқ-қорақалпоқ тип шеваларда сўз бошида *ic, idə:rə, im, ip:ik* сўзларида сўз бошидаги бу унли ва *ь* оралиғидаги *э* унлиси тарзида талаффуз этилади.

Қуйидаги ўринларда ҳам бу шевада *i* нормал ва тиниқ эшитилади: *тик* орасида (*tik, tik-kə*), *бит* орасида (*bit, bit-tə*); *чд* ва *чт* лар орасида (*čit, čitgər//čidgər*), *чз*, *жз* орасида (*čiz — čizə, tizə*, аммо *қ* нинг таъсири билан орқа қаторга кўчади: *чъзъқ* каби (*чъз — „чизмоқ“* феълининг буйруқ ўзаги маъносида). Яна: *жл, жз, (жіззə, жіл, жіліш, жілвə); чл, чм, чн, чп, чш* лар орасида (*čil, čillə, čin, čindən, čim, čipnə, čiš, čišləm* < ад. орф. *тишлам*); *км* орасида (*kim, kimdən*), *пл* орасида (*pil-lə, pil* < ад. орф. *фил*) каби.

2) баъзи ундошлар орасида келган бу унлини талаффуз этганда горизонтал ҳолатдаги тил олдинга ва орқага (кучли) интилмай, ўрта вазиятда туради. Унлининг бу ҳолатини биз *э* билан кўрсатамиз. Чунончи: *бз, тз* орасида (*бэз, тэз*, ҳамда *тэззə*); *нм* (*нэмтə*); *тл* (*тəл*); *пр* (*пэр, пэррə*)³. Аммо форс-тож. *پیپر* сўзи чўзиб айтилганда *пэр* даги *э/и* га айланади—*pi:rəm//pijərəm* каби. Демак, андижон *э* си баъзи (сарой, қипч.-қорақалп. ва Бухоро, Самарқанд, Сурхондарё областларидаги желовчи) шеваларда *эдара* (анд. *idə:rə*) сўзидаги ўрта *э* га яқин келади. Охири очиқ бўғинларда ҳам шундайдир: *келдэ, кеттэ, дедэ* каби.

² Бу унлини С. Вурм равшан *i* деб атайди, мазкур китоб, 13-бет; Ф. Абдуллаев бунини „турғун ва аниқроқ унли“ деб атайди (Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1961, 130-бет.

³ Андижон шевасидаги бу ўрта *э* ни С. Вурм ҳам сезган (мазкур китоб, 12-бет).

Бър қъз, бър хъл каби бирикмаларда *бр* орасидаги *ъ* чуқур тил орқа *к, х* ундошларининг таъсири билан *къчкънъ, бъттъ* сўзларидаги *і* ва *хъллаш, съқъқ* сўзларидаги *ъ* лар ўртасида турувчи унли экани яна ҳам равшан сезилади. Худди шунингдек; *іпък*(//*іпъ:*) сўзидаги *і* ад. орф. *оқ* *ипак* бирикмасини тезроқ ва ҳар иккисини қўшиб айтганда *і* унлиси *қ* нинг таъсири билан ўрта вазиятга кўчгандай тасаввур пайдо бўлади.

Сўзнинг бошида жарангли ундошлар ва жарангли-жарангсизлар орасида урғу кейинги бўғинга кўчганда I бўғиндаги *і, ъ* унлиси ғоят қисқа эшитилади: *білън, съръ, търік, тълак, бъръкіш, пъръсі* (<русча *пресовщик*) каби. Аммо бу *і, ъ* лар С. Вурм ёзганидек, тушиб қолмайди⁴.

Сўз охирида очиқ бўғинда ад. орф. *келди, кўрди, акаси, ўзи* каби сўзлар охиридаги *и* ҳам бу шевада *ъ* тарзида талаффуз этилади: *келдъ, кърдъ, ъкъсъ, ъзъ* каби. Аммо сўз ёки бўғин охирида ва очиқ бўғиндаги *і* аслида чўзиқ ёки кучли урғу билан айтилса, *ъ* лашмайди: *чўнгкі:* (ад. орф. *чунки*), *йъ:ні:* (ад. орф. *яъни*), *ҳъмі:шъ, кі:нъ* (<*кино*), *ҳълі:мъ, нъсі:бъ, жърі:мъ, Зъмі:ръ, Мълі:къ, възі:пъ* каби (Қаранг: 13-§.).

Юқорида тасвирланган *і, ъ* ларнинг сўз маъносини айриришда роли йўқ. Бундан ташқари, босмаҳона имкониятларини ҳисобга олиб, бундан кейин *і, ъ* ни биргина *ъ* билан берамиз.

Шевада бошқа тиллардан олиб ўзлаштирилган сўзлардаги (чунончи, рус тили ва у орқали кирган сўзлардаги *и* ва арабча сўзлардаги *یلى* унлилари) шеванинг фонетик қонунига мувофиқ айрим сўзларда *і* ёки *ъ* (*ітъът*), айрим сўзларда юқори-ўрта кўтарилишдаги *е, е:* га айлантириб талаффуз этилади: *еҳтъмъл, еҳсън, е:лън* (ар. *اعلان*; ад. орф. *эълон*, тошк. *ъглън*), *ҳесъп* (ар. *حساب*; ад. орф. *ҳисоб*, тошк. *хьсъп*), *пе:л* (ар. *فعل*; ад. орф. *фъъл*, тошк. *пъғъл*), *ҳекмът* (ар. *حکمت*; ад. орф. *ҳикмат*, тошк. *хьк-мът*, камроқ—*ҳъкмът*), *меҳнът* (ар. *محن*; тошк. *мъхнът*), *меҳр* (*مهر*; ад. орф. *меҳр*), *меҳри,* (тошк. *мъҳър, Мъҳръ*), *ме:йър* (ар. *معیار*; ад. орф. *меъйър*), *ше:р* (ар. *شعر*; ад. орф. *шеър*, тошк. *шъғър* каби), аммо *шър* (ар. *شعار*;

⁴ С. Вурм, Мазкур китоб, 36-бет.

ад. орф. *шиор*, тошк. *шэйэр*), *э́льм* (ар. علم; ад. орф. *илм*), *шэ́ддэт* (ар. شدت) каби сўзларда *э//е* лашмайди. Шунини ҳам айтиб ўтиш керакки, арабча *э́ллон*, *ше́эр*, *фе́эл* каби сўзлардаги *е* унлиси андижон шевасида талаффуз этилганда чўзиқлиги устига яна ҳамзага ўхшаш, аниқлаш қийин бир товуш бордек сезилади. *ше:’р*, *пе:’л* каби. Бундай товуш *бөзэк мә:’рэдъ*, *бө:’рэдъ* каби сўзларда бирмунча аниқроқ эшитилади.

3) *э* нинг қалин (ёки қаттиқ) жуфти бўлган *ь* унлиси орқа қатор, лабланмаган, тор унли бўлиб, махражи рус *ы* сига яқин, усул жиҳатдан кенгроқ аммо ундан кўра қисқароқ талаффуз этилади. Бу унлини ҳосил этишда тил орқага тортилиб, унинг орқа қисми танглайнинг орқасига яқинлашади, лаб очиқ вазиятини сақлайди. Бу ҳолат қуйидаги сўзлар талаффузини қиёслаб кўрилса, равшан сезилади: *э́льк—э́льк* (сарой, қипч.-қорақалп. *йэ́льк—йэ́льк*), *қэ́лдэ́к—қэ́лдэ́к* (сўннгиси рус. ‘остаток’; ‘пережиток’ маъноларида), *кэ́хлэ́к—балэ́к—талэ́к—тэ́ллэ́к—э́льмлэ́к*, *тақэ́р—тэ́кэ́р—туқэ́р* каби. Бу *ь* айиқса чуқур тил орқа ундошлари ёнида тиниқ эшитилади: *қэ́ьл*, *қэ́ьн//хэ́ьн*, *ғэ́ьш* (ад. орф. *ғишт*, форс.-тож. *хишт*), *хэ́ьл* (тож. *хел*), *қэ́ьрғэ́ьз*, *тэ́ьлэ́к—қэ́ьльк*, *—бэ́ькэ́ьк*, *ты́ьён*, *сы́ьльк*, *қэ́ьзы́ьл*, *ғэ́ьзы́ьллап*, *пақэ́ьр*, *тақэ́ьр*, *қэ́ьзы́ьк* (тошк. *қозу:в*) каби.

Шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, сўз бўғинларида орқа қатор *ь* фонемаси баъзи ҳолатда сарой, қипч.-қорақалпоқ шеваларидагидек ўз позициясини сақлай олмай, олдинга интилади. Чунончи, *й*, *ч*, *ш*, *с* ундошлари ёнида (*қ*, *ғ*, *х* сиз бўғинларда) нормал *ь* дек эшитилмайди: *қэ́ьён*, *сэ́ьльк*, *чэ́ьрақ*, *сэ́ьйғанчэ́ьк*, *шэ́ьлдэ́ьрақ* каби. *Қэ́:зэ́ь*, *тэ́:зэ́ь* каби, очиқ бўғин билан тугаган сўзларда ҳам шундай. Демак, орқа қатор *ь* унлиси *қ*, *ғ*, *х* дан йироқлашган сайин, ўз позициясини бўшаштира беради: *чэ́ьғэ́ьры́ьк*, *қэ́ьйэ́ьнчэ́ьльк*, *қэ́ьльпэ́ьнэ́ь* каби.

Стефан Вурм юқорида айтилган *і*, *ї* унлиларининг артикуляцияси ҳақида туманли фикр баён этиб, бир ўринда уларнинг ҳар иккисини ҳам олд қатор унлилар деб ҳисоблайдилар⁵. Иккинчи бир ўринда эса бу шевада *қ*, *ғ*, *х* ли сўзларда соф туркий *ї* ҳам бор деб кўрсатилади⁶. Бу соф туркий *ї* ҳақида аниқ тасаввур бермайди. М. Рясянен *ї* унлиси

⁵ „*і* und *ї*. Ein helleri—Laut findet sich in diesem Dialekt nur selten, und zwar meist nur in bestimmten, unten angeführten Tällen (Stefan Wurm, Мазкур китоб, 12-бет).

⁶ Stefan Wurm, 12-саҳифада.

туркий тилларда палатал индефферент унли дейди⁷. Агар С. Вурм ҳам „соф туркий *i*“ ни шу тарзда тушунадиган бўлса, у ҳолда бу ҳолат андижон шевасидаги *i* га у қадар тўғри келмайди. Сўнгра, андижон шевасидаги *ь* унлиси (С. Вурм *i* билан кўрсатади) бир бўғинида *қ, ғ, х* ундошлар бўлган, бошқа бўғинида бўлмаган сўзларда ҳам бир даражада кела бермайди (бу ҳақда қуйроқда „Сингармонизм“ бўлимида тўхтаб ўтамиз). Ҳолбуки, С. Вурм бунинг тескарисини айтади⁸. Шу сабабли С. Вурм ёзиб олган текстларда анчагина сўзларда *i* ўрнига *ї*; *ї* ўрнига *i* ёзилган. Бу ҳол шеванинг фонетик хусусиятлари ҳақида ўқувчида нотўғри тасаввур ҳосил қилади.

Олти-етти фонемали, сингармонизм сушт бўлган ўзбек шеваларида (шаҳар шеваларида) *ь* унлиси чуқур тил орқа *қ, ғ, х* ундошлари ёнида келса-да, у шеваларда *э, ё* лар ўзаро фонемалик жиҳатдан унчалик фарқланмайдилар⁹. Ўзбек тилининг сингармонизм ҳодисаси кучли шеваларида, чунончи Андижон атрофидаги сарой, қипчоқ-қорақалпоқ тип шеваларида бу унлилар бир қанча ҳолатларда мустақил фонемалар сифатида ишлатилади. Чунончи, бу (сарой, қипчоқ-қорақалпоқ) шеваларда қуйидаги сўзлар маънан фарқлидирлар: *сир* (русча ‘тайна’ маъносида)—*қиз, ьчъдэгъ сьрнъ кэмьргъ эйттъ* (Эртақдан), *сьр* (ялтироқ бўёқ маъносида), *эьк* (суяк илиги)—*эьк* (иссиқ), *сьз* (кишилик олмошининг II шахс ҳурматлов формаси)—*сьз* (аста оқиб кетмоқ ҳамда семизликдан тушмоқ маъноларидаги *сизмоқ* феълининг ўзаги: *сььп кеттї* каби), *тъз* (оёқ тизи, *тъзза, баъзан чъзза*)—*тъз, тъзьллаш* (*тизилламоқ* феълининг ўзаги: *қон тъзьллап||тъзьрьп эхтї* каби): *тър* (боғлаш, ўтказиш, қўшиш: *сьзга берэдэгън пулдь экъъздэгъ қарзьйъзга тър къпнойдъм* каби)—*тър* (тақлидий сўз: *търьллэгън эвъз; търэхтър търьллайтъ* каби); *тъш||чъш* (оғиздаги тиш)—*тъш* (ташқари) ва ҳ. к. Бу шевада яна: *пър-пър, сьн-сьн, тьн-тьн, шър-шър, шьп-шьп* каби сўзлар ҳам маънан фарқли ишлатилади.

⁷ М. Ряснянен, Материалы по исторической фонетике тюркских языков, Изд-во Ин-астранных литературы, М., 1955, стр. 75.

⁸ Stefan Wurm, ўша бетда („Ebenso findet sich der eigentliche türkische Hinterzungenvokal *i* nur bei *g, x, v* (wie Z. B. in *dilip, xil, cimildiv*) sowie in Silben, die auf eine Silben, die auf eine Silbe mit Hinterzungen-*i* folgen (Z. B. *gildı, gillp*).

⁹ Проф. В. В. Решетов маргилон ва наманган шеваларида ҳам чуқур тил орқа ундошлари ёнида бу *i* (В. В. Решетов транскрипциясида *э*) келишини кўрсатган (қаранг: В. В. Решетов, Маргеланский говор узбекского языка, Известия АН УЗССР, 1941, 3; „О Наманганском говоре узбекского языка“, Академику В. А. Горделевскому, к его семидесятипятилетию, Изд-во АН СССР, М., 1953, стр. 218.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, сингармонизм кучли сақланган ўзбек шеваларида қ, ғ, х ундошлари орқа қатор э, о, у, ь унлилари бўлган ўзак ва негизлар турланганда ва тусланганда аффиксларда ҳам орқа қатор унлилар ишлатилади: *болдъ, қълдъ, қълдъқ, қълдънғъз, қълъп* каби. Андижон шевасида бундай ҳолатларда қалинлик—юмшоқлик бирмунча бузилган (буни ҳам ўз ўрнида кўриб ўтамиз).

Текширилаётган шевада э ва ь унлилари сўз таркибида ва бирикмаларда ён товушларнинг таъсири, урғунинг кўчиши ва ш. к. фонетик шароитлар натижасида турлича фонетик ўзгаришга учрайди. Чунончи:

1) эгалик турловчилари составидаги э, ь лар охири в билан тугаган ўзак ёки негиз эгалик билан турланганда лаб-лаб в ундошининг таъсири билан лабланиб, у—у тарзида айтилади: *лэв* (ад. орф. *лаб*).—*лэвум, лэвумъз, лэвунгъз—*

лэвуйъз, лэву//лэвъ. Тэв (<тоб) сўзида ҳам шундай бўлади. Биринчи компоненти *-эб, -эб* ёрдами билан ясалган равишдош, иккинчи компоненти *едъ* ёрдамчи феълдан иборат бўлган қўшма феълларда (ад. орф. *бориб эдим, бориб эдинг, бориб эди* каби) форма қисқариши қонунига мувофиқ қисқариш содир бўлганда равишдош кўрсаткичидаги э—ь—у//у лашади: *бэрувдэм, бэрувдэнг, бэрувдэ, келүвдэм, келүвдэнг, келүвдэ* каби (бу сўзлардаги *ув* лар ортиқ чўзиқ у: дек таассурот ҳам пайдо қилади). Юқоридаги ҳолат жиззах шевасида ҳам учрайди.

2) айрим сўзлардаги э унлиси лаб-лаб в ёнида келмаса ҳам у—у лашади. Чунончи, ад. орф. *елпигич* (тошк. *йелпъгъч*), *тандир*¹⁰ (тошк. *тэндър, бухорода тәнөр//түнур*, сарой, қипч.-қорақалп. *тэндър*), *анжир* сўзлари бу шевада *йеллүгүч//йеллүгъч, тэндур, энжур* (*ҳакэндъ энжуръ*, аммо ад. орф. *занжир* сўзи *зэнжър—ешъйнъ зэнжъләп келэнг*) тарзида айтилади.

Тошкент шевасида у билан (ад. орф. *и*) айтиладиган *йету:о (етук), қату:о // қатуқ, кому:о* (ад. орф. *кемик*), *кемту:о* каби сўзлар андижон шевасида э, ь билан айтилади: *қатьқ, қозъқ, кемък, кемтък* (сарой, қорақалп. *кәмък, кәмтък*) каби. Яна тошк. *бэрдү:о*, анд. *бэрдък*, тошк. *кептъймүш* (ад. орф. *келибди эмиш*)—анд. *кептъймъш* ва ш. к.

3) э унлиси сўзлашув тилида (шеваларда) турлича сўзларда *е*, баъзан *ү* (анд. *эчак*, тошк. *үчэв*) тарзида айтилади.

¹⁰ Бу сўз эски адабиётда *тәнур* тарзида учрайди.

Чунончи: ад. орф. *ияк*, анд. *еңгәк*; ад. орф. *икки*, сарой *еккэ*, қипч.-қорақалп. *еккэ//йеккэ*, анд. *эккэ*; ад. орф. *йиглаш*, тошк. *йегләш//йағләш*, анд. *йьғлаш*, сарой. *йьләш*, қипч.-қорақалп. *джьлаш*. Бундай ҳолат юқорида кўрсатилганидек, ўзлаштирама сўзларда ҳам учрайди. Яна совет-интернационал сўзларда *х* ундошидан олдин келган *и* унлиси ҳам *е* лаштирилади: ад. орф. *механик*, анд. *мьхайлгк* (қийс этинг: ад. орф. *техникум*—тошк. *тѣхнѣком*, анд. *технѣком*, ад. орф. *эхтимол*, анд. *ехтѣмэл*, тошк. *ѣхтѣмэл*) каби.

4) *ўн* ва *икки* содда саноқ сонлардан тузилган составли *ўн* *икки* сони *онэкэ* тарзида айтилиб, *ѳ—э* лаштирилади. *Ъ* нинг *э* лаштирилиши бошқа шеваларда ҳам учрайди (мас. жиззах, самарқанд каби шеваларда).

5) рус тилидан ва у орқали кирган сўзларнинг урғули бўғинларида *и* унлиси бу шевада баъзан қисқа айтилади: *кэмэндѳр* (<командир), баъзан аслидагидан ҳам чўзиқроқ айтилади: *ки:нэ* (<кино), *сѳтсалъ:зм//сѳтсѳйэлъ:зѳм* (<социализм), *кэмъ:сѳйэ* (*кэмәнсѳйэ*) каби (қаранг: 13-§).

6) сўз бўғини ортиши билан урғу кейинги бўғинга кўчганда, урғусиз бўғиндаги *ѳ-ь* унлилари кучсизланади. Бу кучсизланиш баъзан оз, баъзан кучлироқ бўлади. Чунончи:

кѳр—кѳрѳм, *тѳл—тѳлѳк*, *бѳл—бѳлдѳрѳш* каби. Ҳатто *нѳрѳ—нѳррѳк//наррѳк*, *элйѳ*, *Сэлйѳ* (ад. орф. *Олия*, *Солиҳа*) каби

ҳолатларда *ѳ* туширилади; *кѳчкѳнѳ*, *ғѳлдѳрѳк* каби кўп бўғинли ва бош бўғинида урғу сақланмаган сўзларда *ѳ—ь* нормал эшитилади.

3-§. *е* унлиси андижон шевасида юқори-ўрта кўтарилишидаги (ўрта кенг) тил олди, лабланмаган унлидир. Проф. А. К. Боровков ва проф. В. В. Решетовлар бу унлини маҳраж (пайдо бўлиш ўрни) жиҳатдан рус тилидаги *тепло*, *лекарѳ* сўзларидаги *э(е)* га, тилнинг кўтарилиши жиҳатдан русча *эти* сўзидаги ёпиқ *э* га тенг келади дейдилар¹¹. Бу таъриф андижон шеваси учун ҳам тўғри келади. С. Вурм ўз ҳамсуҳбатидан эшитган ноаниқ ёки чатоқ талаффузга асосланиб, *е* унлиси Андижонда *ѳ (і)* га яқин (айниқса I—II шахс эгалик олмошлари *мен*, *сен*, *-мін*, *сін* тарзида эмиш), *эса* сўзи *ісе* тарзида айтилади дейди¹². Бундай хулоса ҳақи-

¹¹ Қаранг: А. К. Боровков, Узбекские говоры Наманганской области, қўлёзма (ЎзССР Фанлар академияси архиви); В. В. Решетов, Маргеланский говор узбекского языка; „Узбекский язык, Ташкент, Учпедгиз, 1959, стр. 134.

¹² С. Вурм, мазкур китоб, 12-бет.

қатга хилофдир. С. Вурм яна *өзбек* сўзидаги *е* ни усмонли тилига қиёсан *ә* нинг *е* ланиши ва ўз ҳамсуҳбатидан эшитган *кетевёрди* тарзидаги сўзга асосланиб, *ә* унлиси *е* лашади дейди. Аввало шуни айтиш керакки, Андижонда *кета бердини кетевёрдъ* эмас, *кетъ:рдъ//кетъ:° рэдъ* тарзида айтилади [қаранг: 52-§. 2); г) ва 18-§; д)]. Иккинчидан, *ә* нинг *е* ланиши *е* га эмас, *ә* нинг фонетик ўзгаришига алоқадордир.

Андижон шеvasида *е* унлиси фақат содда сўзнинг бўғинидагина келади. Агар форсча-тожикча *хеш* сўзини мустасно қилганда чуқур тил орқа *қ, ғ, х* ундошларидан кейин келмайди (чунончи, *хел* эмас, *хъл, хъллаш* дейилади). Талаффузда эса оғиз русча урғули, нормал *э(е)* дагига қараганда анча ёпиқ вазиятда туради: *ен, ек, тек, теш, бек, тепкъ терът* (тошк. *терт*), *терълъш, кетънъ, кеч, бер, печ, епақа* каби. Бунда *тек, теш* сўзларидагига қараганда *епақа* сўзидаги *е* сал очиқдир. Бу унли ҳамма шеваларда ҳам, адабий тилда ҳам, турли фонетик шароитда ўзгаришга учрайди. Чунончи:

1) бир қанча ҳолатда лабланган *ә, о* унлиларига айлантирилади. Бу баъзи шеваларда, чунончи тошкент шеvasида тез-тез, баъзиларида кам учрайди. Адабий орф. ҳамда анд. ва бошқа Фарғона шаҳар шеваларидаги *кемик, кемириш,*

кемтик сўзлари тошк. *кóмүк, кóмуръш, комшук*, сарой ва қипч.-қорақалп. *кэмък, кэмъръш, кэмтък; кэмшък*, ад. орф. *этик*, анд. *өтүк//өтък*, қисман бөләнчък, тошк. *ету:°*, ад. орф. *беланчак* — ўш ва сарой. бөләнчэк, анд. беләнчэк, тошк. беләнчэй; ад. орф. *беламоқ*, сарой, қипч.-қорақалп. *бөлэмэк (бóланъ бешъккэ бөлэш керэк)* дейилади¹³. Тошк. *белэмэк* бошқа маънода — „буламоқ“ маъносида ишлатилади — *қэньгэ белэп қойдъ* каби. Бу маъно анд. шеvasида *буламақ* сўзи билан англатилади (*қэньгэ булап қойдъ* каби).

Ҳатто Тошкентда ад. орф. *нечук* (анд. нечък) сўзи регр

---

¹³ *е(э)* нинг лабланган *ө* га айлантирилиши шевада тарихан қадимий жараён бўлиб, XV—XVI аср адабиётида ҳам учрайди. Чунончи: Навоийда ўқиймиз:

*Нуқта дурин бил, қулоқ оройиши,
Кенг өтүк ўлди оёқ осойиши* („Ҳайратул-аброр“).

Навоий, ҳатто, *эчки* сўзини ҳам *اوچكو* (*өчкү*) тарзида ёзган, *е*-нинг лабланган *о* га айланиши яна тошк. шеvasида ад. орф. *кемик, кемириш* сўзларини *кóмүк, кóмуръш* тарзида айтилишида ҳам учрайди [Қаранг: 8-§; в)].

ассимиляция йўли билан нучу:⁶ (Чунончи: нучу:⁶ худэ: йал-лақадэ каби) тарзида айтилиб, е//у лаштирилади.

2) е унлиси ўзбек шеваларида бир қанча сўзда э билан алмашилиб юради. Чунончи: I—II шахс кишилик олмошларининг бирлик формаси XV—XVI аср адабий тилида мен, сен ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ҳам мен, сен бўлгани ҳолда диалектларда икки хил: ҳамма олти-етти унли фонемали й ловчи шеваларда ва хоразмнинг ўғиз группа шеваларида э¹⁴ билан (мэн, сэн); Фарғона водийсидаги 6—7 унли фонемали турк шеvasида ҳам э билан, аммо 9 унли фонемали андижон, ўш, ўзганд, жалолобод, асака ҳамда сарой, қипчоқ-қорақалпоқ тип (желовчи) шеваларда е билан айтилади, э лаштириб айтувчи шеваларда мактаб, матбуот ва радио таъсири билан аста-секин е лашиш жараёни давом этмоқда.

Ад. орф. чека, чекиш,—тошк. чэккэ (бър чэккэдэ отур. чэккэсгэ гүл тақьп каби), чэкъш; фарғона, хоразм тип

шеваларда чеккэ//чекэ, чекъш; сам., бухоро чэкъш, ад. орф. кел, кез сўзлари Хоразмнинг ўғуз группа шеваларида гэл, кэз, Хоразмдан бошқа шеваларда кел, кез (шу кездэ) тарзида айтилади. Анд. өкэз (<у кез//укэз) сўзида кэз шакли сақланиб қолган. Яна ад. орф. эгат сўзи анд. эгэт, тошк., сарой, қипч.-қорақалп. егэт (аммо анд. шеvasида бошқа сўзларда г нинг ёнида келган е унлиси э лашмайди: егар, егъш каби).

Рус тили ва у орқали кирган баъзи сўзларда ҳам е//э лаштирилади: вэлъсэпът (<велосипед) каби (аммо „ведомость“ сўзи ведъмъс дейилади).

3) тошк. шеvasида баъзи сўзлардаги е унлиси анд. шаҳар шеvasида э лаштирилади. Чунончи: тошк. ҳэлпърэш//ҳэлпъллэш, сэлкъллэш, анд., сарой, қипч.-қорақалп. ҳелпърэш//ҳелпъллэш, селкъреш//селкъллэш каби.

Ҳелпъллэ:йдё йэ:рей, ҳелпъллэ:йдё йэре:й,
Өрэвэгэ чьхсам, чълврчэ:чъм селкъллэ:йдё: йэ:р
(Фольк.)

Бу е ва э нинг э ланиши тошк. шеvasида кучлироқ бўлиб, анд. ҳэл-ҳэл (Нэмэнгәннэ элмасъ ҳэл-ҳэл пъшэптэ каби) сўзи тошк. ҳэл-ҳэл тарзида айтилади.

4) иккинчи компоненти э(р)моқ кўмакчи феълидан иборат бўлган қўшма сўзларнинг биринчи компонентининг сўнгги бўғини очиқ бўлса, кўмакчи феълнинг бошидаги е унлиси қўшма сўз формасининг ўзгариш қонунига мувофиқ е унли-

¹⁴ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, 157-бет.

лар *йъ* лашади: *өзъйъдъ* (ад. орф. *ўзи эди*), *ошейъдъ* (<ўша эди). Агар бўгин ёпиқ бўлса *е//ъ* лашади: *өзүмъдъм* (<ўзим эдим), *өзүнгъдънг* каби. Биринчи компоненти ёпиқ бўлса ҳам, иккинчи компонентининг бошидаги *е//ъ—ъ* (баъзан, олдинда лабланган унли келишига қараб, у—ү) лашади: *мъдъ* (ад. орф. *оч эди*), *жъдъ* (ад. орф. *оқ эди*), сарой, қипч.-қорақалп. *эгъдъ*, *бъръдъ* (ад. орф. *бор эди*, тошк. *бъръйъдъ* деб ҳам айтилади), *көпүдъ//көпъдъ* (ад. орф. *кўп эди*).

5) рус тили ва у орқали ўзлашган сўзлардаги *е* унлиси ҳам кўп ҳолатларда *ъ—ъ* лаштириб айтилади: *тъллән* (ад. орф. *телефон*), *тългърән* (<телеграф), *тългърәм* (<телеграмма), *ордър* (<ордер ва орден), *кэллэхтән* (<коллектив), *сыйәнс* (<сеанс), *пакът* (<пакет), *дълъгът* (<делегат), *боғалтър* (<бухгалтер) каби. Шунингдек, *е//ә* лашади: *тәбәрәткә* (<табуретка), *бүццәт* (<бюджет), *пърәсән* (<процент) каби; *е//ә—беләт*, *секрәтәр*; *е//у*, *чүчүр//дужур*;

6) форс-тожик тилларидан кирган ва тожик адабий тилида *е* билан айтиладиган *андеша*¹⁵, *мерос*¹⁶, *неш*¹⁷, *рехтагар*¹⁸, *умед*¹⁹, *хел*²⁰ каби сўзлар бу шевада *ъ—ъ* билан айтилади: *әндъ:шә*, *мърәс*, *нъш*, *рѣхтагар*, *үмәд//үмүт*, *хъл*; *е//ү—дувл* (<девор) каби. Бошқа кўп ҳолатларда *е* сақланади: *мехмән*, *бечә:рә*, *бемәлол//бәмәрәл* каби. *Хеш* сўзи *хе:шъ* *акрабә* деганда *е* билан *хълъ* *хъшъ* *бълән* деганда *ъ* билан айтилади.

7) араб тилидан кирган, аслида *ъ* билан айтилувчи бир кўп сўзлар бу шевада *е* лаштириб айтилади (қаранг: 2-§).

4-§. *у—тил* олди, лабланган, жуда тор унли бўлиб, буни ҳосил этишда тил олдинга жилади ва салгина кўтарилади, лаб 5-§ ва 6-§ даги унлиларни айтгандагидан кўра кучлироқ бурилади ва чўччаяди (бу хусусият айниқса *ч*, *ш*, *т* ундошлари олдида аниқ сезилади: *үч*, *чүш*, *бүт* каби; ургули бўгинда тиниқ эшитилади, ургулисиз бўгинда бўшроқ талаффуз этилади: *үзүк*, *чүчүк* (аммо *чүчъйг дә:на энәр*), *үкә*, *хүркәк*, *бүрүш*, *сүврәт//сүррәт* каби.

С. Вурм андижон шевасида тил олди *ү* билан тил орқа у (5-§) ўртасида яна бир у унлиси бўлиб, гоҳ *й* ва гоҳ *и* га кўчади дейди ва мисол тариқасида *jür=дүр—jiür=дүр*, *künü—күнү*, *turadi*, *türüp* шаклларидаги сўзларни мисол

¹⁵ *өзъйъдъ*, *ошейъдъ* лардаги *й* дан сўнгги *ъ* унлиси гоят қисқа айтилишдан, юзаки қараганда *өзъйъдъ*, *ошейъдъ* каби туюлади. Ҳақиқатда *й* дан сўнг қисқа *ъ* эшитилади. ¹⁶ Қаранг: Таджикско-русский словарь, М., 1954, 42-бет. ¹⁷ Мазкур луғат, 225-бет. ¹⁸ Мазкур луғат, 263-бет. ¹⁹ Мазкур луғат, 325-бет. ²⁰ Мазкур луғат, 402-бет.

қилиб келтиради²¹. Бизнинг кузатишларимиз С. Вурм айтганларини тасдиқламади. Анд. шаҳар шеvasида мазкур сўзлар *йүрдүр*, *йүрэдъ*, *күнү* тарзида соф олд қатор у билан; *турадъ*, *туруп* эса орқа қатор у билан талаффуз этилади.

5-§. У унлиси ҳам лабланган, аммо орқа қатор (русча у га яқин) фонемадир. Буни ҳосил этишда тил орқага тортилади, тилнинг орқа қисми кўтарилиб, юмшоқ танглайга тақалади, лаб *ө* дагига қараганда сал бўш бурилади ва чўч-чаяди.

У ва у унлилари сингармонизм кучли шеваларда сўзларнинг ясалиши, турланиши ва тусланишида ўзак ва аффиксларнинг қаттиқлик—юмшоқлигини ва лаб оҳанги жиҳатдан мос бўлишини таъминлашда катта роль ўйнайди. Бундай ҳолат андижон шеvasида ҳам маълум даражада сақланган ва у—у жуфт унлиларнинг фонемалик хусусиятлари ҳам равшан сезилади. Шевада қуйидаги сўзлар (маънан) кескин фарқланади:

бур— а) буришган нарса, чунончи пахтанинг *буръ*—қуриб, бурушиб қолган, эзилган барги; б) *бурмак*—русча ‘собирать’ маъносида ҳамда *бурълъб* қолган нарса: *қэвуннъ бурмагъ*; в) *бурма*—бурилган; русча „сборка“ маъносида *бурма көйнәк*, *көйнейдъ бурүп тэкәптъ* каби; г) *бүрүш*—: бурушиб, бүрүлиб қолган.

бур—бурмоқ (русча „поворачивать, заворачивать, повернуть“) феълининг ўзаги; *бурма* шу ўзакнинг бўлишсиз шакли; *эварәнъ буруппойгнъ*; *чәп қолгә бурвәрәнъ* каби.

пүт||**бүт** (тугал, ад. орф. бут); **пүт**-**пүтүн**||**бүт**-**бүтүн**.
пүт—1) оёқ: *эдамнъ*||*эдамдъ пүт*, *эстәлдъ пүт* каби; 2) оғирлик ўлчови—*бър пүт гүрүч* каби.

түр I—1) навъ, хил; рус. ‘сорт, вид’. *бър түрлэк*, *түрлэк-түрлэк түгүлләрнъ түгүп келәр ләйләхән* (Фольк.). 2) **түрмәк**—а) „туғмоқ“ маъносида—*бәлейнъ етәгәнъ түрүп қой*||*түрмейләп қой*; *әтнъ*||*әттъ дүмүнъ түрүп* (*тугүп*||*чәгәп*) *қой* каби; б) ипни бир нарсдан иккинчи бир нарсага қайта ўраб олмоқ; *түтөйдәгъ гннъ нәйчәгә түрдәм* каби; в) рус. „завязка“ маъносида: *чәчәнъ түрмә:ләвәптә* каби.

тур— „турмоқ“ („ўтирмоқ“нинг зидди) феълининг ўзаги: *қъмәлламей тур*. *Гәпгдә тур*. *Оннәгдән тур*. *Шәмәл түрдъ* (‘қўзғолди’); **түрүп**—русча „редка“ маъносида; **түрүп**— „турмоқ“ (рус. „стоять“ феълининг равишдош формаси, „стоя“).

²¹ С. Вурм, Мазкур асар, 14-бет.

түз—**түзмәк**//**түзәмәк** феълининг ўзаги: *пiлән түзмәк, шәртнә:ма түзмәк*. Аммо **түзәмәк**—‘белгили бир тартиб билан ўринлаштирмоқ, безамоқ’ маъноларида: *дәстәрхән түзәмәк. үй түзәмәк. Устәйъздъ түзәвләннг* („кийимларингизни тартибга солиб олинг“ маъносида).

туз—намак (рус. ‘соль’) *штә тузунъ көрәннг. Гәпъйнъ тузу бәрмь* (//*бә:мь*), *йоғмь?* каби.

үләш—бўлмак, тақсимламоқ маъносидаги **үләшмәк** феълининг ўзаги: *манъву нәннъ бәлларъйъзгә үләштәрәннг* каби.

улаш—„уламоқ“ феълининг ўзаги: 1) *әннъ үзүгәннъ улап-пойәннг. Хәркәмъ кучүмъ улағ уламақ, дүвәндәккә әп сәлп көчә йүгүрмәк* (Мақол); 2) пайванд қилмоқ: *өрүккә бәдам уладъм*; 3) тиркамоқ, илаштирмоқ: *паравоздъ әпкеб вагәннгә уладъ* каби.

үлүш—ҳисса, насиба: *үлүшъйнъ элдәннг, болдъ-тә!*

улуш—„улимоқ, ҳурмоқ“ феълининг ўзаги: *әт улудъ*.

Бә:рүнъ улуған дъвушъ ешәтәлйәптә каби.

үн—товуш, овоз: *үнъйнъ өчүр* (<товушингни ўчир). *Мунчә үнүннг өчүп кеттә* („дарагинг бўлмай кетди“ маъносида). Бу **ү** нинг орқа қатор у дан фонемалик фарқи Навоий ва Бобир асарларида ҳам яққол сезилади: *Эшәк үнъ: дән қуләккә эзрдур. Әндән өзгә не әйбi бәрдур. Тегърмәндән үйүннгә ун келтүрүр. Әнъ пәшүрүргә йә:зъдән отун келтурур* (Навоий, Маҳбубул-қулуб).

ун—рус. ‘мука’. *Буғдой унь. Бәр қәп ун* каби.

Шевада у фонемаси чуқур тил орқа **қ, ғ, х** ундошлари-га, **у** эса тил ўрта **к, г** ундошлари бўлган бўгинларга айниқса хосдир: *қул—күл, ғул—гүл, ғур—гүр, хур—хүр* каби. Бу икки фонема андижон тип шеваларда (Ўзганд, Жалолобод, Асака, Ўш) ва сарой, қипч.-қорақалпоқ тип шеваларида ҳам бор. Аммо наманган, марғилон, қўқон шеваларида **у, ў** унлилари кенг ишлатилса-да, фонемалик хусусиятлари йўқдир.

ү—**у** унлиларининг шевадаги бошқа хусусиятлари қуйидагилар:

1) ҳар икки унли сўзнинг ҳар хил позициясида барча шеваларда ҳам турлича ўзгаришга учрай беради. Баъзан сўзнинг бошида **й** ундошидан сўнг, **б** ундошидан олдин **ү//ъ** лаштириб айтилади. Чунончи: ад. орф. *юбориш*, Андижонда *йъбәръш* (//*йувәръш//йүгәръш*). Бу форма Бобир асарларида ҳам учрайди: *Бот йибаргайлар* („Бобирнома“), *„Яна бир нарса агар Танбалға йибарсангиз на бұлғай?“* („Бобирнома“). Андижон атрофидаги айрим қишлоқларда, чунончи

Офтобачичекида *евэръш* (менггэ *евэръвэрънг*—ад. орф. *менгэ юбориворинг*) тарзида ҳам айтилади. Кўринадики, у//у биргина сўзда ҳам **э** ва **ь** га айланади.

2) у, шу кўрсатиш олмошлари *йъл* сўзи билан бирикиб келганда у ўзгармайди: у *йъл*, шу *йъл* каби. Аммо бу олмошида **э** лашади: *бъйъл*²² (ад. орф. *бу йил*). Ад. орф. у *ёқда*, бу *ёқда*, шу *ёқда* каби қўшма равишларнинг у унлиси шевада **э//ь** лаштирилади: *ъйақ—ъйағдэ, бъйақ—бъйағда, шъйақ—шъйағда* каби. Келишик, эгалик ва сон билан турланганда ҳам (*қ//ғ* лашгани ҳолда) шу ҳолат сақланади: *ъйағдэ, въағнэ, въағдэн*, аммо *ъйақа (<у ёққа), въағлардэ, въағъмьз, бъйақа (<бу ёққа)* каби.

3) ад. орф. *узанги, мурод, мушук, урғочи, чуғурчиқ, мусофир*, у *ёққа* сўзлар бу шевада *ээнгэ, мэрэ, мьшьк,*

ьргачь, чьғьрчьк, мьсььр, въақа тарзида айтилади. Бундай ҳолат бошқа шеваларда ҳам учрайди²³. Чунончи: ад. орф. *чирик, ичак, шундай эмиш*—тошк. *чуру:в, үчэ°в, шундэй-муш*. Анд. *эскэнэ* (ад. орф. *искана*), наманг. *үскэнэ*, тошк. *үскүнэ*. Ад. орф. *пулет*, анд. *пэлэмэт* тарзида айтилади ва ш. к.

4) у—у унлилари шевалар орасида **ө—э—э** тарзида ҳам ўзгаради. Чунончи, бу шевада *өнүм//үнүм, өгрэ* (сарой *үврэ*), *бөркэ* (баъзан *бонкэ*. рус. *булка*), *өмүр* (сарой *үмүр*), *осмэн* (сарой *эсмэн*), *мөхүр*, *төпэ* (тошк. *тухпа*), *өмэр* (сарой *эмэр*), *хөнэм//хөнэмэ, ҳөкү:мэт, мөхлэт, Нө:мэн, төхмэт, йоқэ:рь//йоққэрэ, бөзэк* (Тошк. *бүзэг//бъзақ*), *ойғақ*.

Бу сўзлар адабий тилда у билан, яна анд. *бъйъл, чьмчьк, чьғьрчьк* сўzlари ад. тилда *бу йил, чумчуқ, чуғурчуқ*.

Баъзи мисоллар

Ад. орф.	Андижон	Тошкент
<i>куйиш</i>	<i>күйүш//күйъш</i>	<i>көйъш</i>
<i>куйдурги</i>	<i>күйдүргэ</i>	<i>көйдургэ</i>
<i>куя</i>	<i>күйэ</i>	<i>көйэ</i>

²² Баъзи туркий тилларда *бүйул* тарзида (лаб оҳанги қонунига бўйсунган ҳолда) ҳам айтилади (М. Ряснен, Материалы по истории фонетике тюркских языков, М.—Л., 1955, 72-бет).

²³ 2-§. 3) да таъкидланганидек, бу хил сўзлардаги **э** қипч.-қорақалп. ва сарой орқа қатор **ь** сидек эмас; балки **ь** ва олд қатор **э** оралиғидаги товущдек эшитилади.

кува	күвә	к'овә
кумуш	күмүш	к'омуш
уй	үй	ой

Қуйидаги ҳолатлар ҳам диққатга сазовордир.

севиниш	сүйүнџиш	сойунџиш
суюнчи	сүйүнчџ	сойунчџ
ювош	йувџиш	й'џџиш й'џџџиш
бобой	б'б'џй	бобай (<бубой)
мома	м'ма	мома 'џймома (<оймума)
қовуқ	қувуқ	қ'џвуқ
чирик	ч'р'џк	чүрүџ
моралаш	м'ралаш	моралџш
мунчоқ	мончақ	мунч'џ: м'нч'џ:

5) бошқа тиллардан кирган сўзлардаги у унлисида ҳам шевалар ўртасида ўзгаришлар учрайди. Чунончи: ад. тилда *вужуд*, *вужудим*, *Абдулла*, *Фатҳулла*, *муаллим*, *бухгалтер* — анд. *вүджүд*, *вүджүдџм* (наманг. *вүџџџ:д*, *Вүџџџџ:дџм* *қъзьџдџ*), *Әбд'џллә||Ә'вд'џллә*, *мә:л'џм||мәәлл'џм||мүәлл'џм*, *боғалт'џр*. Яна ад. орф. *кузов*, анд. *кө:з'џп* каби.

6) у—у унлиларининг сўз бўғинларида келиши. Бу унлилар ўзак ва негизларда камдан-кам учинчи бўғинга ўтади: *йүгүрүк*, *учуруқ*, *булдурук* каби [қаранг: 47-§; в)]. Бошқа ҳолатларда 1—2-бўғинлардагина учрайди: *үй*, *үкә*, *ун*, *ур*, *йурт*, *йуқ*, *йүр*, *уруқ*, *торуқ*, *түйнүк* (*түйн'џйдән*), *йулдуз*, *гүрүч*, *тухум*, *бүвү*, *сүвәж*. Яна в ундошидан сўнг џ—џ эмас. у—у айтилади: *ҳәвуз*, *сәвуқ*, *қәрәвул*, *сәксәвүл* каби.

6-§. ө (ō) унли фонемаси юқори-ўрта кўтарилишдаги (ўрта кенг) палатал, тил олди, лабланган унли бўлиб, немисча *öl* (нефть), *Völker* (халқлар), *Söhne* (ўғиллар), венгерча *körö-pueg* сўзларидаги ō га қарийб тенг келади. Бунинг орқа қатор одан фарқи айниқса *к*, *г* ундошлари ёнида равшан сезилади: *көл—қол*, *гөш* (<*гүшт*), — *қош*, *көр—қор*, *көк—тоқ*—*тоқ*²⁴ каби. Бу ө ни талаффуз этганда тил олдинга

²⁴ ө унлиси жуда юмшоқ эканидан руслар уни русча *е* га яқин талаффуз этадилар. Андижонда эса бўғин ўртасидаги ө ни кўпинча *о* лаштирадилар: *шест'џронгкә* (<шестир'енка) каби.

интилади, тилнинг орқа қисми у қадар кўтарилмади, лаб анча бурилади ва чўччаяди: *көз, бөз, өзүм, тө:зүм, нө:ләй* (<не билай), *ҳөңгрәш, бөләш, төрә* каби.

7-§. *о* (ад. орф. *ў*) юқори-ўрта кўтарилишдаги (ўрта кенг), орқа қатор, лабланган унли (*ш, ч* ундошлари ёнида сал ёпиқ эшитилади: *чом, қош, шоқ* каби). Сингармонизм кучлироқ шеваларда (Андижонда ҳам) бу унли рус тилида-

ги ургули *о* га (*Ольга, том* дагига) анча яқин келади²⁵. Наманган, қўқон, марғилон шеваларида бу унли анд. *о—ō*

лари оралиғидаги *ō* товушидек эшитилади. Бу шеваларда олд қатор *ө* ҳам учраса-да фонемалик роли йўқдир.

Андижон шаҳар шевасида, сингармонизм кучлироқ шевалардагидек, *о, ө* унлилари ўзак ва аффиксларнинг қалин-юмшоқлиги билан боғлиқ ҳолда ишлатилади. Шевада *о* унлиси *г, к* ли бўғинларда; *ө* эса *қ, ғ, х* ли бўғинларда келмайди. Буни қуйидаги мисоллардан фарқлаш мумкин: *ведъмьскә қол қойьп, пулнь элдьк. Оунэжъ чъслэдә көмүр келэдъ. Йомасә* (ад. орф. *бўлмаса* <йўқ бўлмаса), *ортагә өзъйъзс чъкьнг. Көзъйнъ эьбрәғ йүр. өзъйнъ ер бълсэнг, өзгәнъ шер бъл, дегәнг гәп бәр.*

Ҳәй-ҳәй өлән, жән өлән,

Өләнг көптүр йәр-йәр.

Өлән әйткән тълънгдән

Менггә өптүр йәр-йәр (Фольк.).

Андижон шаҳар шевасида *ө—о* ларнинг фонемалик фарқлари сезиларли даражададир. Буни бир қанча сўзлардан равшан сезиш мумкин. Чунончи:

бөз — оқ ипдан тўқилган мато: *бөз көйнәк, бөзсчъ* (//*бөз-чъ*//*бөччъ*) *белвәққа йәлчәмәс*—мақол), *қьрғагьнъ көрүб бөз эл* каби.

боз — 1) кулрангга мойил тус; 2) *боз йер*—узоқ вақт экилмай ётган ер; 3) *боз бәла*—вояга етган.

бөл — „болмәк“ (тақсимламоқ) феълининг ўзаги („*бөл-ә—бөлгән-а*“, тақсимлагин-а! маъносида).

²⁵ Аммо рус *о* сини айтганда лаб узб. (жумладан андижон) *о* সিдагидан кўра кенгрок очилади. Анд. *о* সিда лаб русчадагидан кўра кучлироқ бурилади ва чўччаяди. Рус ўртоқларнинг *о* ли ўзбек сўзларини кўпинча у лаштириб (*уртак* <ўртоқ; *кунак* <кўноқ) ёки *а* лаштириб (*Бастандык* < Бўстонлик) айтишлари шундан бўлса керак. Худди шунингдек, ўзбеклар ҳам, рус тилидаги кенг очиқ *о* ни кўп ҳолларда лабланмаган очиқ *э* га (*сэмэвр* <самовар, *этес* <отец, *эпш* <общий) ёки *а, э*, (*эбът* <обед, *бәтәнкә* <ботинок) шаклида айтишлари ҳам диққатга сазовор ҳолатдир. Русларнинг ўзи ҳам *абет, бәтинки* тарзида айтишади.

бол— „болмәқ“ феълининг ўзаги, *йззболдым* каби.

бөлә—холавачча.

бола—бўлган, етишган, тўла, семиз.

дөм— ад. орф. *дўнг*.

дом—овозга тақлидий сўз: *домбара дом-дом эвз берәдъ* каби. *Элмача дом-дом, домъң кереймәс* (Фольк.)

өр— 1) қия, қиялик ер: *тәғнъ өръ, өргә чьқып кеттъ*; 2) *өрмәк* феълининг ўзаги: *чәчәмъ өрүп қойыңг, ыккъ өрум чәч, хәммә йәққа чумәлъ өрүп кетъптъ* (‘чумоли босиб кетибди’ маъносида).

ор— 1) чуқурлик, ўра: *оргә чушуп кеттъ*; 2) ўрмоқ (рус. ‘косить’) феълининг ўзаги: *бедә орумгә кепкәптъ*. *Бугдайнь ор* каби.

өт— 1) *өтмәк* (рус. ходить, проходить) феълининг ўзаги: *көпръйдән өт*. *Қош қанатлэй²⁶ дәрвәзәйнъ чертеб өттүм бълмәдъңг²⁶* (Фольк.); *Бъз бүгүн төр дәрс өттәк*; 2) рус. ‘желчь’, ‘желчной пузырь’ маъносида: *өтүм йәрәлайзздъ*.

от— 1) **олов**—*отту* йақынг—*отнъ* кәвләнг; 2) ўлан, кўкат: *тәлада отлар көкәрән қәптъ*.

өтәмәк—бажармоқ, **отамоқ**—ўт юлмоқ.

сөл—рус. ‘сок’ маъносида: *гөштъ сөлъ, кәвәптъ сөлъ*.

сол—чап, чап томон: *мәшәнәнъ солгә* (//чәпкә) *буръңг*.

төлә—*төләмәк* (рус. ‘уплачивать’, ‘плотить’, ‘погасить’) феълининг ўзаги: *пулунъ төлә*. *Мен он сом төләдәм*.

тола—рус. ‘польный’ маъносида: *арьх тола сув*. *Толадәңг кегәңг қъз*.

төр—тўрт: *төр сом пул, төрә:мъз* (<тўртоvimиз) бәра-мъз [қаранг: 18-§; 2)].

тор—рус. ‘сетка’ маъносида: *тор сәльб балъг эвладък*. *Торгә бедәнә чуштъ*.

о—**ө** фонемалари XV—XVI аср ўзбек адабий тилида (чунончи, Навоий ва Бобир асарларида) ҳам учрайди²⁷.

Юқоридаги мисолларда андижон шеvasида лабланган унли фонемалар адабий тил алфавитидагилардан ортиқ эканини кўрсатади (чунончи, бу шевадаги *ө, ү, а, ь* фонемалари ортиқ). Бу ҳолат шева вакиллари учун ёзма адабиёт ва матбуотни ўқиб англашни қийнлаштирмай, аксинча, юқорида айтилгандек, улардаги (*о—ө, у—ү* ва баъзан *ь—ълар*

²⁶ Ҳамсўхбатларимиздан баъзилари (қишлоқларда кўпроқ бўлганлари) *қәңәт* деб талаффуз этдилар.

²⁷ Навоий тилида *о—ө* унлилари мустақил фонемалар экани О. У. Усмоновнинг Навоий асарлари тили устида олиб борган тадқиқотида тўла исбот этилган (қаранг: А. Усманов, Мухакамат-ал-лугатайн Навои, Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1948, стр. 118).

билан фарқланадиган) нозик маъноларни ҳар ҳолда англаб олишга имкон беради.

о, ө фонемаларининг андижон шеvasидаги яна баъзи хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1) о, ө унлилари бу шевада содда сўзларнинг биринчи бўғинидагина келади: *от, орақ, өргәнъш, өгэй, қор, көр, көчэ, серъ, моръ, чойан; болдь, бөлүнъш, бөлдълэр, болдълар, қозънг—көзънг, озънг—өзънг* каби. Сўзнинг иккинчи ва ундан кейинги бўғинларида о—ө келадиган шевалар ҳам бор. Чунончи, наманган ва баъзан қўқон шеvasида бу унлилар сўзнинг кейинги бўғинида ҳам келишини кўрамиз:

болдө, қол'одән, дептө (ад. орф. *бўлди, қўлидан, дебди*)²⁸ каби. Профессор К. К. Юдахин бу ҳолат қорабулоқ шеvasида ҳам учрашини ёзган эди: *болдө* каби²⁹. Ө нинг охириги бўғинда келиши самарқанд ва шаҳрисабз³⁰ шеваларида, яна Ургут район Ғус қишлоғи аҳолисининг нутқида ҳам учрайди. Бунда шуни ҳам кўрсатиб ўтиш керакки, кейинги бўғинда келадиган бу о—ө биринчи бўғинда ёки ўзи айрим бўғин бўлиб келадиган о—ө дан кўра қисқароқ талаффуз этилади.

о—ө нинг кейинги бўғинларда келиши уйғур тилида ҳам учрайди. Бу ҳолатни проф. С. М. Малов ҳам қайд этган: *јағғынамның бары көјәдо*³¹.

Нутқ жараёнини енгиллаштириш учун сўз бирикмаларининг компонентлари товуш ё бўғинни қисқартириб, бир сўздек талаффуз этганда о, ө унлилари пайдо бўлади. Андижон шеvasида бу ҳодиса қуйидаги ҳолатларда юз беришини кўрамиз. *моно:нақа* [ад. орф. *мана бундақа//монондақа//мановнақа//мондақа*. Яна *ановнъ көрънг* (<*ана уни кўринг*>)] каби.

2) туркий тилларда ва уларнинг шеваларида о—ө унлилари у—ү билан олмошиниши маълум. Чунончи, татар тилидаги *булай, шулай* олмошлари ўзбек тилининг желовчи (қипчоқ) шеваларининг кўпида *болай, шолай* тарзида айти-

²⁸ Проф. В. В. Решетов наманган шеvasида *ө хо* нинг конвергенцияси билан *о* унлиси юзага келиши процесси мавжудлигини айтади (В. В. Решетов, О наманганском говоре узбекского языка, академику В. А. Горделевскому к его семидесятипятилетию, М., Изд-во АН СССР, 1953, стр. 221). Бундай ҳодиса андижон шеvasида сезилмайди.

²⁹ К. К. Юдахин, Некоторые особенности карабулакского говора, Ташкент, 1927

³⁰ Б. Джуроев, Шахрисабзский говор узбекского языка, Ташкент, Изд-во „Наука“ УзССР, 1964.

³¹ С. Е. Малов, Уйгурский язык, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1954, стр. 19.

лади. О—ө ларнинг у—ү ланиши андижон ва тошкент ше-
валарида ҳам учрайди. Чунончи:

Ад. орф.	Тошкент	Андижон
<i>мум</i>	<i>мум</i>	<i>мом</i>
<i>қуён</i>	<i>қуйан</i>	<i>қойан</i>
<i>қуюқ</i>	<i>қуйу:</i>	<i>қойуқ</i>
<i>ғурри</i>	<i>ғуррь</i>	<i>Ғоррь//Ғорру</i>
<i>буғдой</i>	<i>бо:дъй</i>	<i>буғдай//боғдай</i>
<i>кўсак</i>	<i>кэсэв</i>	<i>көсәк³²</i>

(Бу тўғрида қаранг: 5-§. 4)

3) *ө//ү, о//у* ланиш ҳодисаси яна андижон билан қўқон ва сарой, қипч.-қорақалп. тип шевалар ўртасида ҳам уч-
райди:

Ад. орф.	Андижон	сарой, қипч. қорақалп.
<i>умр</i>	<i>өмүр</i>	<i>үмүр</i>
<i>Умар</i>	<i>Өмәр</i>	<i>Үмәр//Ъмәр</i>
<i>ўргилай</i>	<i>өргүләй</i>	<i>үргүләй</i>
<i>ўрганиш</i>	<i>өргәнъш</i>	<i>үргәнъш</i>
<i>ўғил</i>	<i>оғул</i>	<i>үл, ул бэла</i>
<i>қовушмоқ</i>	<i>қоғушмәқ</i>	<i>қувушмәқ</i>
<i>қовурма</i>	<i>қоғурма//қэвурма</i>	<i>қувурма</i>

Андижон шевасида о—ө билан айтиладиган анчагина сўз-
лар қўқон шевасида ү билан айтилади. Чунончи:

Ад. орф.	Андижон	Қўқон ва Жиззах
<i>дўкон</i>	<i>дөкән</i>	<i>дүкән</i>
<i>қўл</i>	<i>қол</i>	<i>қул</i>
<i>булдингизми</i>	<i>болдъйъзмъ</i>	<i>булдъйъзмъ</i>
<i>тўғри</i>	<i>тоғрь</i>	<i>туғрь</i>

о—ө ли сўзларнинг қўқон шевасидагидек у—ү ланиш
ҳолатини Қашқадарё области Чироқчи районидаги қуччи
(<қушчи) шевасида ҳам қайд этилган³³.

³² Ўт кавлайдиган асбобни Андижонда *кэсэв//кесөв* (сарой, қипч.-
қорақалп. *кессэв*) дейилади.

³³ ЎзССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг 1957 йили Самарқанд ва Қашқадарё областларида ўтказган фольклор ва диалекто-
график экспедицияси материалларидан.

4) анд. шевасида баъзи портловчи *ж* (*ð*) ва сирғалувчи *й* ораллигида келган *о*, *ө* унлилари *э* лаштирилади. Чунончи: ад. орф. *жўяк* сўзи бу шевада *жўйяк*, ад. орф. *кўнгил* сўзи га қўшимча қўшилганда фольклорда *кэвн* тарзида айтилади) *бевэп*: *йэр кэвнъгэ гам чүшкэнгэ охшайдъ* (Фольк.) *өзүм хэр жэйдэмэн кэвнүм сендэдүр* (Муқими *й*). *Нэмшэм бэлмэйэм кэвнүм пэръ:шэн*; ад. орф. *обрүй* — *эврэй* каби.

5) русча ва рус тили орқали ўтган сўзлардаги *о*, *у* унлилари: а) сўзнинг охириги бўғинида *пн*, *гн*, *кп* лар орасида *э* лаштирилади: *тэлпэн*, (<телефон), *вагэн* (<вагон), *эскэн* (<скоба) каби; б) сўзнинг охириги бўғинида *кп*, *кв*, *сп*, *хп* кабилар орасида эса *о* ўзгармайди: *эваноп* (<Иванов), *валасопка* (<вальцовка), *бухтопка* (<бухтовка) каби; в) *к*, *г* ундошлари ёнида олд қатор палатал *ө* тарзида айтилади: *көпъйэ* (<копия) каби; г) *о//э* — *экъшнък* (<окучник), *экъшкэ* (окошка); д) *о//э*, *о//ө* — *помъшнък* (<помошник); е) *о//э*, *о//у* — *кэндухтьр* (<кондуктор), *этрэт* (<отряд), *кэмпэрэк* (<конфарка); ё) *о//а* — *аччот* (<отчет); ж) *о//ү* *кэлүш* (<галоша); з) *о//ь* — *пэпъръс* (<папирос) ва бошқалар.

8-§: *э* (*â*) фонемаси қуйи кўтарилишдаги кенг, олд қатор, лабланмаган унлидир. Лаб артикуляцияси жиҳатдан рус *а* сига ўхшаса-да, бироқ рус очиқ *э* сига қараганда ҳам очиқ ва кенгдир. А. К. Боровков ва В. В. Решетовлар бу унлини рус *а* — *э* унлилари ораллигидаги товуш деб санайдилр³⁴. Бу фикр тўғридир. Шу сабабли рус тилидан ўтган *зал*, *май*, *март*, *папирос*, *фабрика*, *машина* каби сўзлар бу шевада (балки кўпчилик ўзбек шеваларида) *зэл*, *мэй*, *мэрт*, *пэпъръс*, *пэбрэка*, *мэшъ:нэ* тарзида талаффуз этилади.

Адабий тилга ва ўзбек шеваларининг ҳаммасига хос бўлган бу унлининг айрим хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1) чуқур тил орқа ундошларидан ташқари ҳамма ундошлардан аввал [*эт*, *эрт*, *эпт*], икки ундош ўртасида (*дэм*, *тэн*, *кэл*, *тэк*) ва охирида (*мэккэ*, *йэккэ*, *йэнэ*) кела олади. Шунингдек, сўзнинг ҳамма бўғинида, бўғин бошида, ўртасида ва охирида келаверади. Чунончи: *эйрэ*, *эммэ*, *этэйлэб* (сарой, қипч.-қорақалп. *этэйлап*), *бэдэн тэрбъйэ*, *экэ* (тошк. *эка*), *кэтталэръдэн* (тошк. *кэтта*) *бэдэнл-ларъгэ*, *үддэ*, *шэрмэндэ*, *шэхэр*, *нэхэл* (тошк. *нағал*), *рэнг*, *назардэн*, *экэлэръгэ* (тошк. *экаларъгэ*), *хэндэлэгъгэ*, *өзларъгэ*, *тэвэккэл*,

³⁴ А. К. Боровков, *Озбек tilinin jani alifbe projekti* (Ташкент, 1939); В. В. Решетов, *Маргеланский говор узбекского языка*.

жалта, мэрра, зэмбар (тошк. *зэмбэл*), *зэмбарэк, чэнг, чэ-рас*³⁵, *карэм* (тошк. *карэм*), *дэнэк, дэндэнэ, тэнэкэр* (тошк. сам., *тэнэкэр*).

2) сингармонизм ҳодисаси кучлироқ шеваларда *қ, ғ, х* ундошлари ва тил орқа *а, о, у, ь* унлилари бор ўзакларга турловчи ва тусловчи аффикслар қўшилганда бу аффиксларда *э* эмас, албатта *а* ёки *э* келади: *этэмға, ғалваға*//*ғэлваға, хэтьньмға, этэмдан, бурундан, тулдь* (ад. орф. 'тулни, тулнинг')//*тулдьнг* каби (қаранг: 45-§.).

3) айрим фонетик шароитда *э* унлиси, ҳамма шевада ҳам, турлича ўзгаришга жуда мойил унлидир. Бизнинг шевада *э* нинг бундай ўзгариши қуйидагилардан иборат:

а) портловчи *к, г, д* ва сирғалувчи *й* ундошлари оралиғида ҳамда портловчи сонор *нг* (*ң*)дан сўнг *е* (*э*) га мойиллаштирилади. А. К. Боровков наманган шевасидаги бу ҳолатни қайд этар экан, уни *е* тарзида кўрсатган эди. Шевашуносларимиз қаторида биз ҳам шу белгини ишлатамиз. Аммо шуни таъкидлаб ўтамизки, наманган шевасида *э* нинг қуйи-ўрта кўтарилишдаги *е* га мойилланиши кучлироқ бўлиб, *е* га қарийб яқинлашиб қолади. Андижон шевасида эса бу ҳолат наманган шевасидагича эмас: *чеңгейъэ*//*чаңгейъэ, тэңгейнь, укейнъ эллэ късең-чъ* (ад. орф. *чангагига, тангангни, укангни*), *бъйақа кесэң-чъ, бөлейг-дэн* (<бўлакдан), *шундеймъ, кэттәрдей* (<катталардек) каби.

Охири *э* билан туговчи феъл ўзагининг I шахс формасига *й* ундоши, сўнгра эгалик олмошлари (*мэн, сэн*) ва *-дъ* аффикси қўшилиб, ҳозирги-келаси замон феъли ясалганда *э* унлиси *е* га салгина мойиллашади: *шллеймэн* (тошк. *шлльймэн*), *шллейсен* (<тошк. *шлльйсэн*), *шллейдъ* (тошк. *шлльйдъ*) каби. Бўлишсиз формасининг I шахсида *э*//*ъ* лашади. II-III шахсда *е* лашади: *унамъймэн, унамейсэн, унамейдъ; кемъймэн, кемейсэн, кемейдъ* каби (қаранг: 115-§.).

э ни *е* лаштириш *кэм* ўзагидан ясалган ва сарой тип шеваларда *кэмък, кэмъръш* каби сўзларни *кемък, кемъръш* тарзида айтишда ҳам кўринади.

³⁵ Андижон шевасида сўзнинг I—II бўғинида *э=а* нинг келиши ҳақида айрим кузатувчиларда ранг-баранг ва туманли тасаввур борлигини кўрагимиз. Бу шевада I—II бўғинда *э* келгани (*энэр*) каби, I бўғинда *э* ҳам кела олади: *эмэнэт, мэлэл, эйэн* каби. Шева вакиллари *сэрай* деганлари ҳолда *сэрай* деб ҳам айта берадилар. Аммо *чэрэс* сўзи классик адабиётдагидек, ҳар икки бўғинда *э* дир. З. М. Маъруфов ўзининг бир мақоласида Андижонда *чэрэс* дейлади деб ёзган эди (Қаранг: „К вопросам узбекской орфографии и терминологии“. Ташкент, Изд-во АН УзССР, 1952, 33-бет) Бу фикр ҳақиқатга зиддир.

Андижон шаҳарининг айрим вакиллари нутқида (чунончи Тегирмонтоши, Эскилик маҳаллаларида) *к, г* билан тугаган сўзларни келишиклар билан турлаганда э унлиси *е* лашмай, *к, г* нинг кучли суратда бўшашуви ҳисобига чўзиқ *э*: га айланади: *эпэ:нъ* (<ипакни), *эпэ:дэн* (<ипакдан), *бөлэ:дэн* (<бўлакдан). [қаранг: 16-§. в)]. Бу сўзларни *эпейнъ, эпейдэн, бөлэйдэн* деб айтувчилар ҳам бор.

б) *э* унлиси айрим шеваларда *э* ёки тамоман *е* га айлантириб ҳам айтилади. Чунончи: ад. орф. *янги, таг, тагида, болта, парма, ҳал-ҳал* каби бир қанча сўзлардаги ҳамда буйруқ феълининг I шахс формаси кўрсаткичи *-эй* даги ва *-дэ* юкламасидаги *э* унлиси тошкент шеvasида *е, э* лаштириб айтилади: *йенггэ, тег||тев, тегъдэ||тевудэ, бэлтэ, пэрмэ, ҳэл-ҳэл* каби. Ҳатто ад. орф. *чаён* (анд. *чэйэн*) сўзи

чэйён дейилади: *пэрмэ, бэлтэ* шакллари наманган шеvasида ҳам учрайди (аммо тошкент шеvasида сўз охирида *э* нинг *э* ланиши ҳамма ҳолатларда ҳам юз беравермайди. Чунончи

йэрмэ, халтэ, кэттэ сўзларида *э* сақланади). Андижон шеvasида юқорида кўрсатилган сўзларда *э* ўзгармайди, аммо қуйидагича сўзларда тошкент шеvasидагидан фарқ қилади: Андижонда: *севэт, мен, сен, йенгге, невэрэ, евэрэ, чевэрэ, чекъш, бър чеккдэ, ченэ, беттэр*. Тошкент шеvasида бу сўзлардаги *е* унлиси *э* айтилади.

в) баъзи шеваларда лаб-лаб *в* ундошидан олдин келган *э* ни шу *в* нинг таъсири билан *ө* га мойиллаштириб айтилади. Баъзи ҳолларда *э-ө* га жуда яқин талаффузланади. Чунончи,

хива—урганч шеvasида ад. орф. *давлат* сўзи *дөлэт||дө:лэт* ёки Наманганда ад. орф. *савдо* сўзи *со:дэ* тарзида айтилиши каби. Бу худди тошк. шеvasида *кэмък > кэмък, кемъръш >*

кэмъръш сўзларини *комук, комуръш* тарзида талаффуз этгандаги *е||о* ланишга ўхшайди. Яна сарой, қипч.-қорақалп. шеваларида ад. орф. *кавла, ҳавли* сўзларида *в* дан олдинги *э* ни *ө* га (хива-урганч шеvasидагидан кўра бўшроқ) яқинлаштириб талаффуз этилади. Андижон шеvasида ҳам худди шу кейинги ҳолат сезилади ва қуйидаги сўзлар *ө* га мойиллаштирилади. Бу мойиллик юқоридаги *дө:лэт* чалик бўлмагани сабабли биз буни *э* тарзида кўрсатамиз: *кэвлэш, ҳэвлэ, дэвлэт, мэвсум, мэвжүт*, каби. Бундай ҳолатда тошкент шеvasида *э* унлиси *ё* лаштирилади: *кэвлэш, мэвсум, хэвлэ, Мэвлудэ, мэвжүт* каби.

Бундай *о* лашиш анд. шеvasида бир неча сўзда *тв, св, чв* лар орасидагина учрайди: *т^овба, с^овда, ж^овд^овр^ош, қ^ов-ж^овр^ош*, ад. орф. *савлат* сўзи ҳам *с^овлат, серс^овл^от, мойл^ов* (тож. *مولى لب*) *й^ойл^ов* тарзида айтилади. Яна самарқанд ва бухоро шеваларидаги *авқот* сўзи бу шевада *овқат* дейилади.

Ёрдамчи қисми *бермоқ* феълидан иборат бўлиб *о* равишдош аффиксидан иборат бўлиб, *о* равишдош аффикси орқали ясалган қўшма феълларда *о* унлиси шеванинг баъзи вакиллари нутқида (шаҳарнинг марказий қисмида, асосан аёллар нутқида) чўзиқ *о*: га айлантириб айтилади: *кет^о:раслар^ок^он-т^о* (<кета берар экансизлар-да) каби. Аммо шаҳарнинг четроқ қисмида ва шаҳарга туташ қишлоқларда (чунончи Айшахоним, Кўмакай) лабланган *о* га жуда яқинлаштириб айтадилар: *кет^ораслар^ок^он-т^о* каби (қаранг: 16-§., 18-§.).

о ни *в* дан олдин *о*: лаштириш айрим сўзларда Тошкентда ҳам учрайди. Чунончи, ад. орф. *Санавбар* (анд. *Санавбар*) сўзи Тошкентда *Сан^о:бар* дейилади. *о* ни *о* ёки *о* ни *о* қилиб айтишда тошкент ва андижон шевалари орасида фарқлар бор. Чунончи:

Ад. орф.	Андижон	Тошкент
<i>ака</i>	<i>ак^о</i>	<i>о^к</i>
<i>аввал</i>	<i>аввел</i>	<i>оввал</i>
<i>от (исм)</i>	<i>от</i>	<i>от</i>
<i>алмаштириш</i>	<i>олмаштьръш</i>	<i>олмаштьръш</i>
<i>олмош</i>	<i>олм^ош</i>	<i>олм^ош</i>
<i>дада</i>	<i>д^од^о</i>	<i>д^од^о</i>
<i>катта</i>	<i>к^отт^о</i>	<i>к^отт^о</i>
<i>дока</i>	<i>д^ок^о</i>	<i>д^ок^о</i>
<i>кавак</i>	<i>к^ов^ок</i>	<i>к^ов^ок</i>
<i>кавлаш</i>	<i>к^овл^ош</i>	<i>к^овл^ош</i>
<i>пиёда</i>	<i>п^ой^од^о</i>	<i>п^ой^од^о</i>
<i>ҳовли</i>	<i>ҳ^овл^о</i>	<i>ҳ^овл^о</i>

<i>гадай гадо</i>	<i>гэдэй</i>	<i>гэдэй</i>
<i>карам</i>	<i>кэрэм</i>	<i>кэрэм</i>
<i>чарос</i>	<i>чэрэс</i>	<i>чэрэс</i>
<i>шошмоқ</i>	<i>шэшмэқ</i>	<i>шэшмэқ</i>
<i>тамаки</i>	<i>тэмэкъ</i>	<i>тэмэкъ</i>
<i>жонивор</i>	<i>жэнъвэр</i>	<i>жэнъвэр</i>
<i>лаб</i>	<i>лэв</i>	<i>лэв</i>
<i>тоға</i>	<i>таға</i>	<i>таға</i>
<i>сабзи</i>	<i>сэвзъ</i>	<i>сэвзъ</i>
<i>ёғ</i>	<i>йағ</i>	<i>йэғ</i>

Сўз бўғинларида *ə* — *э* ни ишлатишда анд. шеваси билан Фарғонанинг наманган, марғилон ва қўқон шеваларида ҳам баъзи фарқлар бор.

2) рус тили ва у орқали кирган сўзлардаги *а* унлисининг бу шевадаги талаффузи 10-§ да ёритилган.

9-§. *э, ɔ* фонемаси тил орқа, қуйи кўтарилишдаги, кенг, лабланмаган унли бўлиб, адабий тил орфографиясидаги *о* унлисига тенгдир: *эқ, эш, эй, тэй, бэш, қэш* каби. Шу билан бирга, форс-тожик тилидан кирган *тэ* (*тэ сенг кегун-чэ кутэмэн*), *йэ* (*йэ бомэсэ өзүң ке*) каби сўзлардаги *э* ҳам бор. Бу унлини шеванинг кўпчилик вакиллари *эт, бэш* даги *э* дан кўра сал чўзиқ талаффуз этади (бу тўғрида қуйироқда—16-§. да кенгроқ тўхталамиз). *Э* унлисининг шевадаги ҳолат в хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1) бир бўғинли сўзнинг бош, ўрта ва охирида келади: *эй, бэй, сэй, шэ* (<шоҳ), *ҳэ* (<ҳой) каби.

Икки бўғинли сўзнинг биринчи бўғинида *э* келса, иккинчи бўғинида бир хил сўзларда *э* келади: *эрэм, тэвэқ, қэвэқ, мэхэв, қэрэл, қэтэр, энэр* каби. Бир хил сўзларнинг иккинчи бўғинида қуйи кўтарилишдаги *ё* ўрта *а*, ёки олд *э* келади:

сэвға, сэрай, эта, мэма, хэла каби. Бу икки ундошнинг I-II бўғинида келиши жиҳатдан адабий тил орфографияси ва бошқа шевалар билан бу шева орасида баъзи фарқлар учрайди. Чунончи:

Ад. орф.	Андижон	Тошкент
от	эт	от
оёқ	айақ	эйёқ
ойи	эйэ	эйь
арақ	арақ	арэ: ^f
опчиқ	апчық (тўлиқ айтилса эльп чық)	эпчық
тоғ	тағ	тэ: ^f
қийноқ	қыйнақ	қыйнэ: ^f
чатақ чатоқ	чатақ	чатэ: ^f
қаймоқ	қаймақ	қаймэ: ^f
чиқар	чықар	чықэр
соқол	сақал	сэқэл
янтоқ	йантақ	йэнтэ: ^f
ҳолва	ҳөлва	хөлва
сабақ сабоқ	сабақ сэвэқ	сэбэ: ^f
ойнак	эйнэк	эйнэ
аёл	эйэл	эйёл
дада	дэдэ	дэдэ
от	эт(этэнг нэмэ? Аммо рус. 'ло- шадь'ни эт дейилади)	от
дока	дэкэ	дэкэ
койиш	кэйъиш	кэйъиш
кокил	кэкъл	кэкъл
мома	мэма	мома
ёғ	йағ	йёғ

жой, жойлаш	жэ́й, жэ́йлэш	жэ́й, жэ́йлэш
моки	мэккэ́	мэ́ккэ́
тамаки	тэмэкэ́	тэ́мэ́кэ́
токча	тэхчэ́	тэ́вчэ́
тайёр	тэййэр	тэ́ййэр
чоч	чэч	чэ́ч
чок	чэк	чэ́к
қадоқ	қадақ	қадо́:ʳ
қилчоқ	қьпчақ	қьпча́:ʳ
қимор	қьмар	қьмэ́р
саёқ	сайақ	сэйя́:ʳ
иноқ	энақ	эно́:ʳ 36
коса	кэсэ	кэ́сэ

Юқоридаги мисоллардан кўринадики, текширилаётган шевада қ, ғ, х лар олдидан э келса, улардан кейин э келиши ё акси шарт эмас (*сайақ, таяқ* каби) ад. тилда I бўғиндаги э бу шевада э ланиши мумкин (*кэсэ, чэк, тэййэр* каби (Қаранг: 45-§ ва 46-§). Шу билан бир қаторда кўпгина сўзларда э — а — э адабий тилдаги шу товушлар билан тенг келади

(*сэйлә, сэйлэв, тэмэкэ́, чэрэс, хэ́лвэ, тэг, бэг* каби). Бу шевада охири очиқ бўғинли феълларга -қ қўшиб от ясаганда -қ дан олдин э эмас а келади: *тарақ, бойақ, сорақ, тарқақ* каби. Ҳолбуки, тошк. шевасида э келади: *тэрэ:ʳ, бойэ:ʳ* каби.

2) кўп бўғинли сўзларнинг кейинги бўғинида ҳам кела олади: *қэзэн, сэзэн*, (ад. орф. *сазан*), *турумтэй, қурултэй, тумэр* каби.

3) сўзлар турланганда ва тусланганда ўзак, негиз ва аффиксда э келиш-келмаслиги 45-§, 46-§ да ёритилади.

4) яна бошқа шеваларда сўзларнинг айрим ёки ҳамма бўғинларидаги э унлиси Андижонда э ёки а тарзида талаффуз этилиши мумкин. Чунончи:

³⁶ Ҳарфнинг юқорисида кўрсатилган кичик г, к, қ, ғ ва шу каби ҳарфлар жуда бўш (эшитилар-эшитилмас) ундошларни билдиради.

Ад. орф.	Тошкент	Андижон
алдаш	элдәш	элдаш
алдамчи	элдәмчъ	элдамчъ
алмаш	элмәш	элмаш
адаш	эдәш	эдаш
аразлаш	эрәзләш	эрзлаш
оз, озгина	эз, эзгънә	ёз, ёзгънә
палапартиш	пәләпартъш	пәләпартъш
атоқли	әтәқлъ	әтәқлъй ²

Ад. орф. *она*, *олма* сўзлари қўқон шевасида *әпә*, *әлмә* дейилгани ҳолда Андижонда *эпа*, *элма* дейилади.

5) кўпчилик шаҳар шеваларида бу *э* унлиси³⁷ ҳам нормал, ҳам лабланишга мойил *ё* тарзида талаффуз қилинади³⁷. Андижон шевасида *э* асосан нормал бўлиб, айрим фонетик шароитдагина *ё* ланиши мумкин. Қўқон, наманган ва марғилон шеваларида *ё* лашиш анд. шевасидагидан кучлидир. Чунончи, Марғилонда бу шевада ёки унга яқин сўзловчи қишлоқ шеваларида (чунончи Полосон, Олтиариқ қишлоқларида) *э* лашиш сўз бошида *б, в, п, д, й, с, ч, ш, қ, ғ* ундошларидан олдин ҳамда *бл, бр, нв, нр, мн, дн, зр, кт, ст, тв, жй, вр* кабилар орасида кўпроқ учрайди: *әнёр, ёпке, кёттә, тәвбә, нәвват, замәндә* каби³⁸. Қўқон ва наманган шеваларида *ё* ланиш марғилон шивасидагидан ҳам кучлидир. Қўқон шевасининг айрим вакиллари бу фонемани талаффуз этишда, баъзан, лабнинг иштирокини активлаштириб, русча сўзларнинг урғули бўғинидаги *о* га жуда яқин бир ҳолда айтадилар. Натижада тингловчига қарийб қуйидагича эшитилади: ...*йоқотъш* үчүн *оҳж сепләдъ. Товуғдъ пәтъ, Тошкән, нонуштә* каби.

³⁷ Баъзи туркшунослар *э* нинг *ё* ланиши ҳолатини „оглубленный гласный“ деб юритадилар. (Mengers Karl, Bespec hunde; Jarring. The uzbek Diavent of Qilic, Anthropolos, 8- бет. М. Рясянен, Материалы по исторической фонетике тюркских языков, М., 1955, стр. 74); проф. Е. Д. По-

ливанов *ё* ни тошкент шевасига нисбатан жуда очик *э* деб таърифлайди. Айрим туркий тилларнинг шеваларида *э* нинг лабланиши анча кучлидир. Проф. М. Ш Ширалиевнинг айтишига қараганда, озарбайжон тилшунослари ўзбек алфавитида *э* унлиси *о* тарзида олинганидан *э* нинг лабланиши ўзбек тилида жуда кучли бўлиб, қарийб лабланган *о* (*у*) тарзида талаффуз этилади деб тушунар эканлар. Бу албатта англашмовчиликдир.

³⁸ Бу шевалардаги *э* унлиси *о* (*у*) га жуда яқин эшитилади.

Наманган шевасида $\ddot{o}$ лашиш, ҳаттоки, сўзнинг II бўғинига ҳам ўтади. *Бър тәссәкь урун қотурун* (ад. орф. *қотириб*) *қойдъ*. *Болгънъмъсчә болдок, Опоғачә* (анд. *элг әчә*). *Џдомлә, номошшом* (анд. *нэмашэм*). *Бър Қорохом пошшо дегән* пошшо боледъ* (Анд. *Қарахән нэшшо: дегән нэшшә боледъ*) каби³⁹. $\ddot{o}$ унлисини лабланган o га айлантириш тошкент шевасида ҳам учрайди. Чунончи: анд. *мэма, чучмэма, зймэма, бобэй*, тошк. *чучмома, зймома, бобай* тарзида айтилади.

Андижон шевасида $\ddot{o}$ нинг $\ddot{o}$ ланиши, ёлғиз *в* ли бўғинларда, баъзан (сийрак ҳолда) *н, ш, п* ли бўғинларда юз беради: *пэшнә, эшнә, Режәвэй* (киши оти, Режаб ой), *эвқат, сәвға, тәвва, нәвват*, (ад. орф. *новвот* — ширинлик), *эптъ* каби. Шевадаги бу $\ddot{o}$ сон жиҳатдан қўқон, марғилон ва наманган шеваларидаги $\ddot{o}$ га тенг келмайди. Бу шеваларнинг $\ddot{o}$ си ($o, \ddot{y}$) га анча яқин. Андижонда эса лабланишга мойиллик салгина, асосан, лаб-лаб *в* ундоши ёнида бўлиб, баъзан (*п, ш* дан олдин ва ҳатто *в* дан сўнг) билинар-билинемас даражададир: ад. орф. *тавба* сўзи ҳайронлик, жаҳл чиққанлик маъноларида ишлатилганда *то:ба* тарзида айтилади холос.

6) *а, ә* билан тугаган очиқ бўғинли феъл ўзак ва негизларига лаб-лаб *в* ундошини қўшиб от ясаганда *а, ә* унлилари $\ddot{o}$ лашади: *чайқа — чайқәв, сәйлә — сәйләв, ойла — ойләв, қыйна — қыйнәв* каби.

7) таркибида $\ddot{o}$ бўлиб, охири очиқ бўғинли айрим сўзларга аффикс қўшиб феъл ясаганда, ўзакдаги $\ddot{o}$ унлиси $\ddot{a}$ ёки *а*

³⁹ $\ddot{o}$ нинг лабланган o га бундай кучли мойиллиги бошқа туркий тилларда ҳам учрайди. М. Рясненнинг ёзишича, юқори чуваш (ёки вирыл) тилида $\ddot{o} > o, \ddot{o} > u$, қуйи чуваш (ёки анатри) тилида $\ddot{o} > u$ лашади; *от* сўзи *ут* айтилади (Н. Я. Ошмарин, Материалы для исследования чувашского языка, Казань, 1898). Волга бўйи туркларининг талаффузида $\ddot{o} > \ddot{a}$ ланади (Prähle Wilhelm, Balkarische studien I, М. Ряснен, Мазкур китоб, 74- бет). Н. К. Дмитриев $\ddot{o}$ унлиси туркий тилларнинг кўпчилигида турли даражада учрашини айтади. Etude sur la phonétique vachkire, 1927; М. Ряснен яна шарқий Анатолида $\ddot{o} > \ddot{a}$ лашади (*вобә* тарзида) дейди (мазкур китоб, 74- бет).

лашади: *сэн* — *сэнә*, *сэнәп чьқ*, *сэнәбәқ*, *әнг-әнглә* || *англа*, *әнгләшәлдә* каби. Аммо бу қонуният ҳар қандай сўзда ҳам юз беравермайди. Чунончи, *бәш*—*бәшлә* эмас, *бәшлә*, *тәш*—*тәшлә* эмас, *тәшлә*⁴⁰, *мәй*—*мәйлә* эмас, *мәйлә* каби айтилади. Бу эса адабий тилдаги ва тошкент ҳамда бошқа шаҳар шеваларидаги ҳолатга тўғри келади. Яна: *йәш*—*йәшлә* эмас, *йәшлә* (сарой, қипч.-қорақалп. *йәшлә* дейилади). *Бәғ* сўзига *-лә* қўшилса, ё *бәғла*, ёки *бәйлә* дейилади).

Андижон шевасидаги *ә* билан айтилган баъзи сўзлар тошк. *о* билан айтилганидек, *мома* сўзи *мома*; баъзан тошк. *ә* си анд. *о* ёки *ө* ланиши мумкин (тошк. *кәмә кәст*, анд. *кәми кәст*; анд. *нохат* тошк. *нәхәт* каби).

8) араб тилидан олиниб ўзлаштирилган сўзлардаги *ī*, ад. орф. *о* унлиси бу шевада нормал *о* дан (*әш*, *бәш*, *йәш* каби) чўзиқроқ талаффуз этилади: *ҳә:сәл* (ар. *حاصل*), *ҳәсәләт* (ар. *حاصلات*), *ә:ләм* (ар. *عالم* ад. орф. *олим*. Аммо *олмоқ* феъли ўзагидан *-им* аффикси қўшиб ясалган сўз *әләм* тарзида — *ә* чўзилмай, нормал айтилади), *кә:зәм*, *тә:қат*, *мә:не*: (ар. *مانع*), *әйзә*: (ар. *ايزاح*), *мәдә:р* каби [қаранг: 54-§; 5].

Аммо ар. *ساعت* (ад. орф. *соат*) нинг *ī* *ә* унлиси шеванинг эскича илм олган вакиллари нутқида *сә:әт* тарзида, бошқалари нутқида *соат* (нормал *ә*) ва *сәхәт* тарзида эшитилади. Арабча *افتار* сўзидаги *ә* ҳам нормал *ә* эшитилади:

Форс-тож. *дүтәр*, *қаламтарош*, *ангуштвона* каби сўзлар *дүтәр*, *қаламтарәш*, *әңгәшәнә*, *чәрәпәйә* тарзида (*ә* ни *а//ә* лаштириб) айтилади.

10-§. *а*, *ә* унлиси қуйи кўтарилишдаги *ә* нинг бирмунча орқага кўчган ҳолатидан иборат. *ә* — *ә* унлилари оралиғидаги товуш эканидан, кўпинча ўрта *а* деб номланади. Бу унлини талаффуз этишда тил (*ә* дагидек) бирмунча орқага тортилиб, орқа қисми сал кўтарилади, оғиз бўшлиғи ўртача кенгайди: *нохат*, *салқын*, *қарта*, *сарьқ*, *ғалат*, *палағда*, *чақа*, *арақ*, *ачьғьмдән*, *тола* = *төлә*, *тақа* - *тәкә* сўзларидаги каби.

Бу унли ўзбек тилининг қарийб ҳамма шевасида (айниқса чуқур тил орқа *қ*, *х*, *ғ* ундошлари ёнида) учрайди.

⁴⁰ Бу шевада *тәшлә* (ад. орф. *ташла*) сўзи 'тошини териб олмоқ' маъносида ишлатилади. Чунончи, *гүрүчнә тәшләмоқ* — 'гуручининг ичидаги тошларини териб олмоқ' маъносида.

Сингармонизм ҳодисаси кучли шеваларда бу *a* нинг фонемалик хусусияти аниқ сезилади. Андижон шеvasида ҳам орқа қатор кенг *ə* га қиёс этилса, фонемалик хусусияти борлиги равшан сезилади. Чунончи:

қазъ (қазигўшт) — *қэ:зъ* (шариат амалдори, судья), *қаръ* 1) кекса; 2) эски узунлик ўлчови — *бэз^счънъ чушуге бэр қаръ бэз^с къръптъ* (Мақол), — *қэ:ръ*; 1) қуръонни ёддан ўқувчи киши; 2) *қэр* сўзининг III шахс эгалик билан турланиши: *тэғдъ қэръ еръптъ* каби.

қанъ (сўроқ олмоши: *экенг қанъ?*) — *қэ:нъ* (*қэн* сўзининг III шахс эгалик билан турланиши: *тэмърдъ қэ:нъ*).

қақ (тақлидий ундов: *қақ эттэ — қэқ* (*қэқмоқ* феълининг ўзаги: *қэзъғнъ қэқ*).

сағ (*сэгърнъ сағ — сэг*); 1) саломат; 2) оёқ кийимининг *сэгъақ* (уёқ, *ақа — уёққа*) — *эқ* (ранг: *эқ қэр, эқ қант*).

ғар [1) бузуқ хотин; 2) тақлидий сўз: *ғар этмоқ*] — *ғэр* (тоғнинг ғори).

қара (*қарамоқ* феълининг ўзаги: *мэнггэ қара — қэра* (ранг: *қэра ъп*).

Бундай фонемалик фарқ *ə — ə* орасида яна ҳам очиқдир: *эт —* (исм), — *эт* [1) ном; 2) маълум ҳайвон], *энэ* (кўрсатиш олмоши) *эна//енэ* (рус. 'мать,).

кэр (гаранг) — *кэр* [1) иш; 2) таъсир] каби.

Бу унлининг яна баъзи хусусиятлари қуйидагилар:

1) шевада *a* ни ишлатишда ад. орф. айрим фарқлар учрайди. Чунончи: *балдақ* (ад. орф. *болдоқ*), *балға* (<болға), *йағ* (<ёғ), *қаткэн* (<қотган), *йэмақ* (<ямоқ), *тарақ* (<тароқ), *талақ* (<талоқ) каби.

2) тил орқа *у, о, ə (ə)* лар сингария, сўз бўғинларида ўрта *a* нинг ишлатилиши сингармонизм ҳодисаси билан боғлиқдир. Сингармонизм кучлироқ шеваларда ўзак ва негизда орқа қатор *a, ə, о, у, ь* лар бўлса, II—III бўғинда ҳам орқа қатор унли келиши қонунийдир: *хэлқа,||халқа, сэлқын||салқын, ғэррэм||ғаррам, йэнтэқ||йантақ, орэқ||орақ, ора, сэлқь||салқъ* каби. Андижон шеvasида: *халқа, салқь, ғаррам, йантақ, арақ, ора, салқь, санақ* дейилади. Аммо аффикслардаги унлиларнинг ўзак ва негизлардаги қалинлик-юмшоқликка бўйсуниси бирмунча бошқача [қаранг: 45-§., 46-§.).

Ад. орф. *ачи, ачиган, ачима, ачиштирди* сўзларидаги *ə* бу шевада (бошқа шаҳар шеваларида ҳам) олд қатор *ə* билан айтилади. Аммо *аччық, аччыққына, аччығакэн* деганда ўзакдаги тил олди *ə* унлиси *қ, ғ* нинг таъсири билан ўрта *a* тарзида айтилади.

3) э нинг э ланиши каби а ҳам а лашади. Шевада бу ҳолат, асосан, лаб-лаб в ундошидан олдин юз беради: *қавм*, *хавп* каби. Ҳатто кейинги бўғинларда в дан олдинги а унлиси э лашади: *қалав*, *қаров*, *қъръв*, *қаровчъйъз вѣ:мь* (ад. орф. *қаровчингиз борми?*) каби.

4) тил олди э ўзидан кейинги н (нг) нинг ассимиляциялашуви билан юз берган й ундошидан олдин е га мойилланиши сингари (*енейнъ*, *кэллейнъ*, *елейнъ* < *элакни* каби) а ҳам е лашади: *қалейнъ* (<қалайни), *ғазнейнъ* (<ғазнангни) каби.

5) рус тилидан ва у орқали кириб ўзлашган сўзларнинг а унлиси шевада турли фонетик шароитда турлича талаффуз этилади:

а) жарангсиз *к*, *ч*, *п*, *т* ва жарангли *г* ундошлари ёнида олд қатор э тарзида айтилади: *гэзът*//*гэзътэ*, *точкэ*, *экъшкэ* (<окошка), *поштэ* (<почта), *бочкэ*, *тэбэрэткэ* (<табуретка), *эпэрэт* (<аппарат), *эптэмэбел* (<автомобиль), *эбэнемент* (<абонемент), *пэртэ* (<парта), *дэскэ* (<доска), *кэнэл* (<канал), *кэссэ* (<касса). Айрим ҳолларда ўрта а билан айтилади: *зачот* (<зачет), *аборт*, *мъхайнък* (механик), *характьр* (<характер) каби.

б) в (v) дан олдин э лаштирилади: *эвэньс* (<аванс), *эвғус* (<август), *эвъятсэ*//*эвъятсэйъэ* (авиация), *сэмэвэр* (<самовар), *тэвэр* (<товар) каби.

в) сўз ичида ва охирида ҳам ҳар хил айтилади: *сэйнс* (<сеанс), *тэлгэрэм* (<телеграмма), *дэльгэт* (<делегат). Баъзан э тарзида айтилади: *зэл*, *мэрт*⁴¹, *мэй*, *мэндэт* (<зал, март, май, мандат).

Рус тилида баъзи сўзлардаги а унлиси қисқа и—ы лаштириб талаффуз этилади: *Чийковский* (<Чайковский), *Йипония* (<Япония), *йичейка* (<ячейка), *йинварь* (<январь) каби. Андижонда бундай ҳолатларда а унлиси э ёки а лаштириб айтилади: *Чэйковскэй*, *Йапонъйэ*, *йэнвар*, *йэчъйкэ* каби. Ҳатто рус талаффузида с¹ мовар эшитиладиган сўз ҳам *сэмэвэр*, рус талаффузидаги *Сафѳіја* (<София) сўзи *Со:пъйэ* тарзида айтилади.

⁴¹ *Март* сўзи *мэрт* дейилса маъно бузилади; *мэрт* тожикча *мард* مرد маъносида. *Мэй* ва *мэй* деганда ҳам шундай.

Чўзиқ унлилар

11-§. Туркий тилларда ва уларнинг диалектларида бирламчи чўзиқ унлиларнинг бор-йўқлиги юзасидан шарқшунос олимлар орасида турлича фикрлар мавжуд. Уларнинг баъзилари туркий тилларда бирламчи чўзиқ унли йўқ, аммо бошқа тиллардан олинган сўзлардаги айрим товушлар ва бўғинларнинг қисқариши, йиғилиши ҳисобига чўзиқ унлилар (иккиламчи чўзиқ унлилар) пайдо бўлади дейдилар. Баъзилари эса туркий тилларда бирламчи чўзиқ унли қадимги замонлардан бери бор деб қарайдилар.

Фин ориенталисти М. Ряснен чўзиқ унлилар туркий тилларга бошқа тиллардан келиб кирган сўзлардаги қисқариш ҳисобигагина юз беради ҳамда унлилардаги эмфаза ҳолатларида ҳам кўринади деди⁴². К. К. Юдахин ўзбек тилининг қорабулоқ шевасида қадимги соф туркий (бирламчи) чўзиқ унлилар борлигини айтади ва уларни *ā*, *ē*, *i*, *ē*ки *a*., *o*: *i*., шаклларида белгилайди⁴³. Шу билан бирга, бу чўзиқ унлилар қуйидаги каби сўзларда учрашини кўрсатади: *ām*//*ād*, 'имя', *ādy* 'его имя' (аммо *at* 'лошадь' сўзида норма *a* дир). *āč*, (//*āč*, *āš*, *āj*) 'голодный', (аммо ач 'отвори'— нормал *a*), *ōm*//*ōd*— 'огонь', *ōdy*— 'его огонь' (*om* 'трава', *oty* 'его трава'— нормал *a*); *ōdun* 'топливо' *қіз* 'девочка, девица, дочь' каби.

Фуод Казимов озарбайжон тилида бирламчи чўзиқ унлилар маъно айирувчи фонемалик қувватига эга деб ёзади⁴⁴.

Чўзиқ (соф туркий чўзиқ) унлилар қорабулоқ шевасидаги каби, ўзбек тилининг хоразм лаҳжасида ҳам учрайди. Ф. А. Абдуллаев жанубий хоразм диалектида ҳар бир унлининг чўзиқ варианты бор эканини, улар икки йирик группага бўланишини, I группа чўзиқ унлилар айрим товушларнинг тушуви ва элизия натижасида вужудга келишини, шу билан бирга, ноаниқ чўзиқ унлилар ҳам борлигини (*a:t*, *a:ла*, *қы:з*, *ди:ш* < *тиш* каби) айтади⁴⁵.

Ўзбек тилининг фарғона группа шеваларида, жумладан, андижон шевасида, оддий унлиларнинг фонемалик роли бўлган чўзиқ жуфтлари (бирламчи туркий чўзиқ унлилар), асосан, учрамайди. Аммо бу шевада, умуман андижон, сарой,

⁴² М. Ряснен, Мазкур асар, 58- бет.

⁴³ К. К. Юдахин, Некоторые особенности карабулакского говора, 1927.

⁴⁴ Фуад Казимов, Система гласных фонем азербайджанского языка, Известия АН СССР, Отделение литературы и языка, т. XI, вып. 4, М., стр. 293—304.

⁴⁵ Ф. Абдуллаев, мазкур китоб, 331—332-бетлар.

қипч.-қорақалп. группа шеваларида баъзи бир сўзларда бир қадар чўзиқ ва ўрни билан ярим чўзиқ унлилар учрайди. Чунончи: *те:ръ* (рус. 'кожа', *қойнъ те:ръсъ*. Бундаги *е* чўзиқ⁴⁶, *теръ* ('тер' сўзининг III шахс эгалик билан турланган шакли: *пешәнәмъ теръ* — бундаги *е* нормал, но чўзиқ унли) *қа:ръ* (кекса), *қаръ* (эски узунлик ўлчови); *тә:ръ* (*үйнъ тә:ръсъ*). Бундаги *ө*: чўзиқ, *төръ* (тўрти, тўрттаси — *ө* нормал). Яна *мо:ръ* (уйнинг мўриси), *моръ* (*мор* — 'ўсимлик томирини ейдиган бир турли ҳашарот')⁴⁷ нинг III шахс эгалик билан турланиши.

Шевада чўзиқ (иккиламчи чўзиқ) унлилар қуйидаги ҳолларда юз беради:

1) гапда экспрессив маънолар (шодлик, норозилик ҳайронлик, тан бериш каби) баъзи сўзлар интонацияси орқали берилиб, айрим унлилар ўз нормал ҳолатларидан чўзиб айтилади. Шу билан у унли чўзиқ ҳолатга киради. Чунончи: *Е:;*, *бу ғишнг бомаптъ* (*е:;*: ортиқ чўзиқ), *о:;*, *йахшъ ғи боптъ* (*о:;*: чўзиқ), (*у:;*: *вало*) (<*у:;*: *бало*) *йалъндъм*, *унамадъ* (*у:;*: чўзиқ), *енейнъ е:;*: *ръмъ* (*е:;*: чўзиқ). Бу ҳол урғу ҳодисалари билан ҳам маълум даражада боғлиқдир.

2) чўзиқ унлилар, яна, сўзларнинг (асосан бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзларнинг) урғули бўғинларини чўзиброқ айтиш билан ҳам юз беради. Чунончи: *қәръ* (*қәр* сўзининг III шахс эгалик билан турлангани: *тәғдъ қәръ*), *қә:ръ* (қуръонни ёддан ўқувчи), *ғәзъ* (*ғәз* сўзининг III шахс эгалик билан турланган шакли), *ғә:зъ* (ар. غازی), *се:гә*, *чә:ргә*, *шә:гәрт* (< шогирд), *Шәрә:бъдън* (< Шарафуддин), *дъ:н* (ар. دين), *мәрдә:нә*, *нә:рәсъ:дә*, *Хадъ:чә*, *ҳәку:мәтъмъз сәтсәлъзъм* (< социализм), *кәмунъ:зъм* (< коммунизм), *губурнә:дәр* (губернатор), *шә:пәр* (< шофер) каби. Бу хил сўзларнинг урғули бўғинларини чўзмай айтиш ҳоллари ҳам учрайди.

3) чўзиқ, баъзан жуда чўзиқ унлилар, шевада сўзларнинг ички ўзгариши натижасида (товуш ёки товушлар ва бўғин қисқариши, элизия, ҳатто бўғинлари қисқарган сўзларнинг бир сўздек айтилиши каби ҳолатлар) келиб чиқади. Буни қуйидаги унлиларнинг таҳлилида кўриб ўтилади. Чунончи:

⁴⁶ Андижон шевасининг айрим вакиллари *те:рә* деб талаффуз этадиларки, бу уйғур тилининг таъсири бўлиши керак.

⁴⁷ С. Вурм, Андижон шевасида ярим чўзиқ (halbblangen vokalem) ва чўзиқ унлилар (langeren vokalen) фақат чет сўзлардагина учрайди, яна ундошларнинг тушуви, эмоция ва урғу ҳисобига юз беради дейди (мазкур китоб, 15-бет).

12- §. Ортиқ чўзиқ е:: (баъзан чўзиқ е:) унлиси.

1) одатда, сўзни гап ичида эмоционал ҳолатга киришиб айтганда юз беради. е::, эъ:эъм! е::, досум!; бе::, бомагэнг геп. е::, шундеймъ? каби.

Бирор воқеани ортиқ таъкидлаб билдирганда: не: - не: къшълар өтүп кеттъ. Йәнъмдә (<ёнимда), ҳе: мърыйәм йоқ каби. Сўнги мисолда эмоционаллик бўлмаса-да, е: чўзиқ айтилади. Бу хил ҳолатлардан яна қуйидаги кабилар учрайди: зе:вәр(тож. زيار-ور), зе:бъхэн (ярим чўзиқ е:).

2) бўгин ёки сўз охирида е дан сўнги ундошнинг қисқаруви ҳисобига: те:мәдъ (<тегдади. Бу сўзни талаффуз этганда г жуда ноаниқ ҳолатга қиради ва е чўзилади). Ке: (<кел), бе: ке: (<бери кел), бе:мейсә:мъ (<бермайсанми?), бе:ме:ссъмъ (<бермайсизми?). мәнэвнъ пәрмә де:мъз (Андижонда кўпроқ дъймъз дейилади. Де:мъз шакли айрим маҳаллаларда учрайди. Бу шакл кўпроқ ўш ва наманган шеваларига хосдир). Гэ: ундөй, гэ: бундөй (<гоҳ ундай, гоҳ бундай). Гэ:йъдә (<гоҳида). Бу сўнги мисолдаги э: ярим чўзиқ эшитилади. Полате:гдъ укәсъ (<Пўлатбекнинг укаси), Эдълег: дъ (<Одилбекни — е: ярим чўзиқ).

3) араб тилидан кириб ўзлашган, таркибида айн (ع) ва ҳамза (ء) бўлган сўзларни талаффуз этганда айн ва ҳамза ўзларидан олдинги ь унлисига бирмунча ютилиши билан бу ь чўзиқ е: га айланади: е:лэн (ар. إعلان, ад. орф. эълон, тошк. ьғлэн), е:тъбэр (ар. اعتبار, ад. орф. эътибор, тошк. ьхтъбэр), е:тъқод (ар. اعتقاد, ад. орф. эътиқод, тошк. ьхтъқот, яна баъзи шеваларда ехтъқот), ме:дә // медда (ар. معد ад. орф. меъда, тошк. мьғда), не:мәт (ар. نعمت, тошк. ньғмат), Не:мәжжон (тошк. Ньғмажжон), пе:л (ар. فعل, ад. орф. февл, тошк. пьғьл).

13-§. Чўзиқ (баъзан ярим чўзиқ) ь:, ь: унлилари шевада қуйидаги ҳолатларда учрайди:

1) эмоционал ҳолатларда: ь::, анэвнъ қарейнәр-э (<қаранглар-а. Бунда ь:: ортиқ чўзиқ), Бэйэ:гь (<бояги), ҳәлэ:гъ (<ҳалиги).

2) ь дан сўнги г, нг ундошларининг қисқариши ҳисобига ь чўзилади: ҳәлэ:й гәп нъмәйъдъ (<ҳалиги гап нима эди?), ерв:йнъ әкәсъ (<эрингнинг акаси), өзв:Чъ (<ўзинг-чи). Сўнги мисолда ң бурун ундоши қисқариб, ноаниқ й ҳолига

келади ва ʒ чўзилади: *тошъ:йнъ тер*⁴⁸ (<тошингни тер), *ше-рэгъ:йнъ чақър*, *эпе:йнъ е:ръ* (<опангнинг эри) каби.

йъ:йнә, *жъ :йдә* кабиларда *йъ.*, *ʒ:* дан сўнг бир *й* бордек туйилади. Аслида бу *эгнә*, *жъгдә* даги *г* нинг бўш *й* лашу-видир.

3) бошқа тиллардан кирган сўзларнинг ургули бўгинларидеги *ʒ*, *ь* чўзиқ (айрим ҳолларда ярим чўзиқ) айтилади: *гъръ:бән*, *Цәпъ:сә*, (<Нафиса), *Захъ:ра* (<Захира), *Сәлъ:мә*, *Сәлъ:йән* (<Солиев), *Кәръ:мун* (<Каримов), *з ʒвъ:мә* (<звено), *Қуйбъ:шәп* (<Куйбишев), *къ:нә* (<кино), *въ:нә* (<вино), *кәмъ:свйә* (<комиссия) каби.

Мадрасада ўқиган кишилар нутқида „ёйи мўхмала“ (*е*)ни чўзиқ *ʒ:* га айлантириш ҳолати сезилади: *вахтъ: келъп*, *оша нәрсә дәркар боп қоладъ. әксәръ: вақъттә* каби.

Ү:, у:

14-§. Шевада *ү*, *у* унлилари маълум ҳолатларда чўзиқ ва ярим чўзиқ талаффуз этилади, аммо маъно айиришда роли кўринмайди. Чунончи:

1) *-ʒб* ли равишдош ва *емәк//емәк* кўмакчи феъли билан ясалган ўтган замон ҳикоя феълини талаффуз этганда қисқариш юз бериб, *-ʒб* аффикси чўзиқ *ү://у:* га айланади: *мең көрү:ʒ дъм* (<мен кўриб эдим), *хатъйъздъ оқу:ʒ дъм*⁴⁹. Буларда ҳам *ү://у:* дан сўнг бўшгина *в* эшитилгандай бўлади (қаранг: 52-§.).

2) қўшма феълнинг I компоненти *ўқи*, иккинчиси *бер* ёрдамчи феълдан иборат бўлса, нутқ жараёнини енгиллатиш учун қисқариш юз бериб, чўзиқ *у:* ҳосил бўлади. Чунончи ад. орф. *ўқий бер*, *ўқий беради* қўшма феъллари: *оқу:р*, *оқу:радъ* тарзида айтилади (қаранг: 15-§ ва 52-§).

3) сўз ёки бўгин охиридаги лаб-лаб *в* ўзидан олдинги унлига ютилиши натижасида ҳам чўзиқ *ү:* ҳосил бўлади. Чунончи *бибимни > бувумни* сўзлари, *бувумъ чақъръп қойънг* деб ҳам, *бү:вмъ чақъръп қойънг* деб ҳам айтилади.

Ө:, о:

15-§. Ө, о унлиларининг чўзиқ, жуда чўзиқ ва ярим чўзиқ вариантлари қуйидаги ҳолатларда юз беради:

⁴⁸ *Тошингни тер* ибораси ўз ишингни қил, бу ишга аралашма, ўз йўлингга кета бер каби маъноларда ишлатилади. Аслида „гуручнинг тошини териш“дан олинган бўлиши керак.

⁴⁹ *Көрү:ʒ дъм*, *оқу:ʒ дъм* каби қисқарган қўшма феълларнинг III бўгинидаги *ʒ* унлиси у дек эшитилади.

1) сўзнинг айрим товуши қисқарса. Чунончи, *ө, о* дан сўнг келган бурун *нг* ундоши шеванинг айрим вакиллари (чунончи Шарифбой гузар маҳалласида) *й* лаштириб, *кўнг-лим* сўзини *көйнәм* тарзида айтадилар. Шеванинг айрим вакиллари *нг* ни ўзидан олдинги *ө, о* га сингдириб, бу унлиларни чўзадилар: *кө : нәм, кө : нүм⁵⁰ айнъйәптъ* каби. Ад. орф. *тавба* сўзидаги лаб-лаб *в* ҳам ўзидан олдинги *ә* га сингади ва *ә* чўзиқ *о :* га айланади; *вэй то : ба* каби.

2) қўшма сўз компонентлари орасида элизия юз берганда. Чунончи, ад. орф. *деб эдим, деб эдинг, деб эди* қўшма феълларида I компонентдаги *-б* ва II компонент бошидаги *ә* қисқариб, I компонентдаги *е* жуда чўзиқ *ө :* тарзида талаффуз этилади: *дө : дъм, дө : дънг, дө : дъ* каби, *д* дан кейин билинар-билинемас *в* эшитилгандай бўлади.

Баъзан *мо : : сәнъ || мо : сәнъ эл* (ад. орф. *мана бунисини ол*), *шөй : рдә ьстьқә : мат қьламъз* (<шу ерда истиқомат қиламиз). Шу билан бирга, *шу йердә || шүйәдә* тарзида ҳам айтилади. Яна: *эльшо : радъ* (<олиша беради).

3) гапда *ө, о* га эмоционал тус берганда ҳам ортиқ чўзиқлик юз беради: *о : : , қандей йахшъ! Мен ө : : деб қустәм. Бөзәк бө : : ' деб бақърдъ.*

4) сўзнинг урғули бўғинидаги *ө, о* ортиқ босим билан *ө : : , о : :* тарзида айтилганда ҳам юз беради. Бу, асосан, фольклорда учрайди:

Кел-кел десә, нө : : зъ келур,

Келмә десә, ө : : зъ келур (Фольк.).

Келә : дъ мършәп, кө : : чәнъ қуршәп (Фольк.).

5) араб тилидан кириб ўзлашган сўзларнинг асл *айн ع* ва ҳамза (*ә*) лари ўзларидан олдинги унлига едилрлса: *мө : жъзә* (ар. *معجز*), *мо : мьн* (ар. *مؤمن*) каби.

ә : , а : , э :

16-§. Чўзиқ *ә : , а :* унлилари қуйидаги ҳолатларда юз беради:

Сўзнинг ички таркибида фонетик ўзгариш юз берса. Чунончи:

а) сўз ичида бўғин охиридаги ундошнинг қисқариши ҳисобига: *лә : ләк* (<лайлак), Шарифбой гузар маҳаллада *ләй-ләк* талаффузи ҳам қайд этилди. *Ула : нъ ә : шъ ьшрәтъ*

⁵⁰ Бу хил сўзларнинг иккинчи бўғинидаги *и* унлисининг лабланишини гап жараёнини диққат билан тинглагандагина сезиш мумкин.

(<ад. орф. уларнинг айшу ишрати), пә:мәнг бә:мә || вә:мь (<фаҳминг борми?). Бу сўзлар нормал ҳолда ҳам айтилади: *эйшъ-ъшрәтъ*; *бәрмъ* каби.

б) сўз ичида, бўғин бошида ундош (ҳ ундоши) қисқариши ҳисобига: *шә:рдә* (<шаҳарда), *шә:рнъ* (<шаҳарни).

в) сўз охирида к ундошининг қисқариши ҳисобига *ълә:* (<ипак), *ълә:дән* (<ипакдан), *сыйрә:* (<сийрак), *жъйә:нъ берънг* (<жиякни беринг), *кәпәлә: нусқа доппу*; *ешә:нъ || ешейънъ* (<эшакни) каби. Бундай талаффуз кўпинча аёллар нутқида учрайди. Эркаклар нутқида кўпроқ *ъпә:йнъ*, *жъ-йейнъ* тарзида (чўзиқ *е:* билан) талаффуз этилишини кўрамиз [Қаранг: 35-§ а].

г) араб тилидан кириб ўзлашган сўзлардаги *айн* ва *ҳамзанинг* ютилиши ҳисобига: *ә:зә* (ар. аъзо اعضا), *ә:ләм* (ар. علم, ад. орф. аълам). Бу сўздаги биринчи *ә* чўзмай айтилса, *әләм* тусини олиб, бошқа маъно беради: 1) дард, оғриқ; 2) туғ. Яна *ә:лә* (ар. لاء аъло), *вә:дә* (ар. وعدہ), *дә:вә:* (ар. دعوا даъво). Бу сўз *дәвә:* тарзида айтилса, маъно ўзгаради: *муолажа* маъносида. Яна *йә:нъ* (ар. يعنى яъни). Агар *йәнъ* тарзида айтилса ад. орф. *ёни* маъносини беради: *йәнънгдә пулънг бәрмъ?* каби, *мә:нъ* (ар. معنى), *тә:бър* (ар. تعبیر).

Шеванинг эски мактаб ва мадрасада таҳсил кўрган вакиллари бу хил сўзларни мумкин қадар аслича талаффуз этишга интиладилар.

д) сўзнинг айрим бўғинларини, баъзан сўзларни қисқартириш ҳисобига: *йол жә:* (<жуда) *ҳөл. Нъмә:* (<нимага) *гәпърмәйсъз?* *Келә:мъ* (<келадими?), *бълә:мъ* (<биладими ва биламанми?). *Мә:йергә* (<мана бу ерга). Бундаги *ә:* ярим чўзиқдир. Яна: *бъттә:съ кәм он сом* (<бир тангаси кам ўн сўм), *бештә:гә олдъм* (<беш тангага олдим) каби.

Хабар маъносида гапирганда бир з ишлатилади: *мәзә қъл-дъм*, таъкидлашда икки з ишлатилади: *мәззә* каби. *Көчәдә жә:* (<жуда) *эдам көп. Нә:ръ вәрсә үч күндә келәдъ.*

е) ажабланганда: *ә:*, *шундеймъ?* *Шундеймъ, ә:?* *Шундеймъ-йә:?*

ж) сўз ичидаги айрим унлини ортиқ босим билан айтганда: *кәмә:йссъмъ* (<келмайсизми?), *демә:йдъ* (<демайди), *Сә:йпъдън* (<Сайфиддин). Унлини чўзишнинг бу варианты наманган шевасида кўп учрайди.

з) *-әр || -ар* ёрдами орқали ясалган сифатдош ва *едъ* кўмакчиси билан ясалган қўшма феълнинг I қисми охиридаги

э: чўзилиши ҳисобига: *келә:рэдъ || келә:ттъ* (<келар эди), *бәра:рэдъ || бора:ттъ* (<борар эди) каби.

17-§. Чўзиқ ўрта *а* ҳам, юқоридагидек [қаранг: 16-§ д] ҳолатларда юз беради: *бола:мъ* (<бўладими?), *қола:мъ* (<қоладими?), *шуна:қълъп* (<шундақа қилиб), *тара:ʼдъ* (<тароқни); *чъра:ʼди* (<чироқни) *йақънг*. Сўнги икки сўздаги *д* дан олдин билинар-билинемас юмшоқ *ʼ* эшитилгандай бўлади. Яна *а: :ʼгә* (<ана у ерга), *вса:ʼжән* (<Исҳоқ-жон), *ба: :келънг* (<бу ёққа келинг) ва ҳ. к. Ҳарф устидаги *ʼ* билинар-билинемас товушдир.

18-§. Чўзиқ *э*: нинг хусусиятлари ҳақида 11-§ да маълумот берилган эди. Яна қуйидагиларни қўшимча қиламиз.

Шевада чўзиқ *э*: сўз таркибидаги айрим товушларнинг қисқариши ҳисобига юз беради:

а) титроқ *р* ундоши билан тугаган феъл ўзагидан ҳозирги-келаси замон феълнинг бўлишсиз формаси ясалганда ўзакдаги *р* қисқариб, ундан олдинги *э* чўзилади: *бэ:меймән*, *бэ:мейсән*, *бэ:мейди* (ад. орф. *бормайман*, *бормайсан*, *бормайди*). Аммо бу феъллардаги *р* ни қисқартмай ҳам айтадилар.

б) қўшма сўзнинг I компонентининг охирида *а*, II сининг бошида *э* унлиси бўлса, нутқ процессида элизия ҳодисаси юз бериб, бир унли тушиб қолади ва иккинчиси чўзилади: *эро:чъғ* (<ора очиқ) *болдък*, *бэро:лдъ* (<бора олди) каби.

в) сўз ва бўғин охиридаги *ҳ*, *й* ундошлари қисқариб, улардан олдинги унли чўзилади: *хэ:ласәнғ* (<хоҳласанг), *күлэ:кьйдъръп кеттъ* (<кулоҳ кийдириб кетди — 'алдаб, лақиллатиб кетди'), *бэр чэро:лъқ қъзакән* (<бир чиройлик...), *қакқэ:ғуруп күлдъ* (<қаҳқаҳ уриб...), *сьйэ:* (<сиёҳ), *гүнэ:* (<гуноҳ), *хэ:лейсэ:мъ* (<хоҳлайсанми) каби [Қаранг: 41-§ 3].

г) охири *э* билан келган *эккэ*, *йеттъ* сонларига *эв* қўшилиб ясалган биргалик сони эгалик билан турланганда биттадан *к*, *эв* даги *в* қисқаради. Натижада *э* чўзиқ *э*: га айланади: *эко:мъз* (<икковимиз), *эко:нгъз* (<икковингиз), *эко:лэръ* (<икковлари). Аммо *т* қисқармайди: *йеттэ:мъз* (<еттовимиз) каби.

Яна *чэро:лък* (<чиройлик) даги чўзиқ *э*: ҳам юқоридаги типга оиддир.

д) биринчи компоненти *-б || -эб*, *-а* аффикслари ёрдами билан ясалган равишдош, иккинчи ёрдамчи компоненти *бер*, *эл* феъл ўзакларидан иборат бўлган қўшма феълларда ёрдамчи компонентнинг бошидаги *-б*, *-эб*, *-а* аффикслари тушири-

лади ва бош компонентнинг охиридаги *ə* унлиси чўзиқ *ə* : га ёки *o* : га айланади: *кетə* : *радъ* || *кетo* : *радъ* (< кета беради), *бэрə* : *рънг* (< бора беринг), *уйгə кэрə* : *рънг* (< уйга кира беринг) каби. Бу тип қўшма феълнинг I қисми охирида *-ъб* бўлса у қисқариб, ундан олдинги *ə* ортиқ даражада чўзиқ *ə* : : га айланади: *тə* : : *берънг* (< топиб беринг). Шеванинг айрим вакиллари *тəв берънг* ҳам дейдилар.

Бу хил қўшма феълларнинг ёрдамчи қисми *эл* (ад. орф. *ол*), бош қисми *-а* || *-ə* ёрдами билан тузилган равишдош бўлса, равишдош кўрсаткичи туширилиб, ёрдамчи қисми бошидаги *ə* чўзиқ *ə* : га айланади: *бэрə* : *ламэн* каби. Баъзи маҳаллаларда (Найзақайрағоч ва шаҳарга туташ Жалабек қишлоғида бир *л* орттириб: *бэрə* : *ллеймэн*, *кэрə* : *ллеймэн* тарзида айтилади; бўлишсиз формаси икки хил айтилади: 1) *бэрə* : *меймэн*, *кэрə* : *мейсэн*, *қошə* : *мэйэппэн*; 2) *бэрэм-мэймэн*, *дъйэммэйдъ*, *кэрэммэйэппэн*⁵¹ каби. Фольклорда (ашулада) эса бу *а* ни *ə* : лаштириш вазн, оҳанг талаби билан ҳам юз беради. Чунончи:

Келə : *дъ мършэп кə* : *чэнъ қуршан*,

Араххору боза : *хор түрмэгə тэшлэп* (Фольк.).

Баъзан сўз ичида айрим товушларнинг қисқариши билан ярим чўзиқ *ə* : ҳосил бўлади: *пътə* : *пкə* (< путевка) каби.

е) эмоция билан *ə* ни чўзиқ *ə* : айлантирилади: *ə* : : , *кь-тэпъмъ сьзгə береймъ* (< қизғанчиқлик), *бə* : : *ре*, *бе* : : *меймэн* (< бор-е, бермайман — рад этиш). Баъзан бундай чўзиқлик нормал эшитилади: *келəсъзмъ*, *йə* : *кемейсъзмъ?* *Ҳə* : *й кэръмэсэн!* (ялиниш, илтимос).

ё) араб, форс.-тожик тилларидан олиб ўзлаштирилган сўзлардаги мадди *ə* ни чўзиб айтиш билан ҳам *ə* : ҳосил қилинади: *пə* : *ра* (фарс.-тож. *پار*), *ҳэйə* : (ар. *حيا*), *ванə* : (форс.-тож. *وا*), *тəзм йъйъштъ ə* : *дə* : *бъ вэр. савə* : *бъ эш-кə* : *рə*. Буну *йеттвнжъсъ ə* : *нам-пə* : *нэн боладъ* каби.

2. КОНСОНАНТИЗМ

Шевада ундош фонемалар (фрикатив *ф* ундошини қўшмаганда) адабий тилдаги ундошларга тенг келади⁵². Уларнинг хусусиятлари қуйидагилар:

19-§. Б — лаб-лаб ундош. Сўзнинг ҳамма қисмида кела

⁵¹ Бунда ундошнинг иккилантириб айтилиши уйғур тилининг таъсири бўлиши керак.

⁵² Шевадаги айрим ундошларнинг артикуляциясини ва фонетик ҳолатлардаги вазиятини жуда ҳам аниқ қилиб белгилаш (чунончи *к*, *г* лар

олади. Айрим ҳолларда ён товушлар таъсири билан ўзгаришга жуда мойилдир. Андижон шеvasида сингармонизм қонуни маълум даражада сақланганлигидан ундошлар ўрни билан қаттиқ ва юмшоқ талаффуз этила олади. Б ундоши ҳам олд қатор унлилар ва б, в, й, м, н ҳамда к, г лар ёнида юмшоқ эшитилади: *бэлэт* (ад. орф. *баланд*), *бэббэрэвар* (<баб-баравар), *кэбгэр* (<кафтгир), *бүвү* (<биби), *сүмбэ* (<сунба), *бөкэ, бө:рэ, эбгэр* (<абгор), *бүвэк, бэрэкши* каби. Орқа қатор унлилар ва чуқур тил орқа ундошлари ёнида қаттиқ эшитилади. *бэр хьл, булақ || булағ, болдэ* (аммо *бөлдэ* — б юмшоқ), *бэр* (аммо *бэр* — б юмшоқ), *бэқ, буқа, бықьн* каби.

Бу ундошнинг шевадаги яна бошқа хусусиятлари қуйидагилардир:

1) туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилининг айрим диалект ва шеваларида бу ундош баъзан сўз бошида лаб-бурун *м* ундоши билан алмашинади: *бурун || мурун, буннь || муннь* (<бурни), *бунь || мунь || муу* каби. Бундай ҳолат текширилайётган шевада ҳам учрайди. Чунончи, бу олмошини келишиклар билан турланса, асосан, б айтилгани ҳолда *бунь, бунда, бунггэ* каби *м* лаштириб айтила олади: *мунь || муу қаренг, мунаққанггэ гэллэрнь ешэткаммэсэз* каби. Аммо *бурун* ни *мурун* дейиш жуда кам учрайди: *мунньинь эрт. Эттэгэ мэйрэм* (<эртага байрам) каби⁵³.

Тошкент шаҳар шеvasида *буйум*, анд. *муйум* (сарой *муйум*) — бу *йғғч*⁵⁴ *муйум кьпэ: йггэ йэрэппладэ. Йомасэ* (ё бўлмаса)да тўлиқ бир бўғин тушиб қолиши кўринади.

Тожикча -ба боғловчи элементи адабий тилдаги каби анд-шеvasида ҳам -*мэ* тарзида айтилади: *йълмэ-йъл, тэлма-тэ* каби.

қай ҳолатда тил ўрта, қай ҳолатда тилнинг олдироғидан чиқиши; баъзи ундошларнинг қалин ёки юмшоқ айтилиши: *қэл, сэл* ва ҳ. к.) учун махсус электр-акустик аппарат билан текшириш ўтказиш лозим. Унга қадар айрим ундошларнинг хусусиятларини оддий қулоқ билан эшитиб белгилаш ва таърифлаш шахсий қарашларгина бўлиб қолиши мумкин.

⁵³ б || м лаштириш ҳодисаси туркий тилларда қадимдан давом этиб келатган ҳодисадир. „Девону луғотит-турк“да (XI аср): ул *мунда турғусоқ* (‘ул бунда туришни истовчидир’) дейилган (қаранг: С. М. Му т а л л и б о в, XI аср ёзма ёдгорликларида феъл категорияси, 1955, 60-бет). Бу ҳодиса бошқа туркий тилларда ҳам учрайди: ёқут тилида *vüs* (ўзб. *муз*, аммо *мојун, мурун*; ўзб. ад. орф. *бўйин, бурун*), олтой тилида *малта* (ўзб. *болта*), торончи тилида *тогај* (ўзб. *бузэқ || бөзэк || бузэв*). Яна қаранг: М. Ряснен, Материалы по исторической фонетике тюркских языков, 1955, 111—112-бетлар.

⁵⁴ Марғилон районидаги қалмоқлар шеvasида *йғғч*, Навоийда ҳам *йғғч* *بيغاج*.

2) б || в лашида: *ҳайват* (<ҳайбат), *терват* (<тебрат), *зарват* (форс.-тож. *зарбафт* زربافت). Эски ўзбек тилида ҳамда баъзи бир туркий тилларда (туркман, чуваш ва бошқаларда)⁵⁵ б билан айтилувчи айрим сўзлар ўрта ўзбек диалектларида⁵⁶ ва, шу жумладан, андижон шеvasида в билан айтилади. Чунончи:

Андижонда: *тэвэн*, *қэвэқ*, *қэвуқ*⁵⁷, *сэвун*, *тэргъз*, *тэрвуз*, *қэвун*; бошқа баъзи туркий тилларда бу сўзлардаги в || б айтилади.

Бу сўзлар Навоий асарларида б шаклида учрайди. Навоий *савамоқ* сўзини *سواماق* 'новот'ни *نبات*, *сават* || *сават*—*сабат* *سبب* тарзида б билан ёзилган⁵⁸.

Бобирда *қовун*: „Бир навъ қовундурким „мир темурий“ дерлар, андоқ қовун маълум эмаским, оламда бўлғай“⁵⁹. Навоий *куб* *كوب*, Андижонда *күв*. Бу ҳодиса бошқа туркий тилларда: шор, ёқут тилларида *суба*, мўғул ва тунгус тилларида *siwa*, шарқий турк тилларида ва таранчи соғой диалектида *суба*⁶⁰, Андижонда *суша* (*сувамоқ* феълининг ўзаги), сарой, қипч.-қорақалп. *шува*. Худди шунингдек, анд. шеvasида баъзан сўз бошида б || в лаштириб айтилади: *пулънз*

вз: *мъ* (<борми)⁶¹. *Лэвъйнъ чөччэйтмэ*, *қэптъ лэвур* (<қопни лаб ур), *бэр* (ад. орф. *бор*) сўзининг бошидаги б нормал айтилгани ҳолда нутқ жараёнида баъзан в лаштирилади.

Бундай ҳодиса сўз охирида ҳам учрайди: *лаб* || *лэв* — *лэвунъ қъзартъвэптъ*. *Мойлэв* (<мўйлаб). Аммо фольклорда (терма ва ашулаларда) *лэб* шакли сақланган. Яна ад. орф. *юбор* сўзи *йүвэр* (баъзан *йүгэр*⁶², *йүвэръвэрънз* || *йүгэръвэрънз* (ад. орф. *юбориворинг*), баъзан *евэръвэрънз*. Бунга лаштириб айтиш туб сўзининг *түг* дейилишида ҳам учрайди: *тагъ-түгүмэн*, сарой, қипч.-қорақалп. *тагъ-түвүмэн* || *тэк-түвүмэн* (ад. орф. *таги-туби билан*) [яна қаранг: 21-§ ва 39-§. 1].

⁵⁵ М. Рясян, Мазкур китоб, 11-бет.

⁵⁶ А. К. Боровков таснифига кўра.

⁵⁷ Бу ўриндаги *қэвуқ* Андижонда 'дарахт қобиғи' маъносида. Аммо сийдик халтасини тошкентда *қэвуқ*, андижон, сарой, қипч.-қорақалп. *қувуқ* дейилади. Яна Андижонда *томуқ*, сарой, қипч.-қорақалп. *тувуқ*.

⁵⁸ Навоий, Маҳбул-қулуб, Л., 1948, 10, 15, 23-бетлар.

⁵⁹ „Бобирнома“, Тошкент, 1960, 62-бет.

⁶⁰ М. Рясян, Мазкур китоб, 113-бет.

⁶¹ *Бор* сўзининг *вор* шакли оза, байжон ва усмонли турк тилларида учрайди. Яна қаранг: М. Рясян, Мазкур китоб, 147-бет.

⁶² Б, в ҳамда ғ, г ларнинг алмашиниши кўпроқ уйғур тилида учрайди: *қоғун* (<қовун>қобун), *йүғундъ* (<ювунди). Андижонда *юбор* нинг *йүгэр* тарзида айтилиши уйғур тилининг таъсиридан бўлса керак.

Яна: *Узағвай* (<Узоқбой), *терэ:войъ* (баъзан || *терей* *войъ* < *терақ буйи*). Икки бўғинли айрим сўзларда сўз охирида *б* жарангсиз *п* лашади, бундан олдинги *б* эса *в* лашади: *эсвэл* (<асбоб) каби.

Асосий компоненти *-эб* билан ясалган равишдош ва ёрдамчи қисми буйруқ феълнинг II шахс бирлиги *-йъбэр* дан таркиб топган қўшма феълларни талаффуз этганда ҳар икки қисмининг айрим товушлари қисқариб, равишдош аффикси *б > в* лашади: *қойвэр* (<қўйиб юбор), *эйтвэр* (<айтиб юбор): *къзыл гүлнъ рэвшәнъ, эйтвэрнъ* (<айтиб юборинг) *ошанъ. Йэвэлдэ* (<ёзиб олди), *урвэлдэм* (<уриб олдим) каби.

Асосий қисми *э* билан ясалган равишдош, ёрдамчи қисми *бернъг* дан иборат бўлган қўшма феълни айтганда ҳам қисқариш ва ўзгариш юз беради: *йеврнъг* (<ея беринг), тошк. *йевурнъг*, сарой, қипч.-қорақалп. *йүрнъг*. Андижон шаҳрининг айрим маҳаллаларида, чунончи Шарифбой гузарда бу феълнинг *е* унлиси *ө* га яқин талаффуз этилади: *йө:рнъг* каби. *Дөб эдим* феъли, *дөвдэм, дө:дэм || дө°дэм* тарзида айтилади. Яна: *элэврнъг || элэ:рнъг* (ад. орф. *ола беринг*, тошк. *элуврнъг || эвурнъг*, сарой, қипч.-қорақалпоқ. *элэврнъг*), *эчэврнъг || эчэ:рнъг*.

3) *б* ундоши сўз бошида *э* ва *э* унлиларидан олдин ўзгармайди: *бэччэ, бэлкэ, бэндэ, бэг, бэр, бэш* каби⁶³. Ад. орф. *боб, тоб, об, ноёб* каби сўзлар талаффуз этилганда охириги *б* тиниқ эмас, *п* га мойил эшитилади.

Аммо бу сўзлардан сўнг *б* билан бошланган сўз (феъл кесим) келса, сўнгги *б* жарангсизланмайди: *бэб болдэ, бэр түб болдэ, тэвүб бэр* (<табиб бор) каби. Агар иккинчи компонент жарангсиз билан бошланса, *б || п* лашади: *бэр түпкэнэ, бэл кэлдэ, тэл қэштэ, нэ:йэпкэнэ* (<ноёбгина), *кесэп чүш* (<кесиб туш), *бэзэ кэспэмэз, сэзэ кэспэйз* (<касбингиз), *бэб — Арсламбэпкэ кеттэ. Бэблар бэ:бэ — Арсламбэп* каби. 'Табиб' сўзи *тэвүп*, 'китоб' сўзи *кэтэл* дейилади. Бу сўзларда жарангсиз *т, к* лар таъсири билан *б || п* лашади. *Кэ:сэл* (<косиб) сўзида ҳам шундай.

4) сўз бошида тил олди *э, ү* унлилари ва жарангсиз *т* дан олдин келган *б* ҳам икки хил айтилади: асосан *б*, шу билан бир қаторда жарангсизлантириб айтилиши ҳам сезилади: *бэт || пэт, бүтмэк || пүтмэк* (*хат бүттэ ёки хат пүттэ*).

⁶³ Шеванинг айрим вакиллари нутқида *ботинка* сўзи *пэтэпкэ* тарзида эшитилади.

ъш бѣттѣ || зш пѣттѣ каби), *бутақ* || *путақ*. Бу ҳолатдан баъзан маъно айириш учун ҳам фойдаланадилар. Чунончи: *бут* — 1) тугал, тўлиқ; 2) санам, рус. 'крест' маъноларида; *пут* 1) оёқ; 2) оғирлик ўлчови (16 кг).

Асосий қисми -ѣб ёрдами билан тузилган равишдош, ёрдамчи қисми жарангсиз ундош билан бошланган феълдан таркиб топган қўшма феълларда равишдош аффикси -ѣб || ѣл лашади: *келѣп кет* || *кеп кет* (<келиб кет), *эпкеттѣ* (<олиб кетди), тошк. *эпкеттѣ, сепқойдѣ* || *сеппойдѣ* (<солиб қўйди), *эльп қойдѣ* || *эппойдѣ* (<олиб қўйди). Аммо ёрдамчи феъл жарангли билан бошланса, *б* ўзгармайди: *эльб бѣрдѣ* || *эбѣрдѣ* (қипч.-қорақалп. *эппѣрдѣ*), *кѣб гѣп ешшѣккѣ йук* (Мақол), *дос эчѣтѣб гѣпѣрадѣ* (...*эчѣтѣб эйтѣдѣ*), *чѣнггѣллѣб йугурдѣ, гѣпѣрѣб йурүптѣ* (<гапириб юрибди). Нутқ жараёнини енгиллатиш учун бўлса керак, *й* дан олдинги *б* нинг *в* га яқин талаффуз этилиши ҳам учрайди: *гѣпѣрѣв йурүптѣ* каби.

Сўз ичида жарангсиз ундошлардан олдин келган *б* жарангсизлашади: *ѣптѣдѣйѣ* (<ибтидой) каби. Шунингдек, *б* билан тугаган сўзларга *г, д, к, м, н, с, т, ш, ч, қ, ғ* ундошлари билан бошланган аффикслар қўшилганда *бг* || *пк, бд* || *пт, бк* || *пк, бл* || *пл, бм* || *пн, (бѣпль > бѣбми), бд* || *пт, (бѣпль > бўлибди, бѣпль || бѣпльмь > бўлибдими?), бн* || *пн* || *пт, бл* || *пн, бс* || *пс, бт* || *пт, бч* || *пч, бш* || *пш, бқ* || *пқ* лашади. Чунончи: *кѣтѣпкѣ, кѣтѣптѣн, кѣтѣпть* (<китобни), *түпсѣ* (<туб+са), *кѣтѣпсѣз* (<китобсиз), *кѣтѣпчѣ* (<китобча). Яна: *пѣрѣпкѣ* (<пробка) каби.

Аммо *жѣвѣб, савѣб, тѣб* каби араб, форс-тожик тилларидан олиб ўзлаштирилган сўзларга -*гѣр* аффикси қўшилса, *б* || *п* лашмайди: *жѣвѣбгѣр, тѣбгѣр (тѣбгѣр уста)* каби. *Л, н* билан бошланган аффикс қўшилганда эса кўпинча, *б* ўзича қолади: *тѣблѣр, жѣвѣблѣр* каби. Буларни *тѣвлѣр эйнѣдѣ, жѣвѣблѣр* тарзида айтувчилар ҳам (кам) учрайди. -*дѣш* аффикси қўшилса: *мѣктѣбдѣш* (*б* ўзгармайди).

20-§. *П* — адабий тилдагидек, портловчи лаб ундоши бўлиб, сўзнинг ҳамма бўғинида келади: *пѣльз, ѣпкѣ, кѣп-кѣт-тѣ, қѣп* каби. Тил орқа унли ва қалин (ёки қаттиқ) ундошлар ёнида қалин эшитилади (*пѣльз, наманганда юмшоқ — пѣл'ез), пѣнғқѣ, пул* (қўқ., марғ., нам. юмшоқ — *пүл'*), *пақ-пақ, полат* каби; тил олди унлилар ва жарангсизлар ёнида юмшоқ эшитилади: *пѣкѣнѣ* || *пѣкѣр* (нам. *пакана* — *п* қалин), *пѣстѣ, пѣпѣнѣ*¹² — *қѣннѣ пѣпѣнѣй*² *бѣстѣ* (ад. орф. *пўпанак*), *күпнѣ-күндүз, ѣп, ѣпѣш, ѣпкѣ, пѣр, еп, сеп* кабилар.

Бу ундош ҳамма шеваларда ҳам ўзгаришга мойил то-

вушдир. Андижон шевазида кўпинча *n* || *v* лашади: *тэввэлдъ* (<топиб олди), *чэввэлдъ* (<чопиб олди), *айағьнъ тешэмән* (<теша билан) *чэввэлдъ* каби. Бундай ҳолат сарой ва қипч.-қорақалп. шеваларида янада кучли: *тев* (<теп), *бър теввэр* (<бир тепиб юбор), *эт теввэлдъ*, *эт қэввэлдъ* (<қопиб олди). Бу сўнги сўзлар Андижонда, асосан *n* билан айтилади. Шаҳарга қишлоқлардан келиб ўрнашиб қолган кишилар нутқида *v* тарзида эшитилади. Аммо *сепмоқ* феъли ўзагидан ясалган *севэлэш* (*йэмғьр севэлэш йэмғьптъ*) дегандаги *севэлэш* дейиш текширилаётган шевада нормал ҳолатдир. *n* || *v* лашиш ҳодисаси бошқа шеваларда ҳам бор: тошк. *чэвэк* (<чапак), *евлэдъ* (<эплади), *кевэк* (<кепак), нам. *тевестъ-дэ* (<тепасида) каби.

Ўзбек тилининг фарғона ва тошкент группа шеваларида сирғалувчи лаб-тиш *ф* ундоши йўқдир. Андижон шавасида, бошқа шевалардагидек, четдан кириб ўзлашган сўзлардаги *ф* ни *n* лаштириб айтилади: *пақат* (ар. *فقط*), *парқ* (<фарқ), *пэбръкэ* (<фабрика), *кэмпъренсъйэ* (<конференция), *пэ: -лэбъэ* (ар. *فاجعة*), *пэнар* (<фонарь) каби.

Айни сўзлар аслида *ф* ли эканини ажрата билувчи ўқи-мишли кишиларнинг *ф* билан сўзлашга кўникма пайдо қилганлари нутқидагина (агар улар *ф* га эътибор бериб сўзласалар) *ф* ундоши эшитилади. Баъзан улар ҳам *ф* ни *n* лаштириб юборадилар: *чэштъ паркъ* (<сочнинг фарқи), *сенъ пэ: мьнг йетмэдъ* (<сенинг фаҳминг етмади) каби. Айниқса ўқи-мишли ёшлар нутқида *комфьренсъйэ* || *кэмфьренсъйэ*, *фэбръкэ* каби талаффуз қилиш ҳам учраб туради.

21-§. *В* — лаб-лаб ундош. Сифат жиҳатдан русча сўзлардаги, 'неслоговой у' га яқин келади: *бауман*, *лаура*, *лауреат*, *маузер* каби⁶⁴. Буни ҳосил этишда икки лаб чўччади, орасидан ҳаво сирғалиб ўтадиган даражага еткунча бир-бирига яқинлашади. Орқа қатор унли ва *қ*, *ғ*, *х* лар ёнида қалин эшитилади: *вақъллаш*, *хаватър*, *тэвва* каби. Олд қатор унлилар ва *к*, *г* лар ёнида юмшоқ эшитилади: *күв*, *түвэк*, *бүвэк* каби.

Шевада бу ундошнинг энг муҳим фонетик хусусиятлари қуйидагилардир:

1) сўз ва бўғин бошида *v* асосан ўзгартмай айтилади:

⁶⁴ Ҳамма шеваларда ҳам агар сўзловчи шахс бу сўзлардаги у нинг хусусиятини билмаса, ўзбек тилидаги лабланган у ва ү билан талаффуз этаверади. Худди шунингдек, кўп шеваларда (Андижонда ҳам) лаб-тиш *v* йўқлигидан рус. лаб-тиш *v* ни *б* лаштириб (*аптамэбел*, *запхоз*, *аптобоз* каби) ёки *ш* лаштириб айтадилар: *эптэмэбел*, *Керъ: мов* каби.

таваккал, савалаш || *савалатъш, севат* (тошк. *сават*), *кавак* (тошк. *кавак*), *ҳаво* : , *вақ*^б *т*, *вақъл*, *вайсаш* каби. Бўгин охирида ҳам ўзгармайди: *мавқе* : (ар. موقع), *товба* (<тавба). Агар бўгин охиридаги *в* қисқарса, ундан олинги унли чўзиқ унлига айланади: *то* : *ба* (<тавба) каби (қаранг: 15-§).

2) Ҳозирги замон ўзб. ад. тилидаги *в* ли айрим сўзлар қадимги туркий ёзма ёдгорликларда ва эски ўзбек тилида *ғ* билан учрайди. Бу ҳолат анд. шаҳар шеvasида кўрилади.

Чунончи, бу шевада *қоғурма* (сарой, қипч.-қорақалп. қувурма), *қоғуръш*, *тэрғъз*, *боғурсақ*, *қоғуз*, *йуғунди* || *йувундъ*, *қоғушмэқ*⁶⁵. Адабий тилда бу сўзлардаги *ғ* ундоши *в* тарзида айтилади.

3) Шевада *в* ундоши лабланган олд қатор *у*, *ө* лардан сўнг *ғ* лаштириб айтилади. Чунончи:

Адабий тилда

жўхори || *жувари*
чибин

увра
юбормоқ

Андижон шеvasида

жўваръ, *макэжўваръ*
чүгүн || қисман *чүвүн* (сарой *чүвүн*)

өгрэ (сарой — *үврэ*)
йүвармэқ || *йүгәрмэқ*

4) баъзан сўз охирида *в* || *й* лашади: *сүй*, *сүйүмлэқ* (ад. орф. *сев*, *севимли*).

XI аср тилида ҳам ҳозирги замон ўзб. ад. тилидаги *сув* сўзи *су* || *суп*, Навоийда *سو* шаклида учрайди. Афтидан, бу *су* ўқилган. Ҳозир тошк. шеvasида ҳам қарийб *су* тарзида талаффуз этилади. Навоий ва Бобир асарларида бу сўз III шахс эгалик билан турланганда *суйъ* бўлади. Бундай талаффуз ҳозирда айрим ўзбек шеваларида ҳам учрайди. Чунончи, Самарқанд область Ургут районидаги минглар шеvasида *сүй*, *суйъ*, *суйъга*, *суйдэн* тарзида айтилади. Бу шакл ёқут тилида ҳам бор.

Ҳозирги *увол* сўзи Навоий ва Бобирда *وبال*, 'вубол' шаклида ёзилган. Анд. ва адабий тилимиздаги *суғориш* сўзи Навоийда *ایکین سوارورغابیل اورار ایردی*⁶⁶: *سواریش* каби. Сарой, қипч.-қорақалп. шеваларида ҳам шундайдир. [Қаранг: 39-§ 3].

⁶⁵ Андижонда *ғ* билан айтиладиган айрим сўзлар сарой шеvasида *ғ* билан: *бувушмэқ* (<бўғишмоқ), *бувмэқ* (<бўғмоқ), *қувушмэқ* (<қовушмоқ), *тэрвуз* || *тэрвз* || *тэрғъз* ва ҳ. қ. Анд. буғ (*тегърмэн буғ урдъ*), сарой *був*, тошк. *эғъз*, Анд. *оғуз*, сарой *увуз*, *увуз ет*.

⁶⁶ Навоий *محبوب القلوب* Л., 1948, 76-бет.

5) в ундошининг яна бир муҳим хусусияти шуки, у сўз ичида ўзидан олдин келган *э, а, э* унлиларига таъсир этиб, уларни лабланишга мойиллаштиради: *кэвлэ, шэвлэ* каби. Бу ҳолат айниқса қўқ., нам. ва марғ. шеваларида кучлидир [қаранг: 8-§ в); 9-§ г) ва 10-§ 3)].

Баъзи шеваларда (қўқон ва тошкент каби) бу ундош ўзидан олдин келган *э, а* унлиларини *э* лаштириш хусусиятига эга: *мэвжуд* (<мавжуд), *навбат* (<навбат), *ҳэвлэ* (<ҳавли), *Мэвлу:дэ* (<Мавлуда) каби. Андижон шевасида бу ҳолат пассив бўлиб, баъзи сўзлардагина учрайди: *тэвба* || *то:ба*) каби. Бу сўзларда *э, а* унлилари *э* лашмайди. Ҳатто ад. орф. *новча, ковлаш, говрон* каби сўзлар ҳам *э* лаштирилади: *нэвчэ, кэвлэш, гэврэн* каби.

б) рус тилидан ва у орқали ўтган *вагон, воронка* каби сўзлардаги лаб-тиш в ундоши бу шевада лаб-лаб в лаштириб айтилади *шэгон* || *шэгон, шэрангкэ* каби.

Сўз ва бўгин охирида жарангсиз *п* тарзида талаффуз этилади: *сэстэп* (<состав), *кэллэхтэп* (<коллектив). Бу хил сўзлар келишик, эгалик ва сон билан турланса ҳам шу ҳолат санқланади: *сэстэптэн, сэстэпкэ, сэстэпмэн* (<состави билан), *сэстэплэрэ* каби. Яна: *рэйэктэ:п* (<реактив), *духонкэ* (<духовка), *валасонкэ* (<вальцовка), *эптэмэбел* || *ҳэптэлэбел, аптабоз* (<автобус) каби. Бўгин ичида лаб-лаб *ш* кела олади: *эвт* (<авт)⁶⁷.

22-§. *М*-жарангли, портловчи, лаб-лаб ундош бўлиб, сўзининг ҳамма жойида кела олади: *мэрт* (<мард), *мэрт* (*март* ойи), *мэй* (<ичимлик), *мэй* (ой оти), *көкмэк* (ад. тилда *кўм-кўк*) *үзүм* каби. Тил олди унлилар ва *к, г* ёнида сал юмшоқ [*үммэт, кемшэк* (тошк. *көмшэк*), *ҳэммэ, дэм* ʼэм], тил орқа унлилар ёнида қалин эшитилади, мом (тошк. *мум*), мол (*мол-көл*), *мөлтэйш, хомрэйш*,⁶⁸ *сэмэп, қамтэ, ҳақэм, гам, хамёр* каби.

Сўз бошида *б* || *м* лашуви ҳақида қаранг. 19-§, 1).

Бу шевада *бунчэ* ва *мунчэ* сўзлари бир-биридан маъно жиҳатдан фарқли ишлатилади, Биринчиси 'бу қадар' маъносига: *бунчэ эдам, бунчэ пул* каби. Иккинчиси ('мунчэ') — сўроқ олмоши — *мунчэ көб гэпэрсэн?* Шевада *бунақа* билан бирга *мунақа, мунақангэ* деб ҳам айтадилар. *М* нинг

⁶⁷ Спорт термини.

⁶⁸ Баъзи маҳаллаларда, чунончи Шарифбой гузар ва Айшахоним маҳаллаларида *хормайш, менгэ мэнчэ хормайсэн* тарзида қайд этилди.

б билан алмашинуви тил тарихида узоқ вақтлардан бери давом этади. Ҳатто ад. орф. *чумчук* (анд. *чъмчък*) Навоийда *чупчук* *جوبعوق* учрайди.

М ундоши сўз орасида лаб-лаб ундошлари билан тўқнашса ҳам фонетик ўзгариш юз беради. Чунончи, *-ъб* кўрсаткичли равишдошга *-мән* қўшилганда равишдошнинг *б* си ва *-мән* нинг бошидаги *м* жарангсиз *п* га айланади: *бъръп-лән* (ад. орф. *борибман*, нам. ва тошк. *бъръмән*), *ъшлән-пән* (ад. орф. *ишлабман*, нам. ва тошк. *ъшләмән*), *кеппән* (ад. орф. *келибман*; нам., тошк. *кеммән*), *кеппъз* (ад. орф. *келибмиз*; нам. *келъмъз*), *йүрүппъз* (<юрибмиз) каби.

23-§. *Д* — жарангли, портловчи ундош. Қалин унли ва ундошлар ёнида қалин, юмшоқлари ёнида юмшоқ эшитилади, сўзнинг ҳамма ўрнида кела олади: *дъккэк*, *дүккэк*, *күр-мэк*, *доқ*, *дэг*, *бэдам*, *дол*, *дағал* каби.

Бу ундошнинг фонетик хусусиятлари қуйидагича:

1) бир ва кўп бўғинли сўзларнинг охирида жарангсиз: *дэт* (<дод), *дүт* (<дуд), *зэт* (<зод), *эвт* (<обод), *эзэт* (<озод), *мэрт* (<мард), *пүт* (<пуд), *дүкэрт* (<дукард), *пэлът* (<палид). Охири *д* ли сўзлардан сўнг жарангли билан бошланган сўз келса ҳам, *д* || *т* лашади: *бэт* *чушүп* *кэлтъ* (<бод тушиб қолибди), *дэт* *солдъ* (<дод солди). Аммо *дод* сўзининг охиридаги *д* ундоши қуйидагича ҳолатларда ўзгармайди:

а) эгалик аффикси ва унли билан бошланган бошқа аффикс ёки сўз қўшилганда: *дэ: дънъ бердъ*, *дэ: дъгэ йеттъ*.

Дэ: дэтъб эрз әйләсәм, *дэ: дъмгә йәтсәнг*, *кэ: шкъ* (Фольк.).

Дэ: д үкә, *вәйдэ: д үкәйә:*, *эмән^и йэр* (Фольк.).

б) *д* билан бошланган сўздан олдин келганда: *дэд деп кеттъ* каби.

2) сарой, қипч.-қорақалп. шеваларида охири *д* билан тугаган ўзакларга жўналиш келишиги аффикси ва *-лэк* аффикси қўшилганда *д* || *т* лашади: *дъткә* (<дидга), *мэртлэк* (<мардлик). Андижон шевасида бундай ҳолатда *д* ҳамма вақт ҳам ўзгара бермайди. Чунончи, *эзткә* (<озодга) дейилгани ҳолда юқоридаги сўзларни *дъдгә*, *дъдъмъзгә*, *мердлэк* тарзида талаффуз этилади.

3) ҳаттоки, ўзак сўзнинг ичида ҳам *д* дан олдин жарангсиз ундош келса, *д* жарангсизлашади: *тастъғладъ* (<таст-диқлади), *пәстә* (<пастда) каби.

4) охири жарангсиз билан тугаган сўзларга жарангли *д* билан бошланган аффикс қўшилса ассимиляция ҳодисаси юз бериб, *пд* || *пт* га, *шд* || *шт* га, *кд* || *кт* га ва *чд* || *чт* га

айланади: *көптән* (<күпдан), *эттән* (<отдан), *ыштән* (<ишдан), *ыштә* (<ишда), *кеттә* (<кетди), *ектә* (<экди), *суттәй* (<сутдай) каби.

5) охири *д* билан тугаган сўзларга жарангсиз *ч* билан бошланган аффикс ёки сўз қўшилганда ассимиляция юз бериб, *д* || *ч* лашади: *дәрччәл* (<дардчил), *таңқыччә* (<танқидчи), *Әхмәччә* (<Ахмадча), *дукәччә* (<дукардча), *Әхмәччәлэк* (<Ахмадчалик), *дүт^ччә* (<дудча) каби.

Юқорида 1) моддада кўрсатилганидек, охиридаги *д* ундоши *т* айтилувчи *эзт* (<озод) каби сўзлар келишиклар билан турланса ҳам *д* || *т* лик ҳолати сақланади ва келишик аффиксининг бошидаги жарангли ундош ассимиляциялашиб, жарангсизлашади: *эзттә* (<озодни, озоднинг), *эзткә*, *эзттән* каби.

6) охири *д* билан тугаган сўзга *ж* (*ч*) билан бошланган сўз қўшилса ёки сўз ичида *д* ва *ж* ёнма-ён келса, ассимиляция рўй бериб *д* || *ж* лашади: *бәжжәхәл* (<баджаҳл), *бүжжәт* (<бюджет) каби.

7) *д* || *т* лашувда анд. ва тошк. шевалари орасида баъзи фарқлар бор. Анд. *д* билан бошланган баъзи сўзлар тошк. *т* билан айтилади. Чунончи:

Адабий тилда	Андижонда	Тошкентда
<i>дўмпайиш</i>	<i>домпайъш</i> <i>доп-пайъш</i>	<i>томпәйъш</i> (аммо <i>домбәк</i>)
<i>дўппи</i>	<i>доппъ</i>	<i>топпъ</i>
<i>товуш</i>	<i>дәвуш</i> (қисман <i>тәвуш</i>)	<i>тәвуш</i>
<i>тўқнаш</i>	<i>доқнәш</i>	<i>тоқнәш</i>
<i>тўқиниш</i>	<i>доқунъш</i>	<i>тоқунъш</i>
<i>тўнғиллаш</i> <i>дўнғиллаш</i>	<i>донғулләш</i>	<i>тонғьлләш</i>
<i>думалоқ</i> <i>юмалоқ</i>	<i>тумалақ</i> <i>йумалақ</i>	<i>думаләқ</i>
<i>дала</i>	<i>тәлә</i> <i>дәлә</i>	<i>дәлә</i>

8) *-дә* юкламаси *-тә* лаштириб айтилади: *өзвәнг-тә*, *ментә*, *бәз^с-тә*, *шундей-тә*, каби [қаранг: 43-§ 2)].

9) *қасд* (ар. *قاسد*) сўзи бош келишикда келса, охиридаги *д* тушиб қолади: *қас қўғаллар пәсосун* (<қасд қилганлар паст бўлсин). Аммо бу келишик ва эгалик билан турланганда икки хил айтилади: *менъ қастъм бәр* || *менъ қасъм бәр*,

қасъйъзъ элънг || қастъйъзъ элънг каби. Шунингдек, қасма-қас (<қасдма-қасд) дейилади.

24-§. Т — тил олди, жарангсиз, портловчи ундош бўлиб, юқорида кўриб ўтилган ундошлар сингари ўрни билан қалин ва юмшоқ талаффуз этилади (*тэль — тэлъ*⁶⁹, *тэм — тэм, тола — төлә* каби), сўзнинг ҳамма ўрнида кела олади. Шевадаги хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1) баъзи сўзларда сўз бошидаги *т* ундоши *ч* лашади.

Чунончи, *чъзмэк, чъзъп* || *чүгүп — чүгүппойдъм* (ад. орф. *тугмоқ*) — *ромълъмнъ үчънъ чъзмэгэнггә чъгдърәй* (фольк.), *чъзъппойънг* (ад. орф. *тугиб қўйинг*). Бу сўзни *тугмэк* || *туйъмэк* деб ҳам айтадилар. Яна: *чъзълъш* (ад. орф. *тугилиш*). Адабий тилдаги *чигал* сўзи ҳам шу *чъз* ўзагидан бўлса керак. Бундай ҳолат жарангсиз билан тугаган сўзда ҳам юз беради: *чүш* (ад. орф. *туш*), *пәскә чүш, бүгүм бър йахшъ чүш кәрдъм. Чүш вахтъдә дәм эламъз. Чүшүммәдъм* || *чүчүммәдъм* (<тушунмадим). *Бър чъшләм нон* (<бир тишлам нон). *Чъшъм әгръдъ* (<тишим оғриди), *чъшқә : лъ* (<тишқоли), *чърмашъш* (<тошк. *търмәшъш*).

Яна: *чъзмэк* (ад. орф. 1) *тизмөқ*; 2) *чизмөқ*) — *маржәннъ эпкә чъзмөқ, қәғззә чъзъқ чъзмөқ. йанғғағларнъ чъзъппойънг. чъззә* || *тъззә* (ад. орф. *тизза*) аммо *тъз чөкуш* дейилади. *тъззә* сўзини *чъззә* дейиш ўш шевасига хосдир. Андижонда *чъззә* дейилиши ўш шевасининг таъсиридан бўлса керак. Бу шакл фольклорда ҳам учрайди:

Еттә бълән турә : мән нәхә : рь нәштә

*Онғ қолумдә йъгнәйу, чъззәмдә кәштә, каби*⁷⁰.

2) охири *т* билан битган сўзларга жарангсиз *ч* билан бошланган аффикс ёки сўз қўшилса, *т* || *ч* лашади: *сәйә : хәччә* (<саёхатчи), *әччә* (*отча* — 'кичкина от' ва 'от қадар'), *ъччә* (<итча), *эбъччатақ* (<Обид чатақ — 'чатақ' — лақаб).

Сўз ичида *т* || *ч* лашиши тошкент шевасида ҳам учрайди: *чончәк* || *чончей* (ад. орф. *чўнтак*, анд. *чөнтәк*).

Диққатга сазовор яна бир ҳолат учрайди: ад. орф. *чит* сўзи бу шевада ҳам *чът* дейилгани ҳолда ад. орф. *читгар* сўзини (касб-ҳунар термини) *чъдгар* дейдилар. Бунда *т* жаранглилашади [қ. 36-§ 2)].

⁶⁹ Хом теридан ишланган ва ичига нос, қуруқ чой солинадиган халтача.

⁷⁰ Сўз бошида *т* || *ч* келиши, айрим ҳолатларда, Навоийда ҳам учрайди. Чунончи, *тим* (*тимқора*) сўзини Навоий чум тарзида қўллайди:

Яъни мени мубталони истаб,

Ики юзи чум қарони истаб. (Навоий, Лайли ва Мажнун).

3) баъзан сўз охирида *т* || *ч* ланиши маънони айириш учун хизмат этади. Чунончи *эрчъш* — сабзи, туруп, картошка кабиларнинг пўстини кесиб олиш; *эртъш* — нарсанинг юзини бирор нарса билан суртиб тозалаш (рус. 'вытирать, стирать, протирать'): *ъстълнъ эртвэрънг, қолъйнъ эрт* каби⁷¹.

4) ўғуз группа тилларида ва ўзбек тилининг жанубий хоразм лаҳжасида ўзб. адабий тилида *д* билан айтиладиган кўпгина сўзлар *т* билан айтилади. Чунончи, жанубий хоразмда *ө*: *дәмәк, йеддө* (<етти), *о*: *дын, әдәк* (ад. орф. *этик*, анд. *өтук* || *өтэк*)⁷². *дәг* (ад. орф. *тәг*, сарой, қипч.-қорақалп. *тәв*), *дәш* (<тош), *дәл* (<тил) ва Ҳ. к⁷³. Андижон шеvasида бундай ҳолатнинг баъзи излари борлиги кўринади. Чунончи: *дудук, дудулуб гәпәръш* (ад. орф. *дудук*, тошк. *тутилиб гәпириш*), *дүвдәг* || *дүвдәк*⁷⁴, *депәнмәк* (<тепинмоқ), *дәккәк* (асли *тәк* + *кәк* ёки *тәк* + *кә* + *к* бўлса керак), *дүккәк* (асли *туг* + *кәк* бўлса керак): *лөйә дүккә: ләптә; депсәмәк* (асли *тепсамәк*): *эт мәндем эла қашқа. Депсәттәм чағър тәшкә* (фольк.), *девәгәйләш* (асли „тепмоқ“ дан *тепагайлаш*). Ҳаттоки Андижон областининг Қўрғонтепа районида ва Қорасув атрофларида, Ленин (собиқ Асака) районининг Ахтачи; Андижон районининг Қўнжи ва Ҳакан қишлоқларида ад. орф. *тепа* (анд. *тепә*) сўзи *девә* тарзида талаффуз этилади. Бу жанубий қирғиз диалектининг таъсиридир.

5) охириги ёпиқ бир бўғинли сўзлар охирида келган *т* ундоши талаффузда тушиб қолади: *гөш* (<гүшт), *дос* (<дўст), *досләр* (<дўстлар), *досумәз* (<камроқ *досъмәз*) <ад. орф. *дўстимиз*), *пос* [1] <пўст; 2) рус. *пост*]; *кәмәкөс* (ад. орф. *ками-кўст*, тошк. *кәмә-көст*), *пәс*, *пәскө*

⁷¹ Маънони бундай дифференциациялаш адабий тил лексикасини бойитишга ҳам ёрдам этади. Афсуски, икки тилли луғат тузувчи ўртоқлар тилнинг бундай хусусиятларидан фойдаланмайдилар. Чунончи, „Узбекско-русский словарь“ (1959 й.) да юқорида икки маъно *артмоқ* сўзида берилган (39-бет).

⁷² Ф. А бдуллаев, Хоразм шевалари, I, 1961, 277-бет.

⁷³ Бу ҳолат айрим сўзларда Навоийда ҳам учрайди: *дуруп* || *турур* каби. Яна *тут* сўзи *تود* шаклида *туд* учрайди:

.. احمد كاهستاني كيم تود ييغاجي اوستيدا رقص قيلور ايردى...
(نوایی. نسایم المحت)

⁷⁴ Навоийда *توغداری* (*туғдори* учрайди:

ایتلکو کا توغدارى نینک کوچی بیتماسا سانگفی بیله آنی بولغار
(Навоий, محبوب القلوب, Л., 1948, 141-бет).

„Русско-узбекский словарь“ (1960) да „*дудак* — драфа (птица)“ тарзида берилган (133-бет). Бу шакл на эски талаффузга ва на замонавий талаффузга тўғри келмайди.

(< паст, пастки), *пастэ* (< пастда), *пэс* || *пэстэ* (< пасти) аммо *уст* || *усткэ* [Қаранг: 52-§. 1); в)].

Охири *т* билан тамомланган сўзларга *ж* билан бошланган сўз ёки аффикс қўшилса, ассимиляция юз бериб, *т* || *ж* лашади: *Полажжэн* (< Пўлатжон), *Уммэжжэн* (< Умматжон) каби.

6) *т* ундоши *л* дан олдин келса ҳам, прогрессив ассимиляция рўй беради: *эллэс* (< атлас) || *эхлэс* каби.

7) баъзан сўз ичида *тн* ҳолатида ассимиляцияга учраб *н* лашади: *пэннэ* < *пэнтнэ* < *фитна* каби. Яна анд. *төнтэрэш*, тошк. *тонгкэрэш*; анд. *энтэрэш* || *ағдарэш*, сарой, қипч.-қорақалп. *эвдарэш*; анд. *кегэн* (< кейин), Наманган район Катта тошбулоқ қишлоғида *кетэн*, сарой, қипч.-қорақалп. *кэйэн* (ад. орф. *кейин*) ва ҳ. к.

25-§. 4 — тил олди, жарангсиз ундош. Шевадаги талаффузи жиҳатдан ҳам, пайдо бўлиш ўрни ва усули жиҳатдан ҳам бу товуш *ч* (*дж*)га айнан ўхшаш бўлиб, жарангсиздир. Ўрни билан қалин ва юмшоқ талаффуз этилади ва сўзнинг ҳамма ўрнида кела олади: *чэлэм*, *чэн*, *чэт*, *чөл*, *чөк*, *көч*, *эчкэрэ*, *чэқ*, *чэл*, *чоқ*, *қэч*, *қычқыр*, *хэқычақ*, *чымчық* (ад. орф. ва тошк. *чумчуқ*; Навоий ва Бобирда *чупчуқ*) каби.

Бу ундошнинг шевадаги фонетик хусусиятлари қуйидагилардир:

1) айрим сўзларнинг бошида ад. орф. *с* ўрнида бу шевада *ч* ишлатилади: *чачық* (< сочиқ), *чэчэлэп кеттэ* (< сочилиб кетди), *сунь чэчэр*, *чэчэ* өсүп *кетэптэ*. Аммо фольклорда *сэч* шакли ишлатилади: *Қэра сэчэм өсүп қэ: шэмгэ чуштэ* (Ашула). Тошк. *чақыч*, *чэрэч* сўзлари бу шевада *сақыч*, *сэрэч* || *сэрэнч* (самарқ. бух., шахрисабз *шэрэш*). Яна анд. *чөнтэк* (тошк. *чөнчэк*, қўқ. кўпроқ болалар нутқида *кончек*, *кончейгдэ* шакли ҳам қайд этилган)⁷⁵.

2) жарангсиз *ш*, *т* ундошларидан олдин келиб, ассимиляцияга учрайди ва *ш* лашади: *уш шапалақ* (< уч шапалоқ), *хэштэмэ* || *хэштэмэ*⁷⁶ (ад. орф. *хеч нима*), *уштэ* (< учта), *уштэ* (< учди): *ромэ: лэм уштэ, кеттэ. Дэрйэ: нэ шэмэ: лэгэ* (Фольк.). *Уш тойданғ ғалла кесэ, тоймас менэ чөнтэгэм* (Топишмоқ), *нештэ* (< нечта), *қэштэ* (< қочди), *уш-төтта* (< уч-тўртта).

3) ўзидан олдин тил олди *э*, жарангсиз *к*, *қ* ва тил орқа лар келганда ҳам *ш* га айланади: *қорқыншлэ*⁷² (< қўрқинчлик), *экэшнэк* (< оқучник) каби.

⁷⁵ *Ч* || *к* лашуви эронли озарбайжонлар нутқида ҳам учрайди: *Чэрэм* (< Карим), *чопгч* (< копейик).

⁷⁶ *Хэштэмэ* шакли кўпроқ Ҳакан қишлоғида учрайди.

4) жарангсиз *с* ундошидан олдин келса ассимиляцияга учраб, *с* лашади: *субъссә* (<суб ичса), *үссомдан* (<уч сўмдан), *йетмъссом* (<етмиш сўм), *чэйнъ ыссэйъс-чъ* (<ичсангиз-чи)⁷⁷.

5) жарангли *д* билан ёндош келса, ҳар иккиси ҳам жарангсизлашади: *эштъ* (<очди), *көштъ* (<кўчди), *қэштъ* (<қочди), *ыштъ* (<ичди), *ыштъ* (<ишни || *ышнъ* тарзида ҳам айтилади).

6) ж дан олдин келса ҳам ассимиляцияга учраб, ж лашади: *ҳэж қэвэб бермэдъ* (<ҳеч жавоб бермади), *ужжуп* (<уч жуфт) каби.

7) сира сони ясовчи ад. орф. *-нчи*, *-инчи* аффикси ҳарчоқ *-нжъ* || *ёнжъ* тарзида талаффуз этилади: *бъргнжъ*, *ёккэнжъ*, *оньнжъ*, *йүзүнжъ* каби. Бу ҳолат анд. шевасининг бошқа шевалардан фарқини кўрсатувчи муҳим белгиларидандир.

8) тошк. шевасида *жөжә*, *жөмрә*: (<жўмрак) тарзида талаффуз этиладиган сўзлар бу шевада *чөжә* || *чөзә*; *жумәк*: *чэйнейдъ жумәгъ*, *сэмвәрдъ жумәгъ* дейилади (сарой, қипч.-қорақалп. *чумәк*).

26-§. ж (*ч*) жарангли, тил олди, қоришиқ ундош бўлиб, ўрни билан қалин [*жора*, *жөвдъ* (<жоди), *жьққа*] ва юмшоқ (*жүгән*, *бөжъ*, *жөгәр*, *жун*) талаффуз этилади ва сўзнинг ҳамма ўрнида кела олади: *тэж*, *бэж*, *қонж*, *жэжжъ* каби (қаранг: 30-§).

Бу ундошнинг шевадаги баъзи фонетик хусусиятлари қуйидагилардир:

1) сўз ўртасида, тил олди унлиларидан сўнг ж ва ундан сўнг *д* ёки *т* келса, сирғалувчи (фрикатив) *ж* ёки *ш* га айланади: *вэждән* (ар. وجدان, ад. орф. *виждон*), *эждәр* اجر *эштәмэъй* || *ыштәмэъй* (ар. اجتماع), *ыштәҳәд* (ар. اجتهاد) каби.

2) қипчоқ группа тилларда ва ўзбек тилининг „*ж* ловчи“ лаҳжасида (агар *эй*, *бэй*, *тэй* каби бир қанча сўзларни ҳисобга олмаганда) *й* ундоши, асосан, ж лаштириб айтилади⁷⁸. Андижон шеваси „*й* ловчи“ шевадир. Аммо бу шевада баъзи бир сўзлар ж билан айтилади: *жур* (ад. орф. *юр*), *жүрәнг* (<юринг), *йэмән-жумән* (тошк. *йэмән-йумән*), *жәр*, *дәрийәнъ жәръ* (ад. орф. *жар*, тошк. шевасида *жәр*), аммо *йур*, *йүрәнг* деб ҳам айтила беради. Қишлоқ жойларида,

⁷⁷ Қорақалпоқ *-ычә* (<ичса), *ычанг* (<ичсанг), *көчанг* (<кўчсанг).

⁷⁸ Шу хусусиятга кўра ўзбек лаҳжа ва шевалари желовчи ва йеловчи номи билан ҳам бўлинади.

айниқса сарой, қипч.-қорақалп. тип шеваларда жүгән дейилгани ҳолда Андижонда *йүгән* (ора-сира жүгән, *этть йүгәллән*г ва *этть жүгәллән*г) дейилади.

Сарой, қипч.-қорақалп. *жәйълъш*, *мәҳсәм жәйълъп қәлдъ*, *көйләхтъ йенгъ жәйълъдъ* дейилгани ҳолда Андижонда бу сўзлар *й* билан талаффуз этилади, аммо *буннъйнъ* (<бурнингни) *мунчә жәйгрәсэн* дейилади.

Йанғраш татар адабиётидан ўзбек бадий адабиётига ўтган. Татарларда *Иснбулт* тарзида *й* билан айтиладиган сўзлар анд. шевасида *ж* билан айтилади: *жәрәнгләш*, *жәнболат* каби. Тошк. *йәмән-йумән*, Андижонда *йәмән-жумән*.

Шулардан кўринадики, бу шевадаги айрим желашиш бошқа (желовчи) тил ва шеваларнинг таъсиридандир.

Рус тилидан ва у орқали кирган *джим*, *джик*, *бюджет* ва *журнал* каби сўзлар, бу шевада *жәм*, *жәк*, *бужжәт*, *жорнәл*, тарзида талаффуз этилади.

27-§. *Н* — жарангли, портловчи, сонор ундош бўлиб, махражи *д* ники кабидир. Сўзнинг ҳамма жойида кела олади ва ўрни билан қалин ва юмшоқ талаффузланади: *нәм-нәм*, *қән-кән-кән*, *эгнә-йъгна*, *он-өн* каби. Сўз ва бўғин охирида нормал ва *с*, *ш*, *х* ундошлари олдида бўшроқ (нотиниқ) эшитилади: *әштәрхән сандьқ*, *хәншәйъ*, *Самарқан шәхръ*, *тегънхор*, *әншу* (<ана шу) сўзларидаги (*нс*, *нш*, *нх* ҳолатларидаги каби). Булардаги *н* дан кўра *күндә*, *сендә*, *ноқъмәқ* сўзларидаги *н* тиниқ чиқади.

Н ундоши фонетик ўзгаришга кучлироқ мойилдир. У баъзи бир бошқа ундошларни ўзгартиш ва сингдириш (*бәннәмә* <'бир нима' каби) қобилиятига ҳам эга. Шевада унинг фонетик хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1) охири *н* билан битган сўздан сўнг *к*, *й* билан бошланган сўз келганда, баъзан *н* || *й* лашади. *ъндәй кегън* (<ундан кейин). Шарифбой гузар маҳалласида *ъннәйкегън* тарзида қайд этилди. Яна: *эмаййәр* (<омонёр)⁷⁹, *Күйгәййәр* (<Куйганёр)⁸⁰, *йәғштъ кескәндәй кегън* (<кесгандан кейин), *нәй йәйсә*: *мъ* (<нон ейсанми?), *ой йеттъ* (<ўн етти), *ой йердән* (<ўн ердан), *чалқамчасъгә* (ад. орф. *чалқанчасига*).

Шеванинг айрим вакиллари ад. орф. *қандай*, *қандақа* сўзларини *қайдақа*, *қайдақ қълай* тарзида ҳам гапирдилар.

2) охири *н* билан келган буйруқ феълининг баъзиларида *н* || *к* лаштириб айтилади: *еръкъп кетйәппән* || *ерънъп кетйәппән* (ад. орф. *эриниб*). Бу ҳолат узоқ тарихга эга экани

⁷⁹ *Омонёр* — дўппи гулининг бир турининг номи.

⁸⁰ *Куйганёр* — жой (қишлоқ) номи.

кўринади, чунки худди шу шакл Навоийда ҳам учрайди.
Чунончи:

*Бир кун эрикиб маҳи муаддаб
Тушти бошига ҳавоий мактаб⁸¹.*

3) охири *н* билан битган сўзга *л* билан бошланган аффикс қўшилса, ассимиляцияга учраб *н || л* лашади: *йақъл-лаштъ* (<яқинлашди), *ўчкуллэк* (<уч кунлик), *хътъллар* (<хотинлар), *хътъллэккэ зъллэр* (<хотинликка олсинлар), *кегэллэр* (<келганлар), *кесъллэр* (<келсинлар) каби.

Яна механик сўзи *мъхайлэк* тарзида талаффуз этилиши қайд этилган.

4) ад. орф. *қўрғошин*, *шовқин* сўзларининг охиридаги *н* ундоши *м* лашади: *қорғашъм*, *шэвқум* каби. Бошқа ҳолатларда *н || м* лашуви фақат охири *н* билан битган сўзларга *б* билан бошланган сўз қўшилса (*орумбэсар* < ўринбосар, *Орумбэй* < ўринбой каби) ва сўз ичида *нб* ёндош келса юз беради: *тэмбэл* (<танбал), *тэмбэр* (<танбур), *съз бълэм бъргэ || сълэм бъргэ, ыштэмбэк* (<*иштонбоғ*), сарой., қипч.-қорақалп. *ыштэмбэв*, *тэмбер* (<тан бер), *пълэм бэжэрвэлдэ; ул нэдэндүр зэррэ-зэррэ кэм* (<кон) *болур*. *Тухъм бърдур, ме: вэс чэндэм* (<чандон) *болур* (топишмоқ—'қалам').

5) охири *ч* билан тугаган сўзга *н* билан бошланган баъзи сўзлар қўшилса, *н || т* лашади: *ҳыштэмэ* (<*ҳеч нима*). Бунда мураккаб ассимиляция бор. Шеванинг айрим вакиллари *ҳыш нэмэ* деб ҳам айтадилар).

6) охири *н* ли, ад. орф. *кишан*, *тўполон* сўзлари *къшэнг*, *топалэнг* деб айтилади.

Н ундоши яна қуйидаги ҳолатларда *ң* лашади:

а) содда сўзнинг таркибида *нк*, *нг*, *нғ* ундошлари ёндош келса: *нк* — *көлэңкэ* (<кўланка; сарой, қипч.-қорақалп. *сөйлэңкэ || көйлэңкэ*), *төңкэш* (<тўнкаш), *еңкэйш* (<энкайиш), *сеңкэ* (<синка)⁸², *дэңкэйш* (<динкайиш).

нк — *эңқълэп* (<инқилоб).

нғ — *тоңғуз* (<тўнғиз; сарой, қипч.-қорақалп. *тоңғуз* дейилади), *йэңғэқ* (<ёнғоқ), *қэрэңғ* (<қоронғи, сарой *қэрэңғ*).

нг — *ёнғэчкэ* (сарой — *йэңғэчкэ || эңғэчкэ*), *йэғёңғэрчълэк*, *элэңгэ* (<аланга), *төңгэк* (сарой, қипч.-қорақалп. *төңғэк*),

⁸¹ Навоий, Лайли ва Мажнун.

⁸² Бу ўринда анд. шеваси ва ад. тилдаги *тўнтарийш* (*төнтаръи*) сўзи тошк. *тўнкэръиш*, шевада *шинель* сўзининг *шэңгэл* дейилиши диққатга сазовордир.

төңгәгнъ || төңгә: дъ || төңгейдъ (< тўнгакни), сьңгәръ (< сингари; сарой, қипч.-қорақалп. сьңнаръ⁸³), сөңгәк || сүвәк (< суяк), Навойда سونکاک), йәңгъ (< янги. Тошк. йеңгъ, сарой, қипч.-қорақалп. йәңъ), еңгәк (< ияк, сарой, қипч.-қорақалп. ыйәк; Навойда ايىنکاک), бър шьңгәл (< шингил), мьңгәз (< мингиз), меңгә (< менга), сеңгә (< сенга), уңгә (< унга, сарой — меңгә, сеңгә; уңга қипч.-қорақалп.—мәғән, сәғән, уғән), райоңгә (< районга), эзәңгә йақън.

XV-XVI аср адабий тилида *н* ундоши *г* олдида (чунончи, эгалик ва кўрсатиш олмошлари жўналиш келишиги билан турланганда) *ң* лашади: انکا, مينکا каби. Чунончи:

Эй, кимгаки ишқдин солиб банд,
Талх айлаб аңа انکا насиҳату панд.

Эй, ишқ ила дониким қилиб фош,
Атфолдин әңге ёғдуруб тош.

(Навой, Лайли ва Мажнун).

Н || *ң* ланиши баъзи шеваларда қизиқ фонетик ҳодисалар рўй беришига сабаб бўлади. Чунончи, наманган шевасида, асосан аёллар ва болалар нутқида, сўз охирида *к*, *г* дан сўнг келган *н* ундоши қисқартирилади-да, ундан олдинги *ә*, *а* унлилари сал чўзилади, *к*, *г* лар тил орқа (қалин) товуш тарзида талаффуз этилади ва сўз охирида қалин *ң* га ўхшаш ноаниқ бир товуш эшитилади: қыйнәка: *н*^н (< қийн экан), борека^н (< бор экан) каби. Бундай ҳолат қисман марғилон шевасида ҳам сезилади: бър йьгәт йткәнәкә: *н*^н (< бир йигит ётган экан) каби.

Яна наманган шевасида сўз охирида *а*, *ә* унлиларидан сўнг келган *н* қисқартирилади, *а*, *ә* лар чўзиқ унлига айланади ва ундан сўнг яна *н* га ўхшаш бир ноаниқ товуш эшитилади: утүлледа: *н*^н (< ўтинлардан) йьғьке: дептә каби.

б) охири *н* билан тугаган сўзга *б*, *г*, *й*, *к*, *л*, *п*, *қ*, *ғ* билан бошланган сўз қўшилса юқоридагича ўзгариш бўлади: омбър (< ўн бир), меммәм (< мен билан) бьргә, штәң гәпър, штәй йе (< ошдан е), штәң кегън, өзьңдәң көр, сендәл лзъм (< сендан лозим) каби.

7) охири *н* билан тугаган феълга шахс олмоши ва сўроқ юкламаси (мъ) қўшилса *н* ундоши қисқаради ва ундан олдинги *ә* унлиси чўзиқ унлига айланади: йьйсә: мъ (< ейсан-

⁸³ Бундаги *н* қалин *нғ* дир.

ми), *вчасә* : *мъ* (<ичасанми) каби. Бу хил ҳодисалар юқорида чўзиқ унлилар бобида (16-§) ҳам кўриб ўтилди.

8) *н* нинг бошқа товушларга таъсири ҳақида 33-§, 3) га қаранг.

28-§. З — тил олди, жарангли, фрикатив ундош бўлиб, сўзнинг ҳамма жойида келади, ўрни билан қалин ва юмшоқ эшитилади: *көзә* — *Ғоза*, *гәз* — *Ғәз*, *қозға* — *көзгә*, *зәр* — *зәр*, *зъқ* — *езъқ* [*эзик* — 1) эзилган маъносида; 2) дегрезлар лексикасида махсус термин]⁸⁴.

Шевада бу ундошнинг фонетик хусусиятлари қуйидагилар:

1) баъзи сўзларда *з* ва *й* тенг маънода ишлатилади: *йөзъш* || *йәйъш*. Шу нарса диққатга сазоворки, *көрпәнъ йөзънг* дейилганда 'йиғилган кўрпани қабатланганича бўйига очиш' ҳамда 'қабатини очиб, бир қабатига тўшаш' маъноси англашилади. *көрпәнъ йәйънг* деганда, асосан 'шамоллатиш учун офтобга ёки дорга бир қабатига очиб ташлаб қўйиш' маъноси англашилади: *кәйгъзәнъ йөзвәрънг*; *кәйгъзәнъ тәмгә апчықъп йөзъппойънг*; *көк көйнәккә Ғоза йәйдъм* (топишмоқ — 'юлдуз'). Яна: *йәйлөв* (<ёзлов), *йәймәчъ* (бозорда эски-тускиларни ёйиб ўтириб сотувчи киши), *мънг ойла*, *бър сөйлә* (|| *сөзлә*) каби.

2) сўз охирида (айниқса бирдан ортиқ бўғинли сўзда) *з* ундоши жарангсизланиб, *с* га мойил бир тарзда айтилади: *көз^с*, *йулдуз^с*, *күндүз^с* каби. Бундай ҳолат тошк. шевасида айрим сўзларда кучлироқ: *теккъс*, *текъсләш*; анд. *теккъз*, *теккъзләш*.

З билан тугаган сўздан сўнг жарангсиз *к*, *п*, *с*, *т*, *ч*, *қ* лар билан бошланган аффикс ёки сўз келса, *з* || *с* лашади: *пәрдәсчәп* (<пардоз чўп)⁸⁵, *сәгър сүссә* || *үссә* (<сузса), *көстъ тәкән* (<кўз тикон), *көккәнә* : *көйнәк кәйъпсәз^с*, *көстъ кәлләр влмәсән* (фольк), *көсчә* (<кўзча), *йәлғъз^с қъзъм*; *кәйгъсчъ* (<кигиз сотувчи), *көсчәл* (<кўзчил), *көз^с қъймадъ*. Тошк. *сърқърәш* сўзи бу шевада *зърқъраш* деб айтилади. Анд. ва ад. тилдаги зулук сўзи сарой сүлук дейилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, *з* || *с* лашиш ва *ч* ва *ш* лар олдида жуда равшан сезилади. Айрим ҳолатларда жарангсиз *п*, *с*, *қ*, *х*, *ҳ* лар олдида *з* || *с* лашиш сон жиҳатдан тўлиқ *с* эмас, *с* — *з* оралиғидаги товушдекдир: *көз^с тегмәсән*,

⁸⁴ С. Иброҳимов, Фарғона шеваларининг касб-ҳунар лексикаси, —III, 1959, 59-бет.

⁸⁵ Тўқимачилик термини. Шевада *сузмоқ* сўзи икки хил айтилади: *сүздъ*, *үстъ*, *үсвәлдъ* каби.

көз^схақы, көз^скөрмәс йер, туссыз (<тузсиз). Албатта сәк-кыста (<саккиста) ва туз^ссыз сүзларида з || с лашиш бир хил эмас. көз^ссә, йәз^ссә сүзларида ҳам шундай.

29-§. С — тил олди, жарангсиз, фрикатив ундош бўлиб, сўзнинг ҳамма жойида, ўрни билан қалин ва юмшоқ вариантларда келаверади: сөкән, ъс, тус, сән, қәсқән, сол—сөл, сьлльк, сьрға, Асқар—әскәр каби.

Шевада бу ундошнинг фонетик хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1) айрим сүзларнинг бошида ш, ч ундошлари билан алмашиниб келади. Чунончи: ад. орф. сичқон, супурги, супуриш, соч || чоч⁸⁶ сүзлари бу шевада чичқән, шьпъргъ || сүпүргъ (тошк. сьпъргъ, сарой, қипч.-қорақалп. шьпъткъ || шьпъргъ), чәч (фольклорда сәч); қәра сә: чьм өсүп қәшъмә чүштъ тарзида талаффуз этилади.

2) ад. орф. ис, ислаш сўзи бу шевада хәдгәш, хәд || ъс, ъскәш тарзида талаффуз этилади.

3) с ундоши ўз ёнида келган товушларга таъсир эта олади, айниқса жарангли ундошларни жарангсизлантиради. Унинг бу хусусиятлари ҳар қайси товушнинг тасвирида кўрсатилган.

30-§. Ж — жарангли, фрикатив, тил олди ундош бўлиб, шевада оз миқдордаги сўздагина учрайди. Чунончи, овозга тақлидий сўзлардан важьлламақ, сәмәвәрдь сувув вәжьллап тәшьп кеттә, вәжьллайәптә; вәжьлләш сүзларида ҳам учрайди. Тәмәғьм фәжьллайәптә.

Бошқа тиллардан кирган ж ли сўзлар асосан ж га айланади (қаранг: 26-§): жәркәп (рус. жаркое), пәжәльстә (<пожалуйста), баъзи сўзларда ч лашади ҳам: бәғәч (<богаж), бәғәчхәна (<рус. багажная) || бәғьчхәна; Эбдәлләкә бәғьчхәнада ьшләйәптә каби. Кейинги вақтларда, айниқса фамилияларда ж айтилаётгани ҳам сезилади: Жуко: вьскъй көчәсә, Жукоп (<Жуков) каби.

31-§. Ш — тил олди, жарангсиз, фрикатив ундош бўлиб, сўзнинг ҳамма жойида ва ўрни билан қалин ёки юмшоқ ҳолда кела олади: хүштәк || үштәк, хушамат, шәхәр, Шә: хәдә, шьлдърақ, шьлтә, шөхрәт, шоқ, ьш, ьш каби.

Бу ундошнинг шевадаги фонетик хусусиятлари қуйидагилар:

1) ш ундоши б, г, з, с, ф ундошларидан сўнг келмайди, яъни булардан сўнг ассимиляцияга учрайди. Чунончи:

⁸⁶ Бу сўз ўғуз группа тилларда сас, шор ва қозоқ тилларида шаш, хакас тилида сас, ёкут тилида ас, чуваш тилида шуш тарзида айтилади. (М. Рясенен, Мазкур китоб, 151-бет).

а) охири *ш* билан тугаган бир ва бирдан ортиқ бўгинли сўзга *с* билан бошланган аффикс қўшилса, ёки шундай сўз тиркалиб келса *ш* || *с* лашади: *чүссә* (<тушса), *элмассә* (<олмошса), *йетмьссом* (<етмиш сўм), *йолдә^шссән* (<йўлдошсан), *ессәң-чъ* (<эшсанг-чи). Сўнгги сўз баъзан *еш^сәң-чъ* тарзида ҳам айтилади. Яна: *уруш^сәң-чъ*, *қэзән тәш^сә* каби.

б) худди шунингдек, сўзга *з* билан бошланган аффикс қўшилса, ёки шундай сўз бирикса регрессив ассимиляция юз бериб *ш* || *з* лашади: *қамьззор* (<қамишзор). Қуйидаги бирикмада *ш* ундоши *ш* — *з* оралиғидаги товушдек эшитилади: *ш^ззор* (<иш зўр).

2) шеванинг айрим (ўқимаган) вакиллари I бўгин бошида *т*, II бўгинида *ш* келган сўзни *ч* лаштириб айтадилар: *чүчүммәдәм* (<тушунмадим), *чүчүнтәрэппойеймъ* (<тушунтириб қўяйми?), *чүчүммәйәпсә : мъ* (<тушунмаяпсан-ми?) каби.

3) баъзи ҳолатларда сўз бошидаги *ш* ундоши *с* лашади (қаранг: 29-§.).

32-§. *Л* — тил олди, жарангли, сонор ундош бўлиб, сўзнинг ҳамма ўрнида кела олади. Бу товуш қўқон ва марғилон шеваларида юмшоқ бўлиб, рус тилидаги *ль(л')* га жуда яқин талаффуз этилади: *қол' тәл'ғдъ* (<қўл толди — қўқ.), *қәғәл'л'әр* (<қолганлар, қолган кишилар — қўқон) *әл'дъғә* (<олдига — қўқон), *әл'дәл'әрғәймъ* (<олдиларингми — марғилон) каби. Тошкентда ҳам шундай юмшоқ талаффуз этилади. Шаҳрихонда ҳам *л'* юмшоқдир. Андижон шевасида тил олди унлилардан сўнг юмшоқ: *әллә, кел, кәл, бәл, бәл, белдәмчәк* каби. Аммо бу юмшоқлик Қўқон, Марғилон ва Шаҳрихондагичалик эмас. Тил орқа унлилар ва *қ, ғ, х* лар ёнида қалин эшитилади: *сълльқ, қълльқ, әлтън, болдъ, халқа, хъллаш* каби.

Шевада *л* нинг фонетик хусусиятлари қуйидагилардир:

1) баъзи сўзларнинг охиридаги *л* товуши *т* лаштириб айтилади: *әстъ* (<асли, асло), *әстъ рәҳмънғ келмәйдъ бърәвнъ бәлә : сьғә* (фольк.), *бъзъ әстъмъз әнжәллък* каби. Аммо *әслъмъз* деб ҳам айтилади (камроқ).

2) баъзан сўз ичида лабланган *о* дан сўнг *л* — *ж* ёнма-ён келганда регрессив ассимиляция юз бериб, *л* || *ж* лашади: *можжал* (*бър можжаллап көрнғ* (<мўлжал). Аммо лабланмаган *ъ* — *ь* лардан сўнг бундай бўлмайди: *сьлжъш* (*ь* — қалин-юмшоқликда ўртача унлидир).

3) ад. орф. *пүфлаш* сўзи шу шевада *пүдәш, оттъ пүдәнг, пүдәврнғ* дейилиб, *-лә* аффиксининг бошидаги

л || д лашади. Худди шунингдек, кўплик -лар аффикси нэр(л || н) лашади: *бэрдэйнэрмэ* (<бордингларми), [сарой, қипч.-қорақалп. *бэрдэла: нгмэ || бэрдэнглармэ*], *келэйнэр || кеннэр* (<келинглар). *Арқейнэрдэн* (<орқаларингдан), *өзэйнэр* (<ўзларинг, нам. озу: нэ), *келдэйнэрмэ || келдэйнэ: мэ* (нам. *келду: на: мэ*, сарой, қипч.-қорақалп. *келдэнглармэ || келдэла: нгмэ*; қаранг: 13-§.).

Худди шунингдек, шеванинг айрим вакиллари нутқида русча 'нормальный' сўзини *нэрманнэй*, 'сдельник' сўзининг *эзденнэй* дейилиши ҳам учрайди.

4) охири л билан тугаган сўзга титрак р билан бошланган аффикс (-рқ) қўшилса, регрессив ассимиляция юз бериб, л || р лашади: *йенгэрррқ* (<енгилроқ), *кэргэмэрррқ* (<кирчимолроқ), *бемалэрроқ* (<бемалолроқ), *бемарэл* (<бемалол) дейилади.

Рус тилидан ўзлаштирилган булка сўзини *бөркэ* деб ҳам талаффуз этадилар.

5) сўз ичида сирғалувчи ғ ундошидан олдин келган л товуши қалин бурун товуши ң (нғ) га айланади: *йэнғуз* (камроқ *йэлғуз*) (ад. орф. *ёлғиз*). Бу жуда кам учрайдиган ҳодиса. Чунки *тэлғыз* (*толмоқ* феълидан), *қэлғыз||қэғыз* кабиларда бундай бўлмайди.

Ад. орф. *ўлчаш* сўзи *өчкэш, өчкэберэнг* (<ўлчаб беринг), *өчкэбэжэнг* деб айтилади (тошк. *ошлэш<очлэш* дейилади). Бунда метатеза ва л нинг к лашиш ҳодисаси борга ўхшайди.

6) охири л билан тугаган феъл ўзагидан ҳозирги-келаси замон феълининг бўлишсиз формаси тузилса, л тушиб қолади: *бомейдэ* (<бўлмайди; наманган—*бомма:йдэ*), *боса-бомаса* (<бўлса-бўмаса), *кесэ* (<келса), *кесейнэр* (<келсанглар), *ке, ке десэ кемейдэ, кемэ-кемэ десэ келади* (Фольк.). Бу ҳамма ҳолатда ҳам бўла бермайди. Чунончи, *бэлмейдэ, тэлмейдэ, влмейдэ* кабиларда л сақланади. Демак, в, у, ө унлиларидан кейин л сақланади: *э, е, ь* (*кьмайдэ*) ва баъзан е дан сўнг л тушиб қолади (*қэмайдэ* <қолмайди, *чэлмайдэ* <чолмайди) каби.

33-§. Р—тил олди, титрак, сонор ундош бўлиб, сўзнинг ҳамма ўрнида ҳам қалин ва юмшоқ ҳолда кела олади: *кэр—қьр, көр—қор, рэм, ғьрьллэш, тьзғьрғш, көр, күркэ, мэррэ, кэррэ* каби.

Бу ундош ҳам турлича фонетик ўзгаришга кўпроқ учрайдиган ва бошқа ундошларга таъсир этувчан товушдир. Чунончи:

1) баъзи сўзларнинг бошида р//й лашади: *йопара* (<тож. *рўпара*<рўбарў), *йомэл* (<тож. *рўмол*<рўймол). Бу ҳодиса сўз ичида ҳам учрайди: *сүйкэш||сүркэш* (ад. орф. <сур-

каш), *p//й* лашиш ҳодисаси тошк. шевасида ҳам учрайди: чунончи анд. *къргъзъш*, тошк. *къйъзъш* (<киргизиш), анд. *мэйъз*, тошк. *мэгъз*. Шевада *p* ҳар қандай сўзда ҳам *й* лашавермайди. Сўз бошида *рэм*, *роза*, *рөкәч*, сўз ичида *търкәш* каби жуда кўп сўзларда *p* сақланади.

2) сўз ичида (кўпинча ўзак, негизнинг охири ва аффиксининг бошида) *л* дан олдин келган *p* ассимиляцияга учраб, *л* лашади: *къмьллаш* (<қимирлаш), *къмьллагән⁸² кър эшар* (фольк.), *телләмә* (<терлама), *шу йелләрдә* (<шу ерларда), *тәййәлләш* (<тайёрлаш), *тәллән* (<тарлон), *шувуллап* (<шивирлаб), *бәллә* (<бирла), *семмәнән⁸³//семмәм бәллә* (<сен билан бирга) каби. Яна: *қалмақ* (ад. орф. *қармоқ*, сарой—*қәлмәқ*)⁸⁷.

3) сўз ичида (бўғин охирида) *н* дан олдин келган *p* ассимиляцияга учраб, *н* лашади: *қәннәм* (<қорним), *буннум* (<бурним), *оннъгә қой* (<ўрнига қўй), *оннъдә*, *бәннәрсә* (<бир нарса), *оннаштъ* (<ўрнашди). Бундай ҳолатда, баъзан *p* дан кейинги *и* тушиб қолади: *кәннумәдъ* (<кўринмади). Бу типдаги ад. орф. *тирноқ* сўзи икки хил айтилади: *тъндақ* ва *тъннақ*.

P нинг *н* лашуви баъзи сўзларда лексик маъно олиб, тилда мустақкам ўрнашиб қолади. Чунончи, *шъннъ* сўзи асли *ширни* (тож. *ширин+и*) дир. Бу сўз ўзгарган ҳолда умумхалқ тилида кенг тарқалган.

4) охирида *p* келган сўзга *т* билан бошланган аффикс ёки сўз қўшилса, ассимиляция юз бериб, *p//т* лашади: *мәттә* (<марта), *бър мәттә*; *бърмәттәм⁸⁸ мем бәргәнъдәм*. Яна: *тәттә* (<тўртта), *онтәттә* (<ўн тўртта), *бър йеттән* (<бир ердан)//*бър йердән*, *еттәмән* (<эрта билан). Аммо наманган шевасида ад. орф. *ўртасига* сўзи *оттасъгә* дейилади. Андижонда *ортасъгә* деб айтилади. Ҳолбуки, юқоридаги ҳолатга кўра *оттасъгә* дейилиши керак эди. Бундай чекиниш анд. шевасига хос ҳолатлардан саналади.

5) *қ* билан тугаган феълга баъзи аффикслар қўшилганда ўша *қ* дан олдинги *p* тушиб қолади: *қоққанъдән* (<қўрққанидан), *қоққълық* (<қўрққилик), *қохтъм* (<қўрққдим), *қохтънг* (<қўрққдинг), *қъхта* (<қирққта). Бу сўзлар *p* сақлангани ҳолда ҳам айтилади.

Ад. орф. *бир нарса* бирнкмаси *бәннәрсә* ва *бәнәрсә* тарзида икки хил талаффуз этилади.

⁸⁷ Бу сўз Навоийда ҳам *қармоқ* قارماق дир: *قارماققا كرفتار* بولماغاي („Маҳбул-қулуб“, Л., 1948, 142-бет).

⁸⁸ Бунда бир „м“ қўшилиши диққатга сазовордир.

34-§. *Й*—тил ўрта, жарангли, фрикатив ундош бўлиб, сўзнинг ҳамма қисмида келади. *Э, о, ь, у* унлилари олдида (сўз ва бўгин бошида) қалин эшитилади: *йэғ, йол, йёқ, йуқа* каби. *ү, ө, ъ, е* унлилари олдида юмшоқ эшитилади: *йүр, йёк, йөлөш, йер* каби. Бўгин ва сўз охирида ҳам бирмунча юмшоқ эшитилади: *эй, тэй, бэй, ой, қой, қый* каби.

Шевада бу унлининг муҳим фонетик хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1) *й* нинг *ж* лашуви ҳақида қаранг: 26-§. 2).

2) баъзи сўзлар бошидаги *й* ундоши *т* тарзида ҳам айтилади: ад. орф. юмалоқ сўзи тумалақ(//йумалақ) — (тошк.

думалә:), тум-тумалақ (тошк. дум-думалә:).

3) баъзан сўз бошида *й*//*ч* лашади: чечмәк (ад. орф. ешмоқ//ечмоқ), чечвөрәнг (<ешворинг) каби.

4) ад. орф. суяк (сүйәк) сўзи бу шевада асосан икки хил: сөнәгәк ва сүвәк (камроқ сүйәк) дейилади. сүйәк (сүйәк) шакли караим ва яна баъзи бир туркий тилларда ҳам учрайди⁸⁹. Рабғузий (قصص الانبياء) да سوماك сумак, Навоийда سونكاك сөнәк учрайди. Габаин уйғур тилида сәпәк, сәпәк тарзида эканини қайд қилган⁹⁰. Бу сўзнинг қадимий талаффузи сөнәк. Култагин обидасида сөнәкдир: сөнәкун тағча jatды⁹¹.

Туркий тилларда айрим сўзлар охиридаги *в, й, г* ундошлари алмашиб юради: рус. 'дом' маъносида: *ев* (усмонли ва озарбайжон тилларида), *сев*//*сүй, сув*//*сүй*//*су* (қадимги туркий *суғ*) каби. Бундай *й*//*в* лашув ўзбек тилининг шеваларида ҳам учрайди. Чунончи, анд. *үйүтәш*, тошк. *вәтәш*, сарой. *йүвүтәш*//*үвүтәш*//*үйүтәш*. Ад. орф. *севиш, севикли,*

анд. *сүйүш, сүйүкләк*, тошк. *сөйүш, сөйүкләй*. *Сув* сўзи эгалик аффикси билан келса, анд., тошк. ва бошқа шева-ларда *суви* [яна қаранг: 21-§. 4)], Навоийда *сүйә*.

5) баъзи сўзлар ичида *й*//*г* лашади: ад. орф. кейин сўзи бу шевада *кегән* (сарой, қипч.-қорақалп. *кәйән*), *унданг кегән*//*әндей кегән* дейилади. Анд. *сөңгәл* (ад. орф. *сүгал*, тошк. *сөгәл*), сарой, *сүйәл*, анд. *тугмә* (<тугма), сарой, *түймә*, тошк. *тувмә*, анд. *сәгәр* (<сигир), сарой *сәйәр* ва

⁸⁹ Сўз бошида *й*//*д* лашуви умуман бошқа туркий тилларда ҳам учрайди. Чунончи, олтой, телавут тилларида ўзб. ад. орф. юмуртқа сўзи думуртқа дейилиши каби.

⁹⁰ М. Рясänen, Макур китоб, 58-бет. Яна: А. G a b a i n Altürkische Grammatik, Leipzig, 1941.

⁹¹ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, Изд-во АН СССР, М.—Л., 1951, 31-бет.

ҳ. к. Ад. орф. *кейин* сўзи Наманган районидаги Каттатош-булоқ қишлоғида ва Жиззахда *кетън* деб айтилади. Ҳақиқатан ҳам *кейин* нинг *кет* ўзагидан бўлиб, *т//й* лашган.

Й ни 2 лаштириб (*кегън* каби)* талаффуз этиш анд. шева-сининг атроф қишлоқ (айниқса сарой группа) шевалардан фарқ қилувчи муҳим белгиларидан саналади.

6) тошк. шевасидаги *дәк//дәқ* аффикси Андижонда *дәй*. дир: *бърдәй* (<бирдек), *ундәй* (<ундай), тошк. *ундә:*; *қандәй//қандәқ* (<қандай, тошк. *қандә:*).

7) *й* ундоши баъзи сўзлар талаффузида тушиб қолади. Чунончи, *ъгнә//йъгнә* (сарой *йъйнә*, тошк. *нъ:нә*. Навоийда *ايگنا*), ад. орф. *йироқ*, анд. *врақ*⁹²; ад. орф. *йирик*, анд. *врък//йърък*, ад. орф. *йириклаш*, анд. *врдәләш* ва *врәләш* тарзида учрайди. Сарой *йъпәк*, анд. *впә://ъпәк*, сарой—*йълән* (<илон), *йълъқ//қипч.-қорақалп.* *жълъқ//жълъмьқ* — анд. *ълъқ, ълән*, ад. орф. *дук//йик* (сарой—*йък*)—анд. *ък, ъкчъ* (тошк. *дувчъ*) ва Ҳ. к. Ад. орф. *юбориш* сўзи шевада *йү-вәрғиш* дейилгани ҳолда айрим кишилар нутқида *евәрғиш* ва *йүгәрғиш* шаклида талаффуз этилади. [Қаранг: 212-§. 3)].

8) араб тилидан кириб ўзлашган сўзларда сўз ичида бўғин бошида *ъ, ь* дан олдин, *ә, ҷ* дан сўнг бир *й* орттириб айтилади. Орттирилган бу *й* аслида *айн* ва *ҳамза* ўрнига ортган. Чунончи ар. *ضعيف* (ад. орф. *заиф*) сўзи *зәйъп*, *зәйпәнә//зәйпә:нә* (<*заифона*), *доира* (ар. *دائرة*)—*дәйърә*, *доим* сўзи (ар. *دائم*) *дәйъм*, ар. *قاعدہ* сўзи *қә:йъдә*, *خائن* *хоин* сўзи *хәйън*, *مائل* (<моил) сўзи *мәйъл*, баъзан шаҳар атрофида кекса, саводсиз кишилар нутқида *мәҳъл*: *Мән сенъ хоп севәмән, кәвнъң меңә мә:ҳъл емәс* (фольк.) тарзида талаффуз этилиши сезилади.

Шунингдек, сўз ва бўғин охирида *ә, ҷ* дан сўнг келган форс-тож. изофаси ҳам *йъ* лаштириб айтилади: *нә:ләйъ пьгән* (аслида *ناله و فغان* *нолаву фиғон*), *йънәйъ жәҳән* каби.

35-§. *К*—ўзбек тилидаги бу жарангсиз, портловчи ундош-нинг артикуляциясини турли тадқиқотчиларимиз турлича талқин этмоқдалар. Уни (шунингдек 2 ни ҳам) баъзи текширувчилар тил орқа ундош⁹³, саёз тил орқа ундош⁹⁴ ва тил

* „Қутадғу билик“да (XI аср) *кедън*: *Кімің оғлї қолсї этә:дін кедін.*

⁹² Ёқут тилида *урақ//јурақ*. Шунга кўра анд. *врақ* билан ёқутча *урақ* да ўхшашлик бор, аммо *у//ъ* лашган.

⁹³ В. В. Решетов, Ш. Шоабдурахмонов, Фонетика (Ўзбек тили фонетикасига доир баъзи масалалар), Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1953, 22-бет; В. В. Решетов, Кураминские говоры ташкентской области

ўрта ундош⁹⁵ фонема деб таърифлайдилар. Андижон шева-сида бу ундош асосан тил ўрта товушдек талаффуз этилади. Тил олди *э, у, э, е* унлилари ва жарангсиз *ч* ундоши ёнида (*эчкэ* каби) тилнинг олдирогидан чиққандек туюлади: *Кэ:з-эм, бэк, тэк, ҳэ:кэ, көр, көз, көк, кэллэ, кэттэ, күч, къчэк, кечкэ, күркэ, экёр-чэкёр* каби.

Рус тилидан ва у орқали кириб ўзлашган сўзлардаги, аслида тил орқа *к* ундоши ҳам бу шевада тил ўрта *к* дек талаффуз этилади: *кэлгэрэм* (<килограмм)//*кэла, дэскэ* (<доска), *кэпэрэтэп* (<кооператив).

Бу хил сўзларни ўзлаштиришнинг дастлабки даврида *к* ундоши баъзи сўзларда *қ* тарзида ҳам айтилган: *қулуп* (<клуб), *қурс* (<курсы), *қомьта* (<комитет), *рэйэжрқом, маркэзқом* каби. Бу сўзлар ҳозир ҳам, асосан, шундай талаффуз этилмоқда. Бу ундошнинг шевадаги фонетик хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1) охири *к* билан тугаган сўздан сўнг чуқур тил орқа *қ* ундоши билан бошланган сўз келса, *к* чуқур тил орқа *қ* га жуда яқин товушдек эшитилади: *кэчэк^к қулуп* (<кичик қулф), *бэрк^к қурутэш, көк^к қарға* каби.

Яна *көрүк қьлдь* (<кўрик қилди), *тешэ^к қьлэшкэ эскэ-нэ керэ^э воладь* (<тешик қилишга искана керак бўлади), *сэтэрэшлэк* (<сартарошлик) *қьладь⁹⁶*.

2) *к* умуман ўзгаришга жуда мойил ундош бўлиб, баъзи шеваларда *й* лашади (*эчей^э* <ичак), баъзиларида *в* лашади (*үчэв* <ичак). Андижон шевасида сўз охирида *к* ундоши *нэк* (<нок)//*нэк, тэк, чек, көк* каби бир бўғинли сўзларда

(Автореферат диссертация на соискание уч. степ. доктора фил. наук), Ташкент, 1952, стр. 29; „Узбекский язык“, ч. I, Ташкент, Учпедгиз, 1959, стр. 220. Ш. А. Фазалов, Узбек тилининг паркент шеваси (Узбек диалектологиясидан материаллар, I, 1957, 132-бет); Т. З. Мирсоатов, Узбек тилининг қирқ шеваси (мазкур тўплам, I, 234-бет); Н. Фармонов, Ошский говор узбекского языка (автореферат кандидатской диссертации, Ташкент, 1960, стр. 8).

⁹⁴ „Ҳозирги замон ўзбек тили“ (лексикология, фонетика, графика-орфография ва морфология), Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1957, 197-бет.

⁹⁵ Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, I, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1961, 132-бет.

⁹⁶ Наманган шаҳар шевасида болалар ва аёллар нутқида *н* билан тугаган ўтган замон сифатдошидан сўнг *екан* сўзи келса, *екан* нинг охиридаги *н* ни *к* ва *э* товушларини ўзларига сингдириб *к* ҳам, *э* ҳам тил орқа товушга айланади: *ека:^к* [(Қаранг: 26-§. 6)]. *Шундайка:^к, дегенэка:^к* каби. Андижон шаҳар шевасида *к* нинг бундай ҳолати йўқдир.

Ўзгаришсиз, аниқ айтилади. Икки бўғинли, чунончи тошк.

ету:⁸, *ору:⁸*, *кӱсӱв*, *бӱрдү:⁸* (<бордик), *зулув*, *курӱв*, яна баъзи шеваларда (чунончи жиззах ва поп шеваларида) *етӱй*, *етӱй*, *өрӱй*, *күрӱй* тарзида талаффуз этилган сўзлар андижон шевасида асосан *к* билан айтилади. Шу билан бирга:

а) шеванинг айрим вакиллари (асосан шаҳарнинг марказий қисмида, кўпроқ аёллар нутқида) *э* дан сўнг билинар-билинимас *г* тарзида айтилади ва бунинг ҳисобига ундан олдинги *э* чўзилади: *ета:²* (<этак), *ӱета:²* (<этак), [Қаранг: 16-§. 6)].

Бундай ўзгариш айниқса тушум, қаратқич ва ўрин-пайт келишиклари билан турланганда равшан сезилади: *курӱ:дӱ* (<куракда), *зӱмбарӱ:дӱ оқь* (<замбарақнинг ўқи), *курӱ:нӱ бер* (<куракни бер) каби. Бу ҳолат айниқса шаҳрисабз шевасида кучлидир.

б) шеванинг айрим вакиллари (кўпроқ шаҳарнинг ғарбий қисмида яшовчилар) нутқида охири *к* билан келган сўзлар тушум ва қаратқич билан турланганда *қ//й* лаштирилади: *терӱйнӱ* (<теракни) *үчкӱнӱсӱ*; ҳол *терӱйнӱ нӱвдасӱдей егӱлдӱм сӱзгӱ* (фольк.), *ҳӱшеййнӱ* (<хашакни), *мӱеййнӱ* (<мо-якни), *ӱтӱйнӱ* (<этикни), *өрӱйӱдӱ* (<ўрикни~нинг), *еш-шӱейдӱ* (<эшакни) каби.

Яна *еллӱйвӱшӱ* (<элликбоши), *жӱндӱй* (ад. орф. жиндак)⁹⁷ каби.

‘Сувлик ерларда’, ‘бормасак нима’ каби бирикмаларнинг биринчи компоненти охиридаги *к* ундоши *й* ва *г* лар орасидаги ноаниқ товушдек эшитилади. Аммо бу шевада тошкент шевасидагидек *к//в* ланиш ҳодисаси йўқдир. Чунончи, ад.

орф. *ичак* сўзи тошк. *учӱв* дейилгани ҳолда, анд. *ӱчӱк* дир.

3) ўғиз группа тилларда ҳамда ўзбек тилининг жанубий хоразм диалектида сўз бошида *к* ўрнида кўпинча *г* айтилади: *гӱз* (<кўз), *гӱл* (<кўл), *гел* (<кел) каби. Андижон шевасида бўғин ва сўз бошида *к* асосан ўзгармаса-да, айрим ҳолларда *г* лаштирилади. Чунончи, ад. орф. *кез*, *кези келганда*, *текин*, *кажава*, *кунгура*, *кезариш*, *эртаки* анд: *гез*, *гезӱ кегӱндӱ*, *тегӱн*, *тегӱнхор*, *гежӱвӱ*, *гунгура*, *гезӱрӱш*,

⁹⁷ *к//й* ланиш ҳодисаси бошқа туркий тилларда ҳам учрайди. Чунончи: турк тилида *ешек*, *ешейӱ*, озарбайжон тилида *eşşâx*, *eşşâjâ* (М. Ряснен, Мазкур китоб, 130 бет). Проф. Ошмарин озарбайжон тилининг нўха диалектида *к*, *г* ундошлари рус *к*, *г* сидан кўра юмшоқ талаффуз этилишини кўрсатган: *гӱjnӱx* (<кўйнак), *gӱl* (<гул). („Нуха шеваси“, 20—21-бет).

еттагэ (<эртага), *ертэгг* қзвун, *еттэгг* (эртага бұлади-ган), *еттэгг* кун. Бу ҳолат шахрисабз шевасида ҳам уч-райди.

Ҳатто ад. орф. *тунов кун* бирикмаси ҳам *түнэв кун*//*тунэвггн* тарзида айтилади. Ад. орф. бу *кун* (рус. 'сего-дня')—*бугун*, *бүгүңг* кун дейилади. Аммо *түлк*, *ҳашак*, *тепк* сингари кўпгина сўзлар охирида *к*//*г* лашмайди.

4) охири *к* билан тугаган сўзларни эгалик билан тур-лаганда:

а) агар ўша сўз бир бўғинли бўлса, *к* ўзгармай *нэк*//*нэк*, *чек*, *көк*, *ерк*, *мүлк* тарзида айтилади. Сарой, қипч.-қорақалп. *нэгг*, *чегг*, *көгг*, аммо *ерк*, *мүлк* дейи-лади.

б) агар икки бўғинли бўлса, *к*//*г* лашади: *ешгг*, *бешгг*, *тешгг*, *гүдгг* (<гудок), *етгг*, *йетгг* дейилади.

в) уч бўғинли сўзда *к* сақланади: *ыштърк*. Бошқа шева (айниқса сарой тип шева) вакиллари билан аралашган кишилар нутқида *ыштърк* тарзида ҳам эшитилади.

5) охири *к* билан тугаган бир бўғинли сўзларга (*тэк* каби) ёки I бўғини *к* билан тугаган кўп бўғинли сўзларга *-лэ*, *-ләб*, *-ләв* аффикслари қўшилса, *к*//*х* лашади: *тэхлэп* (<таклап), *мэхтэпкэ* (<мактабга), *мэхтэптэн* (<мактаб-дан), *чэхсэ* (<чакса), *тэхйэппэз* (<тикябмиз), *кехсэ*, *кех-сэлэр* (<кексалар), *бър гехтэр* (<бир гектар) каби. Бу хил ҳодиса сўзнинг II бўғини охирида юз бериши ҳам мумкин: *кьзэхтэ* (<кизакни), *жьйэхтэн* (<жиякдан) каби. Сўнгги икки сўзда *к*//*й* тарзида ҳам айтилади: *кьзэйдэ*, *жьйэйдэ* каби.

Шевада *к* нинг *х* ланишидан *й* ланиши кўпроқ учрайди: *х* ланиш ҳодисаси қишлоқ шевалари билан аралашиб нати-жаси бўлса керак. Чунки бу ҳодиса сарой, қипч.-қорақалп. тип шеваларда Андижондагидан кўра кучли ва кенг тарқал-ган ҳодисадир. Чунончи, бу шеваларда анд. шах. шевасида *й* ва ноаниқ *г* лаштирилган *к* ни нуқул *х* лаштирилади: *ешшэхтэ* (<ешшэйнэ), *мэйэхтэ* (<мэйэйнэ), *ьчэхтэ* (<ьч-эйнэ), *эхлэш*, *эрхтэн эхләбэт*. Яна: *нэхтэн берьнг* (<нэктэн^м берьнг), *Бехтемэр* ва бошқалар.

6) ад. орф. *доктор*, *кондуктор* сўзларида *к* ундоши сирғалувчи *х* га айлантириб айтилади: *духтэр*, *кэндухтэр*//*кэндухтур* каби.

36-§. Г—жарангли, портловчи, тил ўрта ундош⁹⁸ бўлиб, шевада унинг муҳим фонетик хусусиятлари қуйидагилардир:

⁹⁸ Наманган шевасида ўрта *а* дан олдин келган бу ундош тил орқа *г* тарзида талаффуз этилади: *тевага* (ад. орф. *тепага*), *оргатедэ* (<ўргата-ди) каби. Бу ҳодиса айрим ҳолатларда маргилон шевасида ҳам учрайди.

1) сингармонизм ҳодисасини юзага келтирувчи омиллардан бири бўлган бу ундош (*к* каби) чуқур тил орқа ундошли ўзакларда ва туб ўзбекча ўзак сўзларда орқа қатор унлилардан сўнг келмайди⁹⁹. Унинг тил ўртасидан чиқиш сабаби ҳам шу бўлмоғи керак. Бу хусусият *гөл, гул, гъләм, гез, гэз* каби сўзларда айниқса равшан сезилади.

Сингармонизм тўлароқ сақланган сарой тип ва *ч* ловчи шеваларда бу ундош ўзак, ясама сўз ва сўз формаларида тил орқа унлилардан сўнг келмайди. Бинобарин *г* билан бошланган турловчи ва тусловчи аффикслар бу шеваларда ўзак ва негизларга *ғ* билан қўшилади: *боғән//боған* (<бўлган), *қолғә//қолға, ѓвғә//ѓвға* (<овга), *қәлғән//қәғән, көлгә, белгә, түргән, турғән* (<турган) каби. Анд. шевасида сингармонизм кучсизланиши натижасида бу қонуният бузилгач,

бу аффиксларнинг кўпроқ юмшоқ шакли ишлатилади: *ѓвгә, қәргә, ѓвгә* (аммо *ғавғә* <*ғавғо* бошқа ҳодисадир). Ад. орф. *бўлган, олган* кабилар икки хил айтилади: *эгән—эған, қьлгән—қьған, богән—боған, қәгән—қәғән* (<қолган) каби. Бу эса анд. шаҳар шевасининг сингармонизм кучли шевалардан фарқланувчи белгиларидан биридир.

2) охири *ш, с, т, х, ч* ундошлари билан тугаган сўзлар жўналиш ва чиқиш келишиги билан турланса, ад. орфография қоидасига зид ўлароқ, аффикс бошидаги *г* ундоши жарангсизлашади: *ѓшкә, йәткә, дәрскә, қәпкә, йәткән* каби¹⁰⁰. Шунингдек, охири жарангли *г* билан битган сўзларга-*кән* аффикси қўшилганда ҳам *г* жарангсизлашади: *теккән, түккән* (<тугган). Бу эса ад. орф. қоидага мос келади. Аммо *мъсгәр* сўзидаги *г* ўзидан олдинги *с* нинг таъсири билан жарангсизлашиб, *мъскәр* тарзида талаффуз этилади. *Чъткәр* тарзида айтилиши лозим бўлган сўз эса негасидир, *чъдгәр* дейилади. Афтидан, бунда ўзакдаги жарангсиз *т* ундоши ва аффиксдаги жарангли *г* бир-бири билан мослашади. [Қаранг: 24-§ 2)].

3) *ег, туг* каби феъл ўзаклари охиридаги *г* бу шевада, кўпинча жарангсиз *к* га айланади. Бу ҳолат нутқ жараёнида у сўзларни охири *к* билан келган *ек* (*экмоқ* феълининг ўзаги) каби сўзлардан маънан ажратиб олишга халақит бермайди.

⁹⁹ Бошқа тиллардан кирган сўзларда *г* ундоши *э, о* унлиларидан олдин келади. Бу ҳаққа кейинроқ тўхталамиз.

¹⁰⁰ Самарқанд ва бухоро шеваларида бундай ҳолатда *гә, гән* ўзгармай, *ѓшгә, кетгән, йәтгән* тарзида талаффуз этилади.

Охири 2 ли сўзларга тил олди ь, у унлилари ва жарангли ундошлар билан бошланган аффикслар қўшилганда 2 ўзгармайди: *түгүн, егвэр*, аммо *тэг—тэйь, тэйь—түйь* каби; сарой ва қипч.-қорақалп. тип шеваларда эса: *түй, түйүп қой, түйвэр, ьй (<эг), ьйвэр, ьйьп қой* тарзида айтилади.

Умуман, туркий тилларнинг диалект ва шеваларида 2 сўз ичида кўп ҳолатларда *й, в* га айланади. Чунончи, 4 ловчи шеваларда ад. орф. *тегирмон* сўзи *дэьйэрман//тэ-гэрман*, яна шу ва сарой тип шеваларда ад. орф. *тегма, тугилди, сигир, эгар, эгилиш, эгри* сўзлари *түймэ, тэймэ, түйүлдэ, сьйэр, ьйэр, ьйълш, ьйр* тарзида талаффуз этилади. Анд. шевасида юқоридаги ҳолатларда *г//й* лашмайди. Аммо *тугма* сўзи *түймэ, тугмэ* дейилади. Охири 2 ли сўзлар бошида ь келган (эгалик) аффикслари билан турланганда *й* лашади: *тэйь (<таги), ьдъштэ тэйьдэ* каби. Бунини ўзгартмай *тэгьдэ* тарзида ҳам айтилаверади. *Г//й* лашиш ҳодисаси Фарғонанинг бошқа шаҳар шеваларида ҳам учрайди. Чунончи, қўқон шевасида: *ертейэ (<эртага), йурейь (<юраги), марғилон шевасида ҳэлъй бэл'л'эр (<ҳалиги болалар)* дейилиши каби. *Ҳэлъй* ёки *ҳэлъ*: талаффузи андижон шевасида ҳам бор.

Тошк. шевасида охири 2 ли сўзлар эгалик билан турланганда *тевү, теvүдэ, теvьйьздэ* тарзида айтилади. Яна ад. орф. *кигиз* сўзи анд. *кьйгьз*, тошк. *кьйгьз*, ад. орф. *ўгириш* сўзи анд. *өгүрш*, сарой *йүүрш*, аммо сарой ва анд. *йүрүм*, баъзи туркий тилларда *ігрім*, Навоийда ҳам *ایکریم* ьгрьм учрайди.

Анд. ва сарой тип шеваларда 2 нинг *й* лаштирилиши натижасида баъзи сўзлар бир-биридан маънан дифференциациялашади. Чунончи, ад. орф. *туг, илли тугил қой*—сарой шевасида *түй, шэ:льнь түй, йьнтэ түй*; анд. *тег, тегмэ*¹⁰¹ аммо *өзьйнь тэй*. Ад. орф. *дарахтнь эг*, анд. *дарагнь ег* (ёки *егмэ*), аммо *ьй, ьймэк* бошқа маънода: *Дэ:нэшхэн кьшънь гэлпънэн ьйдэръвэрадэ* дейилади (*ьйдэръш*—‘юмшатиш, ўзига ром қилиш, оғдириш’ маъноларида).

4) шевада бошқа тиллардан олиб ўзлаштирилган сўзлардаги 2 нинг талаффузи бирмунча бошқача. Сарой, қипч.-қорақалп. шеваларида форс-тож. *огоҳ, ногоҳ, ногаҳон* сўзларини *э:гэх, нэ:гэх, нэ:гэ:, гоҳида* сўзини *гэ:йьдэ* тарзида талаффуз этилади. Бунда 2 тил ўрта товуш экани жуда

¹⁰¹ Шевада г ундоши е унлисида сўнг баъзан жуда бўш талаффуз этилади. Бунда гўё 2 ютилиб кетиб, е чўзиқ е: га айлангандай тасаввур пайдо бўлади: *те:гмэ* каби.

аниқ. Рус тилидан ўзлаштирилган *вэган* (<вагон), *сэмэгон* (<самагон) каби сўзларда ҳам шундай. Анд. шевасида эса бу сўзлардаги *э, о* унлилари *э, ө* лаштирилмайди, натижада *г* ундоши тил ўртасидаги ҳолатдан сал орқага мойиллашгандай сезилади: *гэ:йьдэ, нэгэ:* (<ногоҳ), *бэргэ:* (<боргоҳ), *вагон, самагон* каби.

Рус тилидан сўз ўзлаштиришнинг дастлабки вақтларида олинган сўзлардан *г* ундошини *г* (*соргъч* <сургуч), *гьрэм* (<грамм), *богълътер* (<бухгалтер), *бэгъч* (<багаж) ёки *к—кэлъш* (<галоша) тарзида талаффуз этилган. Радио, матбуотнинг таъсири натижасида ҳамма жойда, шу жумладан Андижонда ҳам, аҳоли нутқида (айниқса ёшларда) совет-интернационал сўзларни мумкин қадар тўғри талаффуз этишга интилиш сезилади. Бироқ шунга қарамай, шеванинг кўп вакиллари нутқида *магазин* сўзи *мэкэзън* тарзида талаффуз этилиши қайд қилинди.

Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки, ад. орф. *г* ли сўзлардан баъзилари шеванинг айрим вакиллари нутқида *г* лаштириб айтилади. Чунончи, Андижоннинг Қўштепа, Такавой маҳаллалари ва унга туташ Жалабек қишлоғида қуйидаги сўзларда *г//г* лашади: *йуғуръш* (<югуриш), *йуғурақ* (<югурак) каби.

37-§. *нг* (*ң*)—жарангли, портловчи, сонор ундош. 35-§ да айтилганидек, бу ундошни ҳам тадқиқотчиларнинг баъзилари орқа қатор, баъзилари саёз тил орқа ва тил ўрта сонор ундош санайдилар¹⁰². Андижон шевасида бу ундош чуқур тил орқа *к, г, х* ундошлари ва тил орқа ундошларидан сўнг *н+г* қоришмасидан иборат тил орқа товуш бўлиб эшитилади: *чоң, чоңқайъш* (ёки *чоңқайъш*), *қонг* (<қўнг), *онг, тонг* (<тонг), *қонғолтайақ* [этик ёки маҳсини пайтавасиз кийиб олган ҳолат—*өтэй² нъ қонғалтайақ* (//*қоналтайақ*) *къйвэяънг* каби], *мьңғьллаш, мьңғьр-мьңғьр, ларзанғлаш, лапаңғлаш, тэң қьлдэ* каби. Ад. орф. сўз ичида ёндош келган *нг* олдидаги *н* ундоши қалин *ң* лаштирилади: *тоңғуз, йаңғақ, қоңғурақ* каби.

Тил олди унлилар ва *к, г* ундошлари ёнида тил ўрта товуш тарзида эшитилади: *кенг, беринг, өзънг, еңқайъш, мьңг, мьңгтэ* каби.

Бу унлининг шевадаги фонетик хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1) сўз II шахс эгалик турловчиси *-нг, -ънг* билан турланиб, сўнгра сўроқ юкласи ва тушум ёки қаратқич аф-

¹⁰² 53-§ нинг I шарҳида кўрсатилган адабиётларда.

фикси қўшилса, *нг//й* лашади: *өзъйнъ оғлъймъ* (<ўзингнинг ўғлингми?), *өзъйъзъ айткәнъдъ* (<ўзингизни айтган эди), *эйэйъзъ* (<аянгизни) *чақыръң* (*нг*— юмшоқ), *мень гәпъмъ кәнъйъзгә* (<кўнглингизга) *эмәнг, съзъ әтъйъз* (<отингиз) *нъмә, жәнъйнъ эър* (<жонингни олгур—қарғаш), *зехнъйнъ қой; келдъймъ* (<келдингми), *тәпъбердъймъ* (<топиб бердингми), *меңгә берсейчъ* (<менга берсангчи) каби¹⁰³.

II шахс эгалик билан турланган өз олмошига *-нъкъ* қўшилса юқоридагидек ҳолат юз беради: *өзъйнъкъ* (<ўзингники) каби.

2) охири *нг* билан тугаган сўзларга *л, м, н* билан бошланган аффикс қўшилса ҳам *н//й* лашади: *съйнъм* (<синглим), *съйнъсъ* (<синглиси), *оқъйнәр, бәръйнәр, әтъйнәр нъмә* (<отинглар нима—'отингиз нима'), *көйнүмгә бър гәп келдъ*.

Сўз охирида *ә//е* дан сўнг келган *нг* ни шеванинг бир кўп вакиллари *нг* ва *й* оралигидаги жуда бўш (балки нонаниқ) *нг* дек талаффуз этадилар: *өзъйн* (<ўзинг), *өзъй^н-тә* (<ўзинг-да), *дәдәйч, дәдәйч-тә* (<даданг-да) каби.

Олмош ва феъллар II шахс эгалик ва сон (кўплик) билан турланган ва тусланганда бу шевада *н//й* ва *л//н* лашса (*өзъйнәр* <ўзинглар, *келдъйнәр* <келдинглар, *кетъйъздән* <кетингиздан каби), сарой, қипч.-қорақалп. шеваларида бу ундошлар ўзгармай *нг* ва *л* лигича қолади (*өзүңләр, келдъңләр// келдълә:нг*) каби (яна қаранг: Морфология, Эгалик категорияси, 62-§.). Бу ҳам андижон шевасининг бошқа шевалардан фарқланувчи муҳим белгиларидандир. Андижон ва унинг атрофидаги уйгурлар шевасида ҳам шундай (*өзңғла* <ўзинглар, *кельңгла* <келинглар каби).

3) қўшма сўзнинг I компоненти *нг* билан тугаб, II компоненти *б* билан бошланса, *н//м* лашади: *Чомбағыш* (<Чўнбағыш—қишлоқ номи), *йәләмбәш* (<ялангбош—тошк. *йәләң-вәш*) каби.

4) баъзан, фольклорда *кә* дан сўнгги *нг//в* лашади: *кәвнүм//кәвнәм* (<кўнглим); *нәмә:шәм болмәйәм кәвнәм пәръ-шән* (Фольк.). *Бевапә: йәр кәвнъгә ғам чүшкәңгә охшайдъ* (Фольк.).

38-§. *Қ*—жарангсиз, портловчи, чуқур тил орқа ундош¹⁰⁴. Муҳим фонетик хусусиятлари қуйидагилардир:

¹⁰³ *Көйнәк//көйләк* сўзи Навоий ва Бобирда *کونکلاک* *көңгләк* тарзида учрайди. Демак, бунда *нг//й* лашинш ҳодисаси кўринади.

¹⁰⁴ *Қ* ундошини лингвистик адабиётларда "чуқур тил орқа" ундоши деган таъриф умумлашиб бормоқда. Фарғона шевалари юзасидан ўтказилган кузатишларимиз шуни кўрсатадики, бу ундош нутқ процессида тил-

1) бу ундош сингармонизм ҳодисаси билан зич боғлиқ бўлиб, тил олди унлилари ва *к*, *г* ундошлари ёнида ёки шундай товушлар бўлган бўғинларда келмайди (ҳолбуки, тошкент шеvasида баъзан тил олди *е* дан сўнг *қ* ва *ғ* келади: *йеқълдъ*, *йеғладъ*, *теғъздъ* каби).

2) содда сўзнинг биринчи бўғини охирида *х* лашади: *сахла* (<сақла), *тахтъ* (<тақди), *вахтъ* (<вақти), *қъхтә* // *қъръхтә* (<қирқта), *қъх сом пул*, *йэшъм қъръхтә*. Қўшма сўз ёки сўз бирикмаларида охири *қ* билан тугаган компонентдан сўнг *г* билан бошланган сўз келса, *қ* ундоши регрессив ассимиляцияга учраб, тил орқа *г* тарзида айтилади: *қуруг гәп* (<қуруқ гап), *сәвуг гәп* (<совуқ гап), *қоғурдаг г:өш* (<қовурдоқ гүшт) каби.

Бундай ҳолатда иккинчи компонент *к* билан бошланса, *қ*, ундоши *х* ёки орқароқдан чиқадиган *к* ундошига айлантирилади: *эқ^к көнүл* (<оқ кўнгил), *эқ^к кәптәр* (<оқ каптар < кабутар каби)¹⁰⁵.

3) сўз ичи ва охирида келган *қ* дан сўнг *к*, *г*, *п*, *с*, *ш*, *қ*, *ғ*, *х* лардан бошқа ундошлар ва *ъ*, *ь*, *е*, *ү*, *у*, *о*, *ө* унлилари билан бошланган сўз ёки аффикс келганда *ғ* га айланади: *тарағ нусқа доппу* (<тароқ нусха дўппи. Сарой. *тәрэх нусқа*), *ънжъғ нусқа доппь* (<инжиқ нусқа. Сарой *ънжъх нусқа*), *эртъғ боладъ* (сарой. *эртъх боладъ*), *балдағ чүшәдъ* (сарой. *бәлдәх чүшәдъ*), *ахмағ өзүнъ махтейдъ* (<аҳмоқ ўзини мақтайди), *қъръғдъ* (<қирқнинг, сарой *қъръхтә*) *йәнъ - верздә*, *кәлләмъ-қәвәғмъ* (<қовоқми)¹⁰⁶, *қъръғънжъ* (<қирқинчи), *қоруғъ* (<қўриғи), *тарағъ*, *салмағъ* (<салмоғи), *йамағъ* (ямоғи), *ҳәммә йоғъ ҳөл*, *бъйағдә* (<бу ёқда), аммо *бъйақа* (<бу ёққа). Бунда *-қа* аффиксининг *қ* си қисқарган; *ърағдә* (<йироқда), *сәвуг урдъ* (<совуқ урди),

нинг чуқур орқасидан эмас, сал беридан, орқа қисмидан чиқади. *ғ*, *х* ларда ҳам аҳвол шу. Бинобарин, бу ундошларни „тил орқа ундошлар“ деб таърифлаш маъқулга ўхшайди. Ҳаттоки, Андижон областининг сарой тип шеваларида *қ* ни *к* лаштириб айтиш ҳоллари учрайди: *чәйдән күйънг* (<қўйнинг—сарой. Сафаробод, Чинобод), *кәнт* (<қанд), *кәләм* (<қалам), *кәмчъ* <қамчи (Балиқчи қишлоғида). Ҳатто Далварзин қишлоғида *кәйерде* (<қаерда) эшитилади.

¹⁰⁵ Бундай ҳолат бошқа шеваларда ҳам учрайди. Чунончи, қирқ шеvasида *оқ киравка* (<оқ киравка), *олтин совут кияман* (Фозил Йўллош, Алпомиш, 445-бет).

¹⁰⁶ Қипч.-қорақалпоқ ва қисман сарой шеваларида бир бўғинли сўз охирида *қ*, ундан сўнг унли билан бошланган аффикс ёки сўз қўшилса, *қ* // *ғ* лаштириб айтилади: *оғарьқ* (<ўқ ариқ), *эғарьш* (<оқариш), *оғълән* (<ўқ илон), *оғум* (<ўқим) ва ш. к. Бундай ҳолатда андижон шеvasида *қ* ўзгармайди.

орағ ордъ (<ўроқ ўрди) каби. Бир бўғинли сўзда қ ўзгармайди: *оқъм, оқънг, оқъ; эқъм, эқънг, эқъ* каби.

Уч бўғинли арабча сўзларда ҳам шундай бўлади: *ъттъпъ:къ, ъттъпъ:къмъз* (<иттифоқи, иттифоқимиз. Сарой, қипч.-қорақалп. *Ғ* лашуви мумкин: *ъттъпъ:ғъ* каби).

4) қўшма феълнинг биринчи компоненти *-ъб//ъп* билан ясалган равишдош, II қисми қ билан бошланган яқин ўтган замон феълдан иборат бўлса, қ ассимиляцияга учраб, *п* лашади; *боппълдъ* (<бўлиб қолди), *қэппэлдъ* (<қолиб қолди), *қойъппой* (<қўйиб қўй) каби. Бу феъллар *боп қэлдъ, қэп қэлдъ//қэлъп қэлдъ, қойъп қойдъ* тарзида (қ ни ўзгартмай) ҳам айтилади. Шевада биринчи ҳолат (*қ//п* лашиниш — *боппълдъ* каби) ни „чапанича“ (яъни рус. 'просторечный') талаффуз ҳисоблайдилар.

5) сўзнинг бош бўғини қ билан тамомланиб, сўнгра ундош билан бошланган аффикс қўшилса ёки ундош билан бошланувчи бўғин келса, *қ//х* лашади: *эхтъ* (<оқди), *эхтъ // эхъ // эқъ* (<оқни ва оқнинг), *тахтъ* (<тақди), *сахла* (<сақла), *эхла* (<оқла), *қъхта* (<қирқта), *вахтънча* (<вақтинча), *эхсадъ* (<оқсади), *қъзьхъ* (<қизиқчи), *тохль* (<тўқли) каби. Шунингдек, қ дан сўнгу ундош билан бошланган бошқа сўз келса: *эх тон* (<оқ тўн), *лъх тола* (<лиқ тўла), *эх чэч* (<оқ соч), *эх шэл* (<оқ шол), *Эртъххэн* (<Ортиқхон. Аммо *Эртъғвэй* > Ортиқбой). Охири қ билан тугаган сўз кўп бўғинли бўлса, қаратқич, тушум, ўрин-пайт ва чиқиш келишиги билан турлаганда *қ//ғ* лашади: *тарағдъ//тарағнъ, тарағда, тарағдан* каби. Шунингдек *о, ж, д, й, л, м, с* ундошларидан олдин ҳам *қ//х* лашади: *эх доппъ* (<оқ дўппи), *бахъа* (<бақя), *эхлат* (<оқлат), *ахль вэр* (<ақли бор), *йахмейдъ//йэхмейдъ* (<ёқмайди). *ухлэнг* (*уйқу* сўзидан)¹⁰⁷, *суксур* (<суқсур), *сэвухчълък* (<совуқчилик) каби.

Охири қ билан келган кўп бўғинли сўзларга *-лъ//лък, -дэр, -дэн* аффикслари қўшилса, *қ//ғ* лашади: *қъльғдэр, қатьғль, қатьғдэн; -тър* қўшилса, *қ//х* лашади: *улахтъръш, қъзьхтъръш* (<қизиқтириш) каби.

39-§. *Ғ*— жарангли, фрикатив, чуқур тил орқа ундош бўлиб, сўзнинг ҳамма жойида кела олади: *Ғора, Ғоза, Ғэз, йьҒла, тэҒ, бэҒ, туҒ* каби. Ҳолбуки, сарой ва қипч.-қорақалпоқ группа шеваларда сўз охирида *э, у* унлиларидан сўнгу *ғ//в* лашади: *тэв, тув, був*; сўз ичида бўғин охирида:

¹⁰⁷ Бобир асарларида *уюхламоқ* *أويوخلادوك* („Бобирнома“).

ь унлиси дан сўнг *Ғ* тушиб ҳам қолади: *йлама//жълама* (<йиғлама) каби.

Бу ундошнинг шевадаги муҳим хусусиятлари қуйидагилар:

1) сўз ва бўғин охиридаги *Ғ* дан сўнг жарангли ундош билан бошланган аффикс ёки сўз қўшилса, *Ғ* ғоят юмшоқ (бўш) талаффуз этилади. Бу айниқса хотин-қизлар нутқида равшан сезилади. Баъзан бу *Ғ* жуда билинар-билинемас (хира) эшитилади: *бэ:^Ғ дэң келдэқ* (<боғдан келдик), *тэ:^Ғ нэ* (<тоғни), *бо:^Ғ дей//буғдей* (<буғдой).

2) шевада бу ундош *к, г, қ, Ғ* ундошлари ва тил олди унлилари билан ёнма-ён келмайди; *к, г* ундошлари бор бўғинларда ҳам келмайди. [Қаранг: 48-§.1)].

3) *Ғ* ундоши ён товушлар таъсири ила ўзгаришга мойил товушдир. Туркий тилларда бу ундош лаб-лаб *в* ҳамда *й, қ* ва *х* лар билан алмашилиб юради. Текшириляётган шевада эса асосан *й, қ, х* лар билан алмашинади. Анд. *қэвун, сэвук* сўзлари уйғур тилида *қоғун, соғуқ*, анд. *тэвук*, уйғур *тоху*; анд. *буғдей//боғдай*, сарой. *бугдай//буғдай*, қипч.-қорақалп. кексалар нутқида: *бэйдэй//бэйдэй*; сарой, қипч.-қорақалп. *бэр*

бэв бедэ, аммо русча ‘сад’ сўзи *бэқ* (<боғ), *бэққа, бэхть* (<боғни, боғнинг), *бэхтэн, бэққа, бэғьмьздан, тэв* (<тоғ), *тэвға, тэвдэ* (<тоғни, тоғнинг), *тэвдан; сэв* (<соғ), *сэйэр-дэ сэв* (аммо *кетмэндэ сову//сэпэ*), *эв* (*болығ эву*) аммо *эш-тэндэ эву* (<оғи), *дүвэл эвнадэ* (<оғнади). Анд. *ағнадэ//ағанадэ, йувэн* (<йўғон); ул, ул *бэла* (анд. *оғул*), *эвуз* (<оғиз), *эвэньэ* (<оғзини), *йэх* (<ёғ), *йэхть* (<ёғни, ёғнинг) каби. Анд. шевасида юқоридаги ҳолатларда *Ғ* ўзгармайди.

Ўзбек тилида *Ғ* нинг бундай *қ, й* лар билан алмашилиши узоқ тарихий жараён экани кўринади. Чунончи, ўзбек тилида, жумладан анд. шевасида *йэйэв* (<яёв) сўзи Навоийда: *ياياغ || يايانق йэйэғ//йэйэқ*, қадимий туркий тилида *јадағ*¹⁰⁸; ўзб. *йэзув* (<ёзув) сўзи эски туркий тилда *йэзэқ*, ҳозирги замон ўзб. *йэв* (<ёв), Навоий ва Бобирда *йэғь* *ياغى*, ҳозирги *суғориш, суғормоқ* (сарой, қипч.-қорақалп. *сүвэрэш, сүвэрмэқ*), Навоийда *сүвэрэш*:

ملك باغين بهار عدل بيلا

سواریب جو یبار عدل بیلا¹⁰⁹.
اوز مبارک ایلیکی بیله ایکیین سوارورغه بیل اور دیلار¹¹⁰.

Шу нарса диққатга сазоворки, ўзб. ад. тили ва кўпчилик ўзбек шеваларида лаб-лаб *в* товуши билан айтиладиган *қз-вушмққ*, *йувундъ*, *тарвуз* каби бир қанча сўз анд. шеvasида *Ғ* билан: *қоғушмққ*, *қоғурмққ*, (ад. орф. *қовурмоқ*), *йуғундъ* (қисман), *тэрғъз* тарзида талаффуз этилади [қаранг: 21-§.2].

Қипч.-қорақалп. тип шеваларида *Ғ//й* лашади ва анд. ҳамда сарой шеваларида *йьғьн* (тошк. *йегьн*) сўзи *жъйьн*, *жъйьп қой*; анд; сарой. *сьғадъ*, қипч.-қорақалп. *сьйадъ*, *сьймайдъ* тарзида айтилади. Бу *Ғ//й* лашиш ҳодисаси анд. шеvasида ҳам учрайди: *бэйлэш*, *бэйлэпной* (*//бэглапной*), *бэр бэйлэм отун* (<боғлаш, боғлаб қўй, бир боғлам ўтин).

4) шевада жарангсиз *с*, *т*, *ч* товушларидан олдин келган *Ғ* мазкур жарангсизлар таъсири билан жарангсиз *х* га айланади: *йахсъз* (<ёғсиз)//*йэхсиз*, *урух* (<уруғ), *урухчэлэк*, *бъзъ сэх* (<соғ)*тэкэмъз*¹¹¹ *шу чэхтэ* (<шу чоғда) каби. Яна ад. орф. *камбағал* сўзи, *кэмбэхэл* тарзида ҳам талаффуз этилади. Бу худди 36-§, 4) даги *г//к* лашиш ҳодисасига ўхшайди.

5) охири *Ғ* ли от, феъл ва сифатларга жўналиш келишиги (-*гэ*) ва сифатдош ясовчи (-*гэн*) аффикслари қўшилса, *Ғ* ундоши *қ* га айланади: *бэҒ* — *бэққа*, *бэққан*, *тэҒ* — *тэққа*, *таққан*, *сэҒ* — *сэққан*. *Бэқ қьлдъ* (<боғ қилди), *пахтанъ тэққьльп тэшлэдъ* (<тоғ қилиб...).

Яна: *энтарьш* (<оғдариш, ағдариш). Бу *Ғ//н* лашиш ҳодисаси аҳён-аҳёнда бир учрайди.

40-§. *Х* — фрикатив, жарангсиз, чуқур тил орқа (русча *х* дан кўра орқароқдан чиқадиган) ундош. Кўпинча сўз бошида ва сўзнинг I-II бўғинида (бўғин боши ва охирида) келади. Сўз бошида тиниқ эшитилади: *хьр*, *хьра*, *хьл*, *хэм*, *хум*, *халқ*, *хорда*, *махлуқ*, *хоруллатмққ* каби. Совет-интернационал сўзлардаги *х* товуши ҳам рус тилидагидек эмас, шеванинг ўзидаги *х* билан айтилади: *сех* (<цех), *технэк* каби.

Шевада бу ундошнинг муҳим хусусиятлари қуйидагичадир:

¹⁰⁹ Навоий, *سبعة سیار* Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1956, 42-бет.

¹¹⁰ Навоий, *محبوب القلوب*, Л., 1948. 76-бет.

¹¹¹ *Соғ* — оёқ кийимининг тепа (соғ) қисми.

1) кўп бўғинли сўзларда жарангли *з, н, д* ундошларидан олдин жаранглашиб, бўшроқ *ғ* га айланади: *дарағ* (<дарахт), *дарағнъ тэгъдэ, дарағдан чүштъ, дарағзор* каби. Баъзан бундай *ғ* лашиш сўз бошида ҳам юз беради: *ғазна* (<хазина) каби.

2) бир бўғинли сўзлар охирида *х* асосан ўзгармайди: *чарх, мьх, нарх, нархъ* каби. Шеванинг айрим вакиллари нутқида *чарқ, мық* тарзида ҳам талаффуз этилади. Яна *шақ* (<шоҳ), *дарағдь шақь, шьқ* (<ших <сих), *бър шьқ кэвэл*. Охири *х* ли сўзлар жўналиш келишиги билан турланса, *х//қ* лашади: *чарққа* (<чархга), *мыққа* (<михга), *сеққа* (<цехга), *шьққа* (<шихга <сихга) каби.

3) баъзан сўз ва бўғин охирида бу ундош тил ўрта, портловчи *қ* га айланади. Чунончи, ад. орф. *зах* сўзи *зэк, зэкънъ тэртъ* (сарой, қипч.-қорақалп. *зэгънъ*) каби. Баъзан сўз бошида бўғиз *ҳ* товушига айланади: *ҳэшэк* (<хашак, форс-тож. خاشاك) каби.

41-§. *ҳ* — фрикатив, жарангсиз, бўғиз ундоши¹¹² бўлиб, сўзнинг барча жойида кела олади. Ҳамма шеваларда ва адабий тилдагидек анд. шевасининг лексик составида ҳам, *ҳ* билан талаффуз этиладиган сўзлар этник жиҳатдан ўзбек (туркий), араб ва форс-тожик тилларига оид сўзлардир. Аслида араб тилидан ўзлаштирилган сўзлардаги *ҳ* икки хил бўлиб, бири бўғиз *ҳ* ундоши: *ҳэйкэл* 'هیکل', „ҳэвас“ 'هوس', *ҳэзъл* 'هزل', *ҳэдъйэ*, *ҳужум* 'هجوم' каби. Бу сўзлардаги *ҳ* (ه) — „ҳойи ҳавваз“ дир¹¹³. Яна бири *ҳэжэт* 'حاجت', *ҳэдъсэ* (حادثة), *ҳэзър* (حاضر), *ҳэкм* 'حاکم', *ҳал* 'حال', *ҳүччэт* (حجت), *ҳүрмэт* (حرمت) каби сўзлардаги *ҳ* (ح) — „ҳойи ҳуттий“ дир. Биринчи тур *ҳ* (ه) бўғиздан, иккинчи тур *ҳ* (ح) ҳалқумдан чиқади. Бу товушларни илгари мадрасада таҳсил кўрган кишиларгина ажрата ва аслидагидек талаффуз эта олардилар. Аммо ҳалқум *ҳ* (ح) си ўзбек тилининг товушлар системасида бўлмаганидан диалектларда, шу жумладан андижон шева-сида ҳам, бўғиз *ҳ* сидек талаффуз этилади. Аммо нутқ жа-

¹¹² Бу ундошга В. С. Расторгуева қуйидагича тўғри таъриф берган: Нижефарингальный, щелевой, глухой согласный. Образуется путем сближения зева (фаринкса) в нижней его части (В. С. Расторгуева, Очерки по таджикской диалектологии. М., 1953, стр. 31)

¹¹³ Бу ундошга В. С. Расторгуева шундай таъриф берган: „...верхнефарингальной (т. е. образуемый в полости зева), щелевой, согласный, глухой и звонкий; образуется путем сближения стенок зева (фаренкса) в верхней его части“ (В. С. Расторгуева, мазкур китоб, 31- бет).

раёнида унлиларнинг таъсири билан гоҳ қалин, гоҳ юмшоқ-дек туюлади, тил олди унлилари ёнида юмшоқдек (*ҳэдък, бэхрѣн, ҳүркэк*), тил орқа унлилари ёнида қалиндек (*ҳьқ-қьлдақ, ҳъвуз, ҳълва, қаҳқаҳа* каби) эшитилади.

Шуни ҳам кўрсатиб ўтиш керакки, ЎзССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти 1957 йили Самарқанд областида ўтказган фольклор ва диалектографик экспедицияси даврида Ургут район, Қоратепа қишлоқ советидаги Знак ва Омонқўтон қишлоқларининг аҳолилари (булар ўзларини ўзбек халқининг турк уруғидан ҳисоблайдилар) бир кўп арабча сўзлардаги ҳалқум *ҳ* (=) сини аслидагидек (ҳалқумдан чиқариб) талаффуз этишлари аниқланди. Бу, албатта, ўзбек диалектларида жуда кам учрайдиган ҳолатдир.

Айрим шеваларда (чунончи, тошкент шеvasида) бўғиз *ҳ* ундоши пассив, вазифаси чекланган эканидан, баъзи авторлар бу ундошнинг *х* дан фарқи йўқ деб санайдилар. Ҳолбуки, ўша шеваларда ҳам бўғиз *ҳ* ундоши бор. Бу ундош ўзбек тилида жуда қадимдан мавжудлиги аниқдир. Ҳаттоки, XI аср ёзма ёдгорликлари — „Қутадғу билик“ ва „Девону луғотит-турк“да ҳам *ҳ* ли сўзлар бор¹¹⁴. Гарчи „Девону луғотит-турк“ автори арабча *ه ه ع* товушлари туркий тилларда йўқдир деса-да, кўз оғриғини *āwāh*, лочинни чақиршни *tah-tah* дейдилар... отнинг боласини *қурриh-қурриh* деб чақирилади деб ёзиб, XI асрдаги туркий қабилалар тилида *ҳ* ундоши тақлидий ундовларда борлигини эътироф этади¹¹⁵ Маҳмуд Кошғарий яна хўтан ва канжаклар тилида *h* ли сўзлар бор бўлиб, булар ҳиндчадир дейди. XI асрнинг ҳар икки ёдгорлигида форсча *hər, hām* сўзлари, айниқса, „Қутадғу билик“ ва XII асрга оид „Ҳибатул-ҳақойиқ“да *ه, ه* ли арабча сўзлар анчагина учрайди. Демак, туркий адабий тилда *ه, ه* фонемалари бор сўзлар XI—XII асрларда анчагина ўзлашган ва ундан сўнгги асрларда тобора кўпая борган эди. Классик шоирларимиз тил орқа *х*, ҳалқум ундош фонемаси *ح* ва бўғиз ундоши фонемаси *ҳ* ни ўз асарларида бир-биридан маънан фарқли суратда ишлатганлар ва улар орқали нозик маъноларни ифода этганлар. Чунончи, Навоий *холи* (خالى) ва ҳоли (حالى) сўзларини қофиядош қилиб келтириб, икки мустақил маънони кўрсатган:

¹¹⁴ „Девону луғотит-турк“, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1960, 48—49-бетлар.

¹¹⁵ Мазкур китоб, 49-бет.

Тахт чун бўлди шоҳдин холи (خالى)
Фитнадин холи бўлмас эл ҳоли (حالى)¹¹⁶

Баҳр сори булут бориб холи (خالى)
Тўлуб аммо гуҳар била ҳоли (حالى)¹¹⁷

Навоий қуйидаги мисраларда ح ва ه ларнинг фарқини жўрсатади:

Демагил чанг солики хамқад (خمقد)
Чанг қадлар била бўлуб ҳамқад (ههقمقد)¹¹⁸

Шоир Фурқат ҳам (*ҳам*) ва (*хам*) сўзларини маънан фарқлайди:

Беҳабар зоҳид санамлар ишқиға мункир ҳануз,
Қоши қайғуси била *хам* (خم) бўлса *ҳам* (هم) *мехроблар*.

Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ҳам х бўғиз ундоши бўлиб, чуқур тил орқа х дан маънан кескин фарқланувчи товушдир. Андижон ва умуман Фарғона водийси шеваларида тил орқа х ва бўғиз ҳ товушлари мустақил фонемалар сифатида ишлатилади. Бу шеваларда ҳар икки фонеманинг фарқи қуйидагилардан равшан кўринади: *ҳэм* (боғловчи: *мен ҳэм, сғз ҳэм, ҳэммэмъз*), *хам* (эгилгин), *ҳэл* (рус. ‘положение, состояние, случай’ маъноларида), *хэл* (‘менг’, рус. ‘родинка’: *онг бетъдә қора хэлъ бэр*), *ҳэлым* (*менъң ҳэлым эғър*), *хэлым* (*бетъмдэгъ хэлым*), *хурма* [1] идиш тури; 2) маълум мева [خرما], *ҳурма* (*ҳурмоқ* феълининг ўзаги), *шэх* // *шақ* (*дарахть шахъ* // *шақъ*), *шэх* (хон, амир), *ҳэммэл* (< *хом ашё*), *ҳэммэл* (юк ташувчи) ва ҳоказо.

Фарғона шеваларининг фонетик тузилишида ва талаффузида х нинг вазифаси чекланмаган. Чунончи:

Немәңгәннъ элмасъ, ҳэл-ҳэл пьшәптъ,
Тәмәннә:съ бълән йергә чүшүптъ (Фольк.)

мисраларидаги *ҳэл-ҳэл* сўзини мутлақо *хал-хал* демайдилар. Бу сўз ҳаттоки, х ундоши пассив саналган тошк. шевасида ҳам *ҳэл-ҳэл* дейилади. Андижон шевасида х ундошининг фонетик хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

¹¹⁶ Навоий, *سبعه سياره* Тошкент, 1956, 70-бет.

¹¹⁷ Ўша асар, 16-бет.

¹¹⁸ Ўша асар, 55-бет.

1) сўз ичида **ѳ**, **э** унлиларидан олдин жарангли **й** га айланади: *Райѳм* (<Раҳим), *шэйѳ* (<шоҳи), *Шэйѳмардон*, (<Шоҳимардон), *хэйѳш* (<хоҳиш), *кэйѳш* (<коҳиш) каби. Бу ҳолат бўғиз **ҳ** ундошида олдинга интилиш тамойили борлигидан бўлса керак.

2) иккинчи қисми **ҳ** билан бошланган **ҳэм** боғловчисидан иборат бўлган бирикмаларда **ҳ//й** лашади: *өзѳйэм* (<ўзи ҳам), *сѳларнѳйэм* (<сизларни ҳам), *сѳлэргѳйэм*, *мүнчѳйэм*, *йахшѳйэм* каби. Агар I компонент ундош билан тугаса, **ҳ** тушиб қолади: *менэм* (<мен ҳам), *сенэм* (<сен ҳам), *экамэм* (<акам ҳам). Биринчи компонент бир унлидан иборат бўлса ҳам шундай бўлади: *уйэм//уйам* (<у ҳам) каби.

3) охири **ҳ** билан тугаган *гоҳ*, *хоҳ*, *сиѳҳ*, *гуноҳ* каби сўзлар талаффузида **ҳ** тушурилиб *гэ*:, *хэ*: (*хэ:лейсэ:мъ* <*хоҳ-лайсанми*, *хэ:ламѳймэн*), *сѳйэ*:, *гүнэ*: тарзида айтилади [қаранг: 18-§. в)]. Агар бу хил сўзлар эгалик билан турланса, **ҳ//й** тарзида эшитилади: *гэ:йѳдэ* (<гоҳида), *сѳйэ:йэм* (<сиѳҳим), *гүнѳйэм//гүнѳҳэм* (<гуноҳим) каби. Яна: *пѳшшэ:* (<подшоҳ) — *пѳшшэ:йѳ*, *гүвэ*:, *гүнэ:йѳнг бэ:мъ*. Аммо *эҳ*, *үҳ* каби ундовларда **ҳ** сақланади.

4) баъзи сўзларнинг ичида, бўғин охирида **э** унлисидан сўнг ҳам **ҳ** қисқаради: *тақьқ* (<тақҳиқ). Бу сўз „тақмоқ“ феълидан ясалган (‘тақилган’ маъносигаги) *тақьқ* сўзи билан омонимлашади. Яна *дэлъз* (<даҳлиз), *пэ:м* (<фаҳм), *пэ:мънг* (<фаҳминг), *пэмлэдѳймь* (<фаҳмладингми), *бэр:эм* (<бир ҳам), *чърэ:лък* (<чиройлик), *кечэм боса* (<кеч ҳам бўлса).

5) шевада баъзи сўзларнинг бошида **ҳ** ундоши туширилади: *эшэр* (<ҳашар), *ѳд* (<ҳид), *ѳдгэ* (<ҳидга//ҳидла), *эпсэлэ* (<ҳафсала) каби. Бу сўзларда **ҳ** ни қисқартириб айтиш шевада умумий ҳолатдир. Шаҳарнинг айрим маҳалларида бу ҳодиса жуда кучли. Такавой, Найзақайроғоч маҳаллаларида ва Ёрбоши, Жалабек қишлоқларида, ҳаттоки *ҳуш*, *ҳушѳр* сўзлари *үш*, *үшѳң бэрмъ*, *ушйэр боп тур* тарзида талаффуз этилиши қайд этилди [бу тўғрида яна „Товуш тушиши ҳодисаси“ бўлимига қаралсин: 52-§. 1)].

6) содда нутқда араб тилидан ўзлаштирилган баъзи сўзлардаги ‘айн’ товуши шевада **ҳ** лаштирилади: *мәхтәл* (ар.

معطل), *нәхәл* (ар. *تعطل*, тошк. *нағал*), *еҳтѳбэр* (ар. *اعتبار*, тошк. *ѳхтѳбэр*), *сәҳат//сәт* (ар. *ساعت* тошк. *сәғат*).

7) баъзи сўзлар ичида **к** дан олдин келган **ح** ундоши ассимиляция қонунига мувофиқ **к** лаштирилади: *мәккәм* (<маҳкам), *мәккәмә* (<маҳкама).

Форс-тож. сўзлари охиридаги **а** ундоши баъзан тил ўрта портловчи **к** га айлантириб айтилади: *эрвæk* (<арвоҳ ارواح), *пэйгæk* (<пойгоҳ). Сўз орасида тил орқа **қ** дан олдин ассимиляцияга учраб **қ** лашади: *бърэ° вга чqқ* (<чоҳ) *қазьмæ* каби. *Қаққэ:ғ уруп кулэдъ* (<қаҳқаҳ уриб кулади). Баъзи сўзлар ичида икки **э** орасида **в** лаштириб айтилади: *пэйрэвæ* (<пайраха) — ад. орф. пайрава. Тошк. *пэйрэхэ*//пайраха.

Баъзан, сўз ичида жарангсиз **с** дан олдин ҳам ассимиляцияга учраб, **с** лашади: *мэссъ//мэхсъ* (<махси) каби.

Юқоридагилардан бошқа ҳолатларда **ҳ** ундоши, асосан, нормал талаффуз этилади.

3. ШЕВАНИНГ БОШҚА ХИЛ ФОНЕТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Бўгин тузилиши

42-§. Барча туркий тиллардаги каби, ўзбек тилида, жумладан, андиджон шеvasида ҳам бўгин унлисиз тузилмайди; бир унлининг ўзи бўгин ташкил этади ва бўгин охирида икки ундош қатор кела олади (*тўрт* каби), бўгин ва сўз бошида икки ундош унлисиз қатор келмайди. Бош бўгинда **э, ь** ёки **у, ү** унлилари бўлган кўп бўгинли сўзларда бош урғу кейинги бўгинга кўчса, ёки бир бўгинли(**э, ь** ли) ўзакдан янги сўз ясалиши билан урғу кейинги бўгинга кўчиб, бўгин қайтадан тузилса ҳам (*бър, бърэн* каби) урғусиз бош бўгинда ғоят қисқа **э, ь** унлилари эшитилади: *бърэкъш, търэк, тэргэзъш, тъл, тълэк, бъл, бълэм; бълэн* (<бирлан), *сърэ, қъмьз, қъл, қълъқ, қълъғь, чьз, чьзъқ, қьмар, қьмарвэз* каби¹¹⁹. *Туз, түзүлъш, қур, қурум* ҳам шундай.

Шу сабабли, шевага (умуман ўзбек тилига) бошқа системадаги тиллардан кирган, аслида бош бўгинида икки - уч, ҳаттоки тўрт ундош товуш унлисиз кетма-кет айтила ва ёзиладиган сўзларнинг **ё** бошига ёки биринчи ундошидан сўнг бир қисқа унли қўшиб айтилади: *шэкэп//ъшкэп* (рус, 'шкаф'), *этэл, үстүл* (рус. 'стол, стул'), *эскэмъйкэ* (<скамейка), *эскэп* (<скоба), *пълэн* (<план), *этэнсэ* (<станция) каби¹²⁰. Баъзан лаб-лаб ёки лаб-тиш **в** нинг, ёки лаб унли-

¹¹⁹ Бундай урғусиз бўгинлардаги **э—ь** унлиси С. Вурм ёзганидек, тамоман йўқолиб кетади дейиш тўғри эмас (С. Вурм. Мазкур китоб, 18-бет).

¹²⁰ Бундай унли ҳозир дастлабки даврлардагидан кўра ҳам қисқа эшитилишини қайд этиб ўтиш керак.

сининг таъсири билан орттирилган унли лаблантирилади: *сүвәркә* (<сварка), *гүрүппә* (<группа) каби. Бошида уч ундош қатор келадиган русча ва рус тили орқали ўзлаштирилган сўзларда унли ортиши билан бўғин қайтадан бўлиниши қуйидагича юз беради:

а) орттирилган унлилар биринчи ундошдан олдин ва иккинчи ундошдан сўнг келади: *вскъ* <скр (+ *рипка*) — *вскъ-рпкә*, *вспъ-вспърәнке* (<справка) каби.

б) биринчи ундошдан сўнг: *взъ* <вз— *взъвот* (<взвод) каби. Аммо бу сўз, асосан, *зъвот*, *зுவот* тарзида айтилади.

Демак, биринчи ҳолатда икки бўғинли сўз тўрт бўғинлига, иккинчи ҳолатда бир бўғинли сўз икки бўғинлига айланади.

Гарчи, адабий тил орфография қоидаларига мувофиқ Шеванинг ўқимишли айрим вакиллари юқоридаги сўзларни ўз нутқларида мумкин қадар ёзилганидай ва аслидаги урғуси билан талаффуз этишга интилсалар-да, бари бир, сўз ва бўғин бошидаги биринчи ундошдан сўнг жуда қисқа *ъ*, *ь* орттиришлари сезилиб туради: *сътол*, *шъкәп*, *съпрәнкә* каби.

43-§. Айрим ҳолатларда сўз ёки бўғин охирида икки ундош кетма-кет айтилади (*пърқ еттъ*, *қурткә бәрк сәл* даги *пърқ*, *қурт* каби); айрим ҳолатларда қисқа унли қўшиб айтилади. Бу айниқса бошқа тиллардан кирган сўзларда кўринади (*кәсър* <*каср* каби). Шевада сўз ёки бўғин охирида икки (бошқа тиллардан олинган сўзларда уч) ундошнинг унлисиз кетма-кет айтилиш-айтилмаслиги қуйидагичадир:

а) ўзидан сўнгги ундошдан олдин қисқа унлини талаб қиладиган ундошлар:

б (бз) — *сәбъз*//*сәвүз* (сабз); *сәбър*//*сәвүр* (<сабр).

в (вр) — *сәвүт* (<савт). *В* дан сўнг *х* келса, *в* дан сўнг ғоят қисқа *у* ортади: *шавүқ* (<шавқ), *завүқ* (<завқ) каби.

д (дл) — *әдүл* (<адл. *عدل*).

ж (жз) — *әжүз* (ар. *عجز*); *ҳәжәм* (<ҳажм), *әжүр* (<ажр), *әжүрәтәш* (<ажратиш), *әжүрьқ* (<ажриқ).

з (зм) — *ҳәзүм* (<ҳазм), *әзүм*, *үзүр* (<үзр), *өзүн* (<изн), *бәзүм* (<базм).

й (йб//йп, *йд*, *йр*)^а — *әйүб*//*әйүн*, *мәйүл*, *сәйүр*.

к (км, кр, кс) — *ҳүкүм*//*ҳөкүм* (<ҳукм), *мәкүр* (<макр), *әппүкүс* (<аффикс), *сүппүкүс* (суффикс).

м (мл) — *ҳәмүл* аммо *ҳәмд* — *ҳәмдү сәнә*: да *мд* орасида унли қўшиб айтилмайди.

р (рм) — *гәрүм* (<гарм), *чәрүм* (<чарм). Шеванинг айрим вакиллари (чунончи этикдүз косиблар) *чәм* деб ҳам айтадилар.

с (*сл, см, сн, сп*) — *эсл* (<асл), *расъм* (<расм), *хус^он//хусун* (<хусн), *хас^ом, нэз^ор* (<назр). Аммо сүз охирида *св* орасига *ъ, ь* орттирилмаслиги ҳам мумкин. Чунончи: *уст* каби. Рус тили ва у орқали ўтган сўзларда сүз охиридаги *ск, зм* лардан сўнг бир *э*, айрим сўзларда эса *ъй* орттириб айтилади: *пыро:пъскә//пыро:пүскә* (<пропуск), *этипъскә* (<отпуск), *къйъскә* (<киоск), *кәммунъ:з^ом, сэтсвйълъ:з^ом* каби.

Сүз охиридаги ундошлар орасига унли орттириш ва орттирмаслик сўзларни маънан дифференциялаш ва лексикани бойитиш учун хизмат қилади. Чунончи: ад. орф. *асл, қисм* сўзларини олиб кўрайлик. 1) *эсл* — *эсл эдам* — бунда урғу II бўғиндаги *ъ* да. Бу сүз *яхши, чин* маъноларида; 2) *эс^ол — эс^ол нусха* (<нусха). Бунда урғу I бўғиндаги *э* да, *ъ* эса ғоят қисқа бўлиб, бу сўзнинг маъноси русча 'подлинный, оригинальный' маъноларидадир. Шунингдек: 1) *къс^ом* (урғу I бўғинда) рус. 'часть' маъносида; 2) *късьм* (урғу II бўғинда) — 'қисмоқ' феълидан от: *бър късьм* (//*ськъм*) *турпақ. Қъ-йэмгә шәкәрнъ късьмлап сэлънг*. Бу (*късьм*) аксар қишлоқ жойларида айтилади. Баъзан *қурт* (ҳашарот), *қурут* (қатиқнинг қуритилгани) ни ҳам маънан фарқлайдилар.

Урғунинг кўчуви билан маънода бундай дифференциацияланиш бошқа хил сўзларда ҳам юз беради: *эйрълъш* (ўзидан ўзи) — *эйрълъш* (бирова орқали), *эх^ол — ъльм эҳлъ — эҳъл* ('иттифоқ, дўст'), *эртъш* (суртиш: *ъстәлдъ эртънг* каби) — *эртъш* (кетказиш — *дәрднъ эртъш* каби).

ҳ (*ҳд//ҳт*) — *эх^од; съләр нъмә эҳ^од қәлдъйнәр?* каби.

б) ўзидан сўнгги ундош билан унлисиз қўшилиб айтила оладиган ундошлар:

л (*лб//лп, лк, лт, лқ*) — *жәлл* (<жалб), аммо ад. орф. 'қулф' сўзи *қулп//қулуп* деб айтилади. Яна *жълт* (<жилд) — *кәтәптъ жълтъ*. Шунингдек, *қалт, мөлт, халқ, хулқ, шьлқ* (камроқ *шьльқ*), *шьлқ етәб йьқълдъ*.

н (*нс, нт*) — *жънс* (<жинс), *қант* (аммо *қандъйни ур. Сарой — қанът*, қипч.-қорақалп. *қәнът* деб ҳам айтилади). Баъзан сүз охирида *нк* келса анд. *н* ни сонорлаштириб ва *т* дан сўнг бир *э* орттириб айтилади: *тәнкә* (<танк), *бәнкә* (<банк ва банка): *дәвләт бәнкәсә, бър бәнкә сүт*. Шунингдек, *р* дан сўнг *л, м, н, ч* ундошлари келса, бир *ъ* (ўрни билан *у* ва *ү*) орттириб айтилади. Чунончи, *Кәръл* (<Карл), *чәръм* (<чарм), *қарьн* (<қарн قارن). Бу сўзлардаги *ъ* — *у* лар *рвз^оқ* даги қисқа *ь* га қараганда аниқроқ эшитилади.

Сүз, бўғин бошида ва охирида қатор келган ундошлар орасига унли орттирилиши каби, сүз ва бўғиннинг айрим

товушлари қисқартирилиб ҳам айтилади. Бу эса „Товуш тушиши ҳодисаси“ [52-§. в.)] бўлимида ёритилади.

Сўз ва бўгин бошида *лл, мм, сс, сд, шт* лар бириқиб келган ҳолатларда охириги ундош тушириб айтилади: *гърэм// гърэм* (ҳатто *гърэм* (<грамм), *метэл* (<металл), *пърэс* (<пресс), *қас* (<қасд), *гөш* (<гўшт), *пош* (<пўшт), *дэш* (<дашт) каби. Бу ҳақда 52-§. 1); в) га қаралсин.

44-§. Юқорида (43- § да) келтирилганларга биноан, андичон шевасининг фонетик тузилишида сўз бўгинлари қуйидагича тўрт типда экани аниқланди:

1) бир товушдан. Бу бир унлидан иборат — *у, е, о, э//э* (*мэн*), *е* (*кэн*), *ү* (*кэ*), *у(ла)*, *о(рақ)*, *ө* (*лэт*), *ь* (*рақь*) каби.

2) икки товушдан: а) бошда бир унли, сўнг бир ундошдан: *эқ, эт, ьт, ьш, ур, үз, оз, өз* каби; б) бошда бир ундош, сўнг бир унлидан: *йэ, тэ, ке, де, шэ, (ть), қэ(ғаз), йу(қа), зо:ра(вэн), бө(лэк)* каби.

3) уч товушдан — икки четда ундош, ўртада унли: *бэш, тэш, йэн, йэз, зор, көз, бур, бүр, кър, қър, қъл+вьр, кет* каби.

4) тўрт товушдан. Бошда бир ундош, сўнг бир унли, охирида икки ундош: *қант, курс, шарқ, шэрт, мэрт, қурт, тэрт, кэрт, морт* каби.

Сингармонизм

45- §. Туркий тилларга хос хусусиятлардан бири шуки, соф туркий сўзларда сўз бўгинларида унлилар ўзларига мос, ҳамоҳанг товушларни танлайди. Натижада товушларнинг оҳангдошлиги (гармонияси) юз беради. Бу ҳодиса икки хилдир: танглай оҳангдошлиги ва лаб оҳангдошлиги¹²¹. Бир бўгинда тил олди ва тил орқа товушлари бирга кела олмасликлари (*қэз, қөл, көқ*) каби сўз тузилишида бўгинлар ҳам ўзаро оҳангда мослашадилар. Одатда сўзнинг кейинги бўгини ўзидан олдинги бўгини билан мослашади: олдинги бўгиндаги тил орқа унли, кейинги бўгиндаги унлининг ўз жинсидан (тил орқа унли) бўлишини истайди, олдинги бўгинда тил олди унли бўлса, кейинги бўгинларда ҳам тил олди унли

¹²¹ Сингармонизм ҳодисаси масалалари бир қанча олимларнинг асарларида таърифланган. В. А. Богородицкий, Законы сингармонизма в тюркских языках. Вестник научного общества татароведения, Казань, 1927, 6; Н. К. Дмитриев, Грамматика башкирского языка, М., 1948; В. В. Решетов, Узбекский язык, Ташкент, 1959, 295-бет; У. Турсунов, Х. Дониёров, Узбек тилидаги сингармонизм ҳақида (Алишер Навоий номидаги Ўзбек давлат университетининг асарлари, янги серия, 91, Самарқанд, 1959, 37—44- бетлар).

келиши шарт бўлади. Бу ҳолат ундошларга ҳам таъсир этади. Ўзак ва негизда *қ, ғ, х* ёки *к, г* ундошлари бўлса, улар аффиксларда ҳам ўз жинсларидаги унли ёки ундошлар келишини талаб қилади. Натижада сўзлар ва сўз бўғинлари қалин ёки юмшоқ эшитилади.

Ўзбек адабий тилида, ўзбек тилининг лаҳжа ва шеваларида сингармонизмнинг қандай ҳолатдалигини тўғри аниқлаш учун сингармонизмнинг ўзак, ясама ва қўшма сўзлар ва сўз формаларидаги ҳолатига, бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзларнинг асл шакллари ва ўзлаштирилганда учраган фонетик ўзгаришларига алоҳида - алоҳида эътибор бериш зарурдир.

Чунончи, бирор шевада ўзагида орқа қатор унли ёки *қ, ғ, х* ундошлари бўлган сўзга жўналиш келишиги аффиксига шаклида қўшилишига қараб (*бўшгә, қўшгә, қўргә, қўзгә* каби), у шевада „сингармонизм“ тамоман йўқ деб ҳукм чиқариш тўғри бўлмайди. Бу шевада анчагина ясовчи аффикслар (чунончи *-әк, -ақ, -оқ* аффикслари — *шьқ — шьк, қоқ — кәк, қь — кь, ғь — гь, дьрьқ — дьрьк*) ўзакнинг ёки олдинги бўғиннинг қалинлик-юмшоқлигига қараб, икки хил қўшилиши мумкин: *йотәқ — вчәк, тәрмәқ — кәрмәк* (ўсимлик номи), *қьшьқь — кечкь, йөргәк — толғәқ, вчкәрь — ташқәрь, қьй-шьқ — кемшьк, қәчқәқ — кәчкәк, сәқәлдьрьқ — өмүлдьрьк* каби.

Ўзбек тилида форма ясовчилардан кўра, маъно (сўз) ясовчи аффиксларда сингармонизм қонунига уйғунлашиш кучли экани ва уйғунлашган шакллар анча мустаҳкамлиги кўринади: *көчкәк — қәчқәқ, қьцьқь — қьчцьқь, йәнцьқь — тепцьқь, қәчцьқь — кьчцьқь, қәпцьқь — тупцьқь, йөргәк — тозғәқ* каби. Ўзбек шеваларининг қарийб ҳаммаси учун умумий бўлган бундай сўзлар адабий тилда ҳам шу шаклларда ишлатилади.

Текширилаётган шевада *-мәқ, -мәк* ясовчилари феъл бўлмаган сўзларда ўзакнинг қалин-юмшоқлигига тамоман бўйсундилар: *йөрмәк* (нақш турининг номи. *йөрөб тәкьшдан* олинган); *әчәмәк* (нақш турининг номи), *күрмәк*: 1) *күрөб//түрөб* боғланган тугун: *чәлвәрдә күрмәгьнә//түрмәгьнә//күрмәвьнә*) *йечәп қойьнг* каби: 2) ўсимлик: *шәльнә арқасьдән күрмәк сув вчәптә* каби. Яна *бүрмәк* (қовуннинг бурмаги), *әлмәк* (рус ‘крючок’ тошк. *илмә:*^р), *йетмәк* (Тошкентда айтилади. Андижонда *бьх* дейилади), *сүмәк* каби. Юқоридаги сўзлар адабий тилда ҳам *-мәк* билан айтилади. Текширилаётган шевада баъзи *-мәк, -мәқ* ли сўзлар кейинги вақтларда маънан дифференциациялашгани сезилади: *әлмәк* — от (рус. ‘крючок’), *әлмәқ* феъл. Булар сингармонизм билан бевосита боғлиқ ҳолатлардир.

Эмч ўзагининг жўналиш келишиги билан турланган формаси ва қэч феъли ўзагидан ясалган ўтган замон сифатдош формаси шевалар ўртасида ҳар хилдир: *эмчқа//эмчкэ, эмчгэ, қэчқэн, қэчқан, қэчкэн, қэчгэн* каби.

Шу сабабли шеваларда сингармонизм ҳозирги вақтда бир даражада эмас, баъзи шеваларда кучли, баъзиларида кучсиздир.

Андижон шевасида сингармонизм ҳодисаси ҳақида қуйида сўз юритилади.

Танглай оҳангдошлиги

46- §. Танглай оҳангдошлигига кўра сўзнинг биринчи бўғинида тил олди унлилар ва *к, г* ундошлар бўлса, ўша ва кейинги бўғинларда тил олди унлилари бўлиши шарт (бунда *келэдэгэн, кэвэл* каби айрим мустасно ҳолатлар ҳам учрайди). Шунга кўра сингармонизм кучли шеваларда (чунончи сарой ва қипчоқ - қорақалпоқ шеваларида, аксари кексалар нутқида) ад. орф.—‘китоб’, ‘комил’ ‘гоҳида’, ‘гумона’, ‘камон’, ‘кабоб’ каби сўзлар *кэтэп, кэ:мьл, гэйьдэ, гүмэнэ, кэмэн, кэвэл* тарзида талаффуз этилади. Демак, танглай оҳангдошлиги сўз ўзакларида, ҳатто лаб оҳангдошлигида ҳам бўлади: *қурултэй, турумтэй, қумғэн, қуллуғь* каби. Ана шу жиҳатдан қараганда сўз формаларидан бошқа ўзак ва негизлардаги танглай оҳангдошлигининг ҳолати қуйидагича:

1) аввал ундошларда оҳангдошлик рўй бериш-бермаслиги масаласини ҳал этиб олиш лозим. Проф. У. Турсунов ва доц. Х. Дониёровлар бу масалага бирмунча ижобий қарайдилар ва „Сингармонизм ҳодисаси шу тил ва диалектлар морфологик кўрсаткичларининг ўзаклардаги унли товуш характериға (қаттиқ-юмшоқлигига) қараб иккитадан то 8—12 гача ва ҳатто ундан ҳам кўпроқ вариантларға эға бўлиб келишида кўринади“ дейдилар¹²². Аммо „сингармонизмнинг ундошларға таъсири“ни ўзакдаги тугалловчи ундош товуш билан аффиксдаги биргина товушларнинг ўзаро муносабатида кўринади. Чунки ўзакдаги охирги ундош товушнинг характериға қараб (бу охирги товуш эса ўзакдаги унлининг характериға боғлиқ), аффиксдаги биргина товуш ўзгаради ва мослашади. Бу мослашиш кўпинча ҳар жиҳатдан эмас, бир жиҳатдан — *ё* жаранглилашиш, *ё* лаблашиш; бурунлашиш жиҳатдан бўлади¹²³ дейдилар. Шундай қилиб, бу

¹²² У. Турсунов, Х. Дониёров, Ўзбек тилидаги сингармонизм ҳақида, А. Навоий номидаги Ўзбек Давлат университетининг асарлари янги серия, 91, Самарқанд, 1959, 43- бет.

¹²³ Ўша асар, 42- бет.

ўртоқлар ундошлардаги оҳангдошлик фонетик ассимиляция натижасидагина юз беради дейдилар. Бу бир томондан, асосан, тўғри. Ассимиляцияда ҳам ундошлар ўзаро мослашади, аммо ундошларнинг мослашуви ассимиляциядан бошқа ҳолатларда бўғинлар орасида ҳам юз беради. Буни қуйидагилардан равшан кўриш мумкин:

а) бир бўғинли сўзда унли билан ундош мослашади, яъни юмшоқ ундош юмшоқ унлини, қалин (қаттиқ) ундош қалин унлини талаб этади: *кър — қър, гър (гър айланә) — ғър (ғър-рьлләш), кәл — қәл, гәз — ғәз, кәр — қәр, куч — қуч, сән — сән, сәл — сәл, сөк — соқ, тьк — тьқ* каби. *е* (э) унлиси ўз ёнида тил орқа ундошини талаб этмайди. Ҳолбуки, баъзи (чунончи самарқанд группа) шеваларда *қергә, қерда*, тошкент шевасида *йеғладъ, теғъздъ, лоқ — козьнъ лоқ қьльп* (анд. шевасида *көзунъ лөк қьльп*) дейилиб, *қ, ғ* ёнида *е* ундоши келади. Тожикча *хел* сўзи самарқанд, бухоро ва наманган шеваларида ва ора-сира тошкент шевасида ҳам *е* билан айтилади. Андижон шевасида эса юқоридаги сўзларда *қ, ғ* ёнида *е* эмас, орқа қатор *а (қайьргә, қайгә, қайдә), ь (йьғладъ), х* ёнида ҳам орқа қатор *ь* келади: *хьл, хьль-хьш хел-хеш*) аммо *хешъ-ақрабә* каби. Шуниси диққатга сазоворки, шевада совет-интернационал сўзларда *х* ундоши ёнида олд қатор *е* унлиси, асосан айтилмоқда: *технък, технъкә*. Бу албатта, шевадаги янги ҳодиса. Ҳолбуки, тошкент шевасида *тьхнъком//тьхнъкүм* талаффузи ҳам эшитилади.

б) икки бўғинли ўзак ва негизда ҳам юқоридагича ҳоллар юз беради: *күрә — қура, чьнтәк — чонтақ*. Ўзак юмшоқ, бўлса, аффиксдаги унли ва ундош ҳам юмшоқ, ўзак қалин бўлса, қалин бўлади. Бу айниқса *к — г, қ — ғ* ундошларига алоқадордир: *сөтәк — чатақ, тақа — тәкә, тәрәк — тарақ, мәшәк — машақ, тьрәк — тьрьқ, йьрьқ — йьрәк, күрәк — қурақ, демәк — дьмәқ, чьнтәк — чонтақ* каби.

Юқоридаги сўзлар бошқа шеваларда ва адабий тилда ҳам учрайди.

Ад. орф. *сигир* сўзидаги *г* ундоши *ғ* лаштирилса, унли ҳам орқа қатор *ь* га айланади: *сьғър* каби. *йүгуръш* ва *йүғуръш* да ҳам шундай¹²⁴. Биринчи бўғини қалин бўлгани учун, иккинчи бўғинидаги унли ва ундоши қалин ва аксинча келадиган сўзлардан яна қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: *сәлқь, қьрғьн, қуйруқ, отқуз//отқьз, кьргьз, бьлгьз, йтқьз, йттър, йтткьз, тегьн, қьн, тьқьн* каби.

в) уч бўғинли сўзда: *чәкәнә, пәкәнә, йәгәнә, чевәрә, қа-нақа, қуруқ, қьрмьзь, чьмьлдьқ, шьлльнғлаш* каби.

¹²⁴ *Сигир* татар тилида, *юғуриш* эса андижон шевасида учрайди.

2) ўзакда тил олди ундошлари ва *к, г* келса, ясовчи аффиксларда ҳам *қ, ғ, х* эмас, *к, г* ундошлари бўлиши шарт: *чучвара, бўлъм, бўлгър, търълъш, күрэк, түзүк, ғчэк, бөлэк, күрмэк, хүркэк, демэк, төшэк, ерәнчэк, бөләнчэк, ҳалунчэк, чөмъч* || *чөмүч, көмәч* (тошк. *комәч*) бөзэк.

Аффиксларнинг қалин-юмшоқлиги, ўзак-негиздаги унли ва ундошларга бу хил мосланишда андижон шеvasи тошкент шеvasидан баъзан фарқланади. Чунончи, Андижонда: *кеткәзъш, къргъзъш, кыйгъзъш, йегъзъш, ғчкъзъш, езгълаш, йәллүгъч, тәтрәк, ғлгәк*. Тошкентда *кетқазъш, кърғазъш* || *кърғъзъш, кыйғазъш* || *кыйғъзъш, йегъзъш* || *ғчқазъш, ғчқъзъш, езғләш, йелльғъч, тәтрәк, узук, ғлғәк*.

Демак, бундай сўзлар анд. шеvasида сингармонизмга тўла риоя этиб, тошкент шеvasида риоя этмай сўзланади. Бундай ҳолат ўзбек ад. орф. *ҳалиги, келингләр* сўзлари уйғур тилида *ҳелиқи, келанғла* || *кельнғла* дейилишида ҳам кўринади.

к, ғ, х ундошлари келса: *съртқъ, қарахъ, қълтьрьк, ськьк, чькьт, кърғьн, қурғақ, қуйқум, сайақ, тақа*. Яна: *чърк — чьрк, керк — кърк, кърпъ* (тошк. *търпратькән*) — *кърпъ* (*кърпъ шьк*), *кърғақ — тьргәк, йөргәк — батқақ, дьккәк — даққақ, сақал — дьрьк — өмәлдьрьк, қчққақ — сьйгәк, қьйшьк — кемшък* каби.

Шевада айрим ясовчи аффикслар ўзакнинг қалин-юмшоқлигига бўйсундирилмайди. Чунончи: *търкчълък, йамақчълък, тақачълък, ғьжжәк, тухмәк, ғьлдьрәк* (сарой, қипчоқ.-қорақалп. *ғьлдьрақ* каби).

3) бошқа тиллардан кирган сўзларнинг кўпчилиги гарчи, аслида ўзакда *к, г* ундошлари тил орқа ундошлари билан бирга айтилсалар-да бу шевада сингармонизмга бўйсундирилади. Чунончи: форс-тожик. *дарё, дока, дашном, гадо, моку* (*ماكو*), *карнай, чоряк* (< чаҳоряк), *коҳиш, кокил, коса, косагар, ковок, гавда, мардикор, кулол, коранда, чарос, шудгор* ва арабча *арвоҳ* (*ارواح*) сўзлари *дәйрә* (қисман *дәрийә*), *дәкә, дәшнәм, гәдәй, мәккь, кәннәй, чәйрәк* || *чәйрәк, чәйрәкәр* (< *чәрийәкәр*), *кәйъш, кәкъл, кәсә, кәсәгәр, кәвәк, гәвдә, мә(р)дькәр, күләл, чәрәс, шүдгәр* ва *әрвәк* (*әрвәкпәләк, арвәк урғур!*). Яна: *мьскәр* (< мискор), *дүвәдгәр* (ад. орф. *дурадгор*) тарзида талаффуз этилади.

Айрим сўзларда қалинлик-юмшоқликка ҳар бўғинда алоҳида эътибор этилади. Чунончи: форс.-тожикча *мўркон* сўзи оҳангдошликка кўра *мөркән* дейилиши лозим бўлгани ҳолда, биринчи бўғини қалин айтилиб, иккинчи бўғиннинг унлиси

ж билан мослашади (э || э га айланади) ва *моркан* тарзида талаффуз этилади.

Форс.-тожикча *камон* *کمان* сўзи *кэмэн* || *кэмэн* тарзида айтилади, ҳолбуки тошкент шевасида биринчи бўғиндаги э иккинчи бўғиндаги э га мослаштирилиб, *кэмэн* деб талаффуз этилади. Ҳаттоки, ўзбек тилида *-сак* билан ясалувчи шарт феъли андижон шевасида э билан (*бэрсак*, *қэлсак каби*) айтилгани ҳолда, тошкент шевасида *бэрсэв* || *бэрсэк*, *қэсэв* || *қэсэк* тарзида, э билан айтилади.

Шундай бўлса ҳам, четдан ўзлаштирилган сўзларнинг кўп қисми андижон шевасида танглай оҳангдошлигига бўйсунмайди: *Кэ:мъл*, *Кэ:зъм*, *кэрхэнэ*, *кэсэп*, *күлэ*: (<күлоҳ), *ләшкэргэ*: (<лашкаргоҳ), *мэйнэвэз*, *мэккэр*, *мэкэн*, *меҳмэн*, *мезвэн*, *меҳрвээн* (<меҳрвээн), *мубэ:рэк*, *дэстэрхэн*, *мүкэ:пэт* каби. Бу тип сўзларда э: келиши, унинг чўзиқ ёки кучли босим билан айтиладиган унли эканидан бўлмоғи керак.

Сарой тип шеваларда эса бу сўзлар оҳангдошликка бўйсуннади: *Кэ:мъл*, *Кэмълэ* (<Комила), *нэк* (ад. орф. *нок*), *кэ:сэп*, *күлэ доппу*, *мэккэр* (ад. орф. *маккор*), *мэкэн* (<макон), тарзида тил олди э билан айтилади. *Мэйнэвэз*, *меҳмэн*, *мезвэн*, *меҳрвээн*, *кэрхэнэ* сўзларида эса сингармонизм айрим бўғинларда сақланади. Ҳатто ад. орф. *дастурхон* сўзи сингармонизмга тамоман бўйсундирилиб, *дэстэхэн* деб айтилади.

4) юқоридагилардан кўринадики, шевада *ғыр* — *гэр*, *ғур* — *гур*, *чақ* — *чэк*, *қь* — *кь*, *мэқ* — *мэк* (*ғлмэк*, *чертмэк*), *эқ* || *ақ* — *эк*, *ғэқ* — *гэк*, *чьқ* — *чэк* (*ойунчьқ* — *бөлэнчэк* каби), *пь* — *пэ*, *лақ* — *лэк*, *вьр* — *вэр* (*қьлвьр* — *чьлвэр*, <тож. чилбур) *дэш* — *дэш* (*йолдэш* — *күндэш*), *ьқ* — *эк* каби жуда кўп ясовчи аффикслар оҳангдошлик жиҳатдан ўзак ва негиз билан мослашади. Ҳолбуки, Андижонда *кочурьк* дейилгани ҳолда тошкент шевасида *кочурьк* тарзида айтилади. Аммо сўзнинг бўғини ортган сайин, айрим аффикслар сўнгги бўғинда юмшоқлашаверади. Бу жиҳатдан *ль* — *лэк* — *лэқ* — *лук*, *чэ* — *ча* аффикслари диққатга сазовордир: *тузлуқ*, *қурғачьлэк*, *қьлғьлэк* каби.

Оҳангдошликда ўзак ва аффиксдаги бундай мосланишнинг бузилиши от ва сифатларни дифференциациялаш учун имкон берган. Чунончи: *қувғун* — от ('қувилиш'), сифатдан ('қувилган'), *қувгэн* — феъл, *тузлуқ* — от ('туз соладиган идиш'), *тузлэк* — сифат (шўр); *қуруғльк* — от ('қуруқ ер'), *қуруғлэк* — сифат. Бундай ҳолат *бедэнэ* (парранда) — *бедэ*:

нэ (чарм тури), *йэгэнэ* (*ғоза йэгэнәси* — ғұза тупларини юлиб о зайтириш) — *йэгә : нэ* (якка-ягона) каби ўзак ва негизларда ҳам учрайди.

5) шевада турловчи ва тусловчи аффиксларнинг оҳанг-дошликка муносабати қуйидагича:

а) охири *ғ* билан тугаган сўзлар жўналиш келишиги билан турланса ва ўша сўздан ўтган замон сифатдоши ясалса, аффикс ҳам қалин ҳолда қўшилади ва бунда ассимиляция ҳодисаси юз бериб, *бэққа*, *баққан*, *таққан* тарзида айтилади; ўзак ва негиз *қ* билан тугаса, ассимиляциясиз *қа*, *қан* қўшилади. Бошқа ҳолатларда *гә* || *кә*, *гән* || *кән* тарзида қўшилаверади.

б) қаратқич, тушум келишикларининг кўрсаткичлари ва эгалик аффикслари қалин ўзак ва негизларга қўшилганда юқори кўтарилишдаги лабланмаган *э — ь* унлиси шеванинг айрим вакиллари нутқида ўзак-негизнинг ҳолатига қараб, қалин ва юмшоқ вариантларда, баъзан эса бунинг аксича, ҳар икки ҳолатда ҳам юмшоқ *э* ишлатилиши сезилади. Бу ҳолат ичида ва охирида *э — ь* унлиси бор ясовчиларга (*лэ — ль* каби) ҳам алоқадордир. Аммо бу ҳолатни аниқлаш учун товуш ёзадиган махсус аппарат ёрдами билан текшириш лозим бўлади.

Юқоридагилардан бошқа хил келишик аффикслари, баъзи феъл замонлари ва майллари ясовчи аффикслар, сифат даражаси ясовчи *-рәқ* аффикси ва яна баъзи аффикслар ҳамда *бе-*, *сер-*, *кәм-* префикслари ўзак ҳамда негизнинг қалинлигига бўйсунмай, бир хилда юмшоқ айтила беради: *қэшкә*, *қэштән*; *қойгән*, *қойсәк*; *бечьқәм*, *кәмқувват*, *серйағ* каби. Шуни ҳам айтиш керакки, ад. орф. *бўлган*, *олган* феъллари шевада кўпинча *боған*, *эған* тарзида талаффуз этилади.

Шу равишча, шевада қалинлик-юмшоқлик ўзак сўзларда, айрим негиз ва бўғинларда тўла сақланган; ўзак-негиздаги қалинлик кўпинча турловчи аффиксларга ўтмайди: *бўйағдагъләрдән*, *қышлағъмьздә* каби. Аммо кўплик аффикси *-лар* қалин ўзак ва негизларда қалин қўшила олади. *әдмләрдән*, *қышлағлардә*, *қьльғлар* каби.

в) қўша сўзларнинг бир қанчасида компонентлар оҳанг-дошлик жиҳатдан ўзаро мослашади: *көзәйнәк* (<кўз ойнак), *ләйләгүйә*, *кәсәгүл*, *көкәт* (<кўк ўт), *кәмәч* (тошк. *көмәч*), *көстәкән* (<кўз тикон) каби.

Аммо кўп ҳолатда бундай мослашиш йўқдир: *халачөп*, *чәрчөп*, *шәшмақәм*, *гәпхорлък* каби.

б) шевада қалин-юмшоқ айтилиши жиҳатдан бир қанча сўзлар тошкент, қўқон, марғилон шеваларидан фарқланади. Чунончи, бу шеваларда *дәдә*, *кәттә*, *тәмжи* (тошк. шева-

сида), *чарас, дэка, кэрэнда, лэм* : *лэм* (тошк.), *гэвут* (тошк.), *тэкэн, ьстэкэн, кэса, кэкъл, мэкъ, тэкча* || *тэвча* (тошк.), *гэвда, тэйяр, гэдэй, кэрэм* (тошк.), *кэвэк, кэвлэш* каби сўзлардаги *э* ни андижон шевасида ва андижон тип шеваларда сингармонизмга бўйсундириб, *э* билан айтилади: *кэт-тэ, тэмэкъ, лэмма-лэм, чарас, кэрэнда, тэкэн, ьстэкэн* (<стакан), *кэса, кэ : къл, мэккъ, тэкча, гэвда, тэйяр, гэдэй, кэрэм, кэвэк, кэвлэш* каби; тошк. *гэвут*, Анд. *гугу(р)т* дейилади. Бу ҳолат андижон шевасида танглай оҳангдошлигига анча риоя этилишини кўрсатади.

Юқоридагилардан кўринадики, ўзбек тилининг андижон шевасида танглай оҳангдошлиги бир қанча ҳолатларда анча сақланган ва ундошларнинг мосланиши ассимиляция ҳолатларидагина эмас, бўғинларда ҳам юз беради. Бунда унлилар етакчи ўрин тутаяди.

Лаб оҳангдошлиги

48-§. Оҳангдошликнинг иккинчи тури бўлган лаб оҳангдошлиги || лаб оҳанги (ёки 'лаб аттракцияси') қонуниятининг моҳияти шуки, сўзнинг бош бўғинида (айниқса ўзак ва негизларда) лабланган унлилардан бири келса, кейинги бўғинларда (ўзбек тилида, асосан, иккинчи, учинчи бўғинда) юқори кўтарилиш, лабланмаган *э—ь* эмас, лабланган (*у—ү, о—ө*) унлилар келади. Бу ҳодиса тилимизда жуда қадимдан **давси** этиб келади.¹²⁵ Бу қонуният XIV—XVI аср ўзбек ёзма адабиётида анча кучли акс этганини кўрамыз. Уларда бош бўғинида лабланган *о—у, ө—ү* унлилари келса, II—III бўғинида *у—ү* кела олади. Чунончи Хоразмийнинг *محبّت نامه* („Муҳаббатнома“) сида (XIV аср) *کوروندى* 'кўрунди', *کونکول* 'кўнгул', *توتونک* 'тутунг', *کوجوم* 'кучум', *مونونک* 'мунунг', *کورکلوک* 'кўрклук', *اولوغ* 'улуғ', *بولوبتور* 'бўлубтур' ка-

¹²⁵ Баъзи ориенталистлар бу қонуниятни танглай оҳангдошлиги ҳодисасидан кўра кейин юзага келган деб санайдилар. (Räsänen Beltra ge Zur, Froge der Vokalharmonie. Journalde lasosie 'te' Finno — ougrienne, Helsinki).

Проф. А. Баскаков эса лаб оҳанги ҳодисаси билан боғланган қонуният танглай оҳангдошлиги каби, қадимги ҳодиса, чунки лабланган ва лабланмаган унлилар ҳозиргача ҳам, чунончи суффиксларда фонетик жиҳатдан фарқ қилмайди, дейди (М. Рясненнинг „Материалы по исторической фонетике тюркских языков“ номли асари таржимасининг 215-бетидаги 18-эскартмасида).

би сўз шакллари учрайди. Навоийда эса ҳозирги замон ўзб. ад. орф. *супуриб* сўзи *супуруб*, *кўргизиб* сўзи *кўргузуб* (هريان اول توندا كور كوزوب اختر), *қўлинг* сўзи *қўлунг* (كر قلم توتمادينك قولونكغا آليب), *овиниб* сўзи *овунуб* (اوز جمالي ظهوريغا آوونوب), *отлантириб* сўзи *отлондуруб* (قاصد آتلاندروب آنى قولداب), *ўзлик* сўзи *ўзлук* (اوزدين اولوك خيالىن آريتى) тарзида учрайди. Бобир (XVI аср), ҳозирги *ўлтирғиздилар* сўзини *ўлтурғуздилар* (*‘Иккала мирзони бу ерда ўлтурғуздилар’*, Бобирнома, Тошкент, 1948, I, 53-бет) тарзида ёзган. Навоий традициясини давом эттирувчи XIX—XX аср шоирлари ҳам лаб оҳангига риоя этганлар. Чунончи, Муқимийда ўқиймиз:

*Хотирим жамъ туғрусидан унум,
Камлигим бир сўқум билан ўтунум.
Бошласам тўй агар қозонни қуруб,
Ўтказинг ўзунгиз бошида туруб.*

Ҳозир баъзи қипчоқ группа тилларда лаб оҳанги ҳозирда си анча кучли бўлиб, ҳатто турловчи ва тусловчи аффикслардаги лабланмайдиган *ә* унлиси ҳам ўзак ёки негиздаги лаб унлисининг таъсири билан лабланган *ө—о* ёки *ү—у* га айлантириб айтилади: Чунончи: ўзбек ад. тилида: *ўтга* || *ўтка*, *ўлган*, *тутга*, *тушда*, *тунда*, *юрган*, *кўкни* сўзлари қирғиз тилида *откө*, *өлгөн*, *чүшкө*, *түндө*, *йүргөн*, *көктүн* тарзида айтилади ва ёзилади. Ўзбек тилининг диалектларида, жумладан, андижон шевасида бу қонуният анчагина сақланган. Андижон шевасида лаб оҳанги қонуниятига, асаба сўзнинг I—II бўғинида риоя этилади. Чунончи:

а) ўзак сўзларнинг I бўғинида *у—ү* келса, II бўғинда ҳам *у—ү* келади: *тухум*, *қундуз*, *йулдуз*, *тумшук*, *хуруш*, *узун*, *қуруқ*, *бужғун*, *қусур*; *чуччүк* (ад. орф. *чучук*), *күмүш* (тошк. *көмуш*), *бүргүт*, *гүгү(р)т*, (тошк. *гөвүт*), *чүвүн*, *күндүз*, *қундуз* каби.

б) адабий тил орфографияси қондаларига зид ўлароқ, I бўғинда *о—ө* келса, II бўғинда *у—ү* келади: *боруқ*, *торуқ*, *өтүк*, *соқум*, *тоққуз*, *ҳөкүз*, *қочқур*, *тоқум*, *көрүн*. Наманган шевасида сўзнинг II бўғинида ҳам *о*, *ө* кела олади: *қолоңгә* (ад. орф. *қўлингга*), *печәт босоп* (<босиб), *қойоммән* (<қўйибман), *саваттә толғозуп келедь* (<саватни тўлғазиб келади); *нәмә*: *оторорәсъләр* (<нимага ўтира берасизлар), *озомъзнъкь*, ҳатто -увчи аффиксини *о : чь*, *ө : чь*

тарзида айтадилар: *терө:чъ, оқо:чъ* (<терувчи, ўқувчи) каби.

в) уч бўғинли ўзакларда: *қурултэй, турумтэй, бурундук*. Ясама сўзларда: *чушүргүч, йүгүрүк* (бу шакл „Бобирнома“да ҳам учрайди). Тошк. шевасида *чуғурчуқ* сўзида III бўғинда ҳам у айтилади, ҳолбуки Андижонда *чъғьрьчъғь* дейилади. Бу лаб оҳанги айрим сўзларда шевалар ўртасида ҳар хил юз беришини кўрсатди.

Содда сўзларнинг I бўғинида *о—ө* келса, II бўғинда *о—ө* келмайди ва охири очиқ келган ад. орф. *тулки, бўри* каби сўзлар охирида шевада *ъ*, аммо ўтмишда *у—ү* айтилгани кўринади. Чунончи „Бобирнома“да *تولكو* *тулкү* шаклида учрайди. Ҳозирда бу сўзлар асосан *тулкъ, бөръ*, айрим кишилар нутқида, II бўғинда ҳам *ү* тарзида эшитилади: *тулкү* каби.

Биринчи бўғинида лаб унлилари бўлган сўзларга ясовчи аффикслар қўшилганда ҳам кейинги бўғинда лаб унлилари айтилади: *учуқ, бузуқ, чуқур* (тошк. *чоңқур*), *чозуқ, отун, ўзүк, бүтүн, түтүн, бөлүм* || *бөлъм, көрүк, үзүм, йутуқ, йувундъ* каби.

Шевада лаб оҳангдошлиги I—II бўғинда ана шундай кучли бўлиши сабабли, четдан ўзлаштирилган, аслида икки ундош товуши унлисиз ёнма-ён айтиладиган сўзларда орттирилувчи *э* унлиси ҳам I бўғинидаги лаб унлисига кўра, лаблантирилади: *үзүр* (ад. орф. *узр*), *гүруппә* (<группа) каби (қаранг: 42-§). Яна тожикча *кирм* (‘қурт’) сўзи *дүкүрмә* (<‘ду кирма’) қўшма сўзида *э* унлиси *ү* лаштирилади. Яна *дүвэл* (<девор), *жувэл* (<жавоб), *дъмә-дъм* (<думма дум). Шевада I бўғинда лабланган унлилар келган сўзларнинг II ва айрим ҳолларда III бўғинида лабланган унлилар келиши ўзак ва ясама ўзакларда ҳамда бир бўғинли сўзларнинг турланган ва баъзан тусланган шаклларида ҳам кўринади: *күйүнъш, сүйүнъш*, шеванинг айрим вакиллари нутқида *күйүнүш, сүйүнүш* тарзида, III бўғинда ҳам *у—ү* айтилиши сезилади. Яна: *уну* (<уни) *сандәлгә* (<сандалга) *қойуп туруб балғалаймъз, Мен өзүм доппу тэкәмән. Доппулардъ гүлүгә қарап ҳар хъл айтәләдъ. Буну гүлүдә бъттә әчәмәг гүлү* (<гули) *эртъғ боладъ. Бълдъм дедъм — тутулдъм, бълмәдъм дедъм — қутулдъм* (|| *қутулдум*). *Йәмәм морудан ачъғ тутун чъқадъ. Отургәнъгә көзүм чүшүп қәлдъ. Өзүмәм чүчүммәдъм. Йүз йамақ кәлүшнъ кьйъб йүрүптъ. Қойуладәғән нәрсәләр қойулуб болдъ. Хожа көрсүң* (<кўрсин) *қъльб апчъқадъ. Сьз туруп турунг, өзү*

келэдъ. Качаң келэрәкәң көзләрь сүзүгъм. Дарагнъ отқузуболдъ (<ўтқазиб бўлди). Бъргэдәнъ йерь қър (<қирқ) гектәр болдъ. Сира сон ясовчи аффикслар: үчүнжъ, төрүнжъ. Бу кәлхоз оттузънжъ йәлдә түзүлгән каби.

Юқоридагилардан кўринадики, турловчи ва тусловчи аффикслар айрим сўзларда I—II бўғинда, баъзан III бўғинда лаб оҳангдошлигига бўйсунди.

Аммо I бўғинида лаб унлилари бўлган сўзларнинг кейинги бўғинларидаги лабланмаган *ъ-ь* нинг лабланиши у қадар барқарор эмас: *өзкөзъйъзмән көрдъйъзмъ* каби. Ҳатто I бўғиндаги лабланган унлилар кейинги бўғинлардаги лабланмаган унлилар билан мослашади: *чьмчьқ* (ад. орф. *чумчүқ*), *чьгьрчьқ* (ад. орф. *чуғурчиқ*), *мънчә* (ад. орф. *мунча*); *мъчъчә*, *Мънәвәр*, *бъйъл*, *әшъ*, *ъйәттә*, *жъйәк* (ад. орф. *мучича*, *Мунаввар*, *бу йил*, *ана шу*, *у ерда*, *жўяк*). Баъзан I бўғиндаги лабланмаган унли II бўғиндаги лабланган унли билан мослашади: *жужур* (рус. *дежурный*).

Юқоридагиларни хулоса қилиб айтганда, андижон шева-сини сингармонизмсиз шева дейиш тўғри эмас. Бу шевада бу қонуният, нисбатан анчагина сақланган. С. Вурмнинг тадқиқотида андижон шевасидаги сингармонизм (*Vokalharmonie*)нинг ҳолати ҳам тўғри ёритилмаслиги устига тил олди унлили аффикслар ўзакларга ва тил орқа унлилар билан қўшиладилар деган хулосага келади¹²⁶. Ҳолбуки, бу шевада *тузум*, *узум* каби сўзлардаги тил олди унлили -*үм* аффикси *ор*, *қър*, *қур* каби ўзакларга орқа қатор унли билан қўшила олади. Бу шевадаги унлилар гармониясининг бўшашганлик ҳолатини унинг „...ярим эронлашган диалект“¹²⁷ бўлишидан деб изоҳлашда С. Вурм ҳақли эмас.

Юқоридаги таҳлилимизда кўрсатилган ҳолатлар адабий тилда ҳам, асосан, учрайди. Шуларга биноан У. Турсунов, Х. Дониёров ўртоқларнинг мазкур мақоласидаги „Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида эса сингармонизм ҳодисаси бутунлай учрамайди“¹²⁸ деган фикрига қўшилиб бўлмайди. Чунки, диалектларда учрагани каби, адабий тилимизда ҳам, танглай ва лаб оҳангдошлиги (*узум*, *тузум*, *қуруқ*, *турултой*, *булдуруқ*, *ҳужум*, *қатъқ*, *соғльқ*, *қьшқь*, *тольқ*, *сьқьқ*, *толғаз* ва бошқалар каби) анчагина сўзларда бор.

¹²⁶ С. Вурм, Мазкур китоб, 16-бет;

¹²⁷ „Ozbekische Dialekt von Andidschan zeigt als einer der nalbiri-antierten Dialekte des Ferganatales eine stark Zerstorung seiner Vokalharmonie“. (С. Вурм, мазкур китоб, 15-бет).

¹²⁸ У. Турсунов, Х. Дониёров, Мазкур мақола, 39-бет.

Умуман диалектларда ва адабий тилда сингармонизм ҳодисасининг ҳолатига тўғри баҳо бериш учун, бир тарафдан, илмий жиҳатдан аллақачонлар рад этилган („сингармонизм ёзувда имло бирлигини сақлайдиган темир қонун бўла олади“ деган) фикрлар ва ҳозирги жорий имло қоидаларидан (чунончи *қуруқ*, *тўруқ*, *тўқум* дейилгани ҳолда, *қўриқ*, *тўриқ*, *тўқим* тарзида ёзилишидан) қатъи назар, реал ҳолатга қараб баҳо бериш маъқулдир.

Дифтонглашиш масалалари

48-§. Дифтонг деб, бир бўғинда икки унлининг қўшалок келишига айтилади. Чунончи инглизча *out* (рус. ва ўзб. *аут*), лотинча *auditorium* (рус. ва ўзб. *аудитория*) сўзларидаги *ou*, *au* || *ау* ва русча *а +* „қисқа и“ (*й*) билан айтилувчи *ай*, *ой* каби¹²⁹. Тилшунос олимлар туркий-қипчоқ тилларда дифтонглашиш ҳодисаси бор деб ҳисоблайдилар. Н. А. Баскаков қорақалпоқ тилининг фонетик тузилишини таҳлил этганда бу тилда икки турли дифтонг: *нисходящий* (‘пасаювчи’), ва *восходящий* (‘кўтарилувчи’) дифтонг бор деб ҳисоблаган. Биринчи тур дифтонгга унлидан кейин келувчи *в* || *у*, *й* товуши билан юзага келган: *ав*, *тав*, *жав*, *йав*; *увул*, *оули*, *ий* (ўзб. *эг*), *тий* (ўзб. *тег*), *урув* (ўзб. *уруғ*), *сотув* (ўзб. *сотув*) каби сўзлардаги *ув*, *ий* кабиларни; иккинчи тур дифтонгга унлининг бошида пайдо бўлувчи *у*, *у*, *в*, *и* товушлари билан юзага келган: *‘ёл* (ўзб. *өл*), *‘от* (ўзб. *ўт*), *‘орын* (ўзб. *ўрин*) сингари сўзлардаги *‘ё*, *‘о* кабиларни киритади¹³⁰. Н. А. Баскаков бундай ҳодиса бошқа қипчоқ группа тилларда (чунончи қирғиз, қозоқ тилларида) ҳам бор дейди.¹³¹ Профессор В. В. Решетов ҳам ўзбек тилининг „желовчи“ диалектларида сўз бошида келувчи ўрта кўтарилишдаги *э*, *ө*, *о* унлиларнинг: а) тўлиқ дифтонглашиши *йэ* || *иэ*, *уо*, *үэ* тарзида: *йешкэ*, *‘өлсэ*, *‘өттү*, *‘оша* (ад. орф. *ечки*, *ўлса*, *ўтти*, *ўша*) ва б) пасаювчи („убивающий“ ёки „спорадический“) дифтонг (*у)өз*, (*у)оттуз*, (*у)от* (ад. орф. *ўз*, *ўттиз*, *ўт*) кабилардан иборат дейди¹³². В. В. Решетов *ий*, *ый*, *ув*, *үв* кабиларни ҳам дифтонг санайди ва ўзбек шеваларида баъзан *и :*, *ы :*, *у :* каби чўзиқ унли шаклида айтилсалар-да (қипч. *ки : ди* <кийди, *оқу :*

¹²⁹ Қаранг: „Словарь иностранных слов“, М., 1949, стр. 220.

¹³⁰ Н. А. Баскаков, Каракалпакский язык, II, М., 1952, стр. 51—53.

¹³¹ Ҳша жойда.

¹³² В. В. Решетов, Узбекский язык, ч. I, Ташкент, 1959, стр.

>оқув, билу: <билув каби), аммо ўзб. шеваларида фонемалар бирикмаси деб ҳисоблайди¹³³.

Кўтарилувчи дифтонг ҳақиқатан ҳам „желовчи“ шеваларда бордек кўринади. Чунончи, Фарғона водийсидаги қипч.-қорақалп. тип шеваларда ад. орф. *ўт, ўқи, икки, она* сўзларини *ʷт, ʷоқу, ʷеккə, ʷенə* тарзида айтадилар. Бу сўзлар бошидаги *ʷў, ʷе* бирикмалари икки унлининг бирикиши (*ўў, ʷе* каби) эмас, балки бир ундош ва бир унлининг бирикиши экани равшан. Андижон шевасида дифтонглашишнинг бу типи йўқдир. Иккинчи хил — пасаювчи дифтонг саналган *гй — ʷй, ув — ʷв* бирикмалари бу шевада ҳам бор. Аммо бу бирикмалар кетидаги *й, в* товушлари шевада унли эмас, балки ундош товушлардир. Сўз охирида келган бу бирикмалардан сўнг ясовчи ва баъзан тусловчи аффикслар қўшилганда бу ҳолат жуда равшан сезилади: *кʷй — кʷйғм, кʷйдьрғш, кʷйган; кʷй — кʷйьқ, кʷйьлғш, кʷйдьрғш, кʷйқьм; кʷв — кʷвум || кʷвғм, кʷвўңғз, кʷвлрғ; кʷв — кʷвум || кʷвьм, кʷвғун* каби. Сарой группа шеваларда *үврə* (<*үврə* эш). Яна анд. ва сарой *кʷврəк, кʷврəш* кабиларда сўз ичида келадиган *үв, ув* ларни ҳам унли + ундош бирикмалар деб билиш керак. *үврə*нинг *үбрə* формаси анд. *өгрə*, тошк. *үгрə* шакллари ҳам учрайдики, булардаги *у* дан кейинги товуш *г || б || в* ундошлари экани равшандир. Шу сабабли биз анд. шевасидаги *ув, үв, ʷй, ʷй* товуш бирикмаларини дифтонглар деб ҳисоблай олмаймиз.

Бир вақтлар (1927—1929 йилларда) араб графикасидан лотин графикасига кўчиш арафасида тил ва имло масалалари юзасидан ўтказилган мунозарада ўзбек тилининг „желовчи“ диалектида уч товушдан иборат (бош ва охирида ундош ва ўртада *ʷ, ʷ, ʷ, у* унлиларидан бири, охириги ундоши *ʷ* ёки *ʷ* ли) *қув, кʷв, кʷй, кʷй* каби сўзлардаги *үв, үв, ʷй, ʷй* бирикмаларини дифтонггамо чўзиқ унлилар саналган¹³⁴, улар учун алоҳида шакллар олиш масаласи майдонга отилган, ҳатто арабча „ёйи нисбий“ (*ий*) учун *ʷʷ, ʷʷ* шакллари таклиф этилган ва матбуотимизда маълум вақтлар *ʷqʷsadbʷ, adʷvii* каби шаклда ёзилган, бу эса амалда ва педагогик процессда кўп чатоқлик ва қийинчиликларга сабаб бўлган, шу сабабли у шакллардан воз кечилган эди. Қисқаси, анд. шевасида дифтонг ҳодисаси кўринмайди.

¹³³ В. В. Решетов, Ўша жойда.

¹³⁴ Ҳозир Фозил Олим, *تيل — تيل، تاووشلاری. ئوزبېك تېلى نېنىك تاووشلاری*. تۇپلامى، ۋىناشر، سامارقاند — توشكەنت، 1929، 320—321-بەتلەر).

Ундошларнинг иккиланиши

49-§. Ўзбек адабий тилидаги каби, анд. шевасида ҳам иккиланган товушлар ва товушларнинг иккиланиши: а) туб ўзбек сўзларида ва б) бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзларда учрайди.

Туб ўзбекча сўзлардаги иккиланган ундошлар: а) ўзак сўзларда; б) ясама сўзларда; в) фонетик ўзгариш рўй бериши натижасида бир ундош иккинчи ундошга ўхшаб қолиши натижасида пайдо бўлган гемонатлардан иборат.

50-§. Туб ўзбекча сўзлардаги иккиланган ундошлар:
а) ўзакларда:

	туб. ўзб.	форс.-тож.	араб	рус тили ва у орқали кирган сўз
бб	дәббә, ҳәббә, эббо	—	ләббәй тәкәббәр	
вв	шәвва, ҳәвва, тәвва	нәввәс	әввәл	
дд			сәдда мәдда	
жж	гәжжәк, ғәж- жәк, гәжжә		хужжәт	
зз	шәззә чәззә		ләззәт, бәззәз, өззәт	
йй	мәййә, ҳәййә! бәййә		тәййәр, әййәр, сәййәрә, нәй- йәт	
кк	пәккә, дүккәк чеккә, сәккәз, өккә, ҳәккә	йәккә	тәшәккүр тәвәккәл	
лл	әллә, мәллә пәллә	бәллә, сәллә, кәллә,	сәллә, тәллә, әлләт, мәәл- ләм мә : ләм	
мм	мәммә	ҳәммә	зәммә, үммәт әммә, әммә : , әмма, ҳәммәт	сомма (< сума)
нн		шәннә (< шири- ни)	мәннәт, Сун- нәт	тонна
пп	кәппә, тәппә	кәппән		
рр	әрр—әррә пәрр—пәррә тәрр—тәр- рақъ,			

жэрр—жэр-
рэкъ,
чурр—чуррак,
тэrr—тэrrә,
ғурр—ғуррак,
тЬ33—тЬ33
еттә,
бЬ33—бЬ33ьл-
ладь

сс	сассьқ	хессә	кессә, кэссър
тт	кэттә, сэттә, пэттә	хэттә : (<бад- тар)	эттәр
чч	пэччә		
шш	ешшәк	хьшшәк (<шиш+ +ак)	машшақ ушшәқ, қашшақ
ққ	чаққан чоққь йоққәрә йу- қәрә	бөққәл	

б) ясама сүзларда сүз охирида ва қўшимча бошида ўхшаш ундошлар дуч келиши билан: *көлләш, йөлләш, мөлжәлләш, пуллаш, қоллаш, хөлләш, көммә, тәмма, хәккә, оққа, тьккә, қуллуқ, қулльқ, тәппә, чьккә*. Ъллә аффиксида эса икки л бир келади: *лэпльләш, чьйьлләш, врьлләш, оҳхо!, хөххә!*

в) ўзак ва негиз орасида товуш ортиши билан: *аччьқ, ьссьқ, дүппьлләш, чьккьлләш, зьппьлләш, гүппүлләтәп, кессәк* (<кесак), *түппәк, тәппәнчә* (<туфангча), *сассьқ, ьккэв*.

г) ассимиляция натижасида: *кьннә* (<кирна), *пьннә* (<фитна), *бужжәт* (<бюджет), *аччот* (<отчет), *пешжәнг* (<пешжәнг), *бәттәр* (<бадтар), *еттә* (<эрта), *еттәмән* (<эрта билан), *бьрмәттә* (<бир марта), *төттә* (<түртта), *саннақ* (<сарнах), *мәккәм* (<маҳкам), *қуллуқ* (<қутлуғ), *әнжәлләк* (<андижонлик), *бьннәсә* (<бир нарса), *пэшша* || *пэшшә* : (<подшоҳ), *үддә* (<уҳда), *ьннәй* (<индай <ундан), *эппой* (<олиб қўй), *бьргәлләр* (<борганлар), *бьллә, туссөз* (<тузсиз).

д) товуш қисқариши натижасида: *шеттә* (<шу ерда), *беттә* (<бу ерда), *қатта* (<қаерда).

е) юкламанинг бошидаги ва сүзнинг охиридаги ўхшаш

ундошлар: *сом-мь* (*мь* — сўроқ юкламаси), *тэмь* (*мь* — сўроқ).

ё) рус тилидан ва у орқали кирган сўзлардаги иккиланган ундошлар.

Сўз ичида (баъзи сўзларда) иккилантириб айтилади: *кэс-сэ*, *кэссэр*; баъзиларида иккиланмайди: *кэмь : сьйэ* (<комиссия), *кэмьсьйоннэй мэғэзън* (<комиссион), *кэмьсар* (<комиссар), *кэмьсаръ : ййэт* (<комиссариат), *мъльён* (<миллион), *мъльёрт* (<миллиард).

Сўз охирида иккиланмайди: *метэл* (<металл), *гърэм* (<грамм), *пърасес* (<процесс), *пъръс, пъръс мъшънэ* (<пресс), *келэвэт* (<киловатт) каби.

Ундошларнинг ўрин алмаштириши (метатеза)

51-§ Ундошларнинг ўрин алмаштириши ҳодисаси бу шевада сийрак учрайди. Чунончи *турпақ* (ад. орф. *тупроқ*, Навоийда *تفراغ*), *эйнэлэй* (ад. орф. *айланай*), *хормайъш* (ад. орф. *хўмрайъш*), *эвэрэ* (ад. орф. <арава <ароба *عرابة*), *дэйрэ* (қисман *дэрьэ*) (ад. орф. *дарё*), *мэйрэм* (ад. орф. *марйам*). Шеванинг ўқимишли, айниқса эски вақтда ўқиган кишилари *дарё*, *Марям* сўзларини тўғри талаффуз этишга интиладилар. Фольклорда (қўшиқларда) ҳам кўпинча *дарё* даги *р* нинг ўрни ўзгартирилмаслиги сезилади: *Дэрьэ : тъшқън, сувлар толқун, өтэлмэймэн. Дэрьэ : лэрнь ул йу : зъгэ ектъм пэлэк. Болар-болмас йэрлар учун болдум ҳэлэк* каби.

Яна. тошк. *енсэ* (ад. орф. *энса*), анд. *еснэ*, *еснэмдъ қатърма*. Тошк. *қьрғьй*, анд. *қьйғьр*, тошк. *қьрғьйэк*, анд. *қьйғьрэк*. Арабча сифат ясовчи *ий* аффикси ('ёйи нисбий') даги *й* ундоши очиқ бўғинда *ъ* дан олдин айтилади: *сэвдэъ* (<савдой), *пъдэъ* (<фидой), *энэъ*; *Нэвэъ*, *Этэъ* каби.

„Девону луғотит-турк“ да ҳам *йэмғьр* (аммо ҳозирги ўзбек тилининг бир қанча шеваларида *йэмьр*) талаффуз этиладиган сўз бу шевада ҳам *йэмғьр* дейилади.

Товуш тушиш ёки қисқариш ҳодисаси

52-§. Шеванинг муҳим фонетик хусусиятларидан яна бири нутқ жараёнида сўз ва сўз формаларининг айрим товушларини, ҳаттоки, айрим бўғин ё бўғинларини тушириб та-

лаффуз этишдан иборат. Бу ҳодиса ҳамма шеваларда, ҳамма туркий тилларда ҳам бор ва тил тараққиёти тарихида узоқ даврлардан бери давом этиб келмоқда. Сарой тип ва желовчи шеваларда сўз бошида *й* || *ж* келадиган *йълэн, йузум, йълэк*, қипч.-қорақалп. *жълэк* сўзлари шаҳар шеваларида, жумладан андижон шеvasида ҳам *й* || *ж* сиз *ълэн, үзум, ъпә*: || *ьпей* тарзида айтилади. Ад. орф. ва анд. кўприк — *көпрэк, сувсамэк* сўзлари желовчи диалектда *көпүр, сувсамэк*, анд. *сэл* (<сол), ёқут. *эл*; анд. *ҳөкүз, қозоқ. — өгүз*, туркман. *окъз*, чуваш. *чәгәз*. тунгус. *хүкүз || үкүз*; анд. *ҳөкүмәт* (ад. орф. *хукумат*), қозоқ, қорақалп. *өкүмәт*, анд. *бол, болдъ*, озарб. *ол, олдъ* ва бошқалар.

Андижон шеvasида бу ҳодисанинг конкрет кўринишлари яна қуйидагилардан иборат:

1. Содда сўзнинг турли ўринларида тушуви мумкин. Чунончи:

а) сўз бошида:

адабий-орфогр.	андижон	сарой	қипч.-қорақалп.
<i>ҳашар</i>	<i>әшәр</i>	<i>ҳәшәр</i>	<i>ҳәшәр</i>
<i>ҳафсала</i>	<i>әпсәлә</i>	<i>ҳәпсәлә</i>	<i>ҳәпсәлә</i>
<i>суз</i>	<i>үс сүз</i>	<i>сүз</i>	<i>сүз</i>
<i>сузмоқ</i>	<i>үсмәқ, менъ сьгьр үсвәлдъ сүзвәлдъ</i>	<i>сүзмәқ</i>	<i>сүзмәқ</i>
<i>Юсиф</i>	<i>үсүн, үсүбәжән</i>	<i>йүсүн</i>	<i>йүсүн</i>
<i>ҳуштак</i>	<i>үштәк ҳуш- тәк</i>	<i>шүттәк</i>	<i>шүттәк</i>
<i>йил</i>	<i>ъл (съзь ълъ- йъз әтмъ?) әлдәм</i>	<i>йъл</i>	<i>жъл</i>
<i>ҳид</i>	<i>әд¹³⁵</i>	<i>йълдәм</i>	<i>жълдәм</i>
<i>ҳидлаш</i>	<i>әдгәш < әдгәдъ</i>	<i>әскәш</i>	<i>әскәш</i>
<i>илик</i>	<i>әльг</i>	<i>йълък</i>	<i>жълък</i>
<i>илиқ</i>	<i>әльғ әмьғ, әмьқ сув</i>	<i>йълъқ йъл- мьльқ</i>	<i>жълъқ</i>
<i>ингичка</i>	<i>әнггъчкә</i>	<i>йъңңъчкә</i>	<i>жъңңъчкә</i>
<i>йироқ</i>	<i>әрақ</i>	<i>йърәқ</i>	<i>жърақ</i>

Яна: тошк. *ғъра-шърә* — анд. *эрә-шърә*, баъзи шеваларда *хъра-шъшрә*. Бу сўзнинг иккинчи компоненти ундош билан

¹³⁵ Ҳиднинг әд айтилиши анд. шаҳар шеvasининг бошқа (сарой ва қипч.-қорақалп.) шевалардан фарқланувчи белгиларидандир.

бошланиши ҳам *эрэ* нинг бошидаги ундош тушганидан да-
лолат беради.

Бошидаги ундоши туширилган ва туширилмаган айрим сўзлар адабий тилдагига мос келади: *илон*, *ҳўл*, *ҳовуч*, *игна*, *ҳўкиз* кабилап. Айрим ҳодисалар ҳақиқатан тушиш ҳодисасими ёки ортиш ҳодисасими (чунончи, анд. ва ад. тилдаги *эп*, сарой *йэп*, қипч.-қорақалп. *жэп*, анд. ва ад. тил. *эпэк*, сарой *йэпэк* каби) экани махсус текширишни талаб этади. Таҳлил этилаётган сўзларнинг бир қанчаси XIV—XVI аср адабий тилида ҳам учрайди. Чунончи, 'сърға' нинг 'сь-рға' варианты:

*Олтун исирғоки, қулоқ оғритур,
Зарҳал ўтукдурки, оёқ оғритур* (Навоий).

Блэн нинг *йилэн* варианты:

*Кўрки, фусунгар чу узотти фусун,
Олди йилон мўҳрасин айлаб забун.*
(Навоий).

¹³⁶ *فسونکر افسون بيله ييلاننى توشوكدىن چىقارور*
илтироқ ва *йилтироқ*нинг *илтироқ* варианты: *ايلتير اغوجى*
امل ريشتهسين ¹³⁸ *игна*, *يافر اغنى ايباك قيلور* ¹³⁷ *ипак*
سوونى ييلدام بارور يىدين ¹³⁹ *йилдам*, *طمع ايكناسيكا جيكيپ*
موز باغلامابلور

Сўз бошида ундош тушиши ҳодисаси ҳам Навоий тилида тез-тез учрайди:

ҳовуч || *овуч*:

*Эйки, вужудинг уйи хошок эрур,
Зор танинг худ бир овуч хок эрур.*
(„Ҳайратул-аброр“).

*Фард киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овучдин ким эшитмиш садо*
(„Ҳайратул-аброр“).

йил || *ил*:

*Бўлди бу йўл қатъида ўн тўрт ил,
Мадҳига хор хору гияҳ чекти тил.*
(„Ҳайратул-аброр“).

¹³⁶ Навоий, *محبوب القلوب*, Л., 1948, 125-бет;

¹³⁷ Ўша асар, 145-бет.

¹³⁸ Ўша асар, 139-бет.

¹³⁹ Ўша асар, 51-бет.

хурмоқ || урмәк:

Усру машхурдур бу сўзда бале,
Ит үрәр, корвон ўтар гарчи масали.
(„Сабъаи сайёр“).

Яна улақ сўзи Навоийда ўғлоқ *اوغلاق* шаклида учрайди. Кўринадики, тил тараққиёти тарихининг турли даврида сўзлар гоҳ бир шаклга, гоҳ бошқа шаклга кириши мумкин экан. Бунга яна қулоқ сўзининг қўлғақ шаклида учраши ҳам яхши мисолдир (чунончи ёқут тилида¹⁴⁰);

б) сўз ичида товуш тушуви: *отур* (<ўлтир), *отурьп-тъ* || *отуруптъ* (<ўлтирибди), *баләт* (<баланд), *пәм* (<фаҳм), *пә:мънг* (<фаҳминг), *гүгүт* (<гугурт, тошк. *гэвут*).

Йуқа (<юпқа), *йупқа* шакли ҳам ишлатилади. Баъзан ҳар иккисини маънан фарқлайдилар: *йуқа*—сифат (рус. „тонкий“ маъносида), *йупқа*—от (таом).

Бошқа тиллардан, чунончи араб ва форс-тож. тилларидан ўзлашган сўзларда ҳам бу ҳодиса рўй беради: *Кәмә:лъдън* (<Камолиддин), *Шарә:бъдън*, *Ўамә:лъдън*, *кәмә:съйә||кәмә-съйә*, *кәмъсар* (<комиссия, комиссар), *тәрәдъ* (<тараддуд). Бу шевада *тәрәдъ* ва *тәрәддуд* маънан фарқланади: *тәрәдъ*—бир томонга боришга ё бировни кутишга, ёки бирор ишни бажаришга ҳозирлик кўриш: *тәрәдъм бъттъ* каби; *тәрәддуд*—иккиланиб қолиш, иккиланиш маъносида; *баләт* (<баланд);

в) бир бўғинли сўзлар охирида: *төр* (<тўрт), *төттә* (<тўртта), *төрънжъ*, *қас* (<қасд), аммо *мендә нъмә қас-тънг вэр* деб ҳам гапирадилар, *пәс* (<паст), *дос* (<дўст), *дослашьп*, *рәс* (<рост), *рәсьнь әйтсәм*, *рәсакән* (<рост экан), *ке* (<кел), *кемәдъ* (<келмади), *кесәйъс-чъ* (<келсангиз-чи), *бек* (<берк), *бекътъш* (<беркитиш), *бекък* (<берк), *бекъммачәк* (<беркинмачоқ), *бәк* (<барк. *Барк* деб ҳам айтилади), *пәт* (<*пәрт||пәр*), *тэвугдъ пәтъ*. Бу шевада *пәт* ва *пәр* маънан фарқли ишлатилади. Биринчиси қушларнинг дум ва қанотидаги узун ва йўғон пати; *пәр* эса майин (кўпинча ёстиққа солинадиган) пари: *пәр йәстък* каби. Яна: *чәм* (<чарм). Бу шакл кўпинча косиблар (пойабзалдўзлар) нутқида ишлатилади. *Нақ* (<нақд), *гәш* (<гүшт). *мәс* (<маст), *вәж* (<важҳ *وجّه*), *кулә:* (<кулоҳ), *кәс* (<кўст), *кәмъ-кәс* (<тошк. *кәмъ-кәс*). Аммо бундай ҳолат ҳамма вақт ҳам юзага кела бермайди. Чунончи, охириги

¹⁴⁰ „Бобирнома“.

товушдан олдин *p*, *c* ундошлари келса, охирги ундош сақланади: *мэрт* (<мард), *мэртлэк көрсэтэш*, *мэрдэ мэйдэн* каби. *Мэрт* (ой оти. Ад. орф. *март*). *Сэккэзэньжэ мэртта* каби. *Шэрт*: 1) тақлидий сүз: *шэрт*||*шэрт эткэзэб йэрттэ*—газлама ҳақида; 2) рус. 'условие' маъносида: *сенэ келэшэньг шэрт*). *Кэрт*, *үст-үстэга*, *үстэдэ*; *эст*—*эстэдэ*. *эстэнь* каби. Яна *халқ*, *барқ* ва ш. к.

P, *x* ундошларидан фақат *қъхта* (<қирқта) сүзидагина *p* тушади.

Қуйидаги ҳолларда сүз охирида *p* ни тушириб гапирадилар: *бер-бемейсэ:мэ* (<бермайсанми), *бе:меймэн* (<бермайман), *қорқ*—*қохмайсэ:мэ* (<қўрқмайсанми), *қохтэм* (<қўрқдим); *вэ:мэ* (<борми), *пулэньг вэ:мэ*¹⁴¹ [қаранг: 17-§, ё); ж); з) ва 18-§].

г) рус тилидан ва у орқали ўтган баъзи сүз-терминлар охирида унлисиз қатор келадиган ундошлардан бири қисқартирилади: *гэрэм* (<грамм), *кэлэс* (<класс), *метэл* (<металл). Яна *гэрэманэн* (<граммофон) каби [қаранг: 43-§. 2); б)]. Бу сўзларнинг биринчи товушидан кейинги *э* ғоят қисқа эшитилади. Яна: *эчэскэ* (<очистка), *чэ:скэ* (<чистка), *кэстүмэмдэ чэ:скэгэ бердэм*, *гэзэт*, *эблэс*||*облас* (<область), *сентэр* (<центнер), *эртэс* (<артист), *пэйз* (<поезд).

2) ўзак ва негизга аффикс қўшилганда:

а) охири очиқ бўғинли содда сонларга *эв* аффикси қўшилса, ўзакнинг охиридаги унли туширилади: *элтэ*—*элтэв*, *йеттэ*—*йеттэв* каби. *Бэла* сүзига *-лар* аффикси қўшилса, ўзакнинг охиридаги *а* туширилади: *бэллар*, *бэлларгэ*, *бэллармэз* каби. Аммо бундай айтиш албатта шарт эмас, *бэларлар* деб ҳам айтилаверади. Шунингдек *эла*, *тэла* (<дала) сўзларида ҳам *а* қисқармайди.

б) охири ёпиқ келган ўзакка унли билан бошланган аффикс (эгалик турловчиси) қўшилса, ўзакдаги *у—ү*, *ь—э* унлиси тушиб қолади: *оғул*—*оғльм*, *оғльмэз*, *оғлэньг*, *оғль*; *көнгүл*, *көнглэ* (||*көйнэ*), *көнглэм* (||*көйнэм*, *көйнэньг*, *көйнэ*) *қэрэнь*—*қэрнэм*, *қэрнэньг*, *қэрнэ*; *шэхэр*—*шэхрэм*, *шэхрэньг*, *шэхрэ*; *Әнжән шэхрэ*; *Тэшкәннэ* (||*Тэшкән*) *шэхрэ*, *шэхрэм*, *шэхрэйэз*; *бурун*—*буннум*||*буннэм*, *буннэньг*, *буннэ* [Қаранг: 62-§. 2); 4)].

Аммо бу ҳодиса ҳамма вақт ҳам юз беравермайди. Чунончи, *көмүр*||*көмэр* сүзи эгалик билан турланса, ўзакдаги *э—ү* сақланади: *көмүрэм*, *көмүрэньг*, *көмүрэ* каби. *Сэйл*

¹⁴¹ Бундай ҳолат уйгур тилида ҳам учрайди.

сўзида ҳам шундай: *сэйълэм, сэйълэнг, сэйълэ* каби. Бу ҳолатлар ҳам анд. шевасининг адабий тилга жуда яқинлигини кўрсатади.

Яна: охири титрак *р* ундоши билан тугаган икки бўғинли баъзи феъл негизларига (*жийир, қайир* каби) -*лэ//ъл* ясовчисини қўшиб, ўтимли феъл ясаганда негиздаги айрим товушлар туширилади: *жэйръл, қайръл* каби. *өгүр* феълида бу ҳолат юз бермайди: *өгүрълэнг, өгүрълдэ* каби. Баъзи ҳолатларда бу ҳодисага риоя этиш ва риоя этмаслик сўз маъносини дифференциациялашга ёрдам беради. Чунончи: *қайрълмэқ* (ўзидан-ўзи), *қайърълмэқ* (бошқалар томонидан): *тепкэнэ қайърълсэ, чақмақ бэрэб, гелзэнэ пьстэнгэ тегэдэ* каби.

Булар ад. тил орфографиясида диққат этишга сазовор ҳолатлардир.

в) охири *л* билан тамомланган феъл ўзакларига ўтган замон сифатдоши ясовчи -*гэн* ва шарт феъли ясовчи -*сэ* аффикси қўшилса, ўзакдаги *л* тушиб қолади: *қэл—қэган, қэмагэн, кел—кэгэн, кемэгэн, кегэммэз, қьл—қьган//қьгэн, эл—эгэн, эгэммэз* (аммо *қэлъшкэн, келъшкэн, бълъшкэн*), *бол—боса* (<бўлса), *боса-бомаса* (<бўлса-бўлмаса), *кел—кесэ* (<келса), *кесэ-кемэсэ* (<келса-келмаса); *қьл—қьсьн* (<қилсин), *қьмадь* (<қилмади). Аммо буюриш, ундаш учун айтилганда *ке, тезэ -тезэ ке, кесэнг-чэ* дейишаверади. Яна *қьл—қьсэнг-чэ, қьгьн* (<қилгин)//*қьгьн* каби. Фольклорда қисқармай сақланиши мумкин: *келсэлэр келэқэлсьн, келмэсэлэр садэ:ғамга* (Ашула). Яна: *тэшэ//тэшлэ, тэшэгэн* (<ташлаган); *отур* (ўлтур); *зэнжэр—зэнжэла*.

г) туркий тилларда *ухламоқ* феъли турлича талаффуз этилади: ўзб. *ухламоқ*, татар. *йухламоқ* (*юхлийсим//жуқлийсим кила*—‘ухлагим келади’). Яна: „юқум кила“. Навоийда *اويوخلماق* ‘уйухламоқ’. Демак ‘ухламоқ’нинг II бўғини бошида яна бир товуш бўлган (*уй+у+х+ла+моқ*). ва тилнинг ривожига жараёнида тушиб қолган.

3) сўзларнинг қўшилиши ва бирикиши натижасида товушлар қисқаруви. Бундай қисқариш шевада жуда кўп ва рангбаранг бўлиб, намуналари қуйидагилардир:

а) I—II шахс кишилик олмошлари ва *ҳэм* боғловчиси қўшилса, *ҳэм* нинг бошидаги *ҳ* тушиб қолади: *бъзэм* (<биз ҳам), *съзэм* (<сиз ҳам), III шахсда *ҳ//й* лашади: *уйам* (<у ҳам), кўплик формаси: *бъзлэрэм* (тошк. *бъзэйэм*), *сълэрэм* (<сизлар ҳам), *улэрэм* (<улар ҳам, тошк. *улэйэм*) каби.

б) икки отнинг қўшилиши билан ясалган қўшма сўзда ва биринчи компоненти ‘алла’ дан иборат бўлган гумон

олмошларида урғу кейинга кўчса, I компонентнинг айрим товуши тушиб қолади: *мәккә* — *мәкәжүвәрә*, *әллә* — *алақанчә*; *дәстәхән* (<дастурхон) ва бошқалар.

Составли сонлардан: *онакъ*, *онакътә* (<ўн икки), *ъккәм* (*оттуз*) (<икки кам оттуз).

в) биринчи қисми -б, -ъб ёрдами билан тузилган равишдош, иккинчи қисми кўмакчи феъл (феъл ўзаги ва феълнинг тусланган шакллари) дан иборат бўлган қўшма фелларда: 1) равишдош кўрсаткичининг *ъ* си туширилиб, *б//в* лаштирилади: *келвәлдъм* (<келиб олдим), *қьлвәлдъм*, *сәлвәлдъм*, *әлвәлдъм*. Бунда феъл ўзагидаги *л* туширилиши ҳам мумкин: *кевәлдъм*, *қьвәлдъм*, *әвәлдъм* каби. Яна: *қьльберънг* || *қьберънг*, *ольберънг* — *эберънг*; *эбәрдъм* || *эльбәрдъм* (<олиб бордим), *көрвәлдъм*, *көрүберънг* (<кўриб беринг), *қьльболдъ* || *қьболдъ*, *йәтвәлдъ* (<ётиб олди), *ъчвәлдъ* (<ичиб олди), *кесвәрдъ* (<кесиб юборди), *бопқәлдъ* (<бўлиб қолди);

г) бундай бирикмаларнинг I қисми от, II қисми *б* билан бошланган феъл формаси бўлса, *б* тушиб қолади: *қатьғердъ* (<қатиқ берди), *қатьғолдъ* (<қатиқ бўлди), *арағердъ* (<арақ берди), *йамағолдъ* (<ямоқ бўлди), *йамағоладъ* (<ямоқ бўлади), *пулғердъ* (<пул берди), *пулолдъ-куллолдъ* (<пул бўлди-кул бўлди), *сърермә* (<сър берма) каби. Аммо бу бирикмалар ўзгартирилмай (тўлиқ) ҳам айтила беради.

Равишдош -а билан ясалган бўлса, II (ёрдамчи) феъл—*бердъ* нинг *бе* қисми қисқаради ва бунинг ҳисобига равишдош кўрсаткичидаги -ә чўзиқ *ә*: га айланади: *кетәрдъ* (<кета берди), *бәрәрдъ* (бора берди) каби [Қаранг: 8-§; б); 16-§, 3)].

Равишдош -б, -ъб билан ясалган бўлиб, II (ёрдамчи) феъл *едъм*, *едънг*, *едъ* лардан иборат бўлса, *б* ва ёрдамчи феълнинг *е* си қисқаради, *ъ//у* чўзилади: *оқу:дъм*, *бору:дъм* каби (бунда чўзиқ улидан сўнг бўшгина *в* бордек тасаввур пайдо бўлади (қаранг: 14-§.).

д) товуш қисқариши ҳодисаси олмошларда ҳам рўй беради (қаранг: 81-§; 82-§; 83-§.). Чунончи, қўшма олмошларда: I қисми эгалик олмошининг жўналиш келишиги билан турлангани, II қисми *б* билан бошланган феъл бирикмаларида: *меңгер* (<менга бер), *меңгеръң* (<менга беринг).

Яна: *ънейкегън* || *ъндей кегън* (<ундан кейин), *қа:: кеттъ* || *қақа кеттъ* (<қаёққа кетди), *қа^а данг келдъ* (<қаёқдан келди), *әншу* || *әшу* || *әшъ* (<ана шу).

Баъзан иккидан ортиқ сўз бирикмасида синтатик шароитда ҳам шундай ҳодиса бўлади: *манақа келънг* (<мана бу ёққа келинг), *әншеттә//әшеттә//әшәттә* (ана шу ерда), *ашақа* (<ана шу ёққа). *әшуна: қълтъ* (<ана шунақа қилибди); *қъчъғопқъптъ* (<қочиқ бўлиб қолибди), *кеппәптъ* (<келиб қолибди), *бе: ке:* (<бери кел!), *бе: кесенг-чъ* (<бери келсанг-чи), *ъкәләләргъям* (<иккаллари ҳам), *эбомасакән* (<олиб бўлмас экан) каби.

4) араб тилидан кирган, аслида 'айн' товуши бўлган сўзларда унлидан олдин бу 'айн' айтилмайди: *дуэ* (ар. دعا), *муәлләм* (ар. معلم), *сәәт* (ар. ساعت) каби. Ҳолбуки, татар тилида *сәғат*, тошк. шевасида *сәғәт*, сарой. *сәҳәт*, қозоқ. тилида *дуғә* (ар. دعا), *муғаллим* (معلم) дир.

Товуш ортиш ҳодисаси

53-§. Анд. шевасидаги сўзларда товуш ортиши ҳодисаси кенг тарқалган эмас. Бу ҳодиса қуйидаги ҳолатларда рўй беради:

1) 42-§ да кўрилганидек, рус тилидан ва у орқали кирган, бошида икки ва уч ундош, унлисиз қатор келган сўзларнинг бошида ёки биринчи ундошдан сўнг бир унли орттирилади: *ъстәнсә* (<станция), *ъсчот* (<счет), *пълән* (<план) каби [қаранг: 42-§. а); б)].

Ёки шу тип сўзларнинг охирида қатор келган ундошлар орасида унли орттирилади: *сентър* (<центнер).

2) рус тили ва у орқали ўтган, охирида икки-уч ундош унлисиз қатор келган сўзларнинг охирига э орттирилади: *этпускә* (<отпуск), *пъропускә* (<пропуск). Яна: *үчәстәкә//үчәстәкә* (<участок), *къйоскә* (<киоск). Сўз ичида унли билан бошланган бўғинда унлидан олдин й орттирилади: *тъйәтър* (<театр), *съйәнс* (<сеанс) каби.

3) Сўз ичида ундош товуш ортиши: *нәтәнжә* (<натижа), *еишәк* (<эшак), *ҳәлъттән* (<ҳалидан), *ҳәлъттәм беръ* (<ҳалидан бери), *оннуч* (<ўн уч), *ҳәштәк-пәштәк* (<аштак-паштак), *бәшқаттан* (<бошқадан) каби.

Бирор фикрни таъкидлаш ва кучайтириш учун кучли босим билан айтилган бўғиндаги ундошдан бири такрорланиши билан ҳам товуш ортади: *дарағнь тәппәсәдә* (<тепасида), *терейнъ үччъгә чъхть* (<учига), *зәрғаттан* (<зўрғадан) *әжавәб элдъм* каби.

Яна ад. орф. *юқори* сўзи икки хил учрайди: *йоққәръ* ва

йоқор:рь. Бу шакл Навоийда ҳам учрайди¹⁴² *عذرلارين قول يوققار يوققار* (‘Узрларин қўл, юққориоқ’).¹⁴²

Бунда шу ҳолат диққатга сазоворки, анд. шевасида *эчъмэ, терът, қайнатма* сўзлари тошкент шевасида *эчъмэ, терт, қайнама* тарзида талаффуз этилади.

Урғу

54-§. Ўзбек диалектларида урғу хилма-хил хусусиятларга эга¹⁴³. Шеваларда сўз урғусининг ҳолатлари ҳали тугал ўрганилиб етган эмас. Шеваларда сўз урғусини ўрганиб, унинг характер ва ўрнини тўғри аниқлаш махсус экспериментал текширишни талаб этади. Чунки ҳозир шевалардаги сўз урғуси эшитиш йўли билан аниқланмоқдаки, бу шева вакиллари нутқидаги интонация ва урғу (бош, кучли ва бўш урғу) сўзнинг қайси бўғинида экани ҳақида тингловчи, тадқиқотчида турлича таассурот пайдо бўлмоқда. Натижада нормал гапирганда кўп бўғинли сўзлардаги урғуни бир автор бир ўринда (*гәпәр* каби), бошқа автор бошқа ўринда (*гәпәр* каби) деб билиши мумкин. Бизнинг тинглаш йўли билан ўтказган кузатишларимиз андижон шевасида урғунинг характер ва ҳолати қуйидагича эканини кўрсатади:

1. Проф. В. В. Решетов тўғри кўрсатганидек, кўп бўғинли сўзнинг ҳар қайси бўғини нутқ оқимида артикуляция сиқлати (напряжение) даражасига мувофиқ ҳар қайси бўғин ё кучли ва ё кучсиз урғу билан талаффуз этилади. Баъзи бўғинларда (айниқса бошқа тиллардан ўзлаштирилган ва аслида зўр босим билан айтилувчи унлилари бор сўзларда)

урғу нормал ҳолатдагидан кўра кучли бўлади: *хәнэн, әмәнәт, дән, ревзэйә* каби (биз шевадаги урғуни таҳлил этганда бўш—II—III даражали урғуга белги қўймадик).

2. Нормал (ифодали ва ҳис-ҳаяжонсиз) гапирганда икки бўғинли туб ўзбекча сўзларда урғу сўнгги бўғинга тушади: *аньқ, сьлльқ, бьқьн, йьлқь, ьрәқ, тә, енә, бүвү, бәлә, оғул, кечә* каби.

¹⁴² Н а в о и й محبوب القلوب (мазкур китоб), 160-бет;

¹⁴³ Ўзбек тилида урғу масалалари А. Ғ. Ғуломовнинг „Ўзбек тилида урғу“ номли (Тошкент, 1948) ва проф. В. В. Решетовнинг „Узбекский язык“ (Тошкент, 1959) номли асарларида анча кенг ёритилган.

3. Уч ва ундан ортиқ бўғинли ўзакларда ҳам урғу охириги бўғинга тушади: *кәләкә, чәкәнә, көпәләк* каби.

4. Туб ўзб. сўзларга ясовчи, турловчи ва тусловчи аффикслар қўшилса, нормал гапирилганда урғу сўнгги аффиксга кўчади. Чунончи:

сув— *сувчъ, сувчъгә, сувчъләргә, сувчъләргәмъзгә;*

бултүр— *бултүргә, бултүргәләр, бултүргәләрдән;*

кәләкә— *кәләкәләш, кәләкәләнъш;*

тур— *тургән, турдәм, тураман, турмахчъмән.*

Демак, ўзб. ясама сўзларда ҳам, урғу кўп ҳолатларда сўнгги бўғинга кўчади: *йетәрләк, йетьнғқьрамәк* каби (бу тўғрида кейинроқ яна тўхталамиз. Аффикслардаги урғу ҳақида қаранг: 57-§.).

5. Компонентлари бир-бирига қўшилиб, тамоман бир сўздек бўлиб кетган қўшма сўзлар ҳам бир бош урғу билан айтилади ва бу урғу асосан, II компонентнинг сўнгги бўғинига тушади: *этқуләк, бақатән, сувәлән, ечкәмәр, қъзьл-ъштән, эхсақәл, кәнәкүнжүт* каби (қўшма сўзларнинг бошқа хилларида ва составли сонларда урғунинг ҳолати бошқачароқ бўлиши ҳам мумкин).

Агар бирор сўз ифодали (экспрессив) ва ҳис-ҳаяжон (эмоция) билан ёки бошқа маънода айтилса, урғу исталган бўғинга кўча олади: *әкәң, екән, ҳәмәмъз, ҳәммәмъз* каби.

6. Ўзбек тилига бошқа тиллардан кирган сўзларнинг бу шевада ўзлашганларида урғу қуйидагича: 1) форс-тож. ва арабча сўзларда икки хил: а) бир хил сўзларда урғу сўнгги бўғинда: *кәтәп, кәбәр, хъзәр, ьтәп, әҳәк, әмәл, кәмәл, дәптәр, жәмъ:* (جميع), *зәмән, кәрәм, ғзәм, Йақъп* (يعقوب), *Райъм||Рәҳъм* (رحيم), *ҳәкәм, әввәл, әвләд, әдәп, бәйән,*

бәрбәт (<барбод), *дасйәр* (<дастёр). Юқоридаги урғули бўғинлардаги унлилар чўзиқ эмас, нормал эшитилади; б) баъзи сўзларда (мадли чўзиқ э: ли сўзларда) урғу II ёки сўнгги бўғинга тушади: *э:льм, ҳэ:сәл, зэ:льм, қэ:сәм, пэ:зәл* (<فاضل), *зэ:мән, Нэ:дър*, каби. *Ғә:льбә:* деганда урғу I ва II бўғинга тушади. Форс-тож. *кӯрә* сўзида урғу I бўғинда

(кўра), анд. шевасида II бўғинда *көрә*. Яна форс.-тож. *كرد* сўзида I бўғиндаги *о*: чўзиқ, II бўғиндаги *о* урғули:

до:нó//до:нó. Шевада *о:льм* (*عالم*) билан ўзб. *о́льм* ('олмоқ, феълидан — 'олинадиган, бировдан тегадиган нарса, ҳақ') маънан фарқли ишлатилади [Қаранг: 9-§; 8)].

Қуйидаги сўзларда урғу II бўғинга тушади: *эм:рәт*, *эм:нәт*, *нәс:бә*, *Ҳәм:дә*, *нәт:жә*. Баъзи сўзларда I бўғиндаги унли чўзиқ бўлиб, урғу III бўғинга тушади: *зо:ҳ:дә*, *Со:б:ра*, баъзиларида I бўғиндаги унли нормал бўлмай, урғу III бўғинга тушади: *дәсмәйә*, *бәчкәнә*, *Пәт:ҳ:дд:ён* (<Фатҳиддин), *Нәжм:д:ён*, *дәрвәзә* каби.

Бу сўзлар ўзбек тилида *-ов*, *-ев*, *-ова*, *-ева* қўшилиб, фамилияга айлантирилса, урғу аффиксдан олдинги бўғинга кўчади: *Ол:м:п*, *Со:б:руп*, *Ъбр:ҳ:м:п*, *Бәдр:дд:м:п* каби.

7. Араб, форс.-тож. тилларидан олинган ёрдамчи сўзларда урғу гапда фикрнинг қандай ифодаланишига (ортиқ таъкидлаш, лоқайдлик, шубҳа ва ҳоказолар билан баён этилишига) кўра сўзнинг гоҳ у бўғинига, гоҳ бу бўғинига туширилади: *әммә*, *әммә*, *ҳәммә*, *ҳәммә*, *әлбәттә*, *әлбәттә*, *әлбәттә*, *чўңк:в*: каби.

8. Рус тили ва у орқали кирган икки бўғинли сўзларда урғу асосан II бўғинга туширилади: *мәндәт* (<мандат), *зәй:м* (<заём), *ваг:н* (<вагон), *беләт* (<билет), *бәләт//бәләт*, *бүкәт*, *Со:п:йә* (шаҳар номи, рус. Соф́ия). Бу сўзларнинг урғуси аслида I бўғинда бўлса ҳам, урғу II бўғинга туширилади: *әгәт* (<агент), *әдр:с* (<адрес), *әтләс* (<атлас), *Бай:р:н* (<Байрон), *вәт:р* (<ватер), *бәңкә* (<банка), *бөркә* (<бўлка), *вәннә* (<ванна), *вех:с:л* (<вексель), *гәйкә* (<гайка), *гелзә* (<гильза), *дух:тур* (<доктор), *пәпкә* (<папка). Аммо баъзи сўзларда урғу бош бўғинда эшитилади: *дәж:на* (<дюжина), *о́п:ра* (опера), *не́к:л* (<никль).

Баъзан II бўғиндаги урғу I бўғинга кўчирилади: *мóзь* (<музей), *мóзьгá бóрамъз*, *мóзьнь кóрдък* каби. *Баланс* сўзининг охиридаги *нс* орасида қисқа ʼ унлисини орттириб, бўғин сони оширилади ва урғу ҳам сўнги III бўғинга кўчади: *бáлáньс* каби. Бундай қилиш форс.-тож. ва араб. сўзларда ҳам учрайди: *áвур* (<áвр<áбр *أبر*), *áвурбáнт* (I урғу кучсиз), *бáзъм* (<базм), *нáшър* (<нашр) каби.

55-§. Кўп бўғинли сўзларда урғу қайси бўғинга тушишини яна қуйидаги сўзлар кўрсатади:

1) туб ўзбекча сўзларда: *абжáқ*, *абжáқлá*, *абжáқлáнгáн*; *áбжър*, *áбжърлáн*, *áбжърлáнъш*; *áйá*, *áйáмá*, *áйáмáс*, *áйáмáслък*, *áйáмáслъ² дáн*; *белгъ*, *белгълáш*, *белгълáшлък*; *бът*, *бътър*, *бътъръш*, *бътъръшкáн*; *йáз*, *йáзлък*, *йáзлэгъмъз*.

2) форс.-тож. сўзларда: *бáрáвáр* (бу сўзнинг II бўғинидаги ʼ унлиси аслида чўзиқдир: *бáрá:бáр* (*برابر* каби); *дүрэдгáр*||*дүвэдгáр*, *бáчкáнá* (<бачагона *بچکانه*), *дáсмáйá* (<дастмоя);

3) арабча ва улардан ясалган сўзларда: *áбáд*, *áбáдъй*, *áвáл*, *áвáлá*, *áвáлдá*, *áвáлдáгъ*, *áвáлдáгълáр*, *áдáп*, *áдáбъйáт*, *áдáбъйáччъ*, *áдáлáт* (<Адолат *عدالت*)||*áдáлáт*, *áдáлáччъ*, *бáйáн*, *дáвүр* (*دور*), *дáсъйáр* (<дастёр), *жáвлáн* (*جولان*), *жáрáхáт*, *ъмóрáт* каби.

4) рус тили ва у орқали кирган сўзларда: *áптáбóз* (<автóбус), *áтáкá* (<атáка), *áтóм* (<áтом), *áбзáс* (<áбзaц), *áгътáтър* (<áгитáтор), *бáнкá* (<бáнка), *бáтъс* (<бáтист), *белáт* (<белéт), *бóғáлтър* (<бóухгáлтер), *вeдъмъс* (<вeдoмoсть), *зa:лóгъйá* (<зoолoгия), *лéхтър* (<лéктóр), *нáгрýскá* (<нáгрýзкa), *рáдъйó* (<рáдиo), *тeрáтóръйá* (<тeрритóрия),

п'эз'кэ//пэз'кэ (<физика), *характэр'эскэ* (<характеристи-
ка), *й'эрмэ'нкэ* (<ярмарка), *в'эстэл'кэ* (<виставка).

Кўринадик, рус тилидан ва у орқали ўтган сўзларда урғу кўп ҳолларда ўз ўрнида ишлатилмай, кейинги бўғинга кўчирилган (*адр'эс* <адрес каби). Бу албатта, ўзбек тилининг ички тараққиёт қонуни билан боғлиқ ҳодисадир. Бу хил сўзларга аффикс қўшилганда урғунинг кўчиши яна равшан кўринади: *шоп'ёр—шоп'ёр'ём//шопур'ём* каби.

56-§. Айрим сўз туркумларида урғунинг характери қуйи-
дагича:

1) икки бўғинли содда ва икки сўздан иборат составли сонларда урғу сўнгги бўғинга тушади: *э'кк'э, элт'э, йетт'э, сакк'эз, тоққуз, омб'ёр, онн'уч, онт'ёр, омбеш, елл'ок, элт-м'ёш, йетм'ёш, сэхсэн, тохсан* каби.

Уч-тўрт бўғинли сонларда ҳам урғу сўнгги бўғинга тушади: *онэ'кк'э, онэлт'э, оййетт'э, онсакк'эз, й'э'г'эрмэ, й'э'г'эрмэ б'ёр, й'э'г'эрмэ беш, қ'эр'ь'г'элт'э, сэхсэнэлт'э* каби.

Агар гапнинг умумий мазмунида сон англатувчи сўзнинг маъносига бирор ўзгалик киритилса, урғу бошқа бўғинга кўчирилаверади: Чунончи, нормал гапирганда *онэ'кк'э*; та-ажжуб-сўроқ мазмунида *онэ'кк'э!?* (сўнгги урғу жуда бўш).

2) бирдан ортиқ феъл ўзак ва негизларида ҳам урғу сўнгги бўғинга тушади: *й'ув'ёр, от'ур, гэл'ёр, кеч'ёр, эч'ёр, қ'овуш-т'ёр, эвунт'ёр, эч'эрт'ёр, эч'эрт'эрг'эз, ҳесэплэ* каби.

3) ундовларда: а) нормал гапирганда сўнгги бўғинга тушади: *эйлэн'ей//анан'ей, өргүл'ей*; б) кучайтириб ва ёки ялиниб гапирганда бош бўғинда: *эйлэн'ей, өрг'элей, ч'өрг'э-лэй*. Бунда урғу нормал ҳолатдагидан кучлидир. Умуман, ялиниб гапирганда урғу кучаяди. Чунончи, бер сўзини оддий гапиришда урғу нормал, аммо дўқ уриб шиддат билан (бер!) дейилганда урғу кучайтирилади; ялинганда урғу чўзилади: *бе::р* каби.

4) олмошларда: а) бўлишсизлик олмошларида агар таъ-кидлаб айtilса, урғу биринчи бўғинга (*х'эчк'эм*), лоқайдлик

билан гапирилса, сўнги бўғинга тушади: *ҳъчкъм* каби;
 б) гумон олмошларида сал бошқача: *эллэнэрсэ, эллэкъм, нъмэдур* (булар нормал гапиргандаги ҳолатдир); в) сўроқ олмошида: оддий сўроқда сўнги бўғинга тушади: *қайсё?, қандёй*; таажжуб ёки дўқ билан сўралганда урғу бош бўғинда шиддат билан (дўқ) ва ёки шиддатсиз, аммо чўзиб айтилади: *қайсё? қандей* каби; г) белгилаш олмошида I бўғинга: *ҳърбър, ҳърқанча, ҳәннэрсэ* каби.

5) кўшимча, юкламалар, асосан урғу олмайди, аммо ҳис-ҳаяжон, сўроқ, илтимос, хоҳиш, дўқ, буюриш, кучайтириш каби маънолар учун қўлланганда урғу олади. Чунончи, *эшлэ айткэн сен-мъ? Мен-чъ, бъннэрсэ тэвэлдъм. Меңгэ қара-чъ. Бечэ:рэ Пэйзъхэн оғул туғдъйэ! Хэлъйэқ бэрп келэмэн* (аммо *хэлъй-лэ* деганда *-лэ* урғу олмайди, сўроқ маъносида олади *хэлъй-лэ* каби), *өзъң-у келдъң, хэтьнъйнъ нъмэгэ эпкэмэдънгэ?* каби.

57-§. Бу шевада ясовчи, тусловчи ва турловчи аффиксларга урғу тушиш-тушмаслиги адабий тилдагидан фарқ қилмайди. 55-§, 3) да айтилганидек, урғу охирги аффиксга кўчади, аммо юқорида юкламаларда кўрганимиздек, баъзи аффиксларга урғу тушмаслиги ҳам мумкин. Чунончи:

1. *-тэ* (донали сон ясовчи) аффикси нормал гапирганда, урғу олмаса-да (*бъттэ, онтэ, бештэ* каби), ортиқ таъкидлаш ва дўқ маъноларида ишлатилганда урғу олади: *үштэ, онтэ* каби.

2. Чама сон ясовчи *-чэ* аффикси ҳам нормал гапирганда урғу олмайди (*бештэчэ, йүзэ чэ/йүстэчэ*): а) таъкидлаш, дўқ ва сўроқомуз гапирганда урғу олади: *бештэчэ, еллъктэчэ?* каби; б) мўлжал, чама маъноси учун ишлатилса (отга кўшилиб) урғу олмайди: *тўғчэ, дунйэчэ, экэңчэ* каби; в) агар чама сон кўплик билан турланса, урғу *-лар* га тушади: *йүзэ чэ— йүзлэрчэ, мьнглэрчэ* каби; г) *-чэ* аффикси

равишда келса, урғу олмайди: *өзъчә, менъмчә*. Агар гапни тушунтириб, эзикилаб, чўзиб гапирганда урғу тушади: *менъмчә, бу гәп тоғрумәс* каби. У нъмә: *кәптә?—өзъчә* каби.

Шевада -чә аффиксининг бўғиндан бўғинга кўчиши маънога ҳам таъсир этади: *кәсәчә* ('косадек'), *кәсәчә* ('кичкина коса').

3. -мә аффикси оддий ундов гапида урғу олади: *гәпърмә* каби. Таъкидлаш, кучайтириш, дўқ-пўписа маъноларида урғу -мә аффиксига тушмайди: *гәпърмә!* (дўқ), *бърмә!* каби.

4. Равиш ясовчи -дәй//тәй аффикслари нормал ўхшатишда урғу олади: *мендәй келәдә, әттәй келәдә, әттәй сәккәлләйдә*. Аммо ортиқ таъкидлаб ўхшатилганда урғу ўзак ёки негизга тушади: *әттәй тезә чәпадә, әттәй чәрчәдә* каби.

5. Буйруқ феъли ясовчи қўшимчалар оддий буюришда урғу олмайди: (*гәпър, кәләй*), аммо аччиқ, ғазаб билан гапирганда урғу аффиксга тушади: *кәләй, кәләйләк, кәсән, гәпър, бошлә* каби.

6. Феъл замонлари ясовчи аффикслар қўшилган сўзларда урғу ўзак-негизга тушади: *менъ бәрамән, сен бәрасән, у бәрадә. Мен оқугәммән, сен оқугәнсән, у оқугән* каби.

Сўзга кесимлик аффикслари қўшилганда урғу ўзак ёки негизнинг сўнгги бўғинига тушади: *мен хъзмаччәмән, сән хъзмаччәсән, у хъзмаччә* (<у хизматчи).

58-§. Адабий тилдагидек, бу шевада ҳам, урғуни сўзнинг у бўғинидан бу бўғинига кўчириш билан бир сўз туркумини бошқа сўз туркумига айлантирилса, сўз бир маънодан бошқа маънога кўчади:

сүзмә ('қатиқ сузмәси')—*сүзмә* ('сузмоқ' феъли ўзагининг бўлишсиз бирлик формаси).

Бәсмә (от)—*бәсмә* (феъл).

Тәкхәмә [1) сифат: *тәкхәмә кәвүш*; 2) *тәкхәмә*—феъл].

Йәзмә (сифат)—*йәзмә* (феъл).

үчмә (сифат) — *үчмә* (фееъл) каби.

Йувундъ || *йуғундъ* (от) — *йувундъ* (фееъл).

Хъзмаччъмъз ('бизнинг хизматчи').

Хъзмаччъмъз ('биз хизматчи').

Съз оғулсъз ('сиз ўғил боласиз').

Съз оғулсъз ('сизнинг ўғлингиз йўқ').

Шәхәрдә (ўрин келишиги билан турланиши).

Шәхәр-дә || *шәхәр-тә* (шаҳар эканини таъкидлаш).

Отъйнәр (ад. тилидаги *отларинг* <исмларинг>).

Отъинәр ('отингиз', рус. „стреляйте!“).

II. МОРФОЛОГИЯ

Ўзбек адабий тили тарихан, кўп жиҳатдан андижон шеvasи асосида ривож топганидан андижон шеvasи морфологияси адабий тилимизнинг морфологик хусусиятларига энг яқиндир. Диалектографик тадқиқотда етакчи шеваларнинг морфологияси тасвир этилганда адабий тилга зид ҳолатларни кўрсатиш билангина чегараланмай, адабий тилга мос ҳолатларни ҳам қайд этиш лозим. Бусиз етакчи шева ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлиш қийин. Шу сабабли биз андижон шеvasининг морфологиясини сўз туркумлари бўйича кенгроқ тасвирлашга интилдик.

1. Жинс категорияси

59-§. Ҳамма туркий тиллардаги каби, ўзбек тилида ва унинг диалектларида ҳам, барча сўзларни флектив тилларга хос бўлган эркак, аёл ва ўрта (ёки оралик) жинсларга айириш ва бу фарқларни ифодалаш учун махсус грамматик жинс белгиси йўқдир. Аммо флектив тиллардан аёл жинси белгиси билан кириб ўзлашиб қолган бир миқдор сўзларни, киши отлари ва баъзи касб номларинигина учратиш мумкин. Бу ҳолат текшириладиган шевада қуйидагилардан иборат:

1) араб тилидан олинган аёллар номи охирига *э* кўрсаткичи қўшиб айтилади: *Рəҳъ:мэ, Шə:ҳъдэ, Ҷ:бъдэ, Өлъ:мэ, Нə:дъра, Пэтма* (ар. *اطفا*) кабилар. Эркаклар исмида эса *э* сиз ишлатилади: *Рəҳъм, Ҷбът, Өлъм, Нəдър* кабилар.

Яна рус тили орқали ўзлашган *Кълэ:рə (<Клара), Тэмэ:рə, Елмъ:рə, Луъ:зэ, Фло:ра (<Флора), Вене:рə, Светэ* каби номларда.

2) шевада касб-ҳунар номларини ифодаловчи арабча ва совет-интернационал сўзлар ҳам, умуман, эр ва аёл жинс-

ларига ажратилмайди. Аммо баъзи касбларда қисман ажратилади. Чунончи, *шайъра* (ар. *شاعره*), *мудъ:ра* (ар. *مديرة*), *муаллѣма* (ар. *معلمه*), *Тажъхон муаллѣмалѣкъ қълйѣптѣ*. *Ў:ҳўстѣхон бола бѣхчадѣ мудъ:ра* каби.

‘Раис’, ‘котиб’ каби амал номлари умуман жинсга ажратилмайди: *Мѣйрѣмхон Телмѣнѣ кѣлхозьнѣ рѣйѣсѣ болуб ѣшлѣйѣптѣ*. *Хѣлмѣхон мѣхтѣптѣ кѣ:тѣплѣкъ* қъладѣ каби. Шеванинг баъзи ўқимишли вакиллари нутқида *рѣсѣ* шаклида ҳам учрайди, аммо бу умумий ҳолат эмас.

Баъзан аёл кишини арабча турдош отга *ѣ* аффиксини қўшиб айтиш йўли билан эркакдан фарқлаш ҳолати ҳам учрайди. Чунончи, *Кѣрѣ:мѣ* (‘қиз’), *бѣзѣ Кѣрѣ:мѣмѣз* (‘бизнинг қизимиз’ маъносида), *рапъ:қа* (ар. *رفيقه* хотин), *Ў:жўзѣ* (‘қиз’—кўчма маънода), *бѣзѣ Ў:жўзѣмѣз*; *зѣйѣпѣ* (‘хотин’), *менѣ зѣйѣпѣм* (‘менинг хотиним’). Аммо *заиф*, *оѣжиз* каби сўзлар гап аёллар ҳақида бораѣтганда, отни сифатлаб келганда *ѣ* кўрсаткичисиз (музаккар шаклида) айтилади: *Қумрънѣ зѣйѣп хѣтѣн* (‘Қумриниса бўш, нозик хотин’), *ҳѣммѣ қъзлардѣ ѣчѣдѣ Қумрънѣсѣ Ў:жўзѣ-тѣ* (‘бўш, касалманд’ маъносида). Юқоридаги ҳолатлар туб ўзбекча сўзларда учрамайди. Арабча *باكره* *бѣкѣрѣ* сўзи ‘қиз’ маъносида ҳам ишлатилади.

3) шевада илгарилари эркак ўқитувчини *домулла*, аёл ўқитувчини *ѣтѣмбў:* (<отинбиби), *мѣ:лѣм* (ар. *муаллим معلم*) деб юритилар эди. Октябрь социалистик революциясидан илгари Андижонда очилган рус тузем мактабларининг эркак ўқитувчиларини *ѣчѣ:тѣл//ѣчѣтѣл* (<рус. ‘учитель’); аёл ўқитувчиларини *ѣчѣтѣлнѣтсѣ* (<рус. ‘учительница’) деб атаганлар. Чунончи: *мен ѣчѣ:тѣлдѣ оқъйѣмѣн* (‘эркак рус муаллимида ўқийман’), *мен ѣчѣтѣлнѣтсѣдѣ оқъйѣпнѣн* (‘аёл рус ўқитувчисида ўқияпман’ маъносида) дейилар эди. Ҳозирги даврда ҳам ўзбек мактабларидаги аёл рус ўқитувчисини баъзан *учительница* деб юритадилар: *Мен дѣптѣрѣмѣ ѣчѣ:тѣлнѣтсѣмгѣ кѣрсѣттѣм* каби. Муаннаслик белгисининг морфологик йўл билан ифодаланиши шевада яна русча ‘женский род’ белгиси бўлган *-ка*, *-шица*, *-ниха* ларни айрим сўзларда ишлатишда кўринади: *кѣмсѣмолкѣ*, *Саѣ:дѣтхон ѣртѣскѣлѣкъ қъладѣ*. *Мен мѣшѣнѣскѣлѣкъ қъламан* (ѣзув машинкасида ишлаш кўзда тутилади), *Ве:рѣ пѣртнѣ:ха болуб ѣшлѣйѣптѣ*; *Нѣсѣ:бѣдѣн сорасѣм*, *ѣртѣлдѣ ѣчѣчѣтсѣмѣн* (<учетщица) *деб ѣйтѣтѣ*; *мен ендѣ кѣройшѣтсѣлѣйнѣ ѣргѣммѣхѣчѣмѣн* каби. Демак, кўрсатилган мисоллардаги

‘женский род’га хос *-ка, -шица, -ниха* лар ҳам ҳозирча фақат русча сўзларга хос ҳолатлар бўлиб қолмоқда.

4) рус тили орқали ўтган жинс белгисига эга бўлган фамилия қўшимчалари (*-ов, -ова, -ев, -ева*) бу шевада ҳам ўзлаштирилган ва кенг қўлланмоқда: *Каръ:мун* (<Каримов), *Каръ:мува* (<Каримова), *Әлъ:мун* (<Алимов), *Әлъ:мува* (<Алимова), *Әлъ:йъл* (<Алиев), *Әлъ:йъва* (<Алиева), *Әлм-ун, Әлъ:мува* каби.

Русча фамилия аффикслари (*-ов, -ова, -ев, -ева*) ишлатилмасдан илгари, эркаклик жинси белгиси учун *оғль*, аёллик жинси белгиси учун *қъзь* сўзлари ишлатилган: *Каръмъжән Қадър оғль, Саврънсә Хәйдәр қъзь* каби. Бу *оғль, қъзь* ўрнини *-ов, -ова, -ев, -ева* эгаллаб бормоқда.

Шевада кишиларни жинс бўйича ажратиш учун баъзан, уларнинг номларига махсус сўз ва аффикслар қўшиб айтилади. Чунончи, эркаклар учун: *бэй||вэй, бек, мър, мърза, тэй, хән, қул, ҳәжъ, жән, бердъ, бергән* сўзлари, *-әллә* (Абдилла), *-зәда* (Қосимзода), *-йй* (Айюбий) каби қўшимчалар; аёллар учун эса *-нъсә, -хән, -эй, -эйъм, -бәнъ, -қъз* (*Әйқъз, Әчәқъз, Енәқъз*), *-пәшишә* каби сўзлар ишлатилади.

60-§. Ўзбек тилининг бошқа шеваларидаги каби, бу шевада ҳам инсон, ҳайвон ва қушларнинг биологик жинс ва турларини кўрсатувчи махсус сўзлар ишлатилади. Шевада бу хил биологик жинс кўрсатувчи сўзлардан қуйидагилар қайд этилади:

I. Инсон учун:

Эркакларга нисбатан

оғул, ер [//еркак]

бойдақ

йъгът

чәл

күйәв

дәдә, этә

әкә

үкә

таға||тәға (ад. орф. *тоға*)

Аёлларга нисбатан

қъз (баъзан арабча *бәкъра* сўзи ҳам ишлатилади), *хәтән, әйәл жүвән*

кәмпър

келән, қайльқ

бүвъ, енә

әпа, егәчъ

сәнгъл||сәйнъ

хәла ва ш. к.

II. Ҳайвонлар учун:

Эркакларга

еркәк

отларда: *айғър*

Урғочиларга

урғачъ

бәйтәл (умуман), *бәйә*

(болали от)

молларда: <i>хөкүз</i> <i>буқа</i>	<i>сэггэр//сэйгэр</i> <i>хунажтн</i>
қўйларда: <i>қочқар</i> <i>еркәк қой</i>	<i>сэвлук</i> <i>урғачъ қой</i>
эчкиларда ¹ : <i>серкә</i> (бичилгани) <i>тәкә</i> (бичилмагани)	<i>ечкъ</i>
туяларда: <i>нэр</i> <i>еркәк түйә</i>	<i>мэда</i> <i>урғачъ түйә</i>
эшакларда: <i>еркәг ешшәк</i>	<i>урғачъ ешшәк//мәча</i>
тўнғизларда: <i>қэвэн</i> <i>еркәк тонггъэз</i>	<i>мегәжтн</i> <i>урғачъ тонггъэз</i>
итларда: <i>еркәг эт</i>	<i>қанжық</i>

Яна баъзи бир йиртқич ҳайвонларни ҳам эркак-урғочига айирадилар: *шер* (эркаги), *қэллэн* (урғочиси) каби.

III. Қушлар учун:

беданада: <i>эркай² бөдәнә</i> <i>чөжә//чөзә</i> (1 ёшгача)	<i>мәкэйэн бедәнә</i> <i>мәккъш</i>
товуқларда: <i>хораз</i>	<i>мәкэйән</i>
ўрдак, ғоз тўпига кировчи	
қушларда: <i>сона</i>	<i>мэда</i>
какликда: <i>сона²</i>	<i>мәстәк</i> ва ҳ. к.

Демак, шевада жинс ('род')лар синтактик (*ер къшъ, әйәл къшъ, еркәк қой*), морфологик (*мүәлләмә, учоччътсә*) ва лексик (*чәл—кәмпәр; хөкүз — сэггэр, қэвэн — мегәжтн*) йўл билан ифодаланади³.

2. Кўплик категорияси

61-§. Шевада кўплик бир неча йўл билан ифода этилади:

1) **Лексик йўл:** а) кўпликни, бирдан ортиқ сондан ташқари, сифат категориясидаги *кўп* (ознинг зидди) ва *мол* (ад. орф. *мўл*) сўзлари ҳам ифода этади: *уну пулъ көп, Әҳмәжжәннъ шу кулләрдә тшъ көп. Қойсәнг-чъ, уну тшъ*

¹ *Чъвъш* (< чивиш) эчкининг боласи (эркак-урғочилигида фарқи йўқ).

² *сўна* сўзи яна: от-молни чақадиган *бука* маъносида ва ичкилик базмида ўз навбатини бошқа кишига бериш маъноларида ҳам ишлатилади.

³ Шевада инсон, ҳайвон ва қушларнинг турлича белги, тус, ёш, қилиқ ва бошқа белгиларига кўра бир-бирдан ажратиб кўрсатувчи махсус сўзлар ишлатилади, улар ичимизнинг „Лексика“ бобида ёритилади.

көп адам. Пулу көп кышкыдай катта кетсана каби. Тойдъ шъ мол болдъ, хаммага йеттъ. Дастурхонда эвкат мол болдъ каби.

Кўплик маъносида ноаниқ миқдорни англатувчи аллақанча, мўлликни англатувчи серзб сўзлари ҳам ишлатилади: бүгүм бозарда отун серзп. Пэрктә адам серзп каби.

б) кишилик (шахс) олмошининг I шахс кўплиги бгз, белгилаш олмоши хамма, бэрчә, бэръ//бэр:ъ сўзлари ҳам кўпликни ифодалайди: Пахта теръшкә бгз бэръп келдък. Пахтагә хаммайәм брадъ, хэзър пахта теръмгә бэръш бэрчәгә бэрәвәр, үкә! каби.

в) кўплик маъноси жамликни билдирувчи баъзи такрорий сўзлар орқали ҳам ифодалананди: дастурхонда энвә:йъ мевәчевә бэрътть ('кўп мевә', балки 'мева билан бирга бошқа емишлар ҳам бор эди' маъносида). Бгла-чақаларъ бахтъ учун (бола-чақа—'оила аъзолари' маъносида). Мәккәм әкәгә әйтъппойънг, хэтън-халажъ бълън тойгә кесън (хотин-халаж—'оила аъзолари' маъносида); йахшъ-йәмәннъ элөдә өз эбро:йъйнъ кеткэзмә (яхши-ёмон—'хар хил одамлар' маъносида). Тойдә кәттә-кычъйъ йьгьлдъ (катта-кичик—'турли ёшдаги кўпчилик одам' маъносини англатади). Мә-хәллә-көйнъ чакъръп келъп, тәпкән-туткәнъм шу деб, тәпкәнъмә ортагә чъқаръп қойдъм. Ёдъш-айағнъ йувуп қойсейъз болла:тмъ//боларьдъ (ад. орф. идиш-оёқни ювиб қўйсангиз бўлар эди—'кўп идиш' маъносида). Яна: мен сгз-дән элам-элам хурсам (ад. орф. хурсанд) болдъм (олам-олам—'кўп' маъносида)⁴. Қулач-қулач арғамчъ йетмәдъ. Ёстәнсәгә вагон^в-вагой йгъгч келдъ. Сггъръмъз тгвг-тгвг сүт бәрәдгән сггър. Тойъп-тойъп ухладъм ('кўп, давомли ухладим'). Ухлэврадъ, ухлэврадъ ('кўп ухлайди'), қэвундән йеб-йеб элънг ('кўп енг' маъносида).

г) миқдорини санаб бўлмайдиган, ёки умуман миқдори саналмайдиган кўп нарсани от туркумидаги айрим сўзлар орқали англатадилар: чөзәнъ (ад. орф. жўжани; сарой чөжәнъ) күздә сәнә. Чүчвәрәнъ хэм сәнәмәнг, үкә. Бунда чөзә ва чүчвәрә сўзлари шу каби кўп нарсаларни англатади.

⁴ Кўплик маъносини такрорий сўзлар орқали ифодалаш бадий адабиётда, чунончи Навоий асарларида ҳам кўп учрайди:

کرجه بار دور جهان جهان گنهم هم سين اوق نهان نهان پنوم
(Навоий, Сабъан сайёр, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1956, 10-бет)

بختی سیم کش قطار قطار یوکی ایچرا درم هزار هزار
(Навоий, мазкур асар, 112-бет).

Яна: *узағнъ дэньдэн йақыннъ сэмэнъ йахшъ* (Мақол).
Пэйдасъз дэндэн хоржуннъ бош тургэнъ йахшъ (Мақол).
Келъннъ ке(л)гэндэ көр, сепънъ йэзгэндэ көр (Мақол).
Осма кетэр, қэш қэлар (Мақол). *Эшкэ туз сэлъдйъзмъ?*
Бу мисоллардаги *дон, сомон, сеп, қош, туз* сўзлари кўп
нарсани ифодалайди. Шевада яна *дунйэ тургунчэ турунг!*
(‘кўп яшанг’ маъносида), *узағ өмүр көрэнг* каби бирикма-
ларда ҳам кўплик маъноси ифодаланади.

д) *поёнсиз, бепоён, чегарасиз, ҳадсиз* каби бўлишсиз
формадаги айрим сифатлар ёрдами билан ҳам кўплик, кенг-
лик, мўллик маънолари ифодаланади: *бу э:лэм жудэ(//джэ:)*
бепэйэн каби.

2) **Морфологик йўл.** Шевада кўплик маъноси махсус
аффикслар ёрдами билан ҳам ифодаланади. Бу аффикслар
қуйидагилар:

а) *-лар* аффикси. Туркий тилларда бу аффикс турли хил
фонетик вариантларда қўлланилади. Чунончи, қозоқ тилида
жарангсиз ундошлардан сўнг *тар, тэр (аттар, иттэр),*
жаранглилардан сўнг *дар, дэр (балдар, күндэр)* каби.

Ўзбек шеваларидаги *-лар* аффиксининг бундай фонетик
хилма-хилликлари ўзлик олмоши ва феълларда рўй беради.
Тошкент, жиззах ва хива-урганч шеваларида *-лэ, -эр, -э*
(*бъзэр//бъзэ, озъйлэ*)⁵, наманган шевасида *-на (озу:на)*, қирқ
шевасида тилолди ундошларидан сўнг *-лэр, сонор товуш-*
лардан сўнг -нар (эдамнар), -нэр (жүзүмнэр) тарзида та-
лаффуз этилади. Андижон шевасида *-лэр* аффикси мутлақо
тошкент, хива-урганч ва жиззах шеваларидагидек *-э, -эр,*
-лэ тарзида қисқармайди ва товушлари ўзгартирилмай тўлиқ
талаффуз этилади: *эдамлар, эдъшлэр, күн^а лэр, қъзъллар,*
көклэр, онлар, йъгърмэлэр, өзъйнэр каби. От, сифат, сон-
лар ўз олмоши билан мослашиб, II шахс бирлигининг ҳур-
мат маъносида турланганда ҳамда буйруқ феълининг II шахс
бирлиги ҳурматлаш маъносида тусланганда сўзларнинг кети-
даги портловчи бурун ундоши *нг* билан учрашганда *нг//й*
лашади ва кўплик аффикси *-лэр* бошидаги *л* ундоши *н*
бурун ундоши (*лэр//нэр*) га айланади: *өзъйнэр бэръйнэр*
(<боринглар), *өзъйнэр келъйнэр* (<келинглар), *ъшлейнэр*
(<ишланглар), *элъйнэр, эпейнэр* (<опанглар) *қань? Ухлей-*
нэр, әкейнэр, қольйнэр, қаламъйнэр каби. Аммо сўзда *нг*
дан олдин *н* келса, *-нэр* эмас, *-лэр* (баъзи кишилар нутқида

⁵ Ҳ. Ғуломов, Ўзбек тилининг жиззах шеваси (Ўзбек диалектоло-
гиясидан материаллар, I, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1957, 79—80-
бетлар); Ф. Абдуллаев, Хоразм шевалари, Тошкент, ЎзССР ФА наш-
риёти, 1961, 146—147-бетлар.

-нәр) айтилади: *эйткәнъяләр||эйткәнъянәр келдъ; түгүн-
ъяләрдъ йечъянәр-чъ* каби. Айрим кишилар нутқида тушум
келишиги аффиксидаги *н* нинг таъсири билан кўплик аффикси
бошидаги *л||н* лаштириб, *түгүнъянәннъ* (ад. орф. 'тугуни-
нгларни') тарзида айтилиши ҳам учрайди. Аммо бу кенг
тарқалган ҳодиса эмас. Бундай талаффузни алоҳида бир ма-
ҳаллага хослаб ҳам бўлмайди, аралаш учрайди. *-Ләр* аф-
фиксининг *-нәр* ва *-нг* дан сўнг *-ләр* тарзида айтилиши
андижон шевасининг сарой ва қипчоқ-қорақалпоқ группа
шевэларида фарқланувчи хусусиятларидандир.

-Ләр аффикси бир бўғинли ва кўп бўғинли, охири *й||нг*
билан келган сўзларга қўшилганда бундай ўзгариш юз бер-
майди: *эйлар, кун^а ләр өттъ; өгэйләр эгэйлзгънъ қъладъ;
тэнгләр эттъ* каби.

Қариндош-уруғчиликни англатувчи сўзларга кўплик аф-
фикси қуйидагича қўшилади: а) I шахс *экэмләр||экэмәләр||
экәмә:ләр*, II шахс *экейнәр* (тошкент шевасида *экейлә||
э:кә:лә*), III шахс *экәләръ*; б) бундай сўзларга кўплик аф-
фиксини бевосита қўшиб, уларнинг кўп киши эканини англ-
лайдилар: *экәләр, үкәләр* каби. Шу билан бирга, қариндош
бўлмаган, ўзга кишиларга мурожаат этиш маъносида ҳам
англайдилар: *Экәләр! Эпа-сзнгәлләр!* каби. Аммо *-ләр* орқа-
ли ифодаланган кўпликдаги сўз гапда эга бўлганда кесим у
билан мослашмайди: *экэмләр (||экәмә:ләр) келдъ (||кел-
ъштъ)*.

Қўқон ва марғилон шевэларида эса *-ләр* от ва олмош-
ларда эгалик аффиксидан олдин келади: *экәләрънг келъш-
тәмъ; өзләръянъкәмъ* каби. Сарой ва қипчоқ-қорақалпоқ
шевэларида, бир томондан, қўқон-марғилон шевэларидаги-
дек, аммо *экәлә:нг* (<акаларинг) *келдәмъ*, *өзлә:нг* (<ўз-
ларинг) *браслармъ* тарзида (*р* ни ташлаб), иккинчи томон-
дан, андижон шевасидагидек, *экәнгләр келдәмъ* тарзида
(*р* билан) айтиладики⁶, бу андижон шевасининг таъсири бўлса
керак.

-ләр аффикси ўз олмошининг II шахс бирлиги формаси
(*ўзинг*) ва буйруқ феъли II шахс формаси (*боринг, келинг*)
га *нәр* (*бэръянәр, өзъянәр*) тарзида қўшилиши бу шевада
сўзлашувчи бошқа шаҳар ва қишлоқларда ҳам учрайди. Бу
ҳол андижон шевасини бошқа қишлоқ шевэларида кескин
ажратувчи энг муҳим белгилардан биридир.

⁶ Бунда қисқарган *р* ҳисобига олдинги *э* унлиси чўзиқ унлига ай-
ланади.

Бу аффикс эгалик олмошининг II шахс кўплиги (*сиз*) га ўзгаришсиз *-лэр* тарзида қўшилади, аммо *сиз* олмошининг охиридаги *з* ундоши туширилади: *сълэр, сълэргэ, сълэрдэн, сълэннэктэ* (бунда *р//н* лашади) каби. Тошкент шеvasида кўпчиликни ҳурматламай муносабатда бўлинганди *сэнлэрнэ* (*//сэнлэнэ*), *сэн⁴ лэргэ* (*//сэнлэ*) тарзида гапирилади. Андижон шеvasида бу ҳолатда кўплик аффикси эгалик олмошининг II шахс бирлик формасига эмас, кўплик формаси *-сэз* га қўшила беради: *Сэлэргэ ведэмэстэ берэш керэ* каби.

Феълларда эса бу аффикс бевосита феъл ўзак ва негизига қўшила беради (III шахс бирлик формасига ва II шахс бирлик, ҳурматлаш формасига): *бэрэйнэр*—ад. орф. *боринг-*

лар, тошк. *бэрэйлэ, бэрэйнэр* каби. Бу ҳолат тошкент шеvasида бошқача формага ҳам эга бўлиб, II шахс учун олдин ўзакка кўплик аффикси, сўнг эгалик аффикслари қўшилади: *келлэрэнг, бэрлэрэнг, қыллэрэнг*⁷ каби (бу тингловчини ҳурматламай гапирганликни англатади). Бу форма андижон шеvasида йўқдир.

Адабий тилда *-лэр* аффикси уюшиқ эганинг охиргисига қўшилади: *Карим, Аҳмад, Шокир ва Ҳожиматлар келади* каби. Андижон шеvasида ҳам бу ҳолат асосан шундай, аммо адабий тилдагидек, кесим яқин ўтган замон феълдан иборат бўлганда II шахс бирликни кўрсатувчи аффиксдан сўнг *-лэр* қўшилмай, балки *-ди//ти* аффиксидан олдин *-эш* аффикси қўшилади: *эдамлар келэштэ, меҳмэллар кетэштэ*, ёки *ш* ҳам, *лэр* ҳам қўшилмайди: *Ҳэджэмэтлэр келдэ, Өртэслэр эшуллэ қьлдэ* каби. Демак, шевада эга кўплик бўлса, кесим у билан сонда мослашмайди. Бу сўнги ҳолат адабий тилнинг грамматик нормаларига мосдир.

Қўқон шаҳри ва унинг атрофидаги бир кўп қишлоқларда *-эштэ* формаси иш-ҳаракатнинг кўпчилик томонидан эмас, бир киши томонидан бажарилганини ва яқка шахсга нисбатан ҳурмат маъносини ифодалаш учун ишлатилади: *дэдэм келэштэ* (даданинг яқка ўзи келганлиги маъносиди).

Тошкент шеvasида *-лэр* қариндошчиликни кўрсатувчи сўзларга (ҳурмат учун) қўшилиб, яқка шахс маъносини англатади: *экамлэ, дэдэмлэ* (битта ака, битта дада маъносиди).

Андижон шеvasида булар асосан, *-лэр* сиз ифодаланади: *экам келдэ, дэдэм келдэ* каби. Андижон шаҳрининг айрим маҳаллаларида (кўпроқ аёллар нутқида) *-лэр* дан олдин бир

⁷ Баъзан бундай ўзак охирида ғоят қисқа, ноаниқ *э* ҳам ишлатилади: *келлэрэнг* каби.

чўзиқ э:, баъзи маҳаллаларида (чунончи, Пичоқчилик маҳалласида) олд қатор нормал э қўшиб айтилади: *экэм:лар* (//*экэмэлэр*) *келъштъ* каби. Бу худди тошкент шевасидаги *экэмгәлэ, йъмгәлэ, ддәмгәлэ келдәлэ* дегандаги -гъ га ўхшайди. Бу шевада энг яқин кишини ҳурматлаш учун ҳам -лар ишлатилмайди. Чунончи: *У кәм? У ддәм. У менъ ддәм боладъ. У менъ экәм; экәм келдъ. У тағам* (//*тэғам*). *Кәм келдъ? Тағам келдъ* каби.

Шевада -лар нинг қўлланилишида яна қўйидаги хусусиятлар борлигини кўрамыз:

1) бу аффиксни бирлик сондаги отга қўшиб, маънони кучайтирадлар:

*Самарқан сэйгә чүштъ эбдәстәм,
Қачанг кәлэ:рәкән бойларъ пәйвәстәм.*

Бурун ләръ келъшкәнг қъз каби. Яна: *Мәмәжәлләр жүдә өткүр йъгът-тә. Көнгулләр ғаш; ғиләр беш. Сувлар серән. Қэвулләр серән* каби.

2) отга қўшилиб, ўша отдан англашилган якка предметларнинг турли навлари англантилади: *Мәгәзъннгә қантлар келдъ*—қанднинг турли хиллари маъносида. Агар кўп қанд келганлиги мурод тутилса, бирлик формада айтилади: *Мәгәзъннгә қант келдъ*. Яна: *Рестърәннгә вә:нә:лар кептъ*—винонинг ҳар хил турлари маъносида. Ёки, эга англаган якка нарса билан бирга бошқа нарсалар ҳам борлиги англантилади. Чунончи: *Хә:зър рәйъсләр өтүп* (//*өтүшъп*) *кеттъ*—Бунда раис битта, аммо у билан бирга бошқа кишилар ҳам борлиги англашилади.

3) отга қўшилиб, ўша отдан англашилган нарса миқдорининг кўплигини эмас, балки мақташ маъносини англайдилар: *мен сенгә допльлар тәкъберәмән* (дўппи битта). *Бувънг сеңгә шэйъ корпәчәләр тәкъп қойдъ* (шойи кўрпача битта).

4) якка шахснинг ҳаракатини кесатиш, қочирим йўли билан англашиш учун ҳам -лар қўлланилади. Чунончи, бирор киши ҳолатида янгилик кўринса, унга қочирим билан: *эдамлар* (яъни *сиз, сен* маъносида) *бәшқачә боп кетъптъ-йә* дейилади. Ёки йўлдан ўтиб кетаётган танишнинг ё ўзига, ёки унга ишора қилиб, бошқаларга айтадиган гапи *эдамлар қа:* (<қаёққа) *кетйәптъ?*—бундаги *эдамлар* 'сиз' ёки 'сен' ё 'у киши' маъносидадир.

5) араб тилидан кирган бирлик маъносидаги *ҳаким, олим, фозил*; кўпликдаги *ҳукамо, уламо, фузало* каби сўзларнинг кўплиги ҳам бирлик маъносида тушунилади ва ҳар

икки формасига ҳам лар қўшиб, кўплик маъносида ишла-
тилади. *Шэхрэмъзга, Б:бърнъ йубълейнъ өткүзгәнъ эльм-
лар келъитъ. Улам:лар, хүкәм:лар, пүзэл:лар* каби.

Шунингдек, рус тилидан кирган ва аслида кўплик форма-
сида қўлланадиган *папиросы, ботинки, пимы* каби сўзлар
ҳам шевада бирлик формада қўлланилади: *кэлъш, пэпъръс.*

6) баъзан кўплик маъносини бирлик формасидаги айрим
сўзлар ёрдами билан ҳам юзага келтирилади: *аръх тола
сув*—бунда *тула* сўзи кўпликни ифодалайди. Яна *ҳэммә
йогнъ мэшнә бэсеп кеттә*—‘босиб кетди’ кўп босган-
ликни англатади.

7) II шахсни ҳурматлаш маъносини III шахс формасига
-лар ни қўшиб англатадилар. Чунончи: *кестъләр* (<кел-
синлар), *нәндан эльб отурсъләр.*

Бу маънода өз олмошига -лар ни қўшиб ҳам айтадилар:
өзләръ қачанг келдъләр? каби.

8) к аффикси. Иш-ҳаракатни бажарувчилар кўпчилик
эканлигини англатувчи бу аффикс шеваларда турлича фонет-
тик ўзгариш билан талаффуз этилади. Чунончи, тошкент
шевасида (қ.—*бэрсәк, йэзсәк* дан ташқари) *в бэрсөв* (<бор-
сак), *йэссөв* (<ёзсак), *ъшлэсөв* (<ишласак); жиззах шева-
сида *й бэрсәй* (<борсак), *ъшлэсәй* (<ишласак) каби.

Сингармонизм кучлироқ сақланган шеваларда бу аффикс
ўзак ва негизнинг ҳолатига кўра ҳам к, ҳам қ тарзида
ишлатилади: *бэрсәк, қэлдърсәк, ексәк||эхсәк* каби айтилади.
Андижон шевасида эса адабий тилдаги каби ўзгаришсиз,
бир шаклдадир: *бэрсәк, ышлэсәк, қэлдърсәк* каби.

Баъзи шеваларда ўтган замонда қилинган ишни бажар-
ган II шахс кўп киши бўлганда яқин ўтган замон феъли
III шахс бирлигига -энгъз, сўнгра -лар қўшилади: *бэрдънгъз-
ләр||бэрдъйъзләр, келдънгъзләр||келдъйъзләр* каби. Андижон
шевасида бу ўринда -энгъз, -лар||лар||нәр қўшила беради:
бэрдъйнәр, келдъйнәр каби.

9) шевада яна кўплик ва мўллик маъноси сўзнинг боши-
га қўшиладиган форс.-тож. *сер-* префикси ёрдами билан
англатилади. Бу префикс кенг қўлланилади: *серпул, сер-
ҳә:съл, серхархаша, серчьқъм, серсув, серйағ* каби.

3. Эгалик категорияси

62-§. Эгалик аффикслари андижон шавасида адабий тил-
даги шаклларнинг асосан худди ўзидагидекдир (фақат II шахс
ҳурматлаш формасида тошкент шевасида ора-сира -гъз—

бӱлӱгӱз дейилганидек, фонетик ўзгариш билан *-йӱз—бӱлӱ-йӱз//бӱлейӱз*) тарзида ишлатилади. Чунончи:

1) турланувчи бирлик сонда бӱлса, ундош билан тугаган сӱзда эгалик аффикслари қуйидагича бӱлади:

I шахс *-ъм—қойъм, менъ қойъм, уйъм, менъ уйъм.*

II шахс *-ънг—қойънг, сенъ қойънг* (хурматлаш маъносида *сӱзӱ қойъйӱз* (<сизнинг қуйингиз)).

III шахс *-ъ—қойъ—унъ* (//уну) *қойъ, Қӱ:дӱржӱннъ қойъ.*

2) нарса битта, эгаси кӱп бӱлса, эгалик аффикслари қуйидагича ишлатилади:

I шахс *-ъмӱз—бӱзӱ қойъмӱз*

II шахс *-ъйнӱр—сӱлӱрнъ* (//сӱлӱрдъ//сӱлӱннъ) *қойъйнӱр*

III шахс *-ъ—улӱрнъ//улӱрдъ қойъ.*

3) нарса ҳам, эгаси ҳам кӱп бӱлса, олдин кӱплик аффикси (*-лӱр*)⁸, сӱнгра эгалик аффикси қўшилади:

I шахс *лӱр+ъмӱз—бӱзӱ қойлӱръмӱз*

II шахс *лӱр+йӱз—сӱлӱрнъ қойлӱръйӱз* (II шахсда кӱплик аффикси охирида ҳам келиши мумкин: *сӱлӱрнъ қойъй-лӱр* (<қуйингизлар) каби.

III шахс *-лӱръ—улӱрнъ қойлӱръ* каби.

4) нарса кӱп, аммо эгаси битта бӱлса, олдин кӱплик, сӱнг эгалик аффикси қўшилади:

I шахс *лӱр+ъм—менъ қойлӱръм*

II шахс *лӱр+ънг—сенъ қойлӱрънг*

III шахс *лӱр+ъ—унъ қойлӱръ* (*Қӱдӱржӱннъ қойлӱръ*) каби.

Андижон шеvasида эгаликнинг бу хусусиятлари адабий тилга мос, аммо тошкент шеvasидагидан бирмунча фарқ қилади. Чунончи, *қой* сӱзининг I шахс кӱпликда эгалик билан турланиши тошкент шеvasида *-вӱз//вӱзӱ* (*бӱзӱзӱ қойувуз//қойувузӱ*), II шахс кӱпликда *сӱлӱнъ қойъйлӱ*. III шахс кӱпликда *улӱнъ қойъ*, шунингдек *бӱзӱнъ қойлӱрувуз//бӱзӱнъ қойлӱрувузӱ* тарзида айтилади.

5) андижон шеvasида охири унли билан тугаган сӱзларнинг эгалик билан турланиши қуйидаги кӱринишга эга:

а) охири олд қатор *ӱ* билан тугаган отда:

Бирлик

Кӱплик

I ш. *кемӱм*

кемӱмӱз, ӱлмаларъмӱз

II ш. *кемӱнӱг*

кемейӱз, кемейнӱр, ӱлмейнӱр

III ш. *кемӱсъ*

кемӱсъ, кемӱлӱръ, ӱлмаларъ

⁸ Шевада кӱплик аффикси *-лар* юмшоқ сӱзларга *-лӱр* тарзида қўшилади. Аммо қалин ўзак ва негизларга қўшилганда унли *ӱ* товуши тил орқа *а* га яқин талаффуз этилади.

Яна (ўрта *а* билан тугаган сўзда):

I ш. тағам	тағамъз, тағейнэр
II ш. тағанг	тағайъз, тағейнэр
III ш. тағасъ	тағасъ, тағаларъ

б) охири орқа қатор *о* билан тугаган сўзда (даъво):

I ш. да:вэм (ар. دعو) <i>دعو</i>	да: вэмъз, да: вэлэръмъз
II ш. да: вэнг	да: вэйъз да: вэнгъз да: вэйъйнэр
III ш. да: вэ: сь	да: вэсъ, да: вэларъ

в) охири *ъ* || *ь* билан тугаган отларда (қути):

I. ш. қутъм	қутъмъз, қутъларъмъз
II. ш. қутънг	қутъйъз, қутъйнэр
III. ш. қутъсь	қутъсь, қутъларъ ⁹

г) охири *қ* — *к* ундошлари билан тугаган сўзларда (орақ, терәк):

I ш. орағъм	орағъмъз, орағларъмъз
II ш. орағънг	орағъйъз орағъйнэр, орағларъйъз
III ш. орағъ	орағъ, орағларъ

I ш. терәгъм	терәгъмъз, терей (терә:) ләръмъз
II ш. терәгънг	терәгъйъз, терәгъйнэр, терей (терә:) ләрнгъз
III ш. терәгъ	терәгъ, терейларъ терә: ларъ

Яна (оқ < ўқ; тәк < ад. орф. ток сўзларида):

I ш. оқъм	оқъмъз оқумъз, оқларъмъз
II ш. оқънг	оқъйъз, оқъйнэр, оқларъйъз
III ш. оқъ	оқъ, оқларъ

I ш. тәкъм	тәкъмъз, тәкләръмъз
II ш. тәкънг	тәкъйъз, тәкъйнэр, тәкләръйъз
III ш. тәкъ	тәкъ, тәкләръ

Тошкент шевасида I шахс кўплиги *вүз* орқали айтилади: *тәғэвүз, тәғэвүзә* каби.

Ўрин, қорин, ўғил, бурун каби ёпиқ бўғинли ва охири ундошидан олдин *и*, у унлилари бўлган айрим сўзларни эгалик билан турлаганда, адабий тилдагидек *и*, у унлилари тушириб айтилади:

⁹ Қути сўзи шеванинг айрим вакиллари нутқида қуту тарзида ҳам талаффуз этилади.

I ш. <i>орнѣм</i> <i>оннѣм</i>	<i>қорнѣм</i> <i>қоннѣм</i>
II ш. <i>орнѣнг</i> <i>оннѣнг</i>	<i>қорнѣнг</i> <i>қоннѣнг</i>
III ш. <i>орнѣ</i> <i>оннѣ</i>	<i>қорнѣ</i> <i>қоннѣ</i>

I ш. <i>оғльм</i>	<i>бурнѣм</i> <i>буннѣм</i>
II ш. <i>оғльнг</i>	<i>бурнѣнг</i> <i>буннѣнг</i>
III ш. <i>оғль</i>	<i>бурнѣ</i> <i>буннѣ</i>

Көңгул, сѣнгѣл каби, II бұғини бошида *нг* ундоши бұлган сўзларни эгалик билан турлаганда *нг* ни *й* лаштириб ҳам айтадилар. Чунончи: *көйнѣм айнѣдѣ* || *көңгльм айнѣдѣ* || *көйнѣйнѣ көтәрѣллоей*; *менѣ сѣйнѣм боласѣз*. *Сѣйнѣйнѣ тнѣстѣтүткѣ бердѣймѣ?*

63-§. Шевада эгалик аффиксларини отларга *-лар* дан сўнг кўшиб, ундан шахс ва сон жиҳатдан мослашган аниқловчи маъноси ҳам англашилади. Чунончи: *ѣшләрѣм, ѣшләрѣнг, ѣшләрѣ, ѣшләрѣмѣз, ѣшләрѣйѣз, ѣшләрѣ* каби. Аммо II шахс кўпликда *ѣшләрѣнг* формаси билан бирга *ѣшѣйнәр* формаси ҳам ишлатилади ва бунда олдин эгалик, сўнг сон аффикси келтирилади. Шевада бу сўнгги форма кўпроқ қўлланади ва шеванинг бу хусусияти уни бошқа (айниқса сарой ва қипчоқ-қорақалпоқ группа) шевалардан фарқловчи белгилардан саналади.

64-§. Шевада эгалик билан турланган сўз қаратқич келишигидаги кишилик олмоши (аниқловчи) билан ҳам келади ва бу ҳолатда нарса бирор шахсга тегишли эканлиги таъкидланган, равшанлашган бўлади. Бунда эса аниқловчи олмош қаратқич-тушум келишиги шаклида бўлади. Чунончи *эт*, рус. 'лошадь, конѣ' сўзи маъносида.

Бирлик

Кўплик

I ш. <i>менѣ тѣм</i>	<i>бѣзѣ тѣмѣз</i>
II ш. <i>сенѣ тѣнг</i>	<i>сѣзѣ тѣйѣз</i> <i>сѣләннѣ</i> <i>сѣләрнѣ тѣйнәр</i>
III ш. <i>уну тѣ</i>	<i>уләрнѣ тѣ</i> <i>уләннѣ тѣ</i> каби.

Аммо I шахс кўплигида эгалик аффиксини тушириб гапирадилар. Чунончи:

Бѣзѣ бѣгдѣ (<боғимизда) *бѣр бѣдам*

Бѣзләр қаландар эдам (Фольк.).

Бѣзѣ шѣхәрләр (<шаҳарларимиз) *көп эвѣт-тѣ!* (<бизнинг шаҳарлар кўп обод-да) каби.

Бѣзѣ қамчѣ қанѣ хѣлѣ? — Бундай ҳолда эгалик аффикси туширилган сўздан ҳам, қаратқич келишигидаги шахс олмошидан ҳам (гарчи кўплик формада бўлса-да) бирлик маъносини англай берадилар.

Жиззах шевасида бундай ҳолатда эгалик аффикси II шахсда ҳам туширилади: *Създъ қъшлôқ қайôғдô*¹⁰ каби.

Айрим ҳолатларда эгалик аффиксининг I шахс бирлик формаси қўшилган сўз отлашиб келади: *пъръм, Пъръмқул, йъм, йъмча* каби. Баъзан, III шахсда эгалик аффикси сўзга икки марта қўшилади. Чунончи: *бъръ — бъръсъ, бъръ — бъръсъ, кôпъ — кôпъсъ, йърмъ — йърмъсъ (йô : мъ || йô : мъсъ), тэмъмъ — тэмъмъсъ* каби.

Олмошларда бир қатор ўзгалик учрайди: *унъм, унънг, унусъ; шунъм, шунънг, шунусъ; қайсъм, қайсънг, қайсъсъ || қайсънъсъ* каби. Бунда *қайсъ* сўзида *съ* такрорланади.

65-§. Абстракт эгалик бу шевада ҳам олмош ёки отга *-ъкъ, -нъкъ || дъкъ* аффиксларини қўшиш билан англатилади: *менъкъ, сенъкъ, унукъ, сьзъкъ, уларнъкъ || улардъкъ* каби.

1. Кесимлик аффикслари ва юкламалар

66-§. Андижон шевасида кесимлик аффикси ҳам, асосан, адабий тилдагидекдир. Чунончи:

1) I, II шахс учун *-мән¹¹, -сән* (бирлик учун), *-мъз, -съз* (кўплик учун) аффикслари (тошкент шевасида кўплик учун *-вуз, -вүзэ, -мъзэ*) қўлланилади. III шахс учун махсус қўшимча йўқ, аммо III шахс кўплик формасида равишдош ясовчи *э* дан олдин *-ш, -ъш || ьш* аффикслари илова этилади: *улар бъръшэдъ* каби (ад. тилида *улар боради || улар борадилар*).

2) кесимлик аффиксини олган сўзларга сўроқ юкламаси *-мъ*, адабий тилдагидек, I шахсда кесимлик аффиксидан кейин қўшилади. Аммо бунда эгалик аффиксининг охиридаги *к* ундошини қисқартириб, ундан олдинги унлини чўзиб айтидилар. Чунончи: *мен тузъймъ : мъ* (<мен тузукманми?). *Сән тузъйсъ : мъ? У тузъймъ? Мен ьшъъмъ : мъ? Сен ьшъъсъ : мъ?* (<сен ишчисанми) каби. Жиззах шевасида эса бу юклама кесимлик аффиксидан олдин келади: *мән сôғъмъмән* (ад. тилда *мен соғманми?*) каби.

67-§. Шевада сўроқ юкламаси II — III шахс бирлик формасида ҳам адабий тилдагидек, кесимлик аффиксидан олдин келади. Чунончи: *сем* (<сен) *Маскэвнъ кôргэмъмъсэн? Дб-дъмэдэжътларэм тэмънъ суваткэмъмъ?* каби. Аммо кўплик сонда сўроқ юкламаси сўз охирига (кесимлик аффикси *-мъз* дан кейинга) кўчирилади: *бъз ьшъъмъзмъ? сьз ьшъъсъзмъ?*

¹⁰ Х. Ғуломов, Жиззах шеваси (юқорида зикр этилган 'китоб).

¹¹ Навоий ва Бобир I шахс учун *-мен* формасини ишлатганлар.

улар *ъшчъмъ* || улар *ъшчъләрмъ*? *Съләр* (<сизлар) *ъшчъләр-мъ*? каби. II шахс кўпликда сўроқ юкласини ўзак-негиздан кейинга ўтказиб, кесимлик аффикси *-съз* дан сўнг кўплик аффиксини қўшиб гапиррадилар: *Съләр ъшчъмъсъләр* каби. II шахс бирликда эса сўроқ юкласи кесимлик аффиксидан олдинга ҳам ўтказилади: *сен ъшчъсә : мъ?* (ад. тилда *сен ишчисанми?*), қисман тошкент шевасидагидек *сән ъшчъсәммъ?* деб ҳам айтадилар. *Сен ъшчъсә : мъ?* вариантыда интонацияни сал ўзгача қилиб гапирилса, кесатниш, норозилик мазмуни ҳам англашилади.

68-§. Бу шевада *-дир* || *дур* аффиксининг қўшиб ишлатилиши қуйидагича:

Шевада бу аффикс шубҳа ва гумонни англатиш учунгина *-дур* шаклида ишлатилади: *Мем бәрсәм бәргәндүрмән, Сем бәрсәнг бәргәндүрсән, У бәрсә бәргәндүр* каби.

Агар иш I шахс томонидан бажарилган бўлиб, биров ундан шу ишни бажаргани ҳақида сўраганда, ишловчи шахс буни айтгиси келмаса *дур*-(*-дүрмән*) ни қўшиб айтади.

69-§. *-Ми* юкласи *эмас* тўлиқсиз феълига қўшилиб, бўлишли маънони англатиб келиши бу шевага ҳам хосдир.

Чунончи: *Мен дәмләнгемәсмә : мъ* (бунда кесимлик аффикси *мә* нинг *н* товуши туширилади); *мен дәмләнгемәсмә : мъ* (*емас* тўлиқсиз феъли бошидаги *е* унлиси тушиб қолади); *мен дәмләнгемәсмъ* (кесимлик аффикси *мен* туширилади). Аммо гап мазмуни ўзгармайди.

70-§. *-Ку* юкласи бу шевада ҳам таъкидлаш маъносини англатиш ва маънони кучайтириш учун ёпиқ бўғинларга қўшилганда (I—II шахсларда) *к* қисқариб, у тарзида ишлатилади: *съзгә әйттъм-у. Сен әйттънг-у, бъз бәрдъг-у* каби. Очиқ бўғинларга (III шахсда) эса *-йу* тарзида ишлатилади: *әкәйъз кеттъ-йу, сьз отурьпсъзмъ? Ёсағдъсәнг келдъ-йу, дәррәв қайтъп кеттъ* деб айтилади.

Гоҳо (айрим ҳолларда) ҳар учала шахсда ҳам, юклама қисқартирилмай, *-ку* тарзида ишлатилади.

Андижон атрофидаги сингармонизм кучлироқ сақланган шеваларда қалин ўзак ва негизларда *-ку* юкласи *-қу* (асосан кексалар нутқида) ва *-йу* тарзида талаффуз этилади: *қәлдъ-қу, әлдъ-қу, қәлдъ-йу* каби. ж ловчи шеваларда эса *ғо* лаштириб айтилади: *қәлдъ-ғо, әлдъ-ғо* каби.

71-§. *-Дә* юкласи бу шевада ҳам адабий тилдагидек, маънони кучайтириш ва таъкидлаш учун, *д* дан олдинги товушнинг жарангли-жарангсизлигидан қатъий назар, асосан *-тә* тарзида, ора-сира *-дә* тарзида ишлатилади. *Бәрдъм-тә, өзъйъз^с кемәдъйъз^с-тә. У менъ дәдәм-тә.* Яна: *Сен әйт-*

жандънг-дә. Сўнги варианты Шарифбойгузар, Қўштепа, Такавой маҳаллаларида учрайди.

Интеллигенциямиз нутқида ва баъзи адабиётларда ҳам учрайдиган *-дә* юкламасининг боғловчи вазифасида ишлатилиши (чунончи: *Мен-да шу фикрдаман. Сен-да борасан* каби) бу шевада учрамайди.

-Дә юкламасининг *-тә* тарзида айтилиши андижон шеvasини қўқон, марғилон, тошкент, наманган шеваларидан ва сарой группа шевалардан фарқловчи белгилардан биридир. Бу юклама тошкент шевасида кўпроқ *-де* тарзида айтилади:

Шундәй-де. Дәдәмгәлә-де. Озувүзәнъкъ-де (<ўзимизларники-да), *бъзгә-де эсмәндәгъ лә: чълләйм йетә: мвйдъ* каби.

72-§. Шевада *-әқ* (ёпиқ бўғинда), *-йқ* (очиқ бўғинда) ишлатилади. Чунончи: *өзүмқ бәрп келей* || *өзүм-лә бәрп келей.* *Өзйқ кеп кетсән* || *өзүи-лә кеп кетсән* каби.

5. Келишиклар

73-§. Бу шевада ҳам бош келишик махсус белгига эга эмас. Келишиклар андижон шевасида ҳам бошқа бир кўп шаҳар шеваларидаги каби, қаратқич ва тушум келишиклари бир белги (*-ни*) га эга: *Рәймжән әкәсәнъ элдәгә кеттә, әкәсәнъ коргәч, тездәй-лә қайтпн келәдъ. Бойъ сендей келәдъ* каби.

Шеванинг фонетик қонунларига (ён товушлар ва сўзнинг ўзак ё негизида орқа қатор унлилар ва чуқур тил орқа ундошларининг келиши ва ш. к. ларга) мувофиқ, келишик аффикслари турли шаклларда талаффуз этилади ва айрим ҳолларда эса нутқ жараёнида баъзи келишик белгилари тушириб қолдирилади.

1) қаратқич ва тушум келишикларининг аффикслари *-нъ* || *дъ* || *тъ* || *ъ* шаклларида ишлатилади (*бъзнъ* || *бъздъ* || *бъзъқъләр* каби). *Нъ* аффикси унлилардан ва *й* ундошидан сўнг асосан *-нъ* тарзида айтилади: *өзъйнъ* (<ўзинги), *әкәйнъ* (<акангни), *тойнъ* || *тойдъ*; унлилардан сўнг ҳам *-нъ*¹² тарзида айтилади: *йәрәнъ, тәғанъ* (<тоғани), *ме(н)нъ, терънъ, бә: рънъ* каби. Шаҳарнинг марказий қисмида турувчилар ва ўқимишли кишилар бу аффиксни мумкин қадар *-нъ* лашти-

¹² Андижон шевасининг XV—XVI аср вакили бўлмиш Заҳриддин Муҳаммад Бобир, шунингдек, ўз асарларини шу шевада ёзган Навоий ҳам, ўз асарларида бу икки келишни ўз белгилари билан қатъий фарқлаб, қаратқич учун *-нинг*, тушум учун *-ни* аффиксларини ишлатган. Ўзбек тили шеваларининг кўнчилигида ҳар икки келишик, асосан, бир хил аффиксга эга эканлиги сабабли баъзи авторлар (чунончи В. В. Решетов)

риб айтишга интиладилар. Баъзан, бу аффикс уларнинг нутқида жаранглилардан сўнг *-дъ*, жарангсизлардан сўнг *-тъ* тарзида эшитилади. Шаҳардан чеккароқда турувчилар нутқида *-нъ* кам эшитилади, улар жаранглилардан сўнг *-дъ* (*йъздъ || йъзнъ күнүдъ*), жарангсизлардан сўнг *-тъ* айтадилар (*эттъ думъ каби*). Желовчи шеваларда ишлатиладиган *-дънф || дънг, -тънф || тънг* формалари бу шевада учрамайди¹³; *ъ* эса ҳар икки келишик аффиксининг қисқартирилган варианты бўлиб, бир бўғинли (*бъзъ үй; бъзъкә : келънг каби*) ва бирдан ортиқ бўғинларда эгалик аффиксларидан кейин қўшилади. Чунончи: *Өзъйъзъ өзъйъз хана қълә : рмәнг. Менггә этъйъзъ (|| этъйъздъ) айтънг каби.*

Қаратқич ва тушум келишиги формаларини қўлланишда ассимиляциялашиш ҳодисаси тошкент ва наманган шеваларида ғоят кучли ва кенг бўлиб, бир неча шаклга эга. Андижон шевасида эса бу ҳодиса асосан охири *т* билан келган сўздагина рўй беради (*эттъ <отни, ьттъ <итни*), бошқа ҳолатларда аффикс бошидаги *н* ўзидан олдинги товушнинг таъсири билан *ё* жарангли *д*, ёки жарангсиз *т* га айланиб, *-дъ, -тъ* шаклига киритилади. Чунончи:

Андижонда	Наманганда	Тошкентда
<i>бъзнъ бъздъ</i> ¹⁴ , <i>бъзъ</i>	<i>бъззъ</i>	<i>бъззъ</i>
<i>тълнъ талдъ</i>	<i>тъллъ</i>	<i>тъллъ</i>
<i>эшнъ эштъ</i>	<i>эшшъ</i>	<i>эшшъ</i>
<i>қърнъ қърдъ</i>	<i>қърръ</i>	<i>қърръ</i>
<i>гүрүчнъ гүрүштъ</i>	<i>гүрүччъ</i>	<i>гүрүччъ</i>
<i>эқнъ эхтъ</i>	<i>эққъ</i>	<i>эққъ</i>

бу келишикларни бир келишик (қаратқич-тушум келишиги) ҳисоблайди; Я. Ғ. Ғуломов ҳам шу терминни қабул этади (Из наблюдений над морфологией ташкентского говора, Ўзбек диалектологиясидан материаллар, 173—174-бетлар).

¹³ Кейинги вақтларда адабий тилнинг таъсири ва шаҳар билан алоқанинг кучайганлиги натижасида, желовчи шеваларда ҳам қаратқич ва тушум келишиги учун *-дъ || тъ* билан бирга *-нъ* аффикси ҳам ишлатилаётгани сезилади.

¹⁴ Китоб ва шахрисабз шеваларида кўплик шаклидаги олмошлар тушум ва қаратқич билан турланганда ҳам келишик белгиси *-дъ* ҳолида сақланади ва кўплик аффиксининг *р* си *д* лашади: *бъзэддъ (< бизларни), уладдъ (< уларни), сълэдъ каби.*

көкнъ || көхтъ
 тэжнъ || тэктъ
 тэмнъ || тэмдъ
 сьгърнъ || сьгърдъ
 қэпнъ || қэптъ¹⁵

көккъ
 тэжкъ
 тэммъ
 сьгърръ
 қэппъ

кòккъ || кòкнъ
 тэжкъ
 тэммъ
 сьгърръ
 қэппъ

Бу жиҳатдан марғилон ва қўқон шевалари андижон шеваси билан ўхшашдир. Тошкент ва наманган шеваларида эса -нъ аффикси *н, й, в, ғ* дан бошқа ҳамма ундошлардан сўнг ассимиляцияга учрайди. Шуни ҳам кўрсатиб ўтиш керакки, андижон шевасида -нъ аффикси сўзнинг ўзак ва негизида келган лаб унлилари билан уйғунлашмайди: *орну, бурну* эмас, *орнъ, бурнъ*, баъзан *оннъ, буннъ* дейилади; ўзак ва негизда орқа қатор унлилар ва чуқур тил орқа *қ, ғ, х* лар келганда нъ нинг қалинлашуви сингармонизм кучли шевалардаги даражада эмас, у бир оз қалинлашади. Айрим ҳолларда ъ нинг қалин-юмшоқлик даражасини аниқ белгилаш ҳам қийин.

Адабий тилда кишилик олмошининг I, II, III шахс шакллари қаратқич билан турлангандан сўнг -ча аффиксини қўшиб, *менингча* (ёки *менинг фикримча*), *сенингча*, *унингча* шаклларида равиш ясалади. Текширилаётган шевада бу равишлар икки шаклда кўринади: I шахсда *менча* (ёки *менъ пькръмча//менъ ойъмча*), II ва III шахсларда -ча дан олдин келувчи қаратқич белгисидаги *н* ундошини *й* лаштириб *ъй* тарзида ҳам айтадилар: *сенъйча//сенча, унъйча//унча* каби. Агар бу формага -лэк ясовчиси қўшилганда (ад. тилда *менингчалик*) *менчэлэк, сенчэлэк, унчэлэк* тарзида айтиверади. Бу сўзлар қиёс маъносини ҳам англатаверади: *уйэм сенча* (//*сенчэлэк*) *бэр* каби. Агар бу равишни учун кўмакчи орқали қўшма ҳолда қўлласалар [ад. тилда — *менинг* (//*мен*) *учун, сенинг* (//*сен*) *учун, унинг учун*] ҳам қаратқич белгисиз айтадилар: *Бу эштъ мен учун эшавэрънг. Бунъ сен учун экеппә : мъ* (<буни сенинг учун олиб келибманми), *унучун; сен айткәнънг учун келдъм* каби. Кўплик формаси ҳам айнандир. Аммо кўрсатиш олмошлари орқали ясалганда *ъй* орттирилади: *шунъйчун, унъйчун* каби (бу хо-

¹⁵ Шевада *пн* ҳолати равишдош аффикси -ъб//ъп ёрдами билан ясалган *олиб қуй, деб қуй* каби қўшма феълларда *б* нинг жарангсиз *п* га айланиши ва II компонентнинг бошидаги *қ* нинг ассимиляцияга учраши натижасида юз беради: *эппой* (<олиб қуй), *эппойънг, эппойдъм, деппойънг* (<деб қуйинг), *экеппән* (<олиб келибман) каби.

лат тошкент шевасидагига мос келади). Бунда қаратқич келишиги белгиси *нг* ундоши *эй* да *й* тарзида сақланишини кўрамиз.

2) жўналиш келишиги аффикси ўзак ва негизнинг ҳолатига кўра *-гә* (сўз унли ва жарангли ундош билан битганда), *-кә*, *-қа* (сўз жарангсиз ундош билан битганда) шаклларида бўлади: *бъзгә*, *көккә*, *эққа* каби. *-га* шакли ишлатилмайди.

Охири *г*, *ғ* билан тугаган сўзларни жўналиш келишиги билан турланса, ўзак ва негизнинг охиридаги ҳамда қўшимчанинг бошидаги *г* *к* лашади: *тәг* — *тәккә*, *йғг* — *йғккә* каби. Ўзак ва негиз охиридаги *ғ* ни *қ* га ҳамда қўшимчанинг бошидаги *г* ни ҳам *қ* га айлантириб айтадилар: *бәққа* (<боғ + га) каби. Бу ҳолат ўзбек адабий тилининг орфография қоидаларида ҳам худди шу тарзда акс эттирилган¹⁶.

3) шевада ўрин-пайт келишиги аффикси *-дә*, *-тә*; чиқиш келишиги аффикси *-дән*, *-тән* шаклларида ишлатилади. Қуйидаги сўзлар бу шевада тубандагича турланади:

Б. к.	<i>түб</i>	<i>ҳөд//ьд</i>	<i>сүв</i>	<i>тәг</i>
Қ. к.	<i>түпнъ//түптъ</i>	<i>ҳөднъ//ьднъ</i>	<i>сүвнъ</i>	<i>тейнъ</i>
Т. к.	<i>түпнъ//түптъ</i>	<i>ҳөднъ//ьднъ</i>	<i>сүвнъ</i>	<i>тейнъ</i>
Ж. к.	<i>түпкә</i>	<i>ҳөдгә//ьдгә</i>	<i>сүвгә</i>	<i>тейгә</i>
Ўр.-п. к.	<i>түптә</i>	<i>ҳөддә//ьддә</i>	<i>сүвдә</i>	<i>тейдә</i>
Ч. к.	<i>түптән</i>	<i>ҳөддән//ьддән</i>	<i>сүвдән</i>	<i>тейдән</i>

Б. к.	<i>бъз</i>	<i>эй</i>	<i>нән</i>	<i>қум</i>	<i>тәнг</i>
Қ. к.	<i>бъзнъ//бъзъ</i>	<i>эйнъ</i>	<i>нәннъ</i>	<i>қумнъ</i>	<i>тәнгнъ</i>
Т. к.	<i>бъзнъ//бъзъ</i>	<i>эйнъ</i>	<i>нәннъ</i>	<i>қумнъ</i>	<i>тәнгнъ</i>
Ж. к.	<i>бъзгә</i>	<i>эйгә</i>	<i>нәнггә</i>	<i>қумгә</i>	<i>тәнггә</i>
Ўр.-п. к.	<i>бъздә</i>	<i>эйдә</i>	<i>нәндә</i>	<i>қумдә</i>	<i>тәнгдә</i>
Ч. к.	<i>бъздән</i>	<i>эйдән</i>	<i>нәндән</i>	<i>қумдән</i>	<i>тәнгдән</i>

Б. к.	<i>қәп</i>	<i>өр</i>	<i>тәс</i>	<i>эт</i>	<i>бәллар//</i> <i>бәллар</i>
Қ. к.	<i>қәпнъ//</i> <i>қәптъ</i>	<i>өрнъ</i>	<i>тәснъ//</i> <i>тәстъ</i>	<i>эtnъ//</i> <i>эттъ</i>	<i>бәлларнъ</i>
Т. к.	<i>қәпнъ</i>	<i>өрнъ</i>	<i>тәснъ//</i> <i>тәстъ</i>	<i>эtnъ</i>	<i>бәлларнъ</i>
Ж. к.	<i>қәпкә//</i> <i>қәпқа</i>	<i>өргә</i>	<i>тәскә</i>	<i>эткә</i>	<i>бәлларгә</i>

¹⁶ Бобир асарларида айна келишикнинг аффикси *-гә* (*устига*, *ичига*), *-га* (*хонға*, *Андижонға*, *Симнон анорлариға*), *-қа* (*дудқа*, *шарққа*), *кә* (*күкка*) тарзида учрайди.

Ўр.-п. к.	қолтә	өрдә	тәстә	әттә	бәллардә
Ч. к.	қолтән	өрдән	тәстән	әттән	бәллардән
Б. к.	ош	қъльч	қош	орақ	эх
Қ. к.	ошнъ// оштъ	қъльчнъ	қошнъ// қоштъ	орағнъ	эхнъ
Т. к.	ошнъ// оштъ	қъльчнъ	қошнъ	орағнъ	эхнъ
Ж. к.	ошкә	қъльчкә	қошкә	ораққа	эхкә
Ўр.-п. к.	оштә	қъльштә	қоштә	орағдә	эхтә
Ч. к.	оштән	қъльштән	қоштән	орағдән	эхтән

Бу мисоллардан кўринадики, андижон шевасида келишикларнинг турланиши бошқа бир кўп шаҳар шевалардагидан (айниқса тошкент ва наманган шеваларидагидан) кўра адабий тилга анча яқин туради¹⁷. Бу шевада ҳам у, бу, шу олмошларини жўналиш ва ўрин-пайт келишиклари билан турлаганда бу келишикларнинг аффикслари -гә (// -қа, кә), -дә// -тә лардан олдин бир *н* қўшиб айтилади. Бу ҳолат адабий тилда ҳам, шеваларда ҳам бор бўлиб, бунинг сабабини авторлар турлича изоҳлайдилар. Баъзи авторлар бу олмошларни шу келишиклар билан турлаганда *н* ундоши ўзидан-ўзи ортади дейдилар; Т. З. Мирсоатов ўзбек тилининг қирқ шевасини текширганда, „бу ҳодисани тарихан *л* нинг *н* га айланиши деб билмоқ мумкин“ дейди¹⁸. Дарҳақиқат, бундаги *н* тасодифан қўшилган товуш эмас. Ўзбек матбуотида (газеталарда) 1930 йилгача у, шу олмошларининг кўплиги 'улар', 'шулар', унлар, шунлар тарзида ёзиб келинди. Эски адабиётимизда 'улар'нинг онлар, унлар формасида учрашини, бу *н* фақат жўналиш келишигидагина эмас, ўрин-пайт ва чиқиш келишикларида учрашини ҳам ҳисобга олиш керак. Ҳар ҳолда бу *н* аслида кўрсатиш оломи бу, у, шу ларнинг таркибий қисми бўлиб, кейинроқ қисқаргани; жўналиш, чиқиш ва ўрин-пайт келишиклари билан турланганда сақланиб келаётганлиги кўринади¹⁹.

¹⁷ Бухоро ва Самарқанд группа шеваларида жўналиш ва ўрин-пайт келишиклари бир формага эга. Чунончи, шахрисабз шевасида бу икки келишик гә//йә, кә//ға (ўрни билан -нгә—тәнгә < томга) билан адо этилади (Б. Джуроев, Шахрисабзский говор узбекского языка, автореферат, М., 1959, 16-бет).

¹⁸ Т. З. Мирсоатов, Қирқ шеваси, кандидатлик диссертацияси қўлёзмаси, 82-бет.

¹⁹ Қаранг: С. Иброҳимов, Айрим олмошларнинг эволюцияси масаласига доир („Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“ журнали, Тошкент 1961, 5).

6. Келишикларнинг яна баъзи хусусиятлари

74-§. Шевада баъзан қаратқич аффиксини тушириб, сўзни белгисиз қаратқич формасида ҳам ишлатилади: у *өзъ* (<унинг ўзи) *қъзығ эдам. Сен өзънг* (<сенинг ўзинг) *айтудънг* (<айтиб эдинг), *сөвзънь* *Әҳмәт* (<Аҳмаднинг) *өзъ еккән. Қовум бәшъгә бәргәндә* (<қовуннинг бошига <қовун экилган ернинг бошига); *ыш бәшъгә отургәндә* (<ишнинг бошига ўтирганда, яъни 'амалга минганда'). Агар қаратқич киши оти бўлганда ва иш-ҳаракат унинг томонидан бажарилганлиги таъкидланганда белгили формада ҳам айтадилар: *Әҳмәттъ өзъ еккән* каби.

Яна: *Пушкън әсәръ. Ленън әсәръ, йәзъс кулләръ, йәкшәмбъ кунъ; Әнцән халқъ; әртъл ә:зәсъ, ыпәкк қуртъ, уншъ, Шәрхәм* (<Шаҳрихон) *пъчағъ, зығър йәғъ* каби. Бунда гап маъносига ўзгача таъсир этмайди. Шу билан бир қаторда, қаратқич ва қаралмишнинг ҳар иккисини бирдан беаффикс ҳам айтадилар. Бундай ҳолатда компонентлар орасидаги синтактик муносабат йўқолиб, ҳар икки қисм биргина тушунчани англатувчи термин қаторига кириб қолганини кўрамиз: *тусдоппъ* (<чустнинг дўпписи), *намәңгән-әлмә, қозъқарън, шпъчақ, қрасув пъчақ* каби.

Қаратқич кириш сўздан олдин келтирилади: *съзъ пәкръ-йәзчә, Кәрәмжәнг келәдәмъ* каби. *Менъ ойъмчә, мәйлъс хәлъ түгәгәнъ йоқ.* Бундай ҳолатда қаратқич келишигидаги сўз тушириб ҳам айтилади: *пәкръйәзъс чә* (<фикрингизчә) *Кәрәмжәнг келәдәмъ?* каби.

Баъзан эса кириш сўзини тушириб, қаратқич келишигидаги сўзнинг ўзинигина ишлатадилар: *съзчә//съзъйчә* (<сизнингчә) *Кәрәмжәнг кемейдъ?* Бунда туширилган сўзнинг („фикрингизчә“ нинг) вазифасини *-чә* аффиксига юкланади.

Агар кириш сўзи туширилмаса, *-чә* аффикси ўрнига *көрә* кўмакчисини ёки бошқа равиш сўзлардан бирини қўшиб айтадилар ва бунда қаратқич белгили қаратқич тарзида келади. Чунончи:

Съзъ гәпъйәзгә көрә...

Съзъ гәпъйәзгә ышәнъп...

Қуштъ үчушъгә қарап... каби.

Бундай ҳолатда қаратқич келишигидаги аниқловчи сўз қўлланмаслиги ҳам сезилади (аммо бу сийрак учрайди): *пәкръйәзгә көрә...* каби.

Қаратқич келишиги билан ифодаланган бир неча аниқ-ловчилар кетма-кет айтылганда иккинчи, учинчи ва кейинги қаратқичлар ҳамда аниқланмиш сўзга III шахс эгалик аффикси (сѣ)ни қўшиб гапирадилар: *эпэндѣнѣ шорвасѣнѣ шорвасѣнѣ шорвасѣ*. *Әкейнѣ хѣтѣнѣнѣ эмәкѣсѣнѣ қъзѣ* каби. Баъзан бундай уюшиқ қаратқичлардан биринчиси ассимиляцияга учрайди: *Йақѣптѣ* (< Яқубнинг) *пѣчағѣнѣ хѣнѣнѣ бѣғѣ* каби.

75-§. Шевада тушум келишигидаги сўз гапда махсус келишик аффикси билан шаклланган ҳолда ҳам, шаклланмаган ҳолда ҳам ишлатилади.

Шаклланган (белгили) тушум келишигидаги сўз билан белгисиз тушум келишигидаги сўзни маъно нозиклиги жиҳатдан фарқлайдилар. Белгисиз формаси мажҳул объектни кўрсатади ва ундан оддий дарак маъноси англашилади: *Бѣзѣ куроткѣ бѣрдѣк* (умуман курорт). *Мен нѣнѣ* (< нон) *йедѣм* (қандайдир нонни), *мен хат йѣзѣйѣппѣн*, *бѣзѣргѣ чѣқѣб нѣн* *әпкегѣн* каби.

Белгили тушумдаги сўз эса аниқ объектни кўрсатади ва ундан таъкидли дарак маъноси англашилади. Чунончи, *мен хатнѣ йѣзѣ болдѣм*. *әкѣм йүвѣргѣн* (//*евѣргѣн*) *пулнѣ элдѣм*. *Кечѣ кѣ: нѣдѣ Малѣкәхѣннѣ кѣрдѣм*. *Чѣжѣнѣ* (//*чѣзѣнѣ*) *күздѣ сѣнѣ* (Фольк.). *Чүчвѣрѣнѣ хѣм сѣнѣмѣ* (Фольк.). *Қѣзѣннѣ тәгѣнѣ йѣлѣпқой* (//*йѣлѣппой*) каби.

Тушум келишигида келувчи сўзнинг бу икки формаси маънан фарқли ишлатилиши кучлироқ даражада сезилади. Чунончи, *Кѣрѣмжѣнѣ кѣтѣб оқудѣ* (умуман китоб ўқиганлик маъноси англашилади). *Кѣрѣмжѣм пул кѣргѣн одам* ('давлат кўрган, давлатли турмушга эга бўлган одам' маъносида). Бунда *Кѣрѣмжѣнѣм пулнѣ кѣргѣн одам* деганда юқоридаги маъно нозиклиги англашилмайди.

Адабий тил грамматикасида феъл кесим мажҳул даражада бўлса, тушум келишигидаги сўз белгисиз ҳолда келиши нормалаштирилган: *чой ичилди*, *қарор чиқарилди*, *ош ейилди*, *менга пул берди* каби. Андижон шеvasида бу белгисиз тушумдан бошқа сўз қўшиб ҳам айтылади. Чунончи: *чѣй* (//*чѣйнѣ*) *босѣ*, *гѣгѣлдѣ*, *нѣннѣ босѣ*, *йѣйѣлдѣ* — *ендѣ нѣмәсѣ қѣлдѣ?* Яна: *Қарѣрнѣ чозуб йүвѣргѣлѣптѣ-дѣ* — бунда гап маълум шахсга қаратилган бўлиб, 'чўзиб юборибсиз', 'чўзиб юборибсан' ёки 'чўзиб юборибди' каби маъно англашилади. *Гѣптѣ у қадар чозулмасѣн* ҳам шу маънода — 'гапни у қадар чўзма' (ёки 'чўзманг') демакдир.

Кѣ: нѣнѣ кѣрдѣймѣ? билан бир қаторда *кѣ: нѣнѣ кѣрѣлдѣмѣ?* ('кўрдингми' маъносида). — *Хѣ*, *кѣрѣлдѣ* ('кўрдим')

тарзида ҳам гапирадилар. Шу билан бирга, шевада *чэйдъ* (*||чэйнъ*) *чэьлдъ* — „чой менинг томонимдан ичилди“ дейилгани бўлади.

76-§. Шевада жўналиш келишигининг хусусиятлари қуйидагилардан иборат экани кўринади:

1) гапни енгиллатиш учун нутқ жараёнида баъзан бу келишикнинг аффиксини айтмай, тушириб қолдирадилар. Чунончи: *мем* (*|| < мен*) *бър йэнгъ шәхәр* (*|| шәхәргә*) *чькьп келей*. *Мем Мәскэвгә бэрәмән* *|| Мәскэв бэрәмән*. *Бэзэр бэрьб энжэр эл, сәтэнггә зәнжэр эл* (Фольк.). Бунда гап мазмуни ўзгармайди. Бу келишик аффиксини ўрни билан қисқартиб айтиш Бобир асарларида ҳам учрайди: „*Қорабулоқ борганда...*“ каби. („Бобирнома“дан).

2) баъзан гапда бирикмали кўрсатиш олмошлари қисқартирилганда жўналиш келишиги аффикси ҳам қисқартирилади ва биринчи компонентнинг охиридаги унли чўзиқ талаффуз этилади. Чунончи: *ашақа кеттъ* *|| аша: кеттъ* (ад. орф. *ана шу ёққа кетди*); *бьйақа қара* *|| ба: қара* (<бу ёққа қара), *беръ кел* *|| беръ ке: || бе: ке* (<берига кел). *Манақа* (<мана бу ёққа) *бэрьп келей* *|| мана: бэрьп келей* *|| ма: бэрьп келей*. *Ша: Fдан* (<шу ёгидан) деб гапирадилар. Кўрамизки, бунда жўналиш билан турланган у *ёқ*, бу *ёқ*, шу *ёқ* ларда фонетик ўзгариш билан қисқариш рўй бериб, жўналиш келишиги кўрсаткичидаги *а* чўзиқ унлига айланади. *Қаёқ*, *буёқ*, *шуёқ* ларда эса олмошнинг бошидаги ундош ва жўналиш кўрсаткичидаги унлигини сақланиб *қа:*, *ба:*, *ша:* ҳолатига киради.

3) самарқанд-бухоро группа шеваларида жўналиш ва ўрин-пайт келишиклари алмаштириб гапирилади. Бу ҳолат андижон шевасида (ва унинг атрофидаги шеваларда ҳам) учрамайди. Бироқ *бу ёққа кел*, *бу ерга кел* дейиш ўрнига *бундә ке:* дейилиши бу шевада ҳам бор. Бу форма гарчи, адабий тил грамматик нормасига зид бўлса-да, тилнинг узоқ тарихий жараёнида умумхалқ тили ва унинг шеваларига сингиб кетгандир.

Жўналиш келишигининг гапдаги маъно хусусиятлари эса қуйидагилардан иборат:

а) иш-ҳаракатнинг йўналишини англатади: *Дәдәйъз* (<дадангиз) *ъшкә кеткәмъ?* *Бъзъ дъръхтъръмъз* (<директоримиз) *куроткә* (<курортга) *жөнәп кеттъ*. Бу маъно келишик аффикси тушиб қолса ҳам англашилаверади. Яна: *Йүр кетейлэк болмасә, йүргүнг кетейлэк болмасә*. *Ъккәлә: мъз^с қол туту: шъп*, *йөр кетейлэк болмасә* (Фольк.).

б) ўхшашлик, тегишлилик маъносини ифодалайди: *Әдҳамжэн дэдәсгә охшәйдъ. Сенгә охшагалларнъ көп (//көпнъ) көргәммән.*

в) мақсад маъносини англатади: *Оқътувчъмъз Әсләмбәпке (< Арслонбобга) дәм эгәнъ кетувдъ (< кетиб эди).*

г) бир нарсанинг эвази, қиймати маъносини англатади: *Бәтнъгкәнъ бәттә телпәккә элштьрьвәлдъм. Пулгә пъчәп қойдъ. Уссомгә (< уч сўмга) берәдъ. Дәсләп пшкәнм бәдърннгнъ үссомгә берәдъ.* Нарсанинг ҳар донасининг қиймати чиқиш келишиги формаси орқали ҳам ифодаланади: *үссомдам берәдъ* каби. Шевада бу маъно *үссомдәнггә берәдъ* тарзида (қўш келишиклар воситаси билан) ҳам ифодаланади. Аммо бунда сал фарқ борлиги сезилади. 'Уч сўмдан беради' деганда интонация -дан аффиксида бўлиб, нарсанинг нархи ҳақидаги ҳукм қатъий экани англашилади. 'Уч сўмданга беради' деганда интонация *беради* сўзининг -ра бўғинида бўлиб, уч сўмга беришлик ҳақидаги хабарни таъкидлаш маъноси англашилади.

д) жўнатиш нарсанинг бориб тўхтайдиган жойини англатади: *йергә қой, тәхчәгә қой, бәққа эбр* каби.

е) ҳаракатнинг ривожланиш замонининг миқдори, вақт, давр, фасли каби маънолар англашилади. Чунончи: *әкәйъзс қърққа кърдъ, әмәкъйъздъ қъзъ балә: ғәткә йетп қәптъ. Йанчъқ чүшкә бәргәндә тохтадъ. Йәръм кечәгә бәрпн, тарқаштъ. Йәзгә чьққәндә үйнъ (уй қуриш ишини) бәшләймъз.*

ж) муҳлат маъносини билдиради: *бър күнггә жавәб элдъм.*

з) нарсанинг кимсага аталганлигини билдиради: *Бу допунъ сәзгә (//сәзгә әтәп) тькүвдъм (< тикиб эдим).*

и) жўналиш келишигидаги сўз ҳаракат объекти вазифасини англатади: *бәлмәсәнг, кәтәпкә қара. Сем (< сен) менггә (< менга) нәмә дедәнг? Дәстүрхәнггә қараб отуръйнәр (< отирингләр).*

й) иш-ҳаракатнинг мақсад ва сабабини билдиради: *Сәзнъ (//сәзъ) көршкә келдъм (//сәзнъ көргәнъ келдъм). Гәзт оқушкә ҳәвәсәнг зор сенъ. Аччъғйъзс кәмәсән, бър қуचाғлаб өпкәнггә (Фольк.).*

к) гапда жўналиш келишигидаги сўздан сўнг *йәрәшә, қараб, тәмән, дәвүр, қарагәндә, көрә, әввәла* каби кўмакчиларни ҳам қўшиб айтадилар. Чунончи: *йәзгә дәвүр (//йәзгәчә) кәттә боп қәладъ. Ошанггә йәрәшә... Бойннгә йәрәшә том (< тўн) пъч. Қьғанъгә йәрәшә... Гәпннгә қараб гәп қьлдъм-тә. Мәхтәп тәмәнггә қарап кетъштъ. Бувъйнъ әйтшйгә қарагәндә (//әйтшйгә) сен ойеттгә кәрпсән.*

Сенъ гэлъннггэ эвлэ менэм (< мен ҳам) *бэрмастэнг қолдым-э* каби.

л) гапнинг кесимидан олдин *-иш, -ш* орқали ясалган иш отига жўналиш келишиги аффиксини қўшиб, *менг* (< мен) *къръшкэ кърэмэн, чъкъшъм нъмэ боладъ? Келъшкэ келдым, ендъ қандей қъп кетэмэн? Кетъшкэ кетйэппэн, менъ оннумдэ* (//орнумдэ) *към тшлэп турады?* каби ҳар уч замонни ҳам кўрсата олувчи алоҳида оборотлар ҳам ҳосил қиладилар (бу худди рус тилидаги *написать то напишу... Выполнить то выполняю...* кабиларга тенг келади).

77-§. Ўрин-пайт келишиги аффикси бу шевада:

а) унлидан сўнг *-дэ — этэдэ, дэлэдэ, тстансэдэ, мшъ-нэдэ;*

б) жарангсиз унлилардан сўнг *-тэ, — көктэ//көхтэ, пэс-тэ, тштэ, шеттэ//шуйеттэ* (< шу ерда) каби.

Аммо жарангсиз *қ* билан тугаган сўз бир бўғинли *и* бўлса, уни ўрин-пайт келишиги билан турлаганда *қ//х* лашади: *оқ* (< ўқ) — *охтэ, қърқ — қъхтэ* (< қирқ дона) ёки *уну йэшъ* (< ёши) *қъръхтэ.*

Бирдан ортиқ бўғинларда *қ//ғ* лашади: *эртъқ* (ад. орф. *ортиқ*) — *эртъғдэ, йэстъқ — йэстъғдэ, йатақ — йатағдэ; йърақ//ърақ — йърағдэ//ърағдэ.* Улар жэ: *ърағдэ турушадъ* каби. Агар ўрин-пайт келишиги билан турланувчи сўз *к* билан тугаса, бир бўғинли сўздаги *к* ундоши, бундан олдин келган *э* унлиси *е* лашмаса, ноаниқ, жуда бўш *г* тарзида талаффуз этилади: *етэ: ²дэ* (< этакда), *кэтэ: ²дэ* (< катакда) каби. Бу асосан, аёллар нутқида учрайди.

Агар *к* дан олдинги *э* унлиси *е* лашса, *к//й* лашади: *кэтейдэ, етейдэ* каби. Бундай талаффуз кўпроқ эркаклар нутқида учрайди. Охири *қ, к* билан келган сўзларнинг ўрин-пайт келишиги билан турланганларида юз берган бундай ҳодиса андижон шевасини бошқа (қишлоқ) шеваларидан ажратувчи муҳим белгилардан саналади.

в) жарангли *б, д* ундошлари билан тугаган сўзларни ўрин-пайт келишиги билан турлаганда у товушларнинг жарангсизланиши орқасида ўрин-пайт келишиги аффикси ҳам *тэ* тарзида талаффуз этилади: *зэвуттэ* (< заводда), *кэвэптэ* (< кабобда), *эсвэптэ* (< асбобда), *кътэптэ* (< китобда), *Сэмэттэ* (< Самадда) каби.

Агар охири *зд* билан тугаган сўзнинг *д* си туширилса, келишик аффиксини *-дэ* тарзида айтадилар: *рэйъездэ* (< разъездда), *пэйъзда* (< поездда) каби. Ўрин-пайт келишиги билан турланувчи сўз *б, д* дан бошқа жарангли ундошлар билан турлаганда келишик аффикси *-дэ* тарзида қўшилади.

Шевада ўрин-пайт келишиги аффиксига сифат ясовчи -гъ ни қўшгач, ундан сўнг кўплик аффикси -лар, сўнгра чиқиш келишиги аффикси -дән//тән ни қўшиб гапирадилар:

Къръбәйт, ьккәръдәгъләрдам бъръ чьхсьн каби. Бундай ҳолда ҳаракат объекти маълум шахсдан иборат бўлади. Аниқ бўлсин учун ўша объектнинг номи қўшиб айтилади: *Ьккәрдегъ эдамлардам бъръ чьхсьн*. Яна: *ьккәръдәгъләрдам бърънъ апчық* — *ьккәръдәгъ кәсәлләрдам бърънъ апчық* каби.

78-§. Чиқиш келишиги аффикси бу шевада жарангсиз ундошлардан сўнг -тән, жарангли ундош ва унлилардан сўнг -дән шаклида талаффуз этилади. Бобир асарларида чиқиш келишиги аффикси -дән//тән тарзида учрайди: „*Ушбу жониптин ўзга ҳеч жониптин қиш ёғи кела олмас*“, „*Туркистондин хийли қуйироқ*“ каби²⁰. Бу -дән//тән шакллари уйғур тилида, чунончи Андижон шаҳрида ва умуман Андижон областида яшовчи уйғурлар нутқида ҳам учрайди. Аммо андижон шевасида -дән//тән шакллари (а//ъ лашуви) ишлатилмайди. Фақат фольклорда баъзан -тән//дән учрайди: *бър бурунг* (< бурун) *көрдүм бүрүлләрдем бурун, үстүгә: чь: : қьп қарә: сәм, көрүнүр Орум-бурун* (< Оренбург) (Фольк.). Баъзан, фольклорда ҳам икки шаклда учрайди: *тәгдән* (ва *тәгдан*) *әрчә келә: дъ, ьмә: рәткә йр-йр* (Фолк). Тошкент шевасида *м, н, нг* ундошларидан сўнг бу ундошларнинг таъсири билан мазкур келишик аффиксининг бошидаги *д//н* лашади. Бундай ҳолат андижон шевасида учрамайди.

Шевада чиқиш келишиги билан турланган сўз гапда адабий тилдагидек, қуйидаги маъноларда ишлатилади:

1) ҳаракатнинг боғланиш ўрни, манбаини англатиш учун: *Пермәнъ мәлләр тәгданг қайтътъ. Бөзәк эгълдан чьқьп кетътъ. Ҳәзър пәйъз*^с *Қоқандан өтүп кетътъ*. Бу сўнги мисолда чиқиш келишигидаги сўз ҳаракатнинг масофасини ҳам кўрсатади;

2) чиқиш келишигидаги сўз қўшма равишларнинг биринчи қисми бўлиб келиб, ҳаракатнинг боғланиш пайтини англатади. Бундай ҳолатда улардан сўнг *әввәл, кегън, беръ, ьлгәръ, элдән, бугун* каби кўмакчилар ҳам ишлатилади. *Ьдәралар элтяданг кегън бекъләдъ. Кечәдем беръ сьзъ* (//сьзнь) *күтәмән. Эдамлар күнг* (< кун) *қьйәмдән өткәндәнг кегън* (//өткәч) *қайтътъ кетътътъ. Чпльгән элдән* (//ьлгәръ) *күлтүвә: ссә* (< культивация) *қьльнадъ* каби. Агар чиқиш келишигидаги сўз сифатдошдан иборат бўлса,

²⁰ „Бобирнома“, 1948, 17-бет.

у сўзга *-дэн* аффикси каби, *-гә* ҳам қўшила олади. Чунончи, *свз^с кегәндәнг кегән, кетәмвз — свз^с кегәч, кетәмвз* каби.

3) ҳаракатнинг давомлилигини англатиш учун чиқиш келишигидаги сўзни жўналиш келишигидаги сўзга жуфтлаштириб айтадилар: *қыйнчәлэй^л ләр йәлдәй-йәлгә кәмәйәп кетйәптә*. Бундай ҳолатда иккинчи қисмнинг белгиси *-гә* тушириб ҳам айтилади ва бунда маъно ўзгармайди: *йәлдәй-йәлгә өсүп кетйәпсән* каби.

4) чиқиш келишигидаги сўз нарсанинг нимадан ясалганини (материалини) билдиради: *полаттанг қъғанг қайчә* каби.

5) иш-ҳаракатда восита бўлган нарсани билдиради: *бвз^с тәгдан эшб өттәк. Тәш йолдам бәрдәк. Сенә өззәндәнг кетә: рдәм||кетә: рдәм* (< кета бердим). *Көпрәйдән өтүп келдәм. Тешәй^ддәнг қарап қойгән* каби.

6) сабаб маъносини англатади: *Сәжвәдәхәней йахшә тшләгәлләгдән мүкәптләндә. Хәвә тсәп кеткәлләгдән, кәмзүрәмә йечвәрдәм*.

7) белги маъносини англатади: *Сенә дөвүшәндән тәнәдәм*.

8) қиёс маъносини англатади: *хәзәр хәвльдән үй тчә салқын. Сендән у бәләхән (||бәләгән)*. Бундай ҳолатда чиқиш келишигидаги сўздан сўнг *көрә* ёрдамчиси қўшиб айтилади ёки уни жўналиш келишиги формасида айтиб, ундан сўнг *қарагәндә* сўзи илова этилади: *сенгә қарагәндә*.

9) қисм, улуш (ҳисса) маъносини англатади: *ә: злардән онтәсәнә сувчәп кегәнә жөнәтәнг* каби. *Уштәм* (< ошдан) *бәр шам элдәм. Пулдам берәнг. Нәндәй йеб отурәнг. Хәр қайсәмвзгә йүс* (< юз) *сомдән тегдә*,

10) қиймат, баҳо маъносини англатади: *Хәр бештәсәнә үс сомдән элдәм*,

11) чиқиш келишигидаги сўз қўшма сўз таркибида келиб, яна бошқа бир қанча маъноларни англатади: *У сәрә гәптәң қәмәйдә* ('гапиришдан тийилмай и' маъносида) — *Сем* (< сен) *бәр гәптанг қәсәнг нәмә боладә; тәлданг қәлмәқ* ('соқов бўлиб, гапиролмай қолмоқ' маъносида) — *Әпсәттә әкә рамақә жәм* (< жон) *боб йәтйптә. Хәзәр тәлданг қәптә*); *йолданг қәлмәқ, пәйвзданг қәлмәқ* ('кечикмоқ'), *тес-тес йүрмәсәнг, пәйвзданг қәласән* каби; *бәладанг қәлмәқ* 1) 'туғишдан тўхтамоқ' маъносида — *бвзв сәгәр қарб, бәладанг қәлдә*; 2) болага эга бўлмай, фарзандга етиша олмай қолмоқ маъносида — *менә хәтәнгә болушкәнәдәк. Ендә той қъламвз деп турувдәк, бөвүмүз²¹ өлдә, той*

²¹ Буви — кишининг ўз туққан онаси.

тохтадъ. Йангъ йълъ экәмъз өлдъ, йанә той тохтадъ. Уйләнә : мэдък, ькътә бладанг қалдък каби; көзданг қалмәк [күролмайдиган бӯлиб қолмоқ — сенгә нъмаволдъ (//нъмо : лдъ), көзданг қалдъймъ? каби]; ьштанг қоймәк (бировнинг ишига ҳалақит бермоқ); сувданг қалмоқ — екъләр бър мәттә сувданг қалдъ каби.

III. ОЛМОШ

79-§. Бу шевада от, сифат, сонлар ўрнида қўлланувчи олмошларнинг турлари адабий тилдагига тўла мосдир. Олмошларнинг ишлатилиши ва ўзларига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1) андижон шевасида кишилик олмошларининг I ва II шахс бирлик формаси *мен, сен* бўлиб, бу шеванинг ўзига хос хусусиятларидан саналади. Бу олмошлар кўпгина ўзбек шеваларида ҳам, адабий тилимиз ва андижон шевасидагидек — *мен, сен* дир. Тошкент шевасида кишилик олмоши I шахс кўплиги (русча *мы* маъносида) *бъзә//бъзәр* (< бизлар) бўлса, андижон шевасида адабий тилдагидек, *бъз*, II шахс кўплиги *съзләр* дир. *Съз* — II шахс бирликиннг ҳурматлаш формасидир. Шева вакиллари ўзаро муносабатда, ҳатто эрхотин ўртасида ҳам мумкин қадар бир-бирларини сизлаб гапиришга тиришадилар. Бир-бирларига жуда яқин кишилар, баъзан ака-укаларнинг сенсирашиб гаплашувлари ҳурматсизликни кўрсатмайди.

XV — XVI аср адабий тилида, чунончи Навоий ва Бобир асарларида ҳам *сен, мен, биз, сиз* учрайди. III шахс бирлик формаси Навоий ва Бобирда у ва *ул* шаклида, келишик ва эгалик билан турланганда *ун, ан, он* (*ундан, анга, ондин*), кўплик билан турланганда *алар, олар//онлар* тарзида ишлатилади. Ҳозирги замон ўзбек тилининг айрим шеваларида III шахс эгалик олмошининг бирлиги *ул//ўл* тарзида ҳам ишлатилади (чунончи, Самарқанд областидаги қирқ ва турк шеваларида). Андижон шевасида эса III шахс эгалик олмошининг бирлиги (агар фольклорда баъзан *ул* учрашини мустасно этганда) ҳар вақт у тарзида ишлатилади. Кишилик олмошининг бирликдаги ҳар учала шахс формасини ўринпайт, жўналиш ва чиқиш келишиклари ва эгалик аффикслари билан турлаганда аслий *н* сақланади: *мендә, сөндә, ундә, мөндән, сөндән, ундән, мөңъ, сөңъ, уңъ* каби²². Булар-

²² Бу ҳақда қаранг: С. Иброҳимов, Айрим олмошларнинг эволюцияси масаласига доир („Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“ журнали, 1960, 5, 62—63-бетлар).

ни жўналиш келишиги билан турлаганда *н//нз* лашади: *меңгә, сеңгә, уңга* каби. Сарой группа ва қипчоқ-қорақалпоқ шеваларида *меңгә, сеңгә, уңгә* дейилади. *Мен, сен*, у олмошлари *б* билан бошланган сўздан олдин келганда охиридаги товуш ассимиляцияга учраб, *м* лашади: *меммәм бэргә* (< мен билан бирга), *семмәм бэргә* (< сен билан бирга), *умам бэргә* (< у билан бирга); *мем бэр йердә, сем бэр жэйдә, у бэр жэйдә* каби. Аммо Андижон шаҳрининг марказий қисмида турувчилар бундай ҳолатда *бэлен* ни мумкин қадар тўла ва тўғри айтишга тиришадилар. Шу билан бирга, у олмоши эгалик билан икки қатла турлана олади: *унусъ, унусънъ* каби. Бундаги *н* ундошини баъзи авторлар *ул* даги *л* нинг ўзгарган шакли дейдилар. Аммо бу ҳолат тилимизда қадимдан мавжуд. Чунончи, Навоий бу олмошнинг кўплигини *онлар* آنلار тарзида ҳам ишлатади:

شاه الارغا كوب ايلاب احسانلار
 23 آنچا يوز كيم گمان ايتيب آنلار

Кўрсатиш олмошининг I шахс формаси кўплик билан турланмагани каби, II шахс формаси ҳам бу шевада кўплик билан турлаб айтилмайди. Тошкент шевасида кўпчиликни ҳурматламай гапирганда *сәнлә(р)* дейилади. Ёзувчи Ойбек ҳам ўзининг „Қутлуғ қон“ номли романида „*Кундузи нафас чиқармайсанлар*“ дейди²⁴. Андижон шевасида бундай ҳолатда *сенләр* эмас, *сэзләр/сэлар* дейилади: *сэлар көб хәддэйнәрдән эшмәйнәр* каби. Шу форманинг ўзидан ҳурматламаганлик маъноси англашилаверади. Аммо ёзувчи Мирзакалон Исмоилийнинг „Фарғона тонг отгунча“ романидаги „Ҳай кимсанлар?... (86-бет), „Ўзларингам ўлгудай қурумсоқсанлар“ (9-бет) жумлаларидаги „кимсанлар“, „қурумсоқсанлар“ дейилиши персонажларнинг шеваларига тўғри келмайди. Бу ўринда шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, шевада биров билан аразлашиб қолганда (кўпинча оилада эр-хотин ёки овсинлар ўртасида) бир-бирини ҳурматламаслик учун II шахсга III шахсга қилингандек муомала қилиб, *эл, гәпэр, эйт* дейиш ўрнига *эсән, гәпэрсән, эйтсән* дейилади. Ҳатто бундай ҳолатда II шахсга (бир кишига) кўплик формасида ҳам гапирадилар: *өзэйнәр бэрэврэйнәр* (< ўзнинг боравер маъносида).

Шевада кишилик олмошининг I—II шахс кўплиги сон (-лар) билан турлана олади: *бэз^с келдэк//бэзләр келдэк*

²³ *عليشير نوايي سبعة سياره،* Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1946, 53-бет.

²⁴ Ойбек, Қутлуғ қон, 1954, 287-бет.

(тошкент шевасида *бъза келдүвүзә*), *съз^с келдъйъз* // *сълар келдъйнәр* (бунда *съз* нинг 3 си туширилади), *сълар кетэвръйнәр* // *кетэ: ръйнәр* (< кета беринглар), улар *келъштъ* каби. Тингловчига қочирим билан гапирганда *съз* ёки *сен* демай. *сълар* (*съларнъ гәпъйнәр бәшқачә, өзә?*) дейилади. Сўзловчи ўзини камтар тутиб ёки мағрурланиб, керилиб гапирганда *мен* дейиш ўрнида *бъз* дейиши бу шевада ҳам учрайди. Чунончи: *Зә: б²⁵ сүврат боптъмъ? Към чъздъ бунъ?* — *Бъз. Бъз чъздъг-тә* ('мен чиздим' маъносида. Бунда мағрурланиб гапирганлик англашилади); *Мәйлъскә бъзъ чакърманпсъләрәм!* ('мени чақирмабсизлар ҳам' маъносида); *Дварә лъйгә бтъп қлдь, ҳеч чъқарә: мәйәппъз* (кўпчилик бажара олмагани тўғрисида). — *Мәнә, бъз^с чъқарамъз^с-тә!* (мақтаниб: 'мен чиқараман' деган маънода).

Кишилик олмошининг I шахс кўплиги *бъз* га кўплик аффикси *-ләр* қўшилганда, тошкент шевасидагидек қисқартириб, *бъзә* ёки *бъзәр* тарзида эмас, *бъзләр* тарзида тўлиқ талаффуз этадилар ва бу форма асосан, таъкид учунгина қўлланилади.

II шахс кишилик олмошининг кўплик формаси эгалик билан турланмайди, аммо III шахс кўплигининг турланиши мумкин: *уларънгнъ* // *уларъйнъ эл* ('у нарсаларингни ол' маъносида) каби. Бундан эгаликдан ташқари, кўрсатиш олмоши маъноси ҳам англашилади.

Кишилик олмошларининг қаратқич ва эгалик (*-нъкъ*) билан турланган бирлик ва кўплик формаларини қарашлиликни ифодалаш учун ишлатадилар: *менъкъ, сенъкъ, унукъ* // *унъкъ, бзъкъ* // *бъздъкъ, сзъкъ* // *създъкъ, уланнъкъ* // *улардъкъ* каби.

80-§. Шевада кўрсатиш олмошларининг бу — *мәнә, шу — әнә, у — әнъ* // *әнъвь, оша, әнәшу, әшу, мәнә бу* // *манъвь* // *манъз* каби шакллари қўлланади. Бу, *мәнә* олмошлари яқиндаги аниқ, таниш, нутқ сўзланган замонгача маълум бўлган нарса ёки ҳодисани кўрсатиш учун қўлланилади. Бунинг кўплиги адабий тилдагидек, *булар* формасида тўлиқ талаффуз этилади (ҳолбуки, тошкент шевасида охириги *р* сини қисқартиб, *бул* тарзида айтилади); жўналиш, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари ва III шахс эгалик билан турланганда бир *н* орттирилади. Шу билан бирга, олмошининг бошидаги *б* ни *м* лаштириб ҳам талаффуз этилади: *бундә* // *мундә, бунггә* // *мунггә, бундән* // *мундән, бунъ* // *мунъ, бунусъ* // *мунусъ* каби.

²⁵ *Зә: б* — 'ажойиб' маъносида

Бу олмошни кўплик (сон) билан турлаганда аслий *н* (*бунлар, унлар, шунлар*) андижон шаҳар шеvasида сақланмайди: *булар, шулар* ва *улар* деб айтилади. Мазкур олмошнинг *ушбу* формаси шевада фақат фольклорда учрайди.

Бу олмоши бошқа сўзлар билан қўшилиб, қўшма шаклда ҳам ишлатилади. Бунда анча мураккаб фонетик ўзгариш юз беради; ҳар икки қисмнинг айрим товушлари ўзгаради ё тушиб қолади, ёки унга бошқа бир товуш келиб қўшилади. Чунончи, *бу олмошини йер, йэқ* сўзлари билан бирга айтганда қуйидагича манзара пайдо бўлади:

Бу йер

- Қар.-туш. к. *бъйернъ//бъйердъ//бернъ, бетнъ//беттъ, бъйеттъ* (тошкент шеvasида *боттъ*, сарой. *беттъ*, марғилонда *бэттъ*).
- Жўнал. к. *бергә//беткә//бъйеткә*, тошк. *боткә*, сарой. *беткә*, марғ. *бэткә*
- Ўрин-пайт к. *бердә//беттә//бъйеттә* (тошк. *боттә*; сарой. *беттә*, марғ. *бэттә*).
- Чиқиш к. *бердән//беттән//бъйеттән* (тошк. *боттән*; сарой. *беттән*, марғ. *бэттән*).

Бу йэқ

- Қар.-туш. к. *бъйағнъ//бъйағдъ; бағнъ//бағдъ*
- Жўнал. к. *бъйақа//бақа*
- Ўрин-пайт к. *бъйағдә//бағдә*
- Чиқиш к. *бъйағдән//бағдән*.

Кўринадики, айрим сўзлар келишиклар билан турланганда ва *бу олмоши* билан қўшиб айтганда фонетик ўзгариш юз бериши натижасида сўзлар таниб бўлмас ҳолга келиб қолади.

Бу олмошидан олдин *энә* олмошини қўшиб (*энәбу* тарзида) айтилса талаффузда фонетик ўзгариш юз беради:

- Қар.-туш. к. *анэвнъ//ано:нъ//анэ:нъ* (тошк. *энувнъ*, сарой — *энэвнь*),
- Жўнал. к. *анэвунггә//анэ:нггә* (тошк. *энүнггә*, сарой — *энэвунгга//энэвга*).
- Ўрин-пайт к. *анэвундә//ано:ндә* (тошк. *энүндә*; сарой — *энонда//энэвда*).
- Чиқиш к. *анэвундән//ано:ндән* (тошк. *энүндән*; сарой — *анэвундан//энэвдан*).

Ҳар иккисидан сўнг яна сўз қўшиб айтилса, қуйидаги манзара пайдо бўлади:

Қар.-туш. к. *әнә бѣйағнѣ//әнә бағнѣ* (<ана бу ёқни)
 Жўнал. к. *әнә бѣйақа//әнә бақа* (<ана бу ёққа)
 Ўрин-пайт к. *әнә бѣйағдә// әнә бағдә*
 Чиқиш к. *әнә бѣйағдән//әнә бағдән*

Тошкент шевасида адабий тилдаги *мана* бу сўзини *мәм-бу//мәмбѣ//мә:бѣ* тарзида айтилади. Андижон шевасида бу бирикма ё тўла (*мәнә бу*), ёки *манѣвѣ* тарзида айтилади.

2) *шу* (фольклорда *шу* ва *шул*) олмоши ҳам, бу сингари, нутқ сўзланишига қадар маълум бўлган, яқиндаги нарсани таъкидлаб, ажратиб кўрсатиш учун ишлатилади. Кўплик формаси *шулар* (тошкент — *шүлә*). Чунончи:

Эй чъхсә, эйдём болур
Күн чъхсә, күндүз болур.
Шул укәмнѣ қәшларѣ
Телпәккә қундуз болур (Фольк.).

Шу олмоши келишик ва эгалик билан турланганда аслий *н* сақланиб талаффуз этилади: *шунѣ, шундә, шунггә, шундән*; аммо сон билан турланганда *н* сақланмайди: *шулар* каби²⁶. Бирор ҳодисани ортиқ таъкидлаб кўрсатиш учун эгалик аффикси қабатлаб қўшилади: *шунусѣ қъзъғолдѣ* (<шуниси қизиқ бўлди) каби.

Айни олмош бир сўз билан қўшилиб, қўшма шаклда ишлатилганда бу олмошида бўлгани каби кучли фонетик ўзгариш юз беради. Чунончи. *шу ер*:

1. *Шу йернѣ//шу йеттѣ//шеттѣ* (қўқон — *шәттѣ*).
2. *Шу йергә//шу йеткә//шеткә* (қўқон — *шәткә*).
3. *Шу йердә// шу йеттә баъзан шеттә, шуйәдә* (қўқон — *шәттә*).
4. *Шу йердән//шу йеттән* (қўқон — *шәттән*).

Шу ёқ

1. *Шуйағнѣ//шу йағдѣ//шағдѣ.*
2. *Шу йақа//шақа.*
3. *Шу йағдә//шағда.*
4. *Шу йағдән//шағдән.*

²⁶ Бу аслий *н* „Айрим олмошларнинг эволюцияси масаласига доир“ номли мақолада ёритилган („Ўзбек тили ва адабиёти масалалари“ журна-ли, 1960, 5, 60—62-бетлар).

Ана шу

1. Әнә шу//әншә//әшә.
2. Әнә шунъ//әншәнъ//ә : шәнъ//әшәнъ²⁷.
3. Әнә шунггә//әншунггә//ә : шунггә//әшунггә.
4. Әнә шундә//әншундә//ә : шундә//әшундә.
5. Әнә шундән//әншундән//ә : шундән//әшундән.

Ана шу ер

1. Әнә шу йер//әншер//әншет//әшет (қўқон., марғ. әшәт).
2. Әнә шу йернъ//әншу йеттә//әшеттә (қўқон, марғ. әшәттә).
3. Әнә шу йергә//әншуйеткә//әшеткә (қўқон, марғ. әшәткә).
4. Әнә шу йердә//әншуйеттә//әшәттә (қўқон, марғ. әшәттә).
5. Әнә шу йердән//әншуйеттән//әншеттән//әшәттән (қўқон, марғ. әшәттән).

Мана шу ер

1. Мәнә шу йер//мәншуйет//мәшет (қўқон, марғ. мәшәт).
2. Мәнә шу йернъ//мәншуйеттә//мәшеттә (қўқон, марғ. мәшәттә).
3. Мәнә шу йергә//мәншуйеткә//мәшеткә (қўқон, марғ. мәшәткә).
4. Мәнә шу йердә//мәншуйеттә//мәшеттә (қўқон. марғ. мәшәттә).
5. Мәнә шу йердән//мәншуйеттән//мәшеттән (қўқон, марғ. мәшәттән).

Яна: мәнә шу//мәншә//мәшә тарзида ҳам айтилади.

3) *оша* (ад. тилда *ўша* ва *ўшал*) олмоши бу шевада қуйидаги вазифаларда қўлланилади:

а) *бу, шу* олмошларидан англашилган масофадаги нарса ва ҳодисани таъкидлаб ёки бошқа ҳодисалардан ажратиб кўрсатиш учун;

б) кўздан йироқдаги нарсани, ёки ўтган замонда бўлиб ўтган воқеани англатиш учун: *оша кунггә гәп хәлх-хәлх есмдә. Оша нәрсә қанъ? Бъз йәкшәмбъ күнъ Пайтәққа* ('Пойтуғ'га) *кеткәнъдък.* — *Оша күнъ бъзәм үйдә йоғъдък.*

— *Пайтәғдъ бъзәрвә бърәм* (<бир ҳам) *әнжәр кәрәптә, денг. Рәса: әнжәрхоллқ* (<анжирхўрлук) *қьлдък.*

²⁷ Бу турланишларда баъзан *шу* нинг у унлиси ь тарзида ҳам эшитилади.

Оша энжърдэн бэзгэйэм эпкесейнэр бомасмэттэ? (<бүл-масми эди) каби.

Бу олмош ортиқ даражада таъкидлаб ва ажратиб кўрса-тиш учун ишлатилганида, эгалик аффикси қабатлаб қўши-лади: *Қайсьсэнь эласэз? Шунусэнь эламэн* каби.

4) у олмоши узоқроқдаги нарсани, ёки узоқ ўтмишдаги воқеа, ҳодисани англатиш учун ишлатилади: *Улуғ вэтэн уруш(э) йъллэрэдэ көп қыйнчълэй²лэрнэ кечърдэк. У күнлэрнэ еслэсэм, жүдэ хапавоп кетэмэн.*

У олмошини жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиклари ҳамда III шахс эгалик билан турлаганда аслий *н* билан ай-тилади²⁸; икки нарсдан бирини ажратиб кўрсатиш учун у олмошига III шахс эгалик аффиксини икки қатла қўшиб иш-латилади. Бу ҳолда аслий *н* сақланади ва ундан сўнгги *э* унлиси I бўғиндаги лаб унлисига бўйсуниб, у тарзида айти-лади: *унусэ, унусэнь берэнг* каби.

У олмошини бошқа сўзлар билан қўшиб айтганда ва келишиклар билан турлаганда қуйидаги манзара юз беради:

У олмошини (шунингдек *бу, шу* олмошларини ҳам) II шахс эгалик билан, сўнг тушум келишиги билан турла-ганда *нг* ундоши *й* лашади: *унъйнэ қара?* ('у кишингни қа-ра' маъносида). *Бунъйнэ эл, шунъйнэ бер* каби. Агар кўр-сатиш олмошларини I шахс эгалик ва тушум келишиги аф-фикслари билан турланса: *унумэ, бунумэ, шунумэ эл* (<шунимни ол) тарзида *н* ни қисқартириб айтилади. Чу-нончи:

У ер

1. *У йер//ет* (ад. орф. билан ёзганда *эр, эт*), (қўқон, марғ. *эт*).
2. *У йернэ//у йеттэ//еттэ* (<этти), (қўқон, марғ. *эттэ*).
3. *У йергэ//у йеткэ//еткэ* (қўқон, марғ. *еткэ*).
4. *У йердэ//у йеттэ//еттэ* (қўқон, марғ. *эттэ*).
5. *У йердэн//у йеттэн//еттэн* (қўқон, марғ. *эттэн*).

У ёқ

1. *У йақ//ъйақ.*
2. *У йағнэ//ъйағнэ//ъйағдэ.*

---

²⁸ „Айрим олмошларнинг эволюцияси масаласига доир“ номли мақо-лага қаранг.

3. У йаққа//ъйақа.
4. У йағдә//ъйағдә.
5. У йағдән//ъйағдән.

Ана у

1. Әнә у//анэвъ//анэв.
2. Әнә унъ//анэвнъ//анэ : нъ.
3. Әнә унғә//энэвунғә//анэ : нғә.
4. Әнә ундә//анэвундә//анэ : ндә.
5. Әнә ундән//анэвундән//анэ : ндән.

Ана у ёқ

1. Әнә у йақ//анэв йақ//анйақ//айақ — айақа кеттә.
2. Әнә у йағнъ//анэв йағнъ//анйағнъ//айағдъ//анағдъ.
3. Ана у йаққа//анйаққа//айақа//анақа.
4. Әнә у йағдә//анйағдә//айағдә//анағдә.
5. Әнә у йағдән//анйағдән//айағдән//анағдән.

Ана у ер

1. Әнә у йер//анэв йәр//әйер//әйет.
2. Әнә у йернъ//анэвйернъ//әйернъ//әйеттә.
3. Әнә у йәргә//анэв йәргә//анэв йеткә//әнйеткә//әйеткә.
4. Әнә у йердә//анэв йердә//анэв йеттә//әнйеттә//әйеттә.
5. Әнә у йердән//анэв йердән//анэв йеттән//әнйеттән//әйеттән.

У олмошининг юқоридагича (бошқа сүзлар билан қўшилиб келган таркибига -гъ аффиксини қўшиб) сифатга айлан-тирилганда қуйидагича айтилади:

1. Әнә у ердәгъ//әнеттәгъ//әйеттәгъ.
2. Манэв йердәгъ//мәнийердәгъ//мәнеттәгъ//мәйеттәгъ.
3. Мәнә шу йердәгъ//мәншеттәгъ (ора-сира мәшеттәгъ).

5) кўрсатиш олмошининг у, бу, шу, оша шаклларига ва *әнә бу, әнә шу, мәнә бу, мәнә шу* каби таркибли шаклларига, ўхшашлик маъносини англатиш учун -дақа, -дақанггъ аффикслари қўшиб (аммо бу аффикслар бошидаги *д* ундошини тушириб) талаффуз этадилар: *унақа, бунақа//мунақа, шунақа*. Тез гапирганда *шуна : қъльп, буна : қъльп йүргүнчә ъшкә кър* дейдилар. Қўшма кўрсатиш олмошлари: *әнә шунақа//ашунақа, мәнә шунақа//машунақа. -дәй//дәй* аффикси қиёслаш, бировнинг гапини маъқуллаш, ёки унинг

гапидаги айрим ўринларни таъкидлаш учун у, бу, шу олмошларига қўшилганда аслий *н* сақланиб *ундэй, бундэй, шундэй* тарзида айтилади.

-Дақа аффикси қўшилган мураккаб шакли *анондақа* (камроқ *әнэвнақа*) <ана унақа, *манондақа* (камроқ *манэвнақа*), *энэ шунақа*||*эшунақа*, *мунақанггэ, шунақанггэ, ошанақанггэ, мэнэ бунақанггэ* тарзида айтилади.

Кўрсатиш олмошларининг бу формалари гапда қайси, қанақа сўроқларига жавоб бўлиб келса, бу шевада ҳам аниқловчилик вазифасини ўтайди: *Бундэй нээнэннэ көргэммэсэн? экэйтэ* („мен“ маъносида) *шунақанггэ қьзлэр бэлэн көб гэллэшкэн; энэ шунақанггэлэрнэ менггэ тэнъштэрсэ. энэ шунақа* (||*эшунақа*) *гэллэръйнэ тэшэ* каби.

б) кўрсатиш олмошлари риторик сўроқ гапида ўзига махсус урғу олиб, бирор ҳолатни таъкидлаш учун ишлатилганда, баъзан, *ҳэм* юкламасини қўшиб айтадилар, аммо бу боғловчининг бошидаги *ҳ*||*й* лаштирилади. *Эдам дегэн шунақайэм боладъмэ? Оқувчэ дегэн шунақайэм тез оқьй-дъмэ?* каби.

Кўрсатиш олмошлари гапда шаклан тўлдирувчи бўлиб келганда мазмунан қаратқич вазифасида қўлланадилар. Чунончи, *энэ шунэ* (||*эшунэ*) *эчэп қой* (тўлдирувчи), *уларнэ* (||*улэрдэ*) *гэлтэга эшэммэ* (қаратқич) каби.

7) *мэнэ* олмоши гапда қани сўроғига жавоб бўлувчи нарсани кўрсатиш учун ишлатилади:

а) сўзловчи ўз қўлида турган ёки ўз қўли билан ушлаб кўрсата оладиган нарса ёки ишни кўрсатиш учун ишлатилади. Чунончи:

— *Сенэ үзүгъйнэ бэр көрэй, қанэ?* — *Мэнэ, сэнчалагъмдэ.*

Яна: — Осмалэр қойэ: дэ қьзгэнэ. Сүрмэлэр қойэ: дэ²⁹ қьзгэнэ. — Қанэ, қанэ? Мэнэ, мэнэ. — Вэй қанэ? — Вэй мэнэ (фольк.) каби.

б) бирор нарсани бошқасидан ажратиб ёки таъкидлаб кўрсатиш учун ҳам ишлатилади. *Мэнэ* олмошига бу(||*-ву*), *шу, у* олмошлари қўшиб ҳам айтадилар: *мэнэ бу*||*манэвь*. *Хэл: гэ сьз тэллэгэн хэндэлэк қайсьйдэ? Манэвьйт-тэ* (<мана бу эди-да). *Менггэ мэнэ шунэ* (||*мэншунэ*) *берэнг*. *Анэв эдам; анэвнэ қара*||*анэ: нэ қара* каби.

Бу ҳолатни ортиқ даражада таъкидлаш учун бу||*ву* га олдин қаратқич ва тушум келишиги аффикси *-нэ*, сўнгра

²⁹ Вазн талаби билан *қойэ: дэ* дейилган. Оддий сўзлашувда эса *қойадэ* дейилади.

III шахс эгалик аффикси -съ қўшилади. Айни замонда бу -нъсъ аффикслари сўроқ олмошига ҳам қўшилади. Чунончи:

— *Съз қайснъснъснъ эласъз?*

— *Мәнэ бунуснъ//манэвнъснъ* ёки *мәнэ мунуснъ* каби (тошкент шевасида *мэмбуслнъ//мэвслнъ* дейилади).

в) *мәнэ* олмоши гапда кириш сўз вазифасида ҳам келади. *Тес-тес бомейсэ: мъ, кеч қоламъз. Мәнэ, ҳэзър бола-мән* каби.

8) *энэ* олмоши қанъ сўроғига жавобан сал наридаги (*мәнэ* олмошида англашилгандан кўра йироқроқдаги) нарсани кўрсатиш учун қўлланилади: — *Қулуп қанъ?* — *Энэ* каби.

Шева вакиллари суҳбатлашаётганда тингловчининг гапини маъқуллаган (маъқуллаётган) ликларини ёки унинг айрим ўринларини таъкидлаган (таъкидлаётган)ликларини англатишда ҳам *энэ* олмошини ишлатадилар. Бу ҳолатда *хэлэс* сўзи ҳам қўшиб айтилади. Чунончи:

— *Бэйъл энъстътуткэ кэръшкэ сенэм кечъкъпсэн.*

— *Нъмэ қъламъз ендъ?*

— *Өзумэм хэйрэммэн. Эбълэнэ: гэ* (русча 'Облоно') *чъхсэк, ортоқ Қаййу: мупкэ үчрэсэк, „шундей-шундей ыш болдъ“ десэк, бэрэр жэйгэ ышкэ йүвэрънг десэк...*

— *Өлмэ! Энэ тэптънг.*

— *Хе, қой! Қаййу: мупэм „мэйль“ десэйу хоп-хоп-а, „йоқ“ десэ, эшеттэ (||эшэттэ) бэр зэмбэрмэн ыкъ хэмбэл керэгопқэлат-тэ!*

— *Энэ хэлэс!³⁰ Ендъ эйнъдънг!*

— *Элдън ортақ Кэръ: мупкэ үчрэсэк.*

— *Энэ хэлэс! Ортақ Кэръ: муптъ өз кеппэлдъ (<келиб қолди).*

— *Келънг, ортақ Кэръ: муп!*

— *Ендъ сьзъ гэлъйъздъ қъп турэвдък* (яна: *турувдък//турэ: дък*; тошкентда *турувдук//турувдүвүз//турувдүвүзэ*).

Шева вакиллари *энэ* олмоши орқали бирор нарсани ажратиб ёки таъкидлаб, аниқлаб кўрсатмоқчи бўлсалар *бу, шу, у* олмошларини қўшиб, қўшма олмош тарзида айтадилар. Бу ҳолатда қўшма олмошнинг биринчи қисмини ёки ҳар икки қисмини фонетик жиҳатдан ўзгартиб ҳам ишлатадилар: *анэвъ//манэвъ, энэ шу//эншу//эншъ//эшъ*. Агар таъкидлаб ва ажратиб кўрсатиш маъноси кучайтирилса, *-нъ+съ* // *съ* аффикслари қўшилади: *анэ: сь//анэвъсь//анэвусъ* каби.

9) нарсани тез ёхуд бирор ҳис (шодлик ёки аччиқ) би-

³⁰ Бунда таажжубланиш, эътироз маънолари англашилади.

лан кўрсатилса, таъкидланса, *энэ* олмоши такрорланади: *энэ-энэ, келдъ, энэ энэ, қачъп кетйәптъ; ҳазър кун қъсқа. Энэ-манэ дьгунча кечкъръп қаладъ каби.*

Узоқроқ масофадаги нарсани кўрсатиш учун *энэ, анъву* дан олдин *ҳэв, ҳув* сўзлари қўшиб айтилади: *ҳэв энэ, ҳув энэ, ҳэв анъву, ҳув анъву* каби. Агар масофа бундан ҳам узоқ эканлигини англатиладиган бўлинса, олмошнинг биринчи унлисини чўзиб айтадилар.

10) бир нарсани иккинчи бир нарса билан тенглаштириб, ёки ўлчаб кўрсатиш учун кўрсатиш олмошлари у (*ун*), бу (*бун*), шу (*шун*) га *-ча* суффикси қўшиб айтилади: *унча, бунча//мунча, шунча*. Бу маъно ортиқ таъкидланса, олдига *энэ, манэ* (қисқартиб *-э, ма*) орттирилади: *энэ шунча//эшунча, манэ шунча//мэшунча* каби. Буларга *-лэк//лэй* ёки *-лар* аффиксларини қўшиб ҳам айтадилар: *энэ шунчалэк//эшунчалэк, манэ шунчалэк//мэшунчалэк, унчалар, бунчалар//мунчалар, шунчалар* каби.

81-§. *Сўроқ олмошлари* бу шевада ҳам *към, нъмэ, қайсъ, қанча, қанақа, қалей, қандей, нечъ* (ад. тилда *неча*) кабилардан иборат. Уларнинг шевадаги ишлатилиш хусусиятлари қуйидагилардир:

1) *към* олмоши фақат одамга нисбатан ишлатилади. У олмоши нотаниш кишини сўраб аниқлаш учун қўлланилади. Чунончи:

— У *към*? — У *эмәкъм-тэ. Тәнәмәдъймъ?* — *Към келдъ?* — *Дэ: нәшхәнг келдъ. — Кечәгъ (//кечә:) кегәнг къмәдъ (//къмәттъ)?* — *Кәлхоздъ сәздә: мудъ: ръ.* — *Кечәсъ әшүләнъ към әйттъ. — Дәдәхәнъп әйттъ. — Сенъ къмәнг болдъ?* — *Пччәм.*

2) *нъмэ* олмоши:

а) жониворларни сўраб аниқлаш учун ишлатилади:

— *Нъмэ үштъ?* (<учди). — *Қарчъғай үштъ. — Тойгә нъмэ сойасән?* — *Қой сойамән. — Бу нъмәнъ те: ръсъ?* — *Түлкүнъ те: ръсъ* каби.

Баъзан *нъмэ* олмоши одамни сўраб аниқлаш учун ҳам ишлатилади: *Әкейъзъ хътънъ нъмэ тугдъ?* — *Оғул тугдъ.*

б) жонсиз нарсани сўраб аниқлаш учун ишлатилади. Чунончи:

— *Қолънгдәгъ нъмэ?* — *үзъйгнъ* (<узукнинг) *көзъ.*

в) бўлиб ўтган ёки энди бўладиган бирор ҳодиса, воқеани аниқлаш ёки таъкидлаб кўрсатиш учун ҳам ишлатилади. Чунончи:

— *Ҳә, нъмэ болдъ?* — *Тогәннъ сув бузуп кеттъ. — Әке-*

йъзъ оғлъга нъмә (||нъмә дегән) эт (ад. орф. от) қойдъй-
нәр?

— Хусәнжән дегән эт қойдък (ёки — әкейъзъ оғлнъ
этнъ нъмә қойдъйнәр? — Хусәнжәң қойдък). — Съзгә бън-
нәрсә әйтсәм, нъмә берәс (||нъмерәс?) — Пулеремән (<пул
бераман).

г) нъмә олмоши сүроқ вазифасидан ташқари, нарса (от)
маъносида ҳам ишлатилади: Менъ қойнъмдә бър нъмәм
(<бъннъмәм) бър, тәп-чъ?

— Бедәнә. — Хә, тәптәнг. — Бәзргә чъқьб бърәр нъмә
әпкегън, йъйлък.

Бу ўринда нъмә сўзи нәрсә нинг синоними тарзида иш-
латилади. Адабиётда бу икки сўз нъмәрсә (<нима нарса)
тарзида ҳам учрайди. Текширилаётган шевада бу форма
нъйәрсә тарзида (аммо камроқ) айтилади. Нъмә сўзининг
нарсә маъносини ифодалаши унга бошқа сўз қўшиб айт-
ганда яна ҳам равшанлашади: бър нъмә||бъннъмә, хәрнъмә||
хәннъмә, хәчнъмә||хъштъмә каби³¹.

д) бу шевада нъмә сүроқ олмошининг қисқарган не шақ-
ли қуйидаги ҳолатларда ишлатилади. Қъвум почағ (||почах)
йергә чүссә (<тушса), күз бомей не: сь қәлдъ (Фольк.).
Бунда не нинг охиридаги е унлиси чўзиб айтилади.

Яна: Кәръ: махәм менгә не гәпләрнъ гәпърдъ. Не күл-
ләр бәшъмъзгә чүшмәдъ! Не-не эдамләр дунйәдән өтүп
кеттъ. Ләлахән, недүркъ, сем (<сен) менъ тоғрәмдә шу
гәпнъ гәпърдънг деб, әрәзләп кеттъ.

---

³¹ Нима олмошининг нарса (от) маъносида ишлатилиши тилимизда
эски ҳодисадир. XIII аср ёзма ёдгорлиги „Муқаддиматул-адаб“да нима
сўзи, асосан, нарса маъносида ишлатилган: كىلتوردى انقه نيمهنى

— ‘принес ему вещь’ (94-бет); آلدى اندبن نيمهنى — ‘взял у него
вещь’ (101-бет); امرق بولدى گه — ‘полюбил вещь’ (101-бет); مهنه سينز
— ‘безвкусная вещь’ (101-бет); سوردى اندبن نيمهنى — ‘спро-
сил у него вещь’ (106-бет). Монгольский словарь „Мукаддимат ал-адаб“,
Изд-во АН СССР, М.-Л., 1938. Бу сўзнинг нарса маъносида ишлатилиши
Навоий асарларида ҳам учрайди. Чунончи:

اقشام كه مجلس اهلى عادتى بيله اوسروب اويورجاق بولسه
ايردى... نو كرسز نامرادلارنى محافظت قىلىپ يانلارى آستىغا
نيمه سالدوروب باشلارى آستىدا نيمه ياستاب اوز حجرالارىدا
آسايشغه مشغول بولور ايردىلار.

(Навоий, Сайид Ҳасани Ардашер).

Фольклорда бу не нинг нә шаikli ҳам учрайди: нә(//не)
сәвдә: ләр чүштә менъ бәшәмгә каби.

Нечә (не + ча) сүрөк олмоши фонетик үзгариш билан
неччә тарзида ишлатилади.

Кәм, нәмә олмошларининг келишиклар билан турланиши:

Б. к. — кәм, нәмә.

Қ. ва т. к. — кәмнъ // кәмдъ // кәмъ, кәмъ көрдәнг, нәмәнъ
әлдәнг?

Жунал. к. — кәмгә, нәмәгә.

Үр.-п. к. — кәмдә (бу формадан кәмдә-кәм тарзида ҳам сү-
рөк олмоши тузадилар), нәмәдә?

Чиқиш к. — кәмдән // кәмдәнг келдъ? Хат кәмдәнг кептъ?
Нәмәдән, нәмәдәм берәй, нәмәдәнг көрдәнг.

Бу олмошлар келишик ва сон билан турланганда олдин
күплик аффикси, сүнг келишик аффикси қушилади:

1. Кәмләр, нәмәләр.

2. Кәмләрнъ, нәмәләрнъ // кәмләннъ, нәмәләннъ.

3. Кәмләргә, нәмәләргә.

4. Кәмләрдә, нәмәләрдә.

5. Кәмләрдән, нәмәләрдән.

Бу олмошларни эгалик билан турлаганда олдин сон кү-
шимчаси, сүнг эгалик қушимчаси қушилади:

1. Кәмәм — нәмәм, кәмәмъз — нәмәмъз, кәмләрәмъз — нәмәләрәмъз.

2. Кәмәнг — нәмәнг, кәмәйнъз — нәмәйнъз, кәмләрәмъз — нәмәләрәмъз.

3. Кәмъ — нәмәсъ, кәмләрь — нәмәләрь.

Эгалик, сон ва келишиклар билан турланганда қуйидаги
манзара юз беради:

1. Кәмәмнъ — кәмәмъ, нәмәмнъ — нәмәмъ, кәмләрәмнъ —
кәмләрәмъ, нәмәләрәмнъ — нәмәләрәмъ, кәмәйнъ —
нәмәйнъ, кәмләрәйнъ — нәмәләрәйнъ ва кәмәйнәрнъ —
кәмәйнәннъ, нәмәйнәрдъ, кәмәнъ — нәмәсънъ, кәмлә-
рәнъ — нәмәләрәнъ.

2. Кәмәмгә — нәмәмгә, кәмләрәмгә — нәмәләрәмгә, кәмә-
ннгә — нәмәггә, кәмләрәннгә — нәмәләрәннгә, кәмәй-
нәргә — нәмәйнәргә, кәмәгә — нәмәсъгә, кәмләрәгә —
нәмәләрәгә.

3. Кәмәмдә — нәмәмдә, кәмләрәмдә — нәмәләрәмдә, кәмә-
ннгә — нәмәнгә, кәмләрәннгә — нәмәләрәннгә, кәмә-
дә — нәмәсъдә, кәмләрәдә — нәмәләрәдә.

4. *Къмъмдэн — нъмэмдэн, къмлэръмдэн — нъмэлэръмдэн, къмънгдэн — нъмэнгдэн, къмлэрънгдэн — къмъйнэрдэн — нъмэлэрънгдэн — нъмейнэрдэн, къмъдэн — нъмэсъдэн, къмлэръдэн — нъмэлэръдэн.*

Күринадики, андижон шевасида сүроқ олмошларининг эгалик, күплик ва келишиклар билан турланиши, асосан, адабий тилдагидан фарқ қилмайди.

Нә//не шаклининг келишик, эгалик ва сон билан турланиши ҳам учрайди: *У нэдэндур зэррә-зэррә кэм* (<кон) *болур?* (Фольк.). *Сен негә ундей қълдънг? қъвун^а почагъ йергә чус-сә, күз вомай* (<бўлмай) *несъ қълдъ?* (Фольк.).

3) *қайсъ* олмоши нарироқдаги нарсалардан бирини аниқлаб кўрсатиш ёки ўтмишда бўлиб ўтган, аммо сўзловчи томонидан унутилган ёки унинг учун номаълум, қоронғи бўлган нарса ва ҳодисани сўраб аниқлаш учун ишлатилади. Чунончи: *Съз урушқағ деб айткән дәкәнг* (<дакан) *қайсъ?* *Хъвнэвъ-тә* (<ҳов анови-да) *каби.*

Агар кўрсатилган, айтилган нарса етарли даражада аниқ бўлмаса, аниқроқ билиш учун *қайсъ* олмошига *нъ + съ* аффиксларини қўшиб айтадилар: *қайсънъсъ* ёки *қайсъсъ*. *Шунусъ* каби.

Хотан арьғдән сувъчъп кегәнъ бърсәм, Әшърәлъ кәл тоғаннъ бъшьдә „ҳақ!“ деп пәйлаб отуруптъ. — *Қайсъ Әшърәлъ кәл?* — *Ху: Къйгъсчъ мэхәлләдәгъ-чъ.*

— *Бечрә Ешәнәкә өлмәгәндә, Горсәветкә жә:* (<жуда) *бәп эдамьдъ-тә!* — *Қайсъ Ешәнәкә?* — *Хәкъмхожә-йъп-чъ.*

Шевада *Сенг қайвахт келдънг?* *Әбдъразақ қай мэхәлдә келәдъ?* *Мәстърәхән қайвахтлардә* („баъзан“ маъносида) *қайвахтлардә кеп турадъ* тарзида ҳам гапирилади. Машраб шеърларида: *Қай куни ўлгайкиман, куйимда маъво айласа* мисрасида ҳам *қайси* сўзи *қай* шаклида ишлатилган. Бундан күринадики, *қайсъ* олмошининг ўзаги *қа + й* дир. Аслида сүроқ олмошининг ад. орф. *қандай* *қалай*, *қанақа*, *қанча*, *қайқда*, *қайердән* каби формалари *қа* ўзагидан ясалган ва *н//й* лар эса субстантлаштирувчи элементдир³². *Қан* нинг *қай* варианты шевада айниқса қўшма сўз ва бирикмаларда аниқ күринади: *қай күнъ*, *қай таръйқа*, *қай вахт*, *қай йъқ*, *қайъққа*, *қай йер* *қайер*, *қайда* каби.

³² Қаранг: „Айрим олмошларнинг эволюцияси масаласига доир“.

4) *қанчэ* (<қанча) олмоши нарса ва ҳодисанинг миқдорини аниқлаш учун ишлатилади. Чунончи: *Йэнънгдэ қанчэ пулънг вэр? Сенггэ қанчэ гэгърсэмэм унамэдънг. Сенъ қанчэ* (//*ҳар қанчэ*) *кэйъсэмэм эрзъйдъ, Әкейнъ эрмъйэгэ кеткәнъгэ қанчэ* (ва *нечъ*) *йъл болдъ?*

Таъкидлаб, маънони кучайтириш учун бу олмошни кўплик шаклида айтадилар: *қанчалор йэлънсэмэм* (//*йълънсэмэм*) *қоғанъ унмадъ*. Бу форма фольклорда тез-тез учрайди: *Қанчаләр қән^ийъғласэм, сендън мърэд ҳр: съл емас* каби.

5) шевада *қандай, қанақа, қалай* олмошлари бирор нарсанинг катта-кичиклигини (ҳажмини) сўраб аниқлаш учун ишлатилади. Одатда *қандэй, қанақа* шакллари аниқловчи вазифасида ишлатилади: *Чортандъ кэтталъгъ қандей келэдъ? У қанақа эдам өзъ? Қалай//қалей* олмоши эса кесим вазифасида келади: — *Ъшләр қалей? — Йахшъ*.

Қандэй олмоши *қайдэқ//қайдақа* (фольклорда *қандэқ*) шаклларида (*н//й* лашган ҳолда ҳам) ишлатилади³³. Сарой ва қипчоқ-қорақалпоқ группа шеваларида бу олмош *қэндай//қэндақа* тарзида ишлатилади. Адабий тилимизда кўпроқ *қандай* ва қисман *қандоқ//қандоғ* учрайди. Сўнгги формасини кўпроқ Абдулла Қаҳҳор асарларида учратамиз. Навоий кўпинча *қандоқ, мундоқ* формасини ишлатган:

ليک کيم کوردی درفشان مونداق
گلدا جان شیرسی نهان مونداق

(Сабъайи сайёр, 53).

Агар *қандақа* олмоши иш-ҳарақат ва ҳодисани аниқлаш учун ишлатилса, *қилиб* равишдошини кўшиб, кўшма олмош тарзида қўлланилади. Бу ҳолатда олмош фонетик ўзгариш билан *қана*: тарзида қисқаради ва сўнгги *а* чўзиб айтилади. Чунончи: *қанақа қъльп//қана: қъльп* (//*қана: қъп*) *тэптъйъз? Қана: қъльп тәнъштъйъз? Қана: қъп къйълэдъ?* каби.

82-§. Биргалик олмошлари бу шевада ҳам *бэ: ръ//бэ: ръ, бэрчэ, ҳэммэ, ҳэр* шаклларига эга. Уларнинг ишлатилиши, бажарган вазифа ва ўринлари қуйидагилардан иборат:

³³ Бу *қайдэқ* шакли уйғур тилининг таъсиридан бўлса керак. Чунки бу шакл кўпинча уйғур тилида учрайди. Чунончи: „*igez tağ beşidin kü-müş anto. Elip: „Män qajdaq tüşärmän“ — дәп қоқтым.* (С. Е. Малов, Уйғурский язык, Изд-во АН СССР, М.-Л., 1954, стр. 54).

1) *бэ:рѣ//бэ:рѣ* олмоши. Бу аслида *бэр* (ад. орф. *бор*) сүзининг III шахс эгалик билан турланишидан иборат бўлиб, шевада унга сон аффиксини қўшмайдилар, аммо III шахс эгалик аффиксини қайта қўшганда III шахс эгалик аффиксини қайта қўшиб айтадилар. Чунончи: *уланнѣ бэ:рѣлэрѣ* (яъни 'мавжуд нарсалари' маъносида) *шуйѣкѣн* каби. Бу олмошни нарса ва ҳодисанинг тугаллигини, 'мавжуд нарсаларнинг шу экани' маъносини англатиш учун ишлатадилар. Бунда маъно таъкидланиб айтилаётгани учун *э//а* чўзилади: *Менѣ йѣнѣмдѣгѣ бэ:рѣ пулум шу. Сенѣ бэ:рѣ бѣлгѣнѣнг шумѣ?* каби.

Бэ:рѣ//бэ:рѣ олмоши келишик билан турланади: *бэрѣнѣ бердѣм, бэрѣгѣ бэрѣкѣ, бэ:рѣдѣн бѣттенггѣдѣн эл* каби. Бу олмош баъзан, бир вақтнинг ўзида III шахс аффиксининг иккала шаклини олиб келиши ҳам мумкин: *Шуйѣнѣ бэр + ѣ + сѣ шумѣ? Бэ:р + ѣ + сѣ + нѣ* (ва *ба:рѣ + нѣ*) *элѣн кел* каби. Бу ҳол ўзакдаги ундошдан кейин қўшилган *ѣ* (<и) эгалик қўшимчасини ҳисобга олмаслик (уни ўзакнинг узвий қисми деб билиш) натижасида юз беради.

2) *бэрчѣ* олмоши (бу ҳам асли *бэр* ўзагидан < ад. орф. *бор* сўзидан — „*бэр + ѣ + гѣ*“ дир), *бэ:рѣ, ҳаммѣ* каби нарса ва ҳодисанинг тугаллигини, *ҳаммаси* маъносини англатиш учун қўлланилади. Асосан, фразеологик бирикмаларда учрайди: *бэрчѣгѣ бэрѣвѣр, бэрчѣ момѣн⁴* (ад. орф. *мўмин*) *қатэрѣдѣ бѣзѣм бэрѣттѣк* каби.

83-§. Белгилаш олмоши. Шевада *ҳэр* олмоши, асосан, турлича сўз бирикмаларида келтирилади ва а) кўпдан бирини билдиради: *ҳэр кѣм, ҳэр нѣмѣ* (*//ҳѣннѣмѣ//ҳэрнѣ*), *ҳэр қайсѣ;*

б) иш-ҳаракат ва ҳолатни кучайтириб, ортиқ таъкидлаб англатиш учун ишлатилади: *ҳэр нѣрсѣ//ҳѣннѣрсѣ болѣй. Ҳѣннѣмѣ* (<ҳар нима) *болѣй. Ҳэр қѣвум* (ад. орф. *қовун*) *болттѣ, қучаққѣ сѣгмѣйдѣ. Ҳэр гѣплѣрнѣ гѣпѣрдѣ.*

в) ажратиб кўрсатиш учун ишлатилади: *ҳэр кѣм ѳз ѳз-ѳзѣттѣмѣм* (<иззати билан) *богѣнѣ йахшѣ. Сен ҳѣннѣмѣ йевурмѣ* (<йейвермѣ <ея берма). *У ҳэр замѣндѣ бѣр келѣдѣ* каби.

Бу олмош ҳам такрорланиб айтилади: *нѣйѳзѣнг қальн чѣқѣптѣ, ҳэр-ҳэр жѣйѣдѣн йўлўп, сѣйрѣйлѣткѣн* каби. Бунда ҳам ажратиб кўрсатиш маъноси англашилади.

2) *ҳэр* олмошини бошқа сўзларга қўшиб, бошқача маъноларни ҳам ифодалайдилар. Чунончи: *ҳэр сѣпѣр//ҳэр сѣвѣр* (<ҳар сафар) — 'доим' маъносида; *ҳэрчѣнг* (<ҳар + чанд) — 'қанчалар' маъносида: *Ҳэрчѣнг қьлдѣм, қѣганѣ унамѣй,*

кетъп қалдъ (||кетъппалдъ); хэргъз (<ҳар + кез)— 'асло, еира' маъносида каби.

3) *ҳамма* олмоши ҳам нарса ва ҳодисани белгилаш, таъинлаш учун ишлатилади: *Ҳамма йъғълъсн, мэйлъснъ бшлей-мъз. Ҳамма эдамнъ пахтага анчъ къп кеттъ. Ҳамма* олмоши кўпликни ифодалаганда кўплик аффикси *лэр* ни қўшмайдилар, аммо эгалик аффикси билан турлагандагина *лар* ни қўшадилар: *ҳаммаларъ келъштъ, ҳеммаларънъ соранг* ('ҳаммаларига салом айтинг' маъносида), *ҳаммамъз||ҳаммаларъмъз брамъз, ҳаммаларъйъз келъйнэр||ҳаммейнэр келъйнэр* каби. III шахс кесимлик аффикси қўшилса, *-лэр* қўшилмайди: *ҳаммасъ келъшсн (ҳаммаларъсъ* дейилмайди). Бу олмош эгалик аффиксининг кўплиги билан ҳар уч шахсда турлана олса-да, бирликда фақат II—III шахсда турланади: *ҳамманг, ҳаммасъ* каби. I шахсда фақат кўпликдагина турланади: *ҳаммамъз* каби.

Агар *ҳамма* олмоши гапда логик урғу билан айтилмаса, бир *м* қисқартирилади: *ҳамэ гэл, ҳамэвақът* каби.

4) *бутун* (асли 'тугал' маъносидаги *бут* сўзидан: 'бут + ун' — днр) ҳам *ҳамма*, *бэрча* вазифасида ишлатилади: *бутун шэхэрнъ эйлэнъп чъхтэм, ҳъч йеттэн арах тэп: мадэм.*

84-§. Бўлишсизлик олмошлари. Шевада *ҳъч* (<ҳеч) орқали бўлмаганлик, йўқлик маъноси ифодаланади; кўпинча сўроқ олмошлари билан қўшилиб келади: *към келдъ?, ҳъч-към кегэйюқ. Ҳъч қайсннг гэлърмэдънг* каби. Бу олмош *нъма* сўроқ олмоши билан келганда кучли фонетик ўзгаришга учраб, *ҳъштъма* тарзида айтилади. *Қандай, қанақа, қайсъ, къмсэ* олмошлари билан келганда ўзгармайди: *ҳъч қандей гэлъм йоқ; ҳъч — қанақа эдамнъ көргәнъм йоқ. Ҳъчқайсннг гэлърмэйсн. Турсүнэй бъзъкъгэ ҳъч бър кемэгн||ҳъч бър кегәнъ йоқ. Сенггэ ҳъч бър гэлъм йоқ* каби.

Шевада бу олмошнинг якка ўзи ишлатилишини ҳам уч-ратамиз:

— *Сен нъмучунг келдънг?* — *Ҳъч, өзъм.*

— *Сем (<сен) менъ тоғръмдэ йэмннг (<ёмон) гэлларнъ гэлърәсэнъмъш?* *Ҳъш-та!* (<ҳеч-да!). — *Көчэдэ (ҳъч (<ҳеч) ънсннг (<инсон) көруммейдъ.*

Қуйидаги мисолларда феълдан англашилган маъно кучайтирилади:

— *Сенг къ:нэгэ бърмейсн, көргәнәкәнсн.* — *Ҳъч көргәнъм йоқ.* — *Сенъ көргәнъйнъ мен ҳъч бългәнъм йоқ* каби.

Шевада *ҳъч* олмоши вазифасида *сърэ* ёрдамчи сўзи ҳам қўлланилади: *сърэ көргәнъм йоқ, сърэ бългәнъм йоқ* каби.

85-§. Гумон олмоши бу шевада ҳам, адабий тилдагидек,

икки йўл билан ифодаланади: а) *кэм, нэмэ, қанча, қандэй, қанақа, қачон* сўроқ олмошлари ва *нэрсэ* сўзи олдидан *эллэ-* элементини келтириш йўли билан. Аммо *нечук* олмошини қўшиб айтиш учрамайди; б) бундай сўроқ олмошларига *дур* аффиксини қўшиш йўли билан. Хусусиятлари қуйидагича:

а) *эллэ-* элементини тўлиқ ҳам айтадилар, бир *л* ундошини қисқартириб, *элэқанча* тарзида ҳам айтилади. Шевада сўнгги шакли кўпроқ учрайди. Тўлиқ шакли иш ва ҳолатни таъкидлаш, фикр, маънони кучайтиш учун қўлланилади. 'Эллэ' ни *кэм* олмоши билан айтганда бир *й* орттириб гапирдиладар: *эллейкэм, сен эллейкэмларга охшейсэн* каби.

б) гумон олмоши нарса, вақт ёки ҳодисанинг ҳисоби ва ҳолати ноаниқлигини ифодалайди: *Ъдэ:рада элэқанча эдам отурьптэ. Өрэккэ чыкынг, элэқанча өрүг үзуп чүшынг. Мен сенгга элэқанча йонггэгерэмэн* (<ёнғоқ бераман). *Мүбэ:рэххэн махтэпкэ элэқачанг кеткэн* каби.

в) нарса, кимса ва ҳодисанинг нотаниш эканлигини англатади:

— *Көчэгэ чык, эллэкэм(//эллейкэм) чақьрийэптэ. Экейнэ қолудэ эллэнэрсэ бэр, бэлгэн-чэ, нэмейкэн?*

г) нарса ва ҳодисанинг ноаниқлигини билдиради: *У менггэ элэқанақа гэллэрнэ гэлэрдэ.*

д) гумон олмошидан ноаниқлик маъносини англатиш учун унга кўплик қўшимчасини қўшиб айтадилар: *Элэкэмларга охшейсэн. Элэнгэмэлэрнэ гэлэрэб отурьптэ Қачалларэ (//қачаллар) кеп кеткэн. Кэмлар келэп (//кеп) кетмэдэ?* ('кўп одамлар яшаб ўтган' маъносида). *Нэмэлэр болуб өтмэдэ?* ('кўп ҳодисалар бўлиб ўтган' маъносида).

5) *эллэ-* элементи феъллардан олдин ҳам келади. Чунончи, *мен эллэ қьлдэм* ('боладим, маъқул қилдим' маъносида). *Сем майлэстэ гэлтэ эллэ қьлдынг-тэ! Бэз бальгдэ эллэ қьльб қоғурьб йедтк. Жэ:нэр нэлвэн Қарапэлвэннэ эллэ қьб йькьттэ (//эллэқьльбурдэ).*

Тошкентда *эллэ-* элементи *эллэвақт болдэ, вақт эллэпэллэ болдэ* деб, вақтга нисбатан ҳам ишлатилади. Андижон шевасида бу ҳолат учрамайди. Тошкентда *эллэ-* элементи *нэмэ* олмоши билан қўшилганда *нэмэ>мэ* тарзида қисқаради — *эллэмэ бэлэ://элэмбэлэ:* каби. Андижон шевасида тўлиқ айтилади.

6) *ким, нима, қандай, нима* учун сўроқ олмошларига *-дур* аффиксининг қўшиб ишлатилиши шевада қуйидагичадир: *Қулағьинэ сэгэн-тэ, кэмдур (//нэмэдур) келиэптэ. Сэнтэ-*

хэнг қандайдур пэмэнг (<позмон)³⁴ көрүнадъ. Нэмә үчүндүр чьмчъғлар чьрьғла (шә)йәптъ. Нэмәдүр олмоши недүр тарзида ҳам ишлатилади. Сен недуркъ, менъ къ:нэгә апчъхмәдънг деб, үкәм мендән хапа каби.

Тошкент шевазида -дүр аффиксининг р сини қисқартиб кәмдъ, нәмәдъ тарзида айтилади. Андижон шевазида бундай қисқартиш йүқдир.

7) сүроқ олмошлари ва нарса сүзи олдидан бир сонини келтириб ҳам гумон олмоши тузилади. Бу ҳолатда фонетик ўзгариш рүй беради: бьннарсэнг (ёки бьнарсэнг) өз:мъ (<борми). Сенггә бьннәмә болдъ каби.

86-§. Ўзлик олмоши шевазида қуйидагиларни англатади:

1) нарса ва ҳодиса ҳар уч шахсдан бирига тегишли эканини англатиш учун қўлланилади. Бунда өз (<ўз) олмоши боғланиб келган сўз эгалик аффикси билан турланади: өз дәдәм, өз дәдәнг, өз дәдәсъ, өз көзүммән көрдүм, өз эшъм, фавғә:съз бшъм (Мақол.). Өз үйүм өлән төшәгъм (Мақол.).

2) өз олмоши жонли нарсалар учун ишлатилгани каби, жонсиз нарсалар учун ҳам қўлланилади. Бу сьмәптъ хуттъ (<худди) өзъ. Нэмә өзъ у? Пъчағдъ гүлвәнтъ;

3) өз олмоши феъл олдида келтирилиб, эгалик билан турланган ҳолда ишлатилади. Бунда олмош ҳаракат ва ҳолатнинг кимга, нимага хос (тегишли) эканини англатади: Өзүм әккеберәмән. Мен өзүм көрдәм. Өзүм әйтән қойақсламән. Өзънг әйтәқл. Өзъ брәқәсән. У өзъ йахшь қъз;

4) өз олмошига олдин эгалик, сўнг қаратқич аффикси, ундан сўнг -къ аффиксини қўшиб, нарса ёки ҳодисанинг бирор кимсага, нарсага тегишли эканинги англатилади. Чунончи: өзъйнъ қъзънг — қъз өзъйнъкъ. Бу кътәб өзүмъкъ. Өзънъ қаламъ. Өзъмъзъкъ, өзләрънъкъ, өзъйнәрдъкъ||өзъйнәрнъкъ (өзъйнәннъкъ);

5) шевазида өз олмоши Өзънг үчүн өл йетъм... Өзънг өлей деп турганънгдә; өзъшънг бшънгдән эшъб йәткәндә каби фразеологик бирикмалар составида III шахс формасида келиб, иш-ҳаракат ва ҳолат I шахсга тегишли эканини англатади.

6) II шахсни ҳурматлаш учун бу олмош өзъйъз, өзъйъзъкъ, өзләръ, өзләрънъкъ тарзида ҳам ишлатилади. Өзләръ шакли ҳурматлаш, юмшоқлик билан муомала ва муносабатда бўлган чоқда қўлланилади.

³⁴ Позмон — ўйга толган, хафа ҳолат.

IV. СИФАТ

87-§. Андижон шевасида сифатлар ўзларининг маъно ва грамматик хусусиятлари ҳамда ясалишлари жиҳатдан, асосан, адабий тилдагидан фарқ қилмайди. Чунончи, шевада аслий ва нисбий сифатлар, содда (ўзак ва ясама) ва қўшма сифатлар ҳамда сифат даражаларининг (қиёсий, орттирма, камайтма даража) ишлатилишини кўрамиз.

88-§. Шевада қайд этилган сифатлар ўз маъноларига кўра қуйидаги хилларга эга:

1) ранг-тус билдирувчи сифатлар *эқ, эла* (оққа бошқа тус аралашгани), *қара//қэра, қъзыл, қърмъзь, көк, сарығ, пуштъ, мэллэ, зэнггэ:ръ* (ва йэшъл), *нэлэрмэн, пьстақь, сепсэр, кэптэрбойън, қонғъыр, қочқър, эсмэнъ//хэвэрэнг, эқэлдъ* (осмони дан очроқ ранг), *эжъгэррэнг, сурмэрэнг, элмэгүлъ, бэргъкэрэм*(//*бехръкэрэм//бэдъкэрэм* — бу сўнгги вариантлари асладан бошқачароқдир), *бөзэгбоқь* ва ҳоказо.

Мэллэ — ўсимликка (*мэллэ пахта* каби), ҳайвонга (*мэллэ сөгър, мэллэ мьшьк* < мушук); *кэптэрбойън* — қушларга (каптар ва зағчага) оиддир.

Ранг-туснинг тўқ, ўрта ва паст (оч)лигини англатиш учун аслий сифатлардан олдин *тўқ-, оч-, ним-*сўзлари келтирилади: *эчлуштъ, эчкөк, тоқпуштъ, тоқжъгэррэнг, нэмпуштъ* (тўқ ва оч пушти оралиғидаги тус) каби. Бу ёрдамчи сўзлар *эқ, қэра, кэптэрбойън* каби айрим сифатларга нисбатан жуда кам ишлатилади. Чунончи, *эч эқ* эмас, кўпинча *эжъш* дейилади. Қоранинг ортиқлиги кўрсатилганда сифатдан олдин ад. тилдагидек *қэл* элементи келтирилади: *қэл-қэра* каби.

Айрим ранг-туслар табиатдаги баъзи нарса (ўсимлик, тош ва ҳ. к.) ларнинг рангига қиёсан ҳам номланади. Чунончи, *бэргъкэрэм* — карам барги тусидаги ранг. *Сепсэр* (русча *фелетовый*) аслида *савсан* *سوسن* номли ўсимлик гули (*қўға гул*)нинг рангидан олинган. *Бақатони* — сувда тарам-тарам ўсадиган оч яшил рангли ўсимлик тусидан олинган. *Пьстақь* (яна *пьстэмағъз* деб ҳам айтилади) — тоғ пистаси (хандон писта) мағизи тусидаги ранг, *эсмэнъ//хэвэрэнг* — осмон тусидан олинган. Яна *элма гүлъ, лэжувэрдъ* (*ложувард* — кўк тусли маълум минерал тош), *нъл//нълрэнг* (бу ҳам тоғ жинси) // *дэнълэрэнг, көхлэр гүлъ* (< кўкнори гули), *қоға-гүлъ, шэптэлъгүлъ//шэптэлъ рэнг* (очпушти ва тўқпушти оралиғидаги ранг), *Сурмэрэнг, күлрэнг* кабилар ҳам шулар жумласидандир.

Шевада айрим ранглар учун синоним тарзида бир неча сўз ишлатилади. Чунончи: *тоқкөк* ва *лэжувэрдъ*; *нълрэнг* ва *дэнълэрэнг, зэнггэ:ръ//йэшъл, эсмэнъ//хэвэрэнг//көк* кабилар

Ложувард сўзини кўпинча кулоллар ишлатади. Чунки шундай тусни улар *ложувард* номли минерал—тошдан ҳосил этадилар; *нълранг* сўзини ип ва ипак бўёвчи (бўёқчи)лар ишлатади. Илгари ип ва ипакни махсус бўёқли хумларда бўярдилар. Шу сабабли тўқ кўкни *хумкөк* (*//нълранг*), *қопқорани хумқэра* деб юритар эдилар. Бу номлар кексалар (айниқса тўқувчилар) нутқида ҳозир ҳам ишлатилади. Бўёқчилар *тўқ сариг* тусни *тухмэк* номли ўсимлик ғунчасидан тайёрлар эдилар. Бинобарин, тўқувчилар нутқида „тўқ сариг“ни (гарчи бир оз фарқли бўлса-да), *тухмак сарығ* деб ҳам юритилади. Бўёқ хумида махсус тайёрланган яшил рангни *хумсэвүз* (*//қумсэвүз* <хум сабз) дейдилар.

Ранг-тусларнинг турли даражалари бўлиб, шева вакиллари уларни махсус номлар билан ажратадилар. Чунончи: сарық ранг даражаларини шундай бўладилар: *тохсарығ*, *эчсарығ* (янги буғдой сомони тусига ўхшаш), *кэрсарығ* (*//лэйсарығ* — бўғиқ сариқ), *қэрасарығ* (қорага мойил сариғ), *нэввэт^с* (<новот) *сарығ*, *лемү сарығ*, *тухмэк//тухмэк сарығ*; *пөк сарығ* (тут дарахти пўкини қайнатиб ҳосил этилади).

Ранг-туслар даражасининг кам-ортиқлиги бошқа хил ёрдамчи сўзлар кўмаги билан ҳам ифодаланади: *эқөлдэ* (оқиш тус маъносида) каби. Бундай 'өлдэ' — 'оқ туси ўз асл даражасини камайтирди' маъносида;

2) шевада ҳайвон жуни ва қушлар патининг туси қуйидаги сўзлар билан ифодаланади:

Жэйрэн — оч жигарранг қизғич тус (отларга хос).

Торуқ — қорамтил тўқ қизил³⁵ тус (отларга хос).

Сэмэн — малланинг сал кўкиш туслиси. Бу ҳам икки хил: *эқ сэмэн* — оққа мойил, *тоқ^х сэмэн* — тўқ маллага яқин (булар ҳам отга хос).

Тарғыл — ола-була тус. *Ола* деб ҳам юритилади, бир неча кўринишга эга: а) *эқ ола* — асосий қисми қора ё малла бўлиб, парча-парча оқлари бор тус;

Көк элэ — асосий туси кўк, аммо юзида оқлари бор тус; *қора эла* — асосий туси оқ, юзида парча-парча қоралари бор бўлган тус. Бу туслар молга, ит ва мушукка алоқадор бўлиб, отда ҳам учрайди.

Бурул — кўк + оқ + қизил аралаш тус.

Темэркөк — асосий туси кўк, аммо юзида сийрак ва парча-парча қорамтил жунлари бор тус (отга хос).

Қэра — ҳайвон ва қушларга хос тус.

³⁵ Отлар жундаги қизил туси қон ёки аноргули тусидаги қизилга ўхшаш эмас, бошқачароқдир.

Көк — ҳайвон ва қушларга хос тус бўлиб, от, молва қўйларда оч ҳаворанг, қушларда (каптар ва тўтида) тўқ ҳаворанг, балки ундан ҳам тўқроқ тусда бўлади. Умуман *көк* ранги шевада қоришиқ тушунчани англатади: асосан русча *синий* маъносида. Аммо *гозанъ көкъ*, *бедәнъ көкъ* деганда *сабза* ранги англашилади.

Эқ — ҳайвон ва қушларга хос: *эқ эт, эқ ът, эқ тэвуқ* каби.

Тэллэн — (асли *тарлон*) — отнинг асосий жуни оқ-кўк бўлиб, юзида майда чеким-чеким жийран ва тўриқ жунлари бўлса, *тэллэн* дейилади (от ва қушга оид).

Гулбодом — асосий туси кўк, юзида бодом баргини эслатувчи оқ холлари бор тус (отга хос). Бундай тусни Бобир асарларида ҳам учратамиз: *„Панжшанба сабоҳи бир гулбодом тўпчоқ пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар“*³⁶.

3) шевада нарсаларнинг маза-таъмини билдирувчи сифатлар қуйидагилар: *аччық (аччық қалампър* каби), *тахър, бәтхор, шърън, хушхор, тәтлэг, чүчүк, нәрдән, шор, мазэлэг, бемәзә. Аччық* — турли хил таъмини англатади. Чунончи: қалампирнинг аччиғидан ташқари мурч, хинин, акрихин, арақ кабиларнинг таъмини, умуман оғизни ачиштирувчи таъмларни *аччиқ* дейилаверади. Нарсанинг таъми ортиқ даражада аччиқ бўлса, *қумәртқъ* ва *зәҳәр* сўзлари билан ифодаланади: *қумәртқъ бопкетъптъ* ёки *зәҳәр бопкетъптъ* — 'жуда ҳам аччиқ бўлиб кетибди' маъносида. *Шор* сифати русча *соленый* ва *кислый* (чунончи узум ғўрасининг таъми) маъноларида ишлатилади.

Маза-таъм билдирувчи сўзлар кўчма маъноларда ҳам қўлланилади: *аччық гәп, шърънг гәп, шърън сөз эдәм, чүчүк тәл бола* каби;

4) жонли нарсаларнинг ҳолат ва хислатларини ифодаловчи қуйидаги сифатлар бу шевада ҳам ишлатилади:

а) *аррық* (тошк. *эруқ*), *чүвәк, эзғьн, семъз, арвақ, тьррақъ, хъшма* (ад. тилда *шишма, бола, пордақ, лопнь, қатма, бэкър, чэйър, эч, тоқ*;

б) *нәвчә, дарәз, узун^м бой, ортабой||ортабойлэг, пәкәнә||пәкәр, пәстәк, пәсбой (лэг), тьрмәзтәк, бақалақ*;

в) *күшлэй, бәкүч, бақувват||қувватлэг² зор, бә:тьр||бәҳдър, қаҳрамән, йәвйүрәк, қорқмәс, дәдәл*;

г) *епчәл, ьшбәлгә||ьшбәләрмән, әпсәләлэг* (ад. орф.

³⁶ „Бобирнома“, 16-бет.

хафсалали), *серәпсәлә, серхәрәкәт, сергайрат, ышчән, урунчақ, күйунчәк, қалләп, хушйахмас, дәннгәсә, ерәнчәк;*

д) *сахь, эдамә: хун, рәхәмдәл, мәрт* (< мард), *қольчыьқ, ычъ кенг, кычккөнгүл* (ад. тилда камтар);

е) *хассьс* (< хасис), *бахьл, ычкыра, қалләп, әййәр, муғамбьр, қув, әлғьр*. Кишининг салбий ва ижобий сифатларини англатишда ўшатиш принциpidан ҳам фойдаланилади. Чунончи, ҳайвон ва қушларга ўшатилади: *тулкы* (айёр маъносида), *пәл* (< фил — жуда кучли маъносида), *қузғун* (муғамбир, ҳушёр маъносида) ёки мифик тушунчаларга ўшатилади: *шәйтән, әжәнә* (кичкина маъносида). *Улмақулақ, көйнъ* (//көнглә) *кыр, қыракөнгүл, көйнъ* //көнглә *қыра, йүрәгъ тәр, ачыьгъ тез;*

ё) *дә:нә, ақьллъг, әдәплъг, әбройлъг, еслък, есбәр, пэкырлък, аҳмақ, нә:дән, тентәк, есъ пәс, кәм ой, кәлтәпәм* (< калтафаҳм), *хәвлькма* //өпкәсъ *йок* //гүпүрмә //гүпсәлдә, *жәннъ, телвә; әсәр, қувнақ, хурсан, шәд, далъ-ғулу;*

ж) *йахшъ, йәмән, бәттәл, йуваш* (тошк. *йәввәш*), *мулэйъм;*

з) *йәш* (< ёш), *қарь, ортайәшәр, кәхсә;*

и) *шоқ, узуқара, урушқақ, жәнжәлкәш, бәжжәхъл, ачыьгъ тез.*

й) *чырылк* //чыры:лък, *гөзәл, нәзәнън, келъшкән, жәжжъ, хүнүк* //хүнък, *келъшмәгән, сойлақ* (курак тишлари кўриниб турадиган), *чынақ* (қулоғи кесик ёки қулоғининг қомаги, кемирчаги кичкина, қисқа), *шалпанғ қулақ* (қулоғининг қомаги катта), *кемшък* (тошк. *көмшук*), *кәмпырәдәхән, пучуғ, пьнғкы, ләвләз* (лаблари қалин), *көр* (//соқур) *әләкөз, пәткөз, қыймачкөз, хумәркөз, шәхлә көз, қойкөз, захчәкөз, ботакөз, балъккөз, йырьк* (//нъшән), *бәдамқәвк, бүкръ, чолақ, молақ* (оёғининг бармоқлари йўқ), *сәғ, кәсәл, кәл, тәскәл, қыльй* (//ғьлай), *шьлькы, әхчәч, тоқал, пахлахсәқәл, чоққусәқәл.*

Юқоридаги сифатларнинг баъзилари жонли нарса (одам)га нисбатан ҳам айтилади: *қаттығ эдәм* — 'пишиқ, қизғанчиқ одам'; *йумшағ эдәм* — 'мулойим, сахий одам', *бош эдәм* — 'ноэпчил, шудсиз, пишиқ эмас, бекәрчы — 'беиш' алоқасиз' одам'; *нәзъг эдәм* — 'әзғьн', 'гап кўтара олмайдиган', 'нозанин' одам маъноларида. *Мен йуқарьп кетъппән* — 'мен бўшашиб кетибман, мазам қочипти' маъносида ишлатилади.

Ағьр (ад. орф. *оғир*), *вәзмән, әл, йенггәл* сифатлари жонлиларга нисбатан ҳам ишлатилади: *ағьр эдәм* — 'фәъл-атвори енгил эмас, босиқ одам'; *вәзмән эдәм* ҳам шу маъно-

да; *йенггъл эдам* — 'босиқ эмас, суюқ, гап кўтара олмайди-ган одам' маъноларида.

Кўчма маънода *тэр* — 'қизғонч', *кенг* 'сахий, қўли очиқ'; *зъқ* — 'юраги тор'; *йоған* — 'амалдор' маъноларида (қочирим билан) ишлатилади. Шу билан бирга, *йўғон* сўзи киши ва бошқа жондорларга нисбатан ҳам тўғри маънода ишлатилади. *Новча* маъносида *дарэз*; *пәкәнә* маъносида *ғьртмәк*, баъзан *тэрмэзәк* (бу сўз яна кичкина маъносида) сўзлари ҳам ишлатилади.

Тоғрь, *егрь* (//*қьнгғьр*), *қыйшьқ*, *қайрълма*, *егрь-бугрь*, *ъланғ-пъланғ* сўзлари ҳам одамга нисбатан ишлатилади; *тоғрь* — 'ҳалол иш қилувчи'; *егрь*//*қьнгғьр* — 'тўғри иш қилмовчи, дили бузуқ' маъноларида.

Семтэз кўчма маънода 'бадавлат, моддий аҳволи яхши' маъносида; *аррьқ* — 'камбағал, фақир'; *эч* — 'фақир', *тоқ* — 'моддий аҳволи яхши' маъноларида ҳам ишлатилади.

Ҳайвонларнинг хислат ва белгилари жуда кўп бўлиб, уларни англатувчи сифатлар ранг-барангдир. Чунончи, отларда *йорға*, *йортақъ*, *лөккэ*, *қэракэш*, *эттэк* (жуда тез юрар, чопқир маъносида), *чэпқыр*, *қырчангы*, *чъшлэвгъч*, *тепэвгъч*; молларда — *гэвмъш*, *хора*, *чъмхор*, *сузангыгъч* (//*үсэхэн*), *шэттэчэ*, *мэнггэл*, *тоқал*, *шэгдор* (<шоҳдор) кабилар;

5) ҳолат англатувчи сифатлар: *эссэқ*, *сэвуқ*, *элык*//*элығ* (*элығ-эссығэдә йевэлақэлэнг*; *эшнэ элығ-эссэғэдә қэвэлақэлэнг*. Сув *элыптэ*; *элык* сув каби). „Жуда иссиқ“ маъносида *қайнақ* сўзи ҳам ишлатилади. Бу сўз кўчма маънода ҳам қўлланилади. *Қайнаққэн эдам*, *қайнақ эдам*; *эштэ қайнагэн вахтэ* (кучайган вақти). Табиат ҳодисаларига нисбатан: *элык хэвэ*, *сэвуқ қыш*, *қаҳратэнғ қыш* (ўта совуқ қиш маъносида);

6) жонсиз нарсаларнинг бошқа хил сифатларини англатувчи сўзлар: *тэр* (*тэр көйнәк*, *тэр көчә* каби), *кенг*, *узун*, *чозуқ*, *кэлтэ*//*қьсқа*, *зъқ*, *қальн*, *йупқа*//*йуқа*, *йоған*, *энгъчкэ*//*энггъчкэ*, *йапалақ*, *йалпақ*, *бақалақ*, *тумалақ*//*йумалақ*, *қаттығ*, *йумшағ*, *мэйън*, *қойық* (ад. орф. қуюқ), *суйуқ*, *йэнггэ*, *ескэ*, *ағьр*//*эгьр*, *йенггэл*, *тэза*, *узақ*//*ырақ* (ад. орф. йироқ), *йақьн*, *пас* (<паст), *балат* (<баланд), *йуққэрэ*//*йоқэ:рэ*, *чуқур* (<тошк. *чонғқур*), *сэйз*, *нэзэк*, *бош* (*бош полат*, *бош эдам*), *мәккәм* (<маҳкам), *кэттэ*, *кэчэк*, *чэг* (бу *бэтэнгкэ айағьмгэ чэқ келдэ*) *өлкән*, *пъш-шьқ*, *пухтэ*, *нық*, *тынг* (*тың йер* — қаттиқ ер маъносида), *кескэр*, *өткэр*//*өткүр*, *өтмәс* кабилар.

Сифат даражалари

89-§. 1) шевада сифатнинг қиёсий даражасини аналитик йўл билан ифодалашда, адабий тилдагидек, қиёс этилувчи (от)нинг чиқиш келишиги формасидан фойдаланилади: *жандан эзъз, шакардан шърън* (//лэзъ:з), *сүттэн эқ, гав-хәрден тэзэ, тэштанғ қаттығ, эрбйэт өлүмданг қаттығ, мәскәдән^м* (<маскадан) *мулз:йъм; қьльш* (//қьльч) *тән тез, қьлдән ынгъчкә. Бър бурунг* (<бурун) *көрдүм бурулләр-дән эрэнг. Шэнғ қоққан ескъ мәхсә:дән тәрэнг* (фольк.) каби;

2) бу маънони кучайтириш учун қиёс этилувчи ва қиёсланмиш орасида ҳам юкламаси келтирилади: *Създәнәм йү-гүрәк* (//йүгурақ); *мендәнәм нөвчә* каби. Кўпинча қиёсланмишдан сўнг *екән* (//кән) кўмакчи феъли ҳам келтирилади: *Създәнәм йүгурағакән* каби;

3) бу маънони яна ҳам кучайтириш ва таъкидлаш учун қиёс этилувчидан сўнг *көрә, қарагәндә, нъсбәтән* (бу сўнггиси адабий тилдан кейинги вақтларда ўтган) кўмакчи сўзларидан бири келтирилади. Бу ҳолатда қиёс этилувчи отни жўналиш келишиги билан турланган ҳолда ишлатадилар ва кўпинча қиёсланувчидан сўнг *екән* (//кән)ни қўшиб айтадилар: *эпейъз^с съзгә қарагәндә нөвчәйәкән. Әкейъзъ қъзь Улләтхәнггә қарагәндә қатмайәкән.*

Қарагәндә, көрә, нъсбәтән лардан сўнг *ҳәм* (//йәм) юкламасини қўшиб, маънони яна-да кучайтирадилар: *бъйъл* (<бу йил) *пахталәр бултургъгә нъсбәтәнәм болуғопть* (<бўлиқ бўлибди). *Съз менггә қарагәндәйәм эз ьчә:рә-кәнсъз* каби;

4) қиёсий даража сифатларни синтетик йўл билан ифодалашда адабий тилдагидек *-роқ* аффикси ишлатилади: *қальн, қальнрәқ//қальррәқ* каби. *-роқ* аффикси белгининг оддий даражага нисбатан анча кучли эканини англатади. Баъзи тадқиқотчилар *-роқ* аффикси белги ва ҳолат ўз аслидан кам эканини кўрсатади дейдилар. Шевалар юзасидан олиб борилган кузатишлар бу фикрни унча тасдиқламайди.

Белгини кучайтириброқ кўрсатиш учун *-роқ* ли сифатдан олдин *яна, янаям* (<яна ҳам) сўзлари қўшиб ишлатилади: *йәнәйәм кәттәрәқ, йәнәйәм йахшьрәқ* каби.

-роқ аффикси адабий тилдагидек сифат, равиш, равишдош ва бошқа сўз туркумларига қўшилиб келади: *йәнгълрәқ тәш* (сифат), *тезрәғ йетън кегън* (равиш), *кәсәлгә охшабрәғ турупсән* (равиш), *сен эрттъръбрәғ гәпърдънғ* (равиш) каби.

Орттирма ва интенсив даража

90-§. Шевада бир нарсанинг белгиси иккинчи нарсанинг белгисидан ортиқ экани (жуда ҳам ортиқ эканлиги) қуйидагича ифодаланади:

1) оддий даражадаги сифатдан олдин *енг* (ад. орф. *экг*), *жудә*, *көл*, *өтә*, *өтәкеткән*, *учъга чыққан*, *әшәддәй*, *бәрһи тургән*, *йетъб бәргән*, *йетъп тургән*, *йәмәнәм* (<ёмон ҳам) *ғьрт*, *қыпқызыл*, *бәрәм* (<бир ҳам) каби сўзларни келтириш, йўли билан ифодаланади: *енг кәттә көл*, *жудә бәләт* (<баланд) *тәғ*, *көб йахшъ эдам*, *өтә мәсәкән* (<мастэкан), *өтәкеткән пьйәнъстә*, *учъга чыққан безъ:ръ*, *әшәддәй көҳнәръ*, *бәрһи тургән дәннгәсә*||*йетъп тургән дәннгәсә*, *қыпқызыл йәлғән*, *ғьрт йәлғән*, *йәмәнәм йахшъ*, *йәмәнәм чьрә:лэк бьр қыздь көрдьм*³⁷. *Бәрәм йахшъ әшүләйкән*, *бәрәм қызық тәмшәләр болдъ* каби. Оддий сифатдан олдин келтирилган бундай сўзлар урғу билан айтилади. Шевада сифат белгисини орттириб кўрсатишда урғудан кенг фойдаланадилар. Оддий даражадаги сифат урғу билан айтилса, ўша белги бир оз ортиқ эканлиги англашилади;

2) сифатлар олдидан чиқиш келишиги формасини ёки III шахс эгалик аффиксини, сўнгра чиқиш келишиги формасини олган *ҳамма*, *бари*, *барча* каби оломошларни келтириш йўли билан ифодаланади: *ҳәммәдән зор*, *ҳәммәсьдән бьләхән*||*бьләғән*, *бә:рьдән чьрә:лэк*||*чьрә:лөй*², *бәрьдән зор* каби;

3) бир сифатнинг ўзини такрорлаш йўли билан. Буни икки хил айтадилар:

а) биринчиси чиқиш келишиги формасида, иккинчиси ўзича айтилади: *қопалданг қопал гәп*, *хүнъйдән-хүнүк*, *узундан-узун*;

б) биринчиси кўплик аффикси *-ләр* ва қаратқич келишиги формаси билан, иккинчиси III шахс эгалик аффикси билан турлаб айтилади: *мәртләрдь мәртъ йьгьт*; *дәнә:ләрнъ дәнә:сь эдам*; *жә:әнә:ләрнъ жә:әнә:нъ қыз* ('жуда чиройли қиз' маъносида) каби.

Бу формани яна: биринчи сифатни ўзича, иккинчисини III шахс эгалик аффикси билан ҳам ифодалайдилар: *әлманъ йахшъ-йахшъсьнъ тәлләнг*, *сәвзәнъ йәмән-йәмәнәнъ әйьрьп тәшәнг* каби;

³⁷ Сифат даражасини кучайтиришда 'ёмонам' сўзининг энг юқори белгини англайтиш ўзбек тилининг бошқа шеваларида ҳам бор. Чунончи, бу ҳолат шахрисабз шевасида ҳам кенг қўлланилади (Б. Джураев, Шахрисабзский говор узбекского языка, Автореферат, М., 1959, стр. 16).

4) бир нарсанинг тус, белги ва ҳоли ўта кучли даражада эканлигини англатилмоқчи бўлинса, оддий даражали сифатнинг бош бўғинини шу сифатдан олдин (бирор фонетик ўзгариш билан) келтириш йўли билан ифодалайдилар. Бунда ортадиган бўғиннинг охирига бир *n* ёки *m* ундоши орттирилади: *қьп-қъзьл, сап-сарьқ, эплэқ, чъп-чърэлък, тэл-тэза, топ-тола, эп-эйдън, бэб-бэлэт, тъп-тъккэ* каби. Аммо адабий тилдаги *кўм-кўк* сифати бу шевада *көҳмэк//көкмэк* деб айтилади.

Сьп-сьлльқ, бүт-бүтүн; пэк-пэкэнэ каби;

5) баъзан орттирилган бўғиндан сўнг яна бир *-пэ* (унли ва ундош) ни ҳам қўшиб айтадилар: *дүппэ-дүрус(т), күппэ-күндүз, түппэ-түзүк* каби;

6) бир сифатнинг ўзини такрорлаш йўли билан ҳам ортиқлик даражаси англатилади. Бунда биринчи сифат чиқиш келишигида келади: *кендан-кенг көчэлэр, семъздан-семъзё қойлар, нэвчэдан-нэвчэ йэгътлар; узундан-уzun арғамчъ*. Бунда сифатланмишнинг кўплиги англашилади. Аммо *кэттэ-кэттэ бехъдэн эшкэ сэвэрънг* каби ҳолатда сифатланмишнинг кўп экани англашилади.

Камайтма даража

91-§. Бир нарсанинг белгиси иккинчи бир нарса белгисига нисбатан кам, кучсизлигини билдириш учун: 1) сифатдан илгари *қьттэк (тузъ қьттэк кэм* каби), *сэл* (тошк. *сағал*), *эзгънэ, жъндэй* (бу *йэгъч жъндэй кэлтэ келдъ*), *бърэз (укейнъ оқушъ ендъ бърэз түзүк), эндэк (махъйъз эндэк тэракэн)* каби сўзлар қўшиб айтилади; 2) содда сифатга *-ш, -ъш, -ъттъл* аффикслари қўшилади: *эқъш* ('равшан оқ эмас' маъносида), *көкъш* (кўкка мойил тусни англатади), *эқъмтъл, көкүмтъл, қъзғъш, қъзғъмтъл* каби.

Субъектив баҳо категорияси

92-§. Бирор нарсадаги белгининг ортиқ-камлигини кўрсатиш, бу ортиқ-камликка баҳо бериш учун бошқа шевалардагидек, бу шевада ҳам, аффиксация усулидан фойдаланилади. Чунончи: 1) ўша нарсанинг белгисини билдирувчи оддий сифатга *-гънэ* (унлилар ва жарангли билан тугаган сифатга), *-кънэ, -къна* (жарангсиз билан тугаган сифатга) аффикслари қўшилади: *Көккънэ: көйнэк къйъпсэз, көзё тъкэллэр* (ад. орф. *тиконлар*) *ълмэсън* (фольк.); *нэзъккънэ қолларъ, тэргънэ көчэлэр, шърънггънэ қэвун: Тэрайнъ*

учкѣнась, Пѣстанѣ пучкѣнась.³⁸ Мунчайѣм шѣ:рѣнѣкѣн, Йѣ:р-нѣнг кѣчкѣнась (Фольк.) каби.

2) -гѣна, -кѣна, -кѣна, шунингдек, -лѣ аффиксларини равишга кѣшиб, ҳаракат белгисини таъкидлаб кѣрсатилади: ендѣгѣна (||ендѣйлѣ||ендѣйѣк) кеп кеттѣ, ҳалѣгѣна (||ҳалѣйлѣ||ҳалѣйѣк) ѣтуп кетувдѣ. Тѣнчкѣна ѣтурьптѣ, ѣстѣгѣна йургүзѣл кѣргѣн-тѣ.

3) -гѣна, -кѣна, -кѣна кѣшилган оддий сифатга яна шундай аффиксини қабатлаш йѣли билан ҳам ифодаланади: шѣрѣнггѣнагѣна ѣшуллѣ; аччѣкѣнагѣна сѣмса бѣгѣнѣкѣн, ѣштѣҳѣ бѣлѣн^и йедѣк; бѣттѣ аччѣкѣнагѣна ѣхѣй (тошк. кѣк чѣй) бѣсѣ, ѣчѣ:рѣдѣк каби. Бундай ҳолда сифат белгиси яна ҳам кучаяди.

4) -гѣна, -кѣна, -кѣна, -лѣ, -йѣк аффикслари ѣт ва бош-қѣ хил сѣзларга кѣшилиб, ѣркалаш, кичрайтиш, чеклаш каби маъноларни ифодалайди: Бу гѣпнѣ сенггѣна(||сенлѣ) бѣлѣсѣн хѣлѣс. Уч кѣшнѣгѣна ѣйсѣйѣз кѣпѣйѣ; ѣпагѣнѣнг ѣйнѣлѣсѣн. Кѣзгѣнѣнг тѣшѣлѣсѣн, сенѣ! Кѣзгѣнѣнгдѣн ѣйнѣлѣй каби. Агар ѣркалатиш маъноси ортиқ кучайтирилса, -гѣна аффиксини такрорланиши мумкин: ѣпагѣнагѣнѣнг чѣ:рѣ бѣсун сенггѣ каби.

Сифатларнинг ясалиши

93-§. Шевада сифатлар, адабий тилдаги каби, ҳам морфологик, ҳам синтактик усул билан ясалади. Сифатларни ясашда кѣйидаги аффикслардан фѣдаланадилар:

1. Лѣ, -лѣк аффикслари. 1. а) бирор нарса, хусусият, шаклга ѣгаликни билдириш учун адабий тилда -ли аффиксини, андижон шевасида ѣса, -лѣк, -лѣк ишлатилади. Чунончи:

Адабий тилда	Андижон шевасида
отли	ѣтлѣк—ѣти бор, ѣтга ѣга, ѣтга минган
отли одам	ѣтлѣг ѣдѣм
аравали	ѣвѣрѣлѣг ѣрѣвѣлѣк—араваси бор, аравага ѣтирган
болали	бѣлѣлѣк—боласи бор, бѣлѣлѣг ѣй бѣзор, бѣласѣз ѣй мѣзѣр (Мақол.)
ѣсли	ѣслѣк—ѣси бор, ѣслѣг ѣдѣм
йѣфон овозли	йѣфѣн ѣвѣзлѣй ² йѣгѣт

³⁸ учкѣнась—ѣнг учи, пучкѣнась—ѣнг пучи маъносида.

Юқоридаги сўзлар от вазифасида ҳам кела олади. Чунончи: *бэлалък*—ёшлик (русча ‘молодость’ маъносида); *кочэдэн мэшьнэлъйлэр өтүп кетъитъ* (интеллигентлар нутқида эшитилади): *бэр томлък*: 1) сифат; 2) рус.—‘однотомник’ маъносида.

б) бирор кимса, нарсанинг жой-маконга бўлган муносабатини ифодалаш учун отга *-лък* аффиксини қўшадилар: *тэшкэллъй² йъгэт, ошлък^к* (Ўш шаҳарлик) *къз, съз қоқэллъймъсъз?* *Қышлағлъй² эдам.*

Бундай сўзлар отлаштириб айтилганда *-лък* сақланади: *ленънгьрэдлъйлэр кептъ, тэшкэллъй² лэрнъ көрдъймъ?* каби.

в) нарсанинг истеъмол учун ёки бирор эҳтиёж, зарурат учун муносиб эканлигини англатишда ҳам отга *-лък* аффиксини қўшадилар: *йъйъшлък қэвунэкэн, йъйъшлък пэтърэкэмъ?* *Ъчъшлък чэй боптъ* (/*чэй оптъ*). *Бу отуръшлъг жэйэкэн* каби.

II. *-лък* аффикси қўшиб айтилса, сифатдан олдин бошқа сўзни келтириб, сифатни бирикмали ҳолда айтадилар. Чунончи: *Тус* (<Чуст) *допълъй² йъгэт* (‘чуст нусха дўппи кийган’), *пэртпэллък* (<портфелли) *къз—қэра пэртпэллък къз; қэра сақаллък къшъ* каби.

III. *-лък* аффикси билан такрорий қўшма сўздан ҳам сифат ясалади. Бунда:

а) *-лък* аффикси такрорий қўшма сўзнинг сўнгисига қўшилиб, ҳар икки сўздан англашилган нарсага эгалик маъноси билдирилади: *Бъз үй-жэйлъг эдам; гөш-йағлъг* (<гүштёғи бор) *эдэм босанг келэвур, эш къламъз!* каби.

б) *-лък* аффиксини такрорий қўшма сўзнинг ҳар икки қисмига қўшиб, маънони бир даража кучайтирадилар. Масалан: *үйлъй² -жэйлъг эдам*—‘уй-жой ва бола-чақали одам’ маъносида.

Бу аффикс сарой ва қипчоқ-қорақалпоқ группа шеваларда, ўзакнинг қалин-юмшоқлигига кўра *-лък* ва *-лъқ* шаклларида ишлатилади.

Юқоридаги (I, II, III ларда кўрсатилган) *-лък* ли сўзлар гапда бошқа функцияларда (чунончи аниқловчи бўлиб) ҳам келиши мумкин.

2. *-съз* аффикси. Шевада бу аффикс *-лък* аффиксининг акси ўлароқ, бирор нарса, белги, ҳолатга эга эмасликни билдириш учун ишлатилади. Чунончи: *пулсъз*—1) пули йўқ; 2) текин, бепул маъносида. *ъшсъз//ъссъз*—1) иш қилмовчи; 2) бекорчи, лақиллаб юрувчи; *ъссъз ът^с суғарар* (‘ишсиз ит суғарар’—мақол), *жәнсъз*—1) жони йўқ, ўлик; 2) кучсиз, бўш, заиф. Яна: *қәнсъз, руҳсъз, ақълсъз* ва ҳ. к.

Бу маънони яна тожик тилидан кирган *бе-* префикси орқали ҳам ифода этадилар: *Беоильқ қъма. Сьгърнъ бечьқъм үч мьнггә элдъм* каби;

3. *-дэр* аффикси. Шевада бу аффиксни отга қўшиб, ўша отдан англашилган нарса ва ҳолатга эгалик, дучор бўлганлик маъноси англантилади: *чьқъмдэр, эмәлдэр, пулдэр*, каби;

4. *-гъ, -къ, -қъ* аффикслари. Бу аффикслар орқали: а) нарса ва ҳодисанинг бирор пайтга, ўринга бўлган муносабати англантилади. Унли ва жаранглидан сўнг *г, ғ*; жарангсиз ундошдан сўнг *к, қ* тарзида қўшилади. Чунончи: *кечкъ қовундән төттәсәнъ эсьп қойдъм. Кечәгъ кегәнг къмъдъ? Кечқурунггъ гәп есьндәмъ? ьккъ ешьйдъ бекът, ертәгъ// еттәгъ сәвзъ, ташкъ хәвлъ;*

б) юқоридаги маънони англантиш учун *-гъ, -къ, -қъ* аффиксларидан олдин ўрин-пайт келишиги аффикси ҳам ишлатилади: *үйдәгъ, тэмдәгъ, қыштәгъ, көктәгъ* каби. Бу *-дәгъ//тәгъ* аффикслари тошкент шевасида *-дегъ* тарзида талаффуз этилади: *ойдегъ, көктегъ* каби.

в) шевада *-гъ, -къ, -қъ* аффиксли сифатлар билан бириктирилган отларни кўплик ва III шахс эгалик аффикси билан турланган ҳолда ишлатганда сифат ясовчи *-гъ, -къ, -қъ* аффикси айтилмайди: *йьзгъ күлләр (//кунлар)—йьзъ күнләръ* каби.

5. *-чәк, -чақ//чағ, -чък, -чьқ//чьғ* аффиксларини буйруқ феълининг II шахс бирлик формасига қўшиб, шахс ёки нарсага хос хусусиятни англайдилар. Чунончи: *тайғанчьқ, тайғанчьғ йер, тэртънчақ қъз, тэртънчағ йьгът, ерънчей бәла, махтанчағ эдам, йәлънчағ бәлә, күйүнчәк//күйүнчей йьгът* каби.

Тошкент шевасида бундай ҳолларда ҳамма вақт *чақ//чағ* ишлатилади. Андижон шевасида эса бу аффикслар ўзакнегизнинг қалин-юмшоқлигига қараб, *-к, -г* (юмшоқ ўзакнегизларга), *-қ, -ғ* (қалин ўзакларга) қўшилади. Бироқ *-қ, -ғ* дан олдин кўпинча *э* (ад. орф. *о*) эмас, *а* ишлатилади: *йальнчақ, ерънчәк* каби.

6. шевада *-чәнг//чән* (ад. орф. *-чан*) аффикси қайси сўзга қўшилса, ўша сўздан англашилган сифат ва хусусиятга эгалик англашилади. *Кәръмжән уйәччәнг//үйәччән* (ад. орф. *уятчан*) *йьгът*; *нежжәнг бәла*³⁹; *нә:мъсчән* ('номуси бор, номусли'), *ъшчәнг* (<ишчан) *йьгът, ьшчанғ қъз, ьшчәм бәла* ('ишни яхши бажарувчи', 'ишга уста' маъносида), *ерънчәк*

³⁹ *печчәнг*—тарихан *пешжанг* бўлса-да, ҳозир ўткир, абжир, тадбирли маъносида ишлатилади. *Чәнг* аффиксидаги *э* унлиси *н*г дан олдин *е* га мойиллаштириб айтилади.

‘эринадиган’), *көнгүлчөк* (‘күнгли бүүш’), *көнгүлчөйнө кетө* *чөккө* (Мақол).

Тошкент шеvasида бу *-чәң//чәнг* аффикси айрим ҳолларда конкрет нарса билдирувчи отга қўшилганда бўлишсизлик маъносини, белгили бир нарсага эга эмасликни англлатувчи *сөз* аффикси вазифасини бажаради. Чунончи: *мәхсөчән*—‘маҳси киймаган’, ‘яланг оёқ’ маъносида; *йахтәкчән*—‘яктаксиз’ маъносидадир. Андижон шеvasида (умуман Фарғона водийсидаги ўзбек шеваларида) эса бу аффикс тошкент шеvasидагига зид маънода ишлатилади: *мәхсөчән*—‘маҳси кийган, аммо кавуш (ё калуш) сиз ҳолатдаги’; *йәктәкчән//йәктәйчән*—‘яктак кийган ҳолдаги’ (чопонсиз) маъноларида.

7. *-гөр, -көр, -күр, -ғөр, қөр, -қур* аффикслари феъл ўзакларига қўшилиб, иш-ҳаракат ёки хусусиятнинг ортиқлик белгисини билдириш учун ишлатилади. Чунончи: *чәпқөр* (қисман *чәпқур*) *эт; кескөр пәчақ; сезгөр; әлғөр; учқур эт* каби.

8. *-к, -қ, -ғ, -к, -уқ* аффикслари: 1) шевада бу аффиксларни феъл ўзакларига қўшиб, ҳолат, таъм, тус каби маънолар англлатилади. Бу аффикслар ҳам икки хил: юмшоқ ўзак-негизга *-к, -өк, -үк*; қалин бўлса *-қ, -ғ, -ёқ, -уқ* тарзида қўшилади: *кесөк-кесөк, қәвун, кесөх хат. чөһғ ешөк, төрөй жән, йөрөх халта, қуруқ гәп, йалөрағ өрөк* (‘ялтироқ ўрик’), *тарқах хайәл, өлүг ет, шалдөрағәвәрә, төтрак* (баъзан *төтрақ*) *қол, тарқәк//тарқәк* каби. Бу аффиксларни ундовга *-әллә* қўшиб ясалган феълларга тиркаб ҳам ишлатадилар: *қәқәллағ бәлә; мөчә қәққәллағәкән; чөйәлләк қуш* каби. 2) бу аффикслар билан ясалган сифатларни феъллардан олдин келтириб, равиш вазифасида ишлатилади: *маҳсәтөйнө* (<мақсадингни) *чөһғ әйт, қәзән* (<қозон) *йөпөк қәләвурдөмө?* каби.

Бундай ҳолатда равиш вазифасидаги сифатга *-ләгчә* аффикслари ёки *көйчә, ҳәләчә, бойчә* каби кўмакчи сўзлар ҳам орттирилади: *тарқәғләгчә* ёки *тарқәғ бойчә қәләвурдө; үзөй* (<узук—‘узилган’) *бойчә туруптө* каби.

9. *-әк, -ақ//-әк* аффиксларини от ва сифатга қўшиб, ўша от ва сифатдан англашилган хусусиятга эга бўлганлик маъносини англайдилар: *йатақ//йөтәк, чатақ, турақ* (тошк. *чәтөк, туруқ*), *қөмьзәк, төрмьзәк* каби.

10. *-гөн, -көн, -ғөн, -қөн* аффиксларини феъл ўзагига қўшиб, ўша феълдан англашилган белги ва хусусиятга эгаллик маъноси англлатилади: *йөрқөн—йөрқөнг күүләр* (<кунлар), *қөзғөнг гәп, солғуй* (<сўлғин) *йүз, төшқөн сув*.

11. *-мә//ма* аффиксини: 1) феъл ўзак ва негизларига қўшиб, шулардан англашиладиган белги ва хусусиятга эга-

лик маъноси билдирилади ва бундай ясама сифат аниқловчилик вазифасида ишлатилади: *чэйрэтмэ эп, элтмэ эш, эйлэммэ көчэ, эккэйүзлэмэ гэзмэл* каби.

2) *-мэ//ма* аффикси билан ясалган сифатни, кўпинча, аниқланмиш билан қўшиб, бир луғавий маъно англатувчи қўшма отга айлантириб юборилади: *қоғурмашорва, эчэтмэ-көчэ, бураманэн* каби. Шу билан бирга, бундай ясама сифатларнинг ўзини ҳам отлаштирадilar: *теллэмэ* (<терлама) — ‘терлама касаллиги’; *ағдарма* — а) арава турининг номи; б) шу ағдарма аравада қилинадиган иш номи; *қалламэ//қатламэ* — овқат тури каби.

12. *-чэ* аффикси: 1) шевада бу аффиксни от ва сифатга қўшиб, ўша от ва сифатдан англашилган нарса ва белгига нисбати борлик маъноси англатилади ва бу аффикс билан ясалган сифат аниқловчилик вазифасини ўтайди: *қышлахчэ гэб болдь, тэжэкчэ сөз, энгэлэсчэ кэтэп, көхчэ* (<кўкча) *қовун, тэтэрчэ, ортанчэ* каби. Бундай ясама сифатни феълдан олдин равиш вазифасида ҳам келтирилади: *еркэхчэ гэлэр, у рүсчэ гэлэрдэ* каби. Бундай ҳолатда *-чэ* дан сўнг *-лэб* аффикслари ёки *қыльб* равишдоши қўшилиб кела олади: *рүсчэлэб гэлэрдэ — рүсчэ қыльб гэлэрдэ* каби.

2) бундай маънони кучайтириш учун *-чэ* дан олдин кўплик аффикси *-лэр* ни қўшиб ҳам айтадилар: *қажрамэнлэрчэ эш* каби. Бундай ҳолатда бу сўз III шахс эгалик аффикси ва жўналиш келишиги аффикси *-гэ* ни ҳам олиб, равиш вазифасида ишлатилади: *қажрамэнлэрчэсгэ эш қыльдэнг, сен тантьхларчэ гэлэрдэнг* (‘тантйфона гапирдинг’ маъносида) каби.

3) *-чэ* орқали ясалган сифат от маъносида ҳам ишлатилади. Чунончи: *көхчэ* (<кўкча) — қовун турининг номи; *захчэ* — парранда турининг номи, *йетэмчэ* — ‘етим бола’ маъносида.

13. *-сэмэн* аффикси отга қўшилиб сифат маъносида, сифатдошга қўшилиб равиш маъносида ишлатилади. Чунончи: *эдамсэмэн, хапогэнсэмэн* (<хафа бўлгансимон), *чөчүнгэнсэмэн* каби. (Қаранг: 138-§.).

Шевада бу аффикс ўрнига *тахлэтнэмэ* каби аффикс-лашган сўзлар ҳам ишлатилади: *эдамтахлэт, эдамнэмэ, энтэккэнсэмэн, қорққаннэмэ* каби.

14. *-чэл//чэ* аффиксларини отга қўшиб, ўша отдан англашилган ҳолатга йўлиққанлик, эга бўлганлик маъноси англатилади: *дэрччэл//дэртчэл* (<дардчил), *епчэл бэлэ*. Бу маънода, қисман, *-чэ* аффикси ҳам ишлатилади: *гэлччэл//гэлчэ* каби. Шевада *-чэ* аффиксини от ва сифатга қўшиб,

улардан англашилган хусусиятга эгалик маъноси англати-
лишини кўрамиз: *йолғэнчъ, бэхэнчъ* каби.

15. *-эғэн//эхэн* аффиксини феъл ўзагига қўшиб, шу феълдан англашилган ҳаракатга ўрганиб қолганлик, иш-ҳаракатни бажаришга моҳирлик маънолари англатилади: *чэлэхэн* (*//чэлэхэн*) *эт, бълэгэн* (*//бълэхэн*) *эдам, қэлэхэн эт, тепэхэн* (*//тепэхэн*) *эт* каби: *-эхэн* шакли кўпинча ўзак-негизда жарангсиз ундошлар бўлганда ишлатилади.

Шевада бу маъно учун *-энгъч, -эвгъч//эвгъч* аффикслари ҳам ишлатилади: *тепэнгъч эт, усэвгъч* (<сузағич) *сэвгър, чъшлағъч* (*//чъшлангъч*) *эт* каби.

16. *-гэк, -кэк, -ғақ, -қақ* аффиксларини феъл ўзак ва негизларига қўшиб, ўша феъллардан англашилган хусусиятга эга эканлик маъноси тушунилади. Чунончи: *сезгей* (<сезгак) *бэла, сыйгей бэла, кочкей* (<кўчкак) *тэғ, қэчқэғ эт, бурушқағ өрүк, урушқақ—йэрэшқағоладъ* (мақол), *тайғақ* каби.

Шевада бу аффикслар қўшилган сифат от вазифасида ҳам ишлатилади: *батқақ//бэтқақ, элгэк//элгей*² (*илмоқ—русча 'крючек' маъносида*).

17. *-эллэк, -эллэг, -эллақ, -эллағ* аффиксларини ундовларга қўшиб, ўша ундовдан англашилган хусусиятга эга бўлганлик маъносини билдириш учун қўлланилади: *қақьллақ, шақьллақ* каби.

18. *-экъ* аффиксини от, сифат, тақлидий сўзларга қўшиб, ўша отдан англашилган маънодан келиб чиқувчи хусусиятга эга эканлик маъноси билдирилади: *йүзэкъ, калбэкъ, эгзакъ* каби. Шевада бундай ясама сифатларни ҳам аниқловчи ва равиш вазифасида ишлатилади: *йүзэкъ гәп, йүзэкъ қарәш, эғзакъ гәп*. Аммо *эғзэкъ гәпър//гәпърэппойақа* каби. Яна: *хэмакъ, тьррақъ, жьррэкъ*.

19. *-дэн* аффикси аслида тожик тилидан кирган (тожикча *донистан*—‘билмоқ, хабардор бўлмоқ’ феълнинг буйруқ ўзаги) бўлиб, шевада туб ўзбек сўзларига қўшиб ҳам сифат ясалади: *бълэмдэн* (<билимга эга), *гәндэн* (гап билувчи, гапни кўп гапирувчи), *қадьрдэн* (дўст, яқин). Бундаги *гәндэн* сифатида *-дэн* — туб ўзбекча *-чъ//чъл* аффиксининг синоними сифатида ишлатилади.

20. *эмэл//мэл* аффиксини отга қўшиб, ундан англашилган маънодаги ҳаракатни бажаришга моҳирлик маъноси билдирилади: *сөзэмэл эдам*—сўз қилувчи: 1) ‘сўзга уста одам’; 2) ‘бировнинг орқасидан гапириб юрувчи киши’ маъноларида.

Сўзнинг биринчи бўғинида лабланган унли бўлса, бу

аффикснинг бошидаги унли *у* — лаштирилиб, *-умал* тарзида талаффуз этилади: *йурумал* — ‘юришга моҳир, яхши юридиган’ маъносида: *йурумал эт.*

21. *-лэнг* аффикси ҳам феълга қўшилиб, ундан англашилган ҳаракатга оидлик маъносини билдиради: *қьсталэнг гэн*; феълдан олдин равиш бўлиб келади: *қьсталэнг қь(л)-ма*. Бу аффикс аслида *-лэ+нг* бўлиб, феълнинг *қьсталэ* формасидаги буйруқ негизига *-нг* қўшиб ясалган бўлиши керак. Аммо *қисталанг* сўзи қўшимча текширишни талаб қилади. Тошкент шеvasида *лэнг* (катта, кенг маъносида) алоҳида ишлатилади: *ешув лэнг эчиқ* (анд. *ешэк кэттэ эчық*).

22. *-сэк*⁴⁰ аффикси. Бу аффиксни ҳам отга қўшиб, шу отдан англашилган нарсани ортиқ севучилик маъноси билдирилади. Чунончи: *ерсэк* — ‘эрни (эркак кишини) ортиқ севучи, эркак кишига берилган’ маъносида (аёл кишиларга нисбатан ишлатилади).

23. *-нэ* аффиксини феъл ўзагига қўшиб, шу феълдан англашилган ҳаракат натижасида бошқача сифатга кирганлик маъноси билдирилади: *қьрпнэ эшьк* — ‘қириб силлиқланган ошиқ’ маъносида.

24. *-эсэ* аффикси. Шевада бу аффикс феъл ўзагига қўшилиб, бирор ҳолатга яқинлашганлик маъносини англатади: *өлэсэ, өлэсэ мэл*. Аммо *өлэсэ боп қэптэ* каби (бирок жуда сийрак учрайди).

25. Янч қуйидаги аффикслар билан ҳам сифат ясайдилар: *-э — көтэрэ* (*көтэрэ сэвдэ*); *-вэй* — *өргүләвэй* (*өргүләвэй жэй* — яхши, манзарали, шинам жой), *-эң* — *бошэң, қартэң*; *-дэр, -дър* — *толдър* (тўла, лаб-ба-аб); *-дэр* — *қьльғдэр, бойдэр*; *-эк* — *кэмэк//кемэк* (*кемэк сүйэк*); *шэк* — *кемшэк//кэмшэк*; *-эн//үн* — *төкүн, бүтүн, тықын*; *-эр, -ёр* — *қақьр* (*қақьр йер*), *чуқур* (тошк. *чоңқур*); *-кэй, -ғай* — *тескэй, онғай*; *-лэ + ме-эккэйүзләмэ, эккэйэқламэ*; *-мэн* — *бълэр-мэн, элармен, йермэн* (ейдиган, иштаҳали), *бузармэн* (*устабузармэн*), *болармэн*; *-мэк* — *бүрмэк, бүжмэк*; *-мэс* — *қайтмэс, көзълғамас*; *-мық* — *псьмық*; *-хэн* — *қьйрьхэн, мэээхэн* (мазали, ширин); *-чэ* — *элдэхчэ, гэнчэ, көзбойамачэ*; *-чёл* — *епчёл, дэрччёл* (<дардчил); *-қь* — *йалақь, тыррақь*; *-ғэч* — *йаланғэч*; *-қам* — *эланқам* (<элен + қам — илон изи, егр-бугри; — *эланқам йол*).

26. Шевада сифатлар ясашда *бе-, бэ-, бэ-, нэ-* (ад. орф. *но*), *сер-, хуш-* каби форсеча-тожикча аффикслардан ва *кэм*

⁴⁰ *сэк* — аффикси ипак пиширувчилар лексикасида *эвьрсэк* терминида (авирувчи — айлангирувчи қисм) ҳам учрайди.

элементидан ҳам фойдаланилади: *беул*, *бечъқъм*, *беақъл*, *бехавар* (< бехабар), *беташвѣш* каби. -*Бе* аффикси туб ўзбекча -*сѣз* аффиксига синоним тарзида ишлатилади. Аммо *бе-* ҳамма вақт ҳам *сѣз* нинг ўрнини босавермайди. Чунончи: *беул* — *пулсѣз*, *бегѣш* — *гѣштсѣз*, *бечъқъм* — *чъқъмсѣз* бир маънода, ҳар иккиси мувозий ишлатилаверади. Аммо *сусѣз йер*, *мѣшънасѣз ѳдѣрѣ* дейилгани ҳолда, *бесув йер*, *бемѣшъна ѳдѣрѣ* каби ишлатилиши учрамади.

Бѣ//бѣ, *бѣ:* префиксларини ҳам отга қўшадилар: *бѣкуч*, *бақувват*, *бѣпуржѣ*, *бѣ:ѣдѣб* каби. *Бе-* ҳам, асосан, туб ўзбекча -*сѣз* нинг синоними тарзида қўллатилади.

нѣ- префиксини сифат ва отга қўшиб, ўша хусусиятга эга эмаслик маъноси билдирилади ва арабча, тожикча ҳамда туб ўзбекча сўзларга қўшилади ва *ѣ* унлиси сал чўзиқ талаффуз этилади: *нѣ:жѣйѣ*, *нѣ:тоғрѣ*, *нѣ:лѣйѣқ*, *нѣ:ҳақ*, *нѣ:ѣлѣж* каби. Демак, бу префикс, туб ўзбекча -*сѣз* аффиксининг синонимидир.

-*сер* префиксини ҳам арабча, тожикча ва туб ўзбекча сўзларга қўшиб, бирор хусусият ва белгига ортиқ эгалик маъноси англатилади: *серпул*, *серчъқъм*, *серғайрат*, *сѣртѣш-вѣш*, *серсѣқѣл*, *сѣрхѣ:сѣл* каби.

хуш- префикси *хушмѣнзѣрѣ*, *хушбѣчѣм*, *хушхѣвѣ:* каби.

27. Шевада юқоридагилардан ташқари *хѣм-*, *кѣм-* сўзларини ҳам отлар олдидан префикс тариқасида қўшиб, ўша отдан англашилган нарса ва хусусият етарли даражада эмаслиги маъноси англатилади: *хѣмхайѣл*, *хѣмтѣмѣ*.⁴¹, *кѣмпул*, *кѣмкуч*, *кѣмчъқъм*, *кѣмқувват*, *кѣмдѣйѣдѣр* каби.

94-§. Бу шевада адабий тилдагидек сифатлар синтактик йўл билан ясалади ҳам. Юқорида (88-§.) ва сифат даражалари тасвирида бунга анчагина мисоллар берилди. Яна: *ортабой*(//*ортабойлѣг*), *йѣвйѣурѣк*, *ѣшбѣлѣгѣ*, *рѣхѣмдѣл*, *қольѣчѣқ*, *ѣчѣқѣрѣ*, *кѣчѣккѣнгѣл*, *ухмақулақ*, *кѣйнѣ кѣнг*, *ачѣѣгѣ тез*, *ортайѣшѣр*, *хумѣркѣв*, *чоққусақал* каби. Уларнинг типлари қўйидагичадир:

1) икки сифатнинг бирикишидан:

а) бир-бирига ўхшамайдиган икки сифатдан: *қѣра-қочқѣр*, *ѣцсарѣқ*, *қѣра-қѣзѣл* каби:

б) жуфт сифатдан: *ѣла-була*, *ѣлѣчѣпѣр*, *ѣгрѣ-бѣгѣрѣ*, *ѣланѣ-пѣланѣ* (ад. орф. *иланѣ-биланѣ*), *хѣм-хатала* каби:

2) сифат ёки сон билан отнинг бирикувидан тузилади. Бу қўйидаги кўринишга эга:

⁴¹ *ромѣлдѣ бѣшѣгѣ хѣм тѣшлѣвѣлѣ* деганда боғламасдан, шунчаки ташлаб олганлик маъноси англашилади.

а) биринчи қисми сифат, иккинчиси отдан (аммо ҳар иккиси ҳам қўшимчасиз): *шърън сөз эдам, эъьғ йүз жувон, эқ көнгүл//эқ көнгүл къшъ.*

б) биринчи қисми III шахс эгалик аффиксини олган от, иккинчиси сифат ёки сифатдошдан: *дүмъ йүлүнггәм мъчъча, ъстәрәсъ ьссығ эдам, кәлләсъ кәттә бәла, ъчъ чушкәнг қәвун, съръ көчкән ъдъш каби.*

3) икки отдан тузилади: *боғдәйрәнг бәла, ътайағ(//сәкпз:.) эмбър, шәкәрпәләк^к қәвун;*

4) сон ва сифатдан: *сәккъз^с тепкъ әҳләс* [буни *сәккъз^с тепкъ* тарзида сон + отдан тузилган сифатга ёки қўшма отга (*сәккъз^с тепкъ әҳләс, сәккъз^с тепкъдәнг көйнәгъ бәр* каби) айлантиришлари ҳам мумкин]; *сон + отдан—чәр-қърра егәв* каби;

5) от ва сифатдошдан: *ъш йахмас;*

6) равиш ва сифатдошдан: *ертәпъшәр хәндәләк, кечлъшәр шәптәлъ, тезқар сув, тезүчәр сәмәлъйот, тезйүрәр пәйъз, серқатнәв көчә* каби.

Сифатларнинг отга айланиши (субстантивация)

95-§. Ҳамма туркий тиллардаги каби, ўзбек тилида ва унинг шеваларида ҳам, сифатнинг от вазифасида ишлатилиши жуда кенг қўлланилади. Бу эса тилнинг луғат составини бойитишга хизмат этувчи ҳодисалардандир. Чунончи: *батқақ* (сифат — *батқақ көчә*), *батқақ* (от — *лой*), *көк* (сифат), *көк* [от — 1) ўсимлик; 2) осмон].

Текширилаётган шевада сифатларнинг отга айланиши юзасидан ўтказилган кузатишлар натижасида қуйидагилар аниқланди:

1. Семантик жиҳатдан сифатларнинг қуйидаги типларининг отлаштирилишини кўрамиз:

1) ранг-тус билдирувчи айрим сифатлар: *бәргъкәрәмдән көйнәк къйъптъ; өлмәсхән қоранъ йечъб, эқ къйдъ* каби.

2) одам ва ҳайвонларнинг ранг-тус ва бошқа ташқи белгисини билдирувчи сифатлар. Чунончи, айтадилар: *Хэй бәлә! Хәвнәву торуғнъ* (<тўриқ отни) *йечъп ке! Бъзъ йорғамъз* (<йўрға отимиз) *жудә сәллығ йурәдъ. Сәмәндъ айағъгә тақа қәқъш керәк* каби:

3) кишининг бирор белги-хусусиятини ифодаловчи сифатлар: *бэй бэйгә бәқар, сув сойгә эқар* (Мақол), *йәш* (<ёш) *кесә — ъшкә, қаръ кесә — эшкә* (Мақол).

4) отлашган сифатлар орқали шахс билдирилади: *йәв қәсә бәтър көпәйәр* (Мақол), *қорқақ* (*қорқаққа қош кө-*

рүнэдъ), *мэрт* — *элгйдъ* (ад. орф. иликни) *мэрт қэхсэн*, нэ: *мэрт йесън* каби;

5) отлашган сифатлар жонсиз нарсаларни билдиради: *хэтьллар сүмэлэккә көк түйүшйәптъ. Қорадәнг көйнәк къйәптъ* каби.

II. 1) аниқловчи ва аниқланмишли гапда аниқланмиш ай-тилмаса ҳам фикр англашилса, аниқланмиш (от) айтилмайди. Натижада аниқловчи (сифат) отга кўчади ва у белги тасав-вурини эмас, нарса тасаввурини англатади, гапда от бажар-ган грамматик вазифани, чунончи, эга ўрни билан кесимлик вазифасини бажаради: *йахшь — тэвуб* (<топиб) *гәпърадъ, йэмәнг қэвуб* (<қопиб) *гәпърадъ. Пушкәм* (<Пушкин) *бә-ғьгә рсә: пәлвәллар топланъшъптәмъ? Кәсәл тузәлгъсә кәсә, тәвүп өз айағь мәнәнг келәдъ* каби.

2) будай отлашган сифатлар аниқловчи билан ҳам айти-лади: *пәрккә кәттә пәлваллар кептә* каби;

3) отлашган сифатлар гапда тўлдирувчи вазифасида ҳам ишлатилади: *йәмәннь йахшьсь богүнчә, йахшьнь йәмән бол* (Мақол);

4) киши ва нарсанинг сифати, белгиси ўзига от қилиб олинса, сифат отлашади: *қәра қайергә кеттә? Кәттә қанъ?* (*кәттә* сўзи амалдор маъносида). Осмон ва ўсимликнинг ранги кўк бўлгани учун улар шу белгиси билан ҳам атала-ди: *Көккә пәрвзә қьлдъ. Көк теръп келънг, сәмсә қьламъз. Бър шъшә оқ әпкесәнг, ьчә:ттък* (бунда оқ — арақ маъно; сиду);

5) шевада отлашган сифатлар кўплик, келишик ва эгалик билан турланади: *бахълнъ бәғь көкәрмәс* (Мақол). *Йахшь-дән зәт, йәмәндән дәт қәладъ* (Мақол). *Менәм бър ғарь-бъйъзмән-тә. Ёлғаръ кәмбағаллар көпъдъ. Яна: Қоранъ қәра демейләр, Қоранъ эрь келә:дъ. Бәзәрдәгъ қәрс: мейъз Қан-дей шърәнг келә:дъ?* (Фольк.);

6) баъзан даража отлашган сифатлар орқали ҳам ифода-ланади: *кәттәрәқ — кәттәрәғьнь әжрәтәвәл*;

7) сифатга яқин турган сифатдошлар ҳам отлаштирила-ди: *Көрмәғәннь көргәнъ қурсън. Қорққан элдъм муш* (<мушт) *кәтәрәр* (Мақол) каби.

V. СОН

96-§. Андижон шевасида сонларни ифодаловчи сўзлар миқдори адабий тилдагидек, аммо айримларининг талаффу-зида фарқлар бор. Чунончи: *бър, ьккъ* (сарой ва қипч.-қора-қалп. группа шеваларида *еккә*), *үч, тәр* (тошк., қўқ., марғ. *төр*), *беш, элтъ, йеттъ, сәккъз, тоққуз, он, омбър//омбур*,

онакъ (ўн икки), оннүч, (ўн уч, тошк. онуч, сарой, қипч.-қорақалп. ъннүч), онтөр (ўн тўрт; сарой, қипч.-қорақалп. ънтѳр), омбеш (ўн беш). Бошқа шаҳарларда ҳам омбеш, онэлтъ (ўн олти), ойьеттъ (ўн йетти), онсәккъз, он тоққуз, йъгърмә, оттуз||оттъз, қърқ, еллък (тошк. еллъй), элтмъш||элтъмъш (тошк. элтмуш, самарқ. элмъш), йетмъш (тошк. йетмуш), сәксән||сәҳсән (саксон), тошк. сеҳсән, тох-

сан (ад. тилда тўқсон, тошк. тохсән), йүз, мънг, оммънг (ад. тилда ўн минг), еллъй мънг (ад. тилда эллик минг), йүз мънг, мълйән (ад. орф. миллион), мълйәрт (ад. орф. миллиард).

Санок сонлар оттуз, қърқ, елльк ва ундан юқори, то юзга қадар, 1—2—3 тадан етмаган ҳолатда шу сонларни кәм деб, сўнг ўша сонлар айтилади: бър кәм оттуз, уч кәм қърқ, ѳккәм еллък каби. Шу билан бирга, йъгърмә тоққуз, оттуз йеттъ, қърқ сәккъз деб ҳам айтила беради.

Айрим сонларни ишлатишда баъзи фонетик ўзгаришлар рўй беради. Чунончи йъгърмә ѳккъ сони тез гапирганда, баъзан йъгъмеккъйнъ (ад. тилда йигирма иккинги), йъгъмектә (<йигирма иккита), йъгърмештәнггә (<йигирма беш танга), йъгъмештә:съ кәм мънг сом ('йигирма беш тангаси кам минг сўм'), қърбър (<қирқ бир), қърбъттә (<қирқ битта), йетмъшештә (<етмиш бешта) каби айтилади. Аммо кўпчилик ҳолатларда бу хил ўзгартиришсиз, адабий тилдагидек гапирадilar.

Еллък сони эгалик ва келишиклар билан турланганда еллъгънъ, еллъгъйнъ (ад. тилда эллигини, эллигинги) тарзида айтилади, аммо қърқ сўзида бундай бўлмайди: қърқънъ, қърқъйнъ дейилади. Ҳолбуки, қипч.-қорақалп. шеварида қъръгънъдъ, қъръгънъ дейилади. Эллик сонига-лаб аффикси қўшилса, еллъйләп дейилади. Саксон, тўқсонда эса сәҳсәнләб, тохсанләб||сәҳсәлләб, тохсалләб дейилади. Бунда ассимиляция ҳодисаси юз бериб, аффиксининг бошидаги л нинг таъсири билан соннинг охиридаги н||л лашади.

97-§. Доналик сон бу шевада ҳам, ад. тилдагидек, -тә аффикси билан ясалади: онтә, йустә (<юзта), мънгтә каби. Доналик сонлар талаффузидаги фонетик ўзгаришлар: бъттә (<бирта), ѳктә (<иккита), үштә (<учта), тѳттә (камроқ тѳрттә, <тўртта), омбештә, йетѳтә (<еттита), омбѳттә (<ўн битта), онакѳтә, оннүштә, онтѳттә||онтѳрттә, йъгърмәттә, йъгъмектә (<йигирма иккита), қъхта (<қирқта).

-тә аффикси ўрнига дә:нә сўзи ҳам ишлатилади: бър дә:нә, беш дә:нә каби. -тә ва дә:нә доналик сонларни кўр-

сатишда жонсиз нарсаларга нисбатан ишлатилаверади: *беш-тэ доппу* — *беш дэ:нэ доппу* каби. Жонли нарсаларга нисбатан фақат *-тэ* аффиксигина ишлатилади: *беш кѳшѳ* — *беш-тэ кѳшѳ*, *беш эт* — *бештэ эт* каби. Яна жонли нарсаларга нисбатан *нэпэр* (форс.-тож. *нафар* نافر) сўзи ҳам ишлатилади: *йүз нэпэр одам*, *йүз нэпэр эт* каби. Ҳайвонларни доналаб санаш учун *бѳш* сўзи ҳам қўлланилади: *йүз бѳш қой*, *еллѳйвѳш* (<эллик бош) *сѳгѳр* каби.

Баъзи бир туркий халқлар тилида ишлатиладиган *-эр//шэр* (онардэн, *екѳ шэрдэн* каби) бу шевада ишлатилмайди. Фақат *-эр* аффикси *бѳр* сўзига қўшилиб, ўзича лексик маъноларда қўлланилади: *бѳрэр кунг қэлэнг* — 'лоақал бир кун қолинг' маъносида, *бѳрэртэ одам* ('ноконкрет одам' маъносида), *бѳрэртэнг кесенг-чѳ*. *Улар бѳрэрдэ бѳр келэдѳ*. *Бѳрэр одам бѳркѳ...* 'баъзи бир одам' маъносида.

Тошкент шевасидаги *бѳрэн*, *бѳрэнтэ* шакллари бу шевада қўлланилмайди.

98-§. Тартиб сон ясовчи аффикс бу шевада *-нжѳ//ѳнжѳ* тарзида талаффуз этилади: *бѳрѳнжѳ*, *ѳкѳнжѳ*, *тѳрѳнжѳ*, *йеттѳнжѳ* каби.

99-§. Жамловчи сон: *-эв//ѳв* ва *-элэ* аффикслари ёрдами билан ясалади. Чунончи:

1) *эв* — *бѳрэв*, *ѳккэв*; *ѳв* — *қѳрққѳв*, Ё. Ф. Гуломов бу аффикс тошкент шевасида фақат *йеттѳ* сонигача қўшила олишини ёзган⁴². Андижон шевасида эса ундан ортиқ сонларда ҳам ишлатилади: *сѳккѳзэв*, *тоққузѳв*, *онѳв*, *қѳрқѳв*, *йүзѳв*, *мѳнгѳв* каби.

Яна: а) *бѳрэв* икки маънода ишлатилади: жамловчи сон: *бѳрэвдэн үлэшэврэнг* (<улаша беринг) аммо бунда *бѳттэ-дэн* маъносига тўғри келяпти ва ноаниқ кимса маъносида: *кѳчэгэ чѳққын-тэ*, *бѳрэв келдѳ*. Бу *бѳрэвдѳкѳ* — 'ўзга кишиники, бир кимсанинг омонати' маъносида. Бирор кимсага қочирим қилиб *бѳрэвлэр нѳмэ де:рэкэн?* деганда: 'у кишинима дер экан? демак англашилади; б) бу аффикс баъзи сонларга қўшилганда ўзакда фонетик ўзгариш юз беради: *ѳккэв//ѳкэв*, *тѳрэв*, *элтэв*, *йеттэв* каби.

⁴² Я. Г. Гулямов, Наблюдений над морфологией ташкентского говора, стр. 212.

2) -*элэ*. Бу аффикс *бэр* сонига қўшилгандаги *бэрэлэ* шакли *бэрэкэй*, *бэрэтола* маъноларини англатади. Жамловчи сон маъносида *экэлэ*, *учэлэ*, *төрэлэ* (//*төрттэлэ*, *бешэлэ*, *элталэ*, *йеттэлэ*, *оналэ* кабиларда ишлатилади: *экэлэ одам келдэ*, *экэлэсэ бэргэ кеттэ*. Шу билан бир қаторда *экэлэвлэрэ келэштэ*, *бэз экэлэвмэз бэргэ оқыймэз* тарзида ҳам айтилади (бу шакл *эккэ+ла+эв* дан қисқаргандир). Ортиқ таъкидлаб гапирганда жамловчи соннинг биринчи бўғинидаги унли товуш босим билан, ундош товуш эса қайталаб айтилади: *уччэ^{эв}*, *эккэвэ*, *эккэңэм* // *эккэлэвэңгэм бэрмэдэңг* каби.

100-§. Тақсим сон *-тэ+дэн* аффикслари ёрдами билан тузилади ва айрим сонларда фонетик ўзгариш юз беради: *бэтэдэн* (*бэтэдэн*), *экэтэдэн*, *үштэдэн* (<учтадан), *төттэдэн*, *йетэтэдэн*, *еллэхтэдэн*, *элтмэштэдэн* каби. Шу билан бир қаторда *-тэ* сиз ҳам айтилади. *бештэн^м берэ:мэ-кэн?* 'беш сўмдан берармикан' маъносида. *Эккэдэн тегдэ*—

'иккитадан тегдэ', *эккэдэнг кэмэга бе:мейдэ*—'икки сўмдан (ёки икки юз ва икки мингдан) камига бермайди' маъносида.

Тақсим сонлар такрорланиб ҳам келади: *экэтэдэн-экэтэдэн элэйнар*: 1) 'ҳар бировингиз иккитадан олинг' маъносида; 2) 'бир қанча нарсанинг ҳар қайсисидан иккитадан олинглар' маъноси англашилади.

101-§. Чама сон — а) *-чэ*, *-тэчэ* аффикслари ёрдами билан ясалади: *бешчэ кэшэ* // *бештэчэ кэшэ*, *эккэ йүстэчэ* // *эккэ йүсчэ*, *мэнгтэчэ* // *мэнгчэ*, *қырыг-еллэхтэчэ* // *қырыг-еллэхчэ*. Маънони кучайтиш ва таъкидлаб кўрсатиш учун *-чэ* дан олдин кўплик кўрсаткичи *-лэр* қўшиб айтилади: *йүзлэрчэ*, *мэнглэрчэ*, *онлэрчэ* каби. *Сэат онлар бэрэдь* дейилганда ҳам *-лэр* нинг ўзи билан чама маъноси англашилади. Ё. Ғ. Фуломов тошкент шевасида *-лэрчэ* билан бирга (тахмин маъносида), *-тэлэчэ* шакли ҳам ишлатилишини айтган: *оттэз бештэлэчэ*, *еллэй үчтэлэчэ*⁴³ каби. Бу андижон шевасида учрамайди.

б) *-лэб* // *лэп* аффикси ёрдами билан: *бешлэп*, *онлэп*, *еллэйлэп*, *йүзлэп* каби;

д) чама маъноси тенг бўлмаган сонларни бир-бирига тиркаш йўли билан билдирилади: *беш-элтэ кэшэ бэрэдь*, *үштөр сом пулэңг вэ:мэ?* *Он-онакэтэ* каби.

2) чама маъноси баъзан сондан сўнг *чэғлэк*, *чэмэсэ* сўзларидан бирини келтириш билан ифодаланади: *беш - он чэғ-*

⁴³ Ё. Ғ. Фуломов, Мазкур мақола, 214-бет.

лѣк кѣшѣ бѣр, он чѣглыѣ эдам келѣдѣ, беш — он чѣмасѣ каби.

102-§. Каср сон бу шевада ҳам, адабий тилдагидек, саноқ сонлардан бирикма шаклида ясалади. Махраж сонлар чиқиш келишигида, суратлари бош келишикда бўлади: *ѣккѣдѣм бѣр, бештам бѣр, үштѣн ѣккѣ, ондам бѣр* каби.

103-§. Баъзи саноқ сонлар (одатда бир сони) ибора ва гапда келиб, гапга бошқача мазмун беради. *Бѣр кунг келѣр, шу гѣндѣн ѣзѣнг қайта:рсѣн. Бѣр кун^аѣр келѣр, бѣзѣ кѣчѣларѣм ѣвт болар. Сенггѣ бѣр йахшѣлѣй^алар қыла:й! Бѣр кѣмѣм шумѣдѣ? Мѣм бѣр ѣвгѣ бѣрѣй. Мѣм бѣр йѣзѣльдѣм-тѣ. Нѣстѣн бѣр чѣкѣп тѣшѣй. Бѣр келѣдѣйу, кѣтѣвурдѣ* каби. Яна: *бѣрѣмдѣ* — 'бир ѣшимда': *Бѣрѣмдѣ кѣрдѣм бѣр бѣкѣч* (Фольк.). *Бѣр мѣхѣл* бирикмаси Тошкентда *бѣр мѣртѣ* маъносида: *мѣм бѣр мѣхѣл ѣвқат йедѣм, ѣккѣмѣхѣл йедѣм.*

Андижонда *мѣхѣл* ҳам 'марта', ҳам вақт маъноларини англатади. Чунончи: *менг кундѣ бѣр мѣхѣл ухлѣймѣн, мѣн ѣптѣбозгѣ бѣр мѣхѣл чүштѣм, ѣккѣ мѣхѣл чүштѣм. Бѣр мѣхѣл қарасѣм, кѣчѣдѣ ҳечкѣм қѣмантѣ* каби.

Қўшма сўзлар составида *бѣр* сўзи баъзан фонетик жиҳатдан ўзгаради: *бѣннѣмѣ* (<бир нима), *бѣннѣрсѣ* (<бир нарса).

Сонлар эгалик билан адабий тилдагидек турланганда қуйидаги шахс ва сонларда фонетик ўзгаришлар рўй беради: *ѣккѣнг* — *ѣккѣйѣз*, *үчүм* — *үчѣйѣз*, *тѣрум* — *тѣрѣнг*, *тѣрѣйѣз*, *тѣрѣ* — *тѣрлѣрѣ*, *бешѣм* — *бешѣйѣз*.

Шунингдек, *ѣлтѣйѣз*, *йѣттѣйѣз*, *сѣккѣзѣйѣз* ва ҳоказо айтилади. Сўнгги йилларда ѣзма адабиѣт, мактаб ва радио таъсири билан *-йѣз* билан мувозий *-нгѣз* ҳам ишлатилмоқда. Бу интеллигенция ва мактаб ўқувчилари нутқида сезилади.

Саноқ сонларнинг кўплик, эгалик ва келишиклар билан турланиши: *бѣрѣмѣзѣ*, *бѣрѣйнѣ*, *бѣрѣнѣ*||*бѣрѣсѣнѣ*, *бѣрлѣрѣмѣзѣ*, *бѣрлѣрѣйѣзѣ*, *бѣрлѣрѣнѣ*, *ѣккѣмѣ*, *ѣккѣйнѣ*, *ѣккѣмѣзѣ*||*ѣккѣмѣзнѣ*, *ѣккѣйѣзѣ*||*ѣккѣнгѣзнѣ*, *ѣккѣлѣрѣнѣ*||*ѣкѣлѣвлѣрѣнѣ* ва ҳ. к.

Жамловчи сонлар: *бѣрѣ:мѣз*, *бѣрѣ:сѣйѣз*, *бѣрѣ:лѣрѣ*, *ѣккѣ:-мѣз*, *ѣккѣ:лѣрѣ*, *үчѣ:мѣз*, *үчѣ:сѣйѣз*, *үчѣ:лѣрѣ* ва ҳ. к. Яна: *үчѣлѣвѣмѣз*, *үчѣлѣвѣйѣз*, *үчѣлѣвлѣрѣ* тарзида ҳам айтилади.

VI. ФЕЪЛ

Феъл замонлари

104-§. Маълумки, ҳозирги-келаси замон феъли ўзбек тили ва унинг шеваларида феълнинг ҳозирги-келаси замон формаси *-ѣ*, *-ѣ*, *-й*, *-ѣй*, *-ѣй* аффикслари билан ҳосил қилинган ра-

вишдошларга шахс-сон кўрсатувчи *-мен//мэн, -сен//сэн, -дъ, -мъз, -съз, -дъ (лэр)* тусловчи аффикслари қўшиб ясалади. XV—XVI аср тилида эса бу феълнинг I шахс формасига қўшилувчи шахс-сон *-мен, -сен* шаклида (*борамен, қиламен* каби), кўплиги эса: II шахсда *-съз*, I шахсда *-мъз* ва *-бъз* шаклларида қўшилар эди:

*Азм этарбиз гар ўлса фармонинг.
Неча кун турсанг, ўлғобиз масрур.
Йўса тақсиримизни тут маъзур*⁴⁴.

Бу форма (*мен, сен, бъз, съз*) баъзи туркий тилларда ҳозир ҳам сақланган. Чунончи, татар тилида *бэрам, кэләм, бэрасьнғ, бэрабъз, ышлъйбъз, қъласьнғмь* дейилиши каби. Андижон шеvasида бу феълнинг тусланиш намуналари қуйидагича:

Бўлишли

Бўлишсиз

(феъл ўзаги ундош билан битганда)

I ш. <i>эламэн, эламъз</i>	<i>эмъймэн, эмъймъз</i>
II ш. <i>эласэн, эласълэр</i>	<i>эмейсэн, эмейсълэр</i>
III ш. <i>эладъ эладъ (лэр)</i>	<i>эмейдъ, эмейдълэр, элъшмейдъ</i>
I ш. <i>бълэмэн, бълэмъз</i>	<i>бълмъймэн, бълмъймъз</i>
II ш. <i>бълэсэн, бълэсълэр</i>	<i>бълмейсэн, бълмейсълэр</i>
III ш. <i>бълэдъ, бълъшэдъ</i>	<i>бълмейдъ, бълъшмейдъ</i>

Чинобод районидаги Сафаробод, Ёмонсарой ва Қўштепасарой қишлоқларида ва Олтинкўл район Сарой қишлоғида бу феълнинг III шахс, кўплик, бўлишсиз формаси *олишмайди, билишмайди* кабилар *эмшадъ, бэрмшадъ, бълмэшэдъ, кемэшэдъ* тарзида ҳам айтилади.

(феъл унли билан битганда)

I ш. <i>ышлеймэн, ышлеймъз</i>	<i>ышләмеймэн, ышләмеймъз</i>
II ш. <i>ышлейсэн, ышлейсълэр</i>	<i>ышләмейсэн, ышләмейсълэр</i>
III ш. <i>ышлейдъ, ышләшэдъ</i>	<i>ышләмейдъ, ышләшмейдъ</i>

каби.

Кўринадикки, тусланган бу феълларнинг кўпликдаги формалари биргалик феъли формасида ишлатилади: *элъшэдъ, бълъшэдъ* (ад. тилдаги 'оладилар, биладилар' маъносида).

⁴⁴ А. Навоий, *سبعة سياره* Тошкент, 1956, 133—134- бетлар.

Тошкент шевасида бу феълнинг бўлишсиз формаси ҳар учала шахсда ҳам *мэй* орқали ифодаланади: *эмэймэн, эмэйсән, эмэйдъ* каби. Тошкент, жиззах ва юқорибешкент⁴⁵ шеваларида I шахс кўплик, бўлишли формаси *-вуз* орқали (*бэрэвуз* каби), қуйибешкент⁴⁶ шевасида *эв* (*бэрэв, эшлэв* каби) ифодаланади. Ҳолбуки, андижон шевасида *-мэй* нинг *-мэй* лашуви, юқоридаги жадвалга кўра, фақат I шахс бўлишсиз формасидагина юз беради: *эмэймэн//омэмэн* каби.

Бу феълнинг андижон шевасидаги муҳим хусусиятлари яна қуйидагилардир:

а) феъл ўзаги титрак *р* ундоши билан тугаган бўлса, бу ундош кўпинча туширилиб айтилади ва *р* дан олдинги унли чўзиқ талаффуз этилади.

I ш. <i>бэ:мэймэн</i>	<i>бэ:мэймэз</i>
II ш. <i>бэ:мэйсән</i>	<i>бэ:мэйсълэр</i>
III ш. <i>бэ:мэйдъ</i>	<i>бэ:рэмэйдъ</i> каби;

б) агар феъл ўзаги жарангсиз, портловчи *п* билан тугаган бўлса, бу феълнинг бўлишсиз формаси *мэ* нинг бошидаги портловчи *м* прогрессив ассимиляцияга учраб, *п* лашади: *Сэзъ этэйъз қэпадъмъ, қэпнейдъмъ? Қэпнейдъ* (*//қэпмейдъ*) каби. Яна: *тэпнейдъ* (*//тэпмейдъ*), *эппойдъ* (ад. орф. <олиб қўйди), *деппойдъ* (<деб қўйди);

в) охири *е* (*э*) билан тамомланган I—II—III шахс бирлик формаларида келувчи *йэ* (ад. орф. „сен бу нонни е“ каби) сўзи шахс, сон билан турланганда *йъ* лашиб: *йэймэн, йэйсән, йэйдъ, йэймэз, йэйсэз, йэйдъ//йэйъшэдъ* (бўлишсиз формаси *йэйъшмейдъ*) тарзида айтилади. Шунингдек, ад. орф. *'дейман, дейсан, дейди'* феъллари ҳам *дэймэн, дэйсән, дэйдъ* ва ҳоказо айтилади. Андижон группа шеваларига кирувчи ўш шевасида бундай ҳолатда қисман *е* ўзгармайди: *дэймэз//де:мэз* каби;

г) ўтган замон феъл формаларидан адабий тилдаги *дедим, дединг, деди* феъллари ўзгармайди. Ҳолбуки, тошкент ва жиззах шеваларида *де* ўзаги *дъ* лашиб, *дъдэм, дъдэнг, дъдъ* тарзида айтилади. Андижон шевасида бундай ўзгариш сўз маъносини бузиб, феълни отга айлантириб юборади: *дъдэм* (*менъ дъдэм бэшқачэ*), *дъдэнг* (*сенъ дъдэнг йоғакэн*). *дъдъ* (*Ҳэжъхоннъ дъдъ түзук*) каби;

д) ҳозирги-келаси замон формаси ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган замонда бажарилганлигини англатишдан ташқари, яна қисман келаси замон маъносини ҳам англатади.

⁴⁵ Қашқадарё областида.

⁴⁶ Қашқадарё областида.

Чунончи: *Зебъхэн айэм тусдоппъ тъкэдъ, мэн чэмэндэгүл*⁴⁷ *тъкэмэн* каби. Бунда Зебихоннинг 'чуст нусха дўппи' тикиш иши билан нутқ сўзланиб турган замонда шуғулланишидан ташқари, илгаридан бери ҳам машғуллиги, бундан кейин ҳам шуғулланиши англашилади. Аммо: *бъз ёслэм-*

бэпкэ дэмэгэнъ бэрамъз деганда, *бэрамъз* феълини фақат ҳозирги-келаси замон маъносида ишлатадилар. Шевада ҳозирги-келаси замон формасини ҳозирги-келаси замон маъносидан чиқариб, фақат келаси замон маъносида ишлатиладиган бўлинса, феълдан олдин вақт билдирувчи сўз келтирилади: *бъз еттэгэ* (ад. орф. *эртага*) *ёслэмбэпкэ бэрамъз* каби. Бу формага *р* аффиксини қўшиб, ҳозирги-келаси замон гумон маъноси англадилади: *бэрармэн, бэрэрмъз, бэрарсъз, боръшер* каби.

е) ҳозирги-келаси замон маъносини яна *-мақ* (ад. орф. *моқ*) ва *-дэ* ни қўшиш билан ҳам ифодалядилар: *бэрмэх-тэмэн, кемэхтэмэн. Бэрсэм, менъ йемэхтэ, чъмэхтэ боп турганакэн* каби (кўпроқ фольклорда учрайди. Ўқувчилар нутқида эса тез-тез учрайди).

Бу формани конкрет ҳозирги замон маъносига яқин маънода ҳам ишлатадилар: *У менъ йемэхтэ-чъмэхтэ боп кептэ* — яъни 'мени ейман, ичаман' (еб юбораман, ичиб юбораман, — 'қаттиқ хафа қиламан') деб келибди маъносида. Бундаги *йемэхтэ-чъмэхтэ* I шахс учун ҳам ишлатилади: *Сен* менъ йемэхтэ-чъмэхтэ боп келдъймъ?* каби. Бу эса унинг фразеологик ибора ҳолатига кирганлигини кўрсатади.

ё) ҳозирги-келаси замон феълини аналитик формада ҳам қўллайдилар. Бунинг учун феъл ўзагига *-эр* аффиксини ҳамда *экэн* (<экан) тўлиқсиз феълини қўшиб ишлатадилар: *Къорьёхэн бъзъкъгэ келэ:рэкэн* (бўлишсиз формаси — *кемэ:сэкэн*), *кетэмъзэкэн* (бўлишсиз формаси *кетмеймъзъкэн*, сийрак ҳолда *кетмэ:сэкэмъз*). Бу формадан иш-ҳаракатнинг бўлиши аниқ, қатъий эканлигини англайдилар.

105-§. 1) туркий тилларда ва уларнинг диалектларида турли шаклларда қўлланадиган феъл формаларидан бири аниқ (конкрет) ҳозирги замон феълдир. Ўзбек тилининг желовчи диалектида бу феъл равишдош *-ётир -жотир* — шахс-сон аффиксларидан тузилади: *бэрайътьрмэн||бэражотърмэн, бэрайътьрсэн||бэражотърсэн, бэрайътьр||бэражотър*) каби.

Андижон атрофидаги қипчоқ-қорақалпоқ группа шеваларида ж билан *бэражотърмэн* деб айтилади. Шу билан бирга,

⁴⁷Чэмэндэгүл — дўппи гулининг нусхаларидан бир тури.

равишдош аффиксини *-ъб//ъб* тарзида ҳам ишлатадилар: *бэръб жэтыптъ* каби.

Ўзбек тилининг йеловчи диалектида бу феъл формаси қуйидагича ишлатилади:

1. Самарқанд, Бухорода — *бэрэмман, бэрэпсэн, бэрэптъ// бэрэптә.*

2. Тошкентда — *бэрвэмман, бэрвэтсэн//бэрвэссэн, бэрвэттъ//бэрэттълә.*

3. Паркентда — *бэрвэттъм, бэрвэттънг, бэрвэттъ.*

4. Наманганда — *бэрүттъмән, бэрүттъсэн, бэрүттъ// бэрүттәлә.*

5. Миришкор шевасида — *бэрэ:тумман, бэрэ:тувсэн, бэрэптъ; бэрэ:туббъз, бэрэ:тувсъз, бэрэ:ттълэр*⁴⁸.

6. Андижон шевасида равишдош *-яп+шахс-сон* аффиксларидан тузилади, аммо равишдош ясовчи *-э* аффикси, асосан, тушириб талаффуз этилади:

Бирлик

1. *бэрийэппән*
бэрмэйэппән
2. *бэрийэпсэн*
бэрмэйэпсэн
3. *бэрийэптъ*
бэрмэйэптъ

Кўплик

- бэрийэппъз*
бэрмэйэппъз
- бэрийэпсъз*
бэрмэйэпсъз
- бэръшийэптъ*
бэръшмэйэптъ

Бу феълнинг I, II шахс бўлишсиз формаларида *р* ни тушириб ҳам айтадилар: *бэ:мэйэппән, бэ:мэйэппъз, бэ:мэйэпсэн, бэ:мэйэпсъз, бэ:мэйэптъ* каби.

Феъл ўзаги сонор *л* ундоши билан тугаган бўлса:

1. <i>келйэппән</i> <i>кемэйэппән</i>	<i>келйэппъз</i> <i>кемэйэппъз</i>
2. <i>келйэпсэн</i> <i>кемэйэпсэн</i>	<i>келйэпсъз</i> <i>кемэйэпсъз</i>
3. <i>келйэптъ</i> <i>кемэйэптъ</i>	<i>келъшийэптъ</i> <i>келъшмэйэптъ</i>

каби айтилади.

Кўринадики, *л* билан битган феъл ўзакларида I, II шахс бирлик ва кўплик бўлишсиз в III шахс бирлик бўлишсиз формаларида *л* тушиб қолади. Фарғона область Олтиариқ қишлоғида *л* билан тугаган феъл ўзакларидан ясалган ҳозирги замон аниқ феълнинг I, II, III шахс бўлишли ва бўлишсиз, бирлик ва кўплик формаларида (III шахс кўплиги-

⁴⁸ Шаҳрисабз шевасида *бэрэ:түпсэн, бэрэ:түпсёз, бэрэ:ммән* (Б. Ж ўраев, Юқоридаги автореферат, 20- бет).

дан ташқари) л тушиб қолади: *кейэппэн, кейэппэз, кейэпсэн, кейэпсэз, кейэптэ, келъшйэптэ* каби.

Андижон шеvasида аниқ ҳозирги замон феълининг муҳим хусусиятлари қуйидагилардир:

а) шевада камдан-кам бу форма III шахсда *йэтэптэ* орқали ҳам ясалади: *бэрийэтэптэ, келйэтэптэ* каби. Аммо I—II шахсда *йэтэп//йэтып* форманти ишлатилмайди. Биров ҳақида ҳасрат, қайғириш ёки бировнинг қилмишига тан бериш йўли билан ҳикоя қилиб гапирилганда *-эб//эп* ёрдамида ясалган равишдош ишлатилади: *Дэдэсэ өлгэндэнг кегэн бэр илэж қыльб үкэлэрэнэ евш қыльб йэтыптэ-дэ. Бэзэм* (<биз ҳам) *зэвукэ кэрвэлэб ышлэб йэтыппэз* каби.

Бу ҳолатда *йэт* ўрнига бошқа хил феъл ўзаги ҳам ишлатадилар. Бунда, табиий, маъно ўзгаради: *бэрп туруппэн, бэрп келйэппэн* каби. Бу формадан икки замон (ўтган ва ҳозирги замон) маъносини англайдилар:

б) II шахсни ҳурматлаш учун феълга шахс-сон аффиксининг кўплик *-сэз* формаси қўшилади: *бэрийэпсэз, келйэпсэз* (Тошкентда *бэрвэссэз, кевэссэз*; Наманганда *бэруссэз, келүссэз*) каби. Шу билан бирга, II шахсни ҳурматлаш учун III шахс кўплигини ҳам ишлатадилар. У ҳолда олмош ҳам III шахс кўплигида айтилади: *өзлэрэ бэрийэптэлэрмэ?* каби;

в) шева вакиллари ўзларини ўзлари ҳурматлаш ва ёки камтарликларини ифодалаш учун олмош ва кесимлик аффиксини I шахс кўплик формасида ишлатадилар: *бэз бэрийэппэз* ('мен бораяпман' маъносида).— *Нэндэй йеботурэнг.*— *Йеботурэппэз* каби (<еб ўтирибмиз — еб ўтирибман маъносида);

г) бу феълнинг маъноси, адабий тилдагидек, ҳозирги пайтда бўлиб турган ҳаракатни билдиради. Чунончи: *чыхонадэ эгэтэ:тэр эдамлэргэ гэзэт оқуберйэптэ*. Бирор жойда илгаридан муқим ишлаб келаётган кимса ҳақида савол бериб:— *Тешэвой райкомдэ ышлэйэптэмэ?* деб сўралса, бундан бир қадар, ўтган замондаги ишнинг давом этиши маъноси ҳам англашилади;

д) бу формадан баъзан, яқин келаси замонда бўладиган аниқ ҳаракат маъносини ҳам тушунадилар; *Қэрэжэнлэр эттэгэ* (<эртага) *Ошкэ* (Ўш шаҳрига) *кетъшйэптэ* каби.

Аниқ ҳозирги замон феълининг *-йэп* қисми шевада *этиб* шаклида ҳам учрайди. Андижон шеvasида эса бу тўлиқ формаси фақат III шахс бирлик формасида (аммо камроқ) ишлатилади (*бэрийэтэптэ, келйэтэптэ*) каби. Демак, *-этиб* нинг *-яп* эволюцияси бу шевада кучлидир. Юқорида айтилганлардан маълумки, андижон шеvasида ҳозирги замон феъли формаси адабий тилимиздаги формаларга бошқа шева-лардагидан кўра энг яқин туради.

Ўтган замон феъли

106-§. 1) феъл ўзакларига *-дъ* (жарангли билан тугаган ўзакларга) ва *-тъ* (жарангсиз билан тугаган ўзакларга) қўшиш билан ҳосил этилган феъл формасидан ўтган замонда III шахс томонидан бажарилганлиги аниқ бўлган иш-ҳаракат маъноси англанади (ўтган замон аниқлик феъли): *келдъ*, *сэттъ*, *бэрдъ* каби. Бу формага яна махсус аффикслар қўшиб, иш-ҳаракатнинг I, II шахс ва кўпчилик томонидан бажарилганлигини ҳам англатадилар. Чунончи:

Бирлик	Кўплик
I ш. <i>кел + дъ + м — кемэдъм</i>	<i>кел + дък⁴⁹ — кемэдък</i>
II ш. <i>кел + дънг — кемэдънг</i>	<i>кел + дъй + нэр — кемэдъйнэр</i>
III ш. <i>кел + дъ — кемэдъ</i>	<i>кел + ыш + тъ — келышмэдъ</i>

Демак, II шахс кўплигига *-лэр* нинг фонетик томондан ўзгарган *-нэр* шакли қўшилади. Марғилон ва қўқон шеваларида эса бу форма ўтган замон аниқлик феълининг III шахс бирлик шаклига кўплик аффикси *-лэр*, сўнгра II шахс бирликни кўрсатувчи *-ънг* аффикси қўшиб ясалади: *келдъ-лэрънг*, *бэрдълэрънг* каби (аммо *өзънглэр бэрдънглэр* дейилмайди). Андижон атрофидаги сарой, қипчоқ-қорақалпоқ шеваларида қўқон ва марғилон шеваларидагидек (аммо кўпинча кўплик аффиксидаги *р* ни ва эгалик аффиксининг *ъ* сини тушириб қолдириб) ҳам айтилади: *өзлә : нг келдълә : нг*, *өзлә : нг бэрдъла : нг* ('ўзларинг келдиларинг, бордиларинг') каби.

Тошкент шевасида бу феълнинг кўплиги *бъзэ//бъзэ кел-дуд//бъзэ келдүвүз*, *бъзэ келдүвүзэ*. Яна: *бъз(э) келдъмъз*, *бъз(э) бэрдъмъз* дейилади.

Андижон область Чинобод район, Қўштепасарой ва Сафаробод қишлоқларининг аҳолилари (сарой группа шевасига оид) бу феълнинг III шахс кўплик бўлишсиз шаклини *улар кемэштъ*, *улэр бэрмэштъ* деб айтадилар (адабий тилда *улар келмади//улар келишмади*, *бормади//боришмади*). Бундай айтилиши Олтинкўл районидаги Сарой қишлоғида ҳам учрайди.

⁴⁹ Бу феълнинг III шахс кўплиги XV—XVI аср адабий тилида *-дук* орқали ясалган. Бобир ёзади: „*Исфара йўлига мутавважжиҳ бўлдук*, *Исфаранинг тавобии Махан отлиқ кентга келиб туштук* („Бобирнома“, 1949, I қисм, 96-бет). Бундай талаффуз этиш тошкент ва шахрисабз шеваларида ҳозир ҳам бор.

2) шевада бу II шахс бирликни ҳурматлаш учун феълнинг II шахс кўплик формаси ҳам ишлатилади: *келдѳйнѳрмѳ*, *//келдѳйна: мѳ, сѳлѳр бѳрдѳйнѳр* каби.

3) I шахс ўзини камтарликка солиб гапириши учун I шахс кўплик ёки I шахсни ҳурматлаганлик формасида гапирилади: *бѳз келдѳк, бѳзѳм келдѳк* ('мен//мен ҳам келдим' маъносида) каби. Адабий тилда *келдингиз* формаси: 1) II шахсни ҳурматлаш маъносида; 2) II шахс кўплиги маъносида қўлланилса, андижон шеvasида II шахс кўплиги учун *келдѳйнѳр* шакли ишлатилади: *Қѳзлар! Дѳрснѳ тѳйѳллѳп келдѳйнѳрмѳ?* каби.

4) шевада бирор ишга аччиғомуз ундаганда буйруқ ўзганини ёки шарт феъли II шахс бирлик формасини (-чѳ юкламасини қўшиб) кучли урғу билан айтадилар: *бѳр, кѳт, бѳрсѳнг-чѳ, кесѳнг-чѳ, кетсѳнг-чѳ* каби;

Бундай аччиғомуз буйруқда кесатиқ маъноси ҳам бўлса, юкламадан олдин кўплик аффикси -нѳр (<лар) ҳам қўшиб айтилади: *кесѳйнѳр-чѳ, жсѳйнѳр-чѳ* (<келсанг-чи, олсанг-чи маъносида). Бунда урғу икки ўринда келади. Бу маънода яна: *Сѳлѳр шундѳй қѳлдѳйнѳр* (аччиғомуз кесатиш билан — 'сен шундай қилдинг' маъносида);

5) I шахсни ортиқ ҳурматлашда III шахс кўплиги формасида гапирилади: *ѳзлѳрѳ ѳйттѳлѳрмѳ?* ('ўзингиз айтдингизми' маъносида), *ѳзлѳрѳ ѳйткѳнѳдѳлѳр. ѳзлѳрѳнѳ оғуллѳрѳ уйлѳнггѳммѳлѳр?* ('ўзингизнинг ўғлингиз уйланганми' маъносида). Кўринадики, бунда *ѳди* феълнинг бошидаги *ѳ* унлиси қисқармайди, балки *ѳ* лашади: *ѳйткѳнѳдѳ* каби.

6) шевада ўтган замон аниқлик феъли формасидан ишҳаракатнинг ўтган замонда бўлгани қатъийлиги, сўзловчи уни ўзи кўрган, билганлиги маъносини англайдилар. Чунончи: *пѳйѳз ѳттѳмѳн* (<эрта билан) *ѳетпѳ келдѳ. Пѳйѳздѳн чүшкѳллѳр пѳсѳжѳргѳ⁵⁰ чүшүб, ѳлтѳнгкѳлгѳ кетѳштѳ. Бѳйѳл* (<бу йил) *пахталар ѳттѳ* (<эрта) *ѳчѳлдѳ. ѳкейнѳ тѳккѳн ѳтүгѳ айағѳмѳ қѳсьппойдѳ* каби.

7) ўтган замон аниқлик феъли формаси билан ҳозиргикеласи замон маъноси ҳам англатилади. Чунончи: *турѳйнѳр, кетѳмѳз* дейиш билан бирга *қанѳ, кеттѳк* ҳам дейилади. Бундай тузилиш сўзловчи ўзини ҳам, II шахсни ҳам юмшоқлик билан ундаши заруратидандир.

Яна, бирор кимса гуноҳ иш қилиб, ёки биров ҳақида ёмонроқ гап гапириб қўйган ва шу сабабли таъқиб этилган бўлса, бундан хабар топган киши бу тўғрида уни огоҳлан-

⁵⁰ *Пассажир* — автомашина маъносида

тирган бўлса, ўтган замон аниқлик феъли формасидан ҳам фойдаланади. Чунончи: *Бэгдъ рэйхэньдэн йулуп чьқыпсълэр. Қэрэвул көрүп қэптъ. Қувуп келйэптъ. Өлдълэрэньг ендъ!* Бундаги *өлдълэрэньг* — яқин келаси замон (‘ўласизлар, яъни ‘жазолайди’ маъносида).

Шунингдек, ҳасрат, қайғу билан гапирганда: *Мен өлдъм ендъ!* дейилади.

Яна: *Сенг кетэмэн дъйэпсэн. Хоп, мэйлъ. Сенг кеттэньг дъйэйлэк. Сенъ вэйэньгкэмэткэ чақьрьп қэсэ нэмэ қълдъм мен?* Бундаги *кеттэньг, нэмэ қълдъм* формаларини ҳам келаси замон маъноларида (аммо тахмин — фараз тарзида) ишлатадилар.

Шевада ўтган замон аниқлик феълининг баъзи қўшма формалари, чунончи, биринчи қисми *-эб* ёрдами билан тузилган равишдош, иккинчи қисми *йубэр* ёрдамчи феълидан иборат бўлган формаси қуйидагича тусланади:

Бўлишли

I ш. <i>кетвэрдъм</i>	<i>кетвэрдэк</i>
II ш. <i>кетвэрдэньг</i>	<i>кетвэрдэйнэр</i>
III ш. <i>кетвэрдъ</i>	<i>кетъшъвэрдъ//кет- вэръштъ</i>

II шахсни ҳурматлаганда *кетвэрдэйтъз* дейилади.

Кўринадики, шевада ад. орф. ‘кетиб юбор’ қўшма феълини туслаганда мураккаб фонетик ўзгариш юз бериб, I қисмнинг *-эб* аффикси, II қисмнинг *-йу* товушлари қисқаради ва *б* ундоши *в* лашади.

Бўлишсиз

I ш. <i>кетвэрмэдъм</i>	<i>кетвэрмэдэк</i>
II ш. <i>кетвэрмэдэньг//кетвэр- мэдэйтъз</i>	<i>кетвэрмэдэйнэр</i>
III ш. <i>кетвэрмэдъ</i>	<i>кетъшъвэрмэдъ//кет- вэръшмэдъ</i>

Яна шевада ад. орф. *юбордим, юборивордим* (< юбориб юбордим) феъллари қандай айтилиши билан танишайлик:

Бўлишли

I ш. <i>йувэрдъм</i>	<i>йувэрдэк</i>
II ш. <i>йувэрдэньг//йувэрдэйтъз</i>	<i>йувэрдэйнэр</i>
III ш. <i>йувэрдъ</i>	<i>йувэръштъ//йу- вэръшъвэрдъ</i>

Шевада бу феъл *йувэрдъ, йубардэк* тарзида *б* билан ҳам айтилади. Бунини адабий тилнинг таъсиридан деб бўлмай-

ди. Бу форма Бобир тилида ҳам учрайди. Шеванинг баъзи вакиллари *еварънг*, *еваръвэрънг* тарзида, баъзилари *йугэрънг*, *йугэръвэрънг* тарзида *б* ни *г* лаштириб ҳам айтадилар. Сўнгги икки ҳолат кам учрайди. *Евар...* шакли наманган шеvasида, *йугэр...* шакли уйғурлар нутқида кўп учрайди.

I ш.	<i>йүвэръвэрдъм</i>	<i>йүвэръвэрдък</i>
II ш.	<i>йүвэръвэрдънг//</i>	<i>йүвэръвэрдъйъз//йу- вэрдъвэрдъйнэр</i>
III ш.	<i>йүвэръвэрдъ</i>	<i>йүвэръвэръштъ</i>

Бўлишсиз формасида *-дъ* дан олдин *-мэ* орттирилади: *йүвэръвэрмэдъ*, *йүвэръштъвэрмэдъ* каби.

I ш.	<i>тахтъм</i>	<i>тахтък</i>
II ш.	<i>тахтънг//тахтъйъз</i>	<i>тахтъйнэр</i>
III ш.	<i>тахтъ</i>	<i>тақъштъ</i>

Бўлишсиз формасига *-дъ* дан олдин *-мэ* орттирилади: *тахмадъ*, *тақъшмадъ* каби.

107-§. Тарихий узоқ ўтган замон феъли. Шевада феъл ўзагига *-гән*, *-кән*, *-қан* формантлари қўшилиб ясалган ўтган замон сифатдошига шахс-сон маънолари учун предикатив аффиксларни (I—II шахс учун аффикслашган I—II шахс олмошлари *мән*, *сән*, *мъз*, *съз* ларни) қўшиб, ўтган замон феълнинг иккинчи бир турини ясайдилар. Аммо гапиришда феълдан олдин келишик олмошларини тиркайдилар. Бу феълнинг бирлик ва кўплик формаларини шахсга кўра туслаганда қуйидаги манзара юз беришини кўрамиз:

Бўлишли

I ш.	<i>мем бэргэммән</i>	<i>бъз бэргэммъз</i>
II ш.	<i>сем бэргәнсэн//съз бэргәнсъз</i>	<i>сълэр бэргәнсълэр</i>
III ш.	<i>у бэргән</i>	<i>улар бэръшкән</i>

Бу феълнинг III шахс кўплиги адабий тилда 'улар борганлар' дир. Бу шевада айни форма фақат I шахсни ва кўпчиликни ҳурматлашдагина қўлланилади.

Бўлишсиз

(Бирлик)

I ш.	<i>мем бэрмагэммән//мем бэргәнэмэсмән//мем бэргэммэсмән</i>
II ш.	<i>сем бэрмагәнсэн//сем бэргәнэмэссән//сем бэргэммэссән</i>
III ш.	<i>у бэрмагән//у бэргәнэмэс// у бэргэммэс</i>

Кўплик

- I ш. *бъз бърмагэммъз//бъз бърганемасмъз*
II ш. *съз бърмагәнсъз//съз бърганемәссъз*
III ш. *уләр бъръшмәгән.*

Андижон область Чинобод район, Сафаробод ва Қўште-пасарой қишлоқларида ва қисман, Олтинқул район Сарой қишлоғида бу феълнинг III шахс бўлишсиз кўплик форма-сида -*мә* аффиксидан сўнг *ш + кән* қўшилиб, *бърмәшкән, гәпърмәшкән* тарзида айтилади.

Жиззах шеvasида бу феълнинг ҳар учала шахсида ҳам шахс-сон аффиксларини қўшмайдилар:

Мән бъргән,   *бъз бъргән.*
Сән бъргән,   *съз бъргән*
У бъргән,   *улә бъргән* каби.

Бу феълнинг эмас тўлиқсиз феъли иштирокида феъл ўзагига -*гән, -кән, -қән* қўшиш билан ясалган формаси жиззах ва андижон шеваларида қуйидагичадир:

Андижонда

мем бърганемасмән
сем бърганемәссән
у бърганемас
бъз бърганемесмъз
съләр бърганемәссъләр
уләр бъръшкәнемас//бъръшмәгән
//бъръшкәммас

Жиззахда

мән бърганәмәс
сән бърганәмәс
у борганәмәс
бъз бърганәмәс
съз бърганәмәс
улә бърганәмәс

Демак, жиззах шеvasида ҳар уч шахснинг бирлик ва кўплигида ҳам феъл бир хилда ишлатилади.

Андижон шеvasида *бърганемасмән* қўшма феълидаги *н* ундоши ассимиляциялашиб, *м* га айланади ва кўпинча *е* унлиси қисқартирилади: *мем бъргәммәсмән, сем бъргәммәс-сән, у бъргәммәс//уләр бъръшкәммас* каби. Бу феълнинг ўзагига -*гән, -кән, -қән* ва эгалик аффиксларини қўшиб, сўнг *йоқ* сўзини тиркаб ҳам ифодаланади:

- I ш. *ә(л) гәнъм йоқ*   {(жиззах шеvasида *әлгәнъм йәғ,*
II ш. *ә(л) гәнънг йоқ*   {*әлгәнънг йәғ* ва ш. к.).
III ш. *ә(л) гәнъ йоқ*

III шахсда, баъзан, эгалик аффиксини қўшмайдилар: *уләр әгән^и йоқ* каби.

Шевада аниқ ўтган замон феъли *әлдъ* билан ўтган замон аниқлик феъли *ә(л)гән*, муқим бир замонни кўрсатиш жи-

ҳатидан фарқланади: *олдъ* — 'яқиндагина, эндигина олди', *о(л)гән* — *олдъ* феъли англатган замондан анча илгари олганлиги аниқ ва муқим эканлиги англашилади: — *олдъ* феълида ишнинг бажарилганлигини сўзловчининг ўзи кўрган бўлади, *о(л)гән* деганда, ишнинг юзага чиққани аниқ, аммо уни сўзловчи бошқалардан эшитиб билган бўлиши ҳам мумкинлигини англайдилар.

108-§. Узоқ ўтган замон феъли. Адабий тилда узоқ ўтган замон феъли феъл ўзагига *-гән*, *-кән*, *-қан* аффикси, *е* тўлиқсиз феъли ҳамда шахс-сон аффикси қўшиб ясалади. Текширилаётган шевада ҳам шундай, аммо *е* қисмида фонетик ўзгариш юз бериб, *ъ* лашади. *Экмоқ*, *тақмоқ* феълидан тузилган бу феълнинг шевадаги талаффузи қуйидагича:

Бўлишли формаси

<i>еккәнъдъм</i>	<i>таққанъдъм</i>	(Тошкентнинг баъзи
<i>еккәнъдънг</i>	<i>таққанъдънг</i>	маҳаллаларида <i>е</i> ун-
<i>еккәнъдъ</i>	<i>таққанъдъ</i>	лиси <i>ъй</i> ёки <i>ъ</i> : тар-
<i>еккәнъдък</i>	<i>таққанъдък</i>	зида талаффуз эти-
<i>еккәнъдъйнәр</i>	<i>таққанъдъйнәр</i>	лади: <i>еккәнъйдъм</i>
(<i>о ләр</i>)	(<i>о ләр</i>)	каби).
<i>екъшкәнъдъ</i>	<i>тақъшқанъдъ</i>	

Бўлишсиз формаси

<i>екмәгәнъдъм</i> <i>екмәгә</i> —	<i>тахмагәнъдъм</i> <i>тахмагә</i> —
— <i>нъттъм</i>	— <i>нъттъм</i>
<i>екмәгәнъдънг</i>	<i>тахмагәнъдънг</i>
<i>екмәгәнъдъ</i> <i>екмәгәнъттъ</i>	<i>тахмагәнъдъ</i> <i>тахма-</i>
	<i>гәнъттъ</i>
<i>екмәгәнъдък</i> <i>екмәгәнъттък</i>	<i>тахмагәнъдък</i> <i>тахма-</i>
	<i>гәнъттък</i>
<i>екмәгәнъдъйнәр</i> (<i>о ләр</i>)	<i>тахмагәнъдъйнәр</i> (<i>о ләр</i>)
<i>екъшмәгәнъдъ</i> <i>екъшмә-</i>	<i>тақъшмәгәнъдъ</i> <i>тақъшмә-</i>
<i>гәнъттъ</i>	<i>гәнъттъ</i> .

109-§. Ўтган замон ҳикоя феъли. Шева вакиллари узоқ ўтган замонда бажарилган иш-ҳаракатни ҳикоя қилиш билан эсламоқчи бўлсалар, ишнинг оқибати ё нима бўлганлиги маълум бўлмай қолса, ёки у иш-ҳаракат юзага чиқмай қолган бўлса, феъл ўзагига *-б*, *-ъб*, *-ъп* аффикси қўшиб ясалган равишдошни, сўнгра *едъ* ни келтириш билан ифодалайдилар, аммо бу қўшма феълнинг равишдош қисмида фонетик ўзгариш юз бериб, *-ъб* аффикси ўзак ва негизнинг ҳолатига кўра *-ув* ёки *в* лашади ва феъл қуйидагича талаффуз этилади. Чунончи: ад. орф. 'айтиб эдим', 'деб эдим':

айтувдъм   *деvdъм*||*дөvdъм*

<i>айтувдънг</i>	<i>девдънг//дөвдънг</i>
<i>айтувдъ</i>	<i>девдъ//дөвдъ</i>
<i>айтувдъй² //</i>	<i>девдък//дөвдък</i>
<i>айтувдък</i>	
<i>айтувдъйнәр</i>	<i>девдъйнәр//</i>
	<i>дөвдъйнәр</i>
<i>айтъшувдъ</i>	<i>дъйъшъвдъ</i>

Бўлишсиз формаси:

<i>айтмъвдъм//айтмъ : дъм</i>
<i>айтмъвдънг//айтмъ : дънг</i>
<i>айтмъвдъ//айтмъ : дъ</i>
<i>айтмъвдък//айтмъ : дък</i>
<i>айтмъвдъйнәр//айтмъ : дъй-</i>
<i>нәр//айтмъ : дъйләр</i>
<i>айтъшмъвдъ//айтъшмъ : дъ</i>
<i>демъвдъм//демъ : дъм</i>
<i>демъвдък//демъ : дък</i>
<i>демъвдъйнәр//демъ : дъйнәр//</i>
<i>демъ : дъйләр</i>
<i>дъйъшмъвдъ//дъйъшмъ : дъ</i>
каби.

Бу феълнинг иккинчи вариантыда *ә* дан сўнги *в* ундоши билинар-билинемас айтилиб, *ә* унлиси чўзиқ *ә*: га айланади. Демак, бу феълда юз берган фонетик ўзгариш билан *ө* унлиси *ө* (*деб едъ//девдъ//дөвдъ*) лашган, *б* эса *в* лашган.

110-§. Ўтган замон эшитилганлик феъли. Шевада ўтган замонда ишланган бирор иш-ҳаракатни ўз кўзи билан кўрмай, кимсадан эшитиб билганликни айтилмоқчи бўлинса, *-б// -п, -ъб//ъп* ёрдами билан ясалган равишдошга шахс-сон аффиксларини (I—II шахсда аффикшлашган эгалик олмошларини, III шахсда *турур//дурур* дан қисқарган *-тъ* аффиксини) қўшиш билан англатадилар. Бу феъл формасини айтишда ҳам фонетик ўзгариш (ассимиляцияланиш ва товуш, бўғин қисқариши каби ҳодисалар) рўй беради. Чунончи, адабий тил орфографиясидаги *олибман, олибсан, олибди; келибман, келибсан, келибди; ишлабман, ишлабсан, ишлабди* шаклларида ёзилаётган феъллар шевада қуйидагича талаффуз этилади:

<i>әппән</i>	<i>кеппән</i>	<i>ъшләппән</i>
<i>әпсән</i>	<i>кепсән</i>	<i>ъшләпсән</i>
<i>әптъ</i>	<i>кептъ</i>	<i>ъшләптъ</i>
<i>әппъз</i>	<i>кеппъз</i>	<i>ъшләппъз</i>
<i>әпсъз,</i>	<i>кепсъз,</i>	<i>ъшләпсъз,</i>

<i>эпсѣз, эпсѣлар</i>	<i>кепсѣз, кепсѣлар</i>	<i>ѣшлѣпсѣз, ѣшлѣптѣлар</i>
<i>эльшѣптѣ</i>	<i>келѣшѣптѣ</i>	<i>ѣшлѣшѣптѣ</i>
<i>эмѣппѣн</i>	<i>кемѣппѣн</i>	<i>ѣшлѣмѣппѣн</i>
<i>эмѣпсѣн</i>	<i>кемѣпсѣн</i>	<i>ѣшлѣмѣпсѣн</i>
<i>эмѣптѣ</i>	<i>кемѣптѣ</i>	<i>ѣшлѣмѣптѣ</i>
<i>эмѣппѣз</i>	<i>кемѣппѣз</i>	<i>ѣшлѣмѣппѣз</i>
<i>эмѣпсѣлар</i>	<i>кемѣпсѣлар</i>	<i>ѣшлѣмѣпсѣлар</i>
<i>эльшмѣптѣ</i>	<i>келѣшѣптѣ, кел-</i> <i>ѣшмѣптѣ</i>	<i>ѣшлѣшѣптѣ, ѣшла-</i> <i>шмѣптѣ.</i>

Яна ад. орф. бѣлибман феѣли: *боппѣн, бопсѣн, боптѣ; боппѣз, бопсѣз* || *бопсѣлар, болѣшѣптѣ* || *болушѣптѣ; бомаппѣн, бомапсѣн, бомаптѣ, бомаппѣз, бомапсѣз, болушмѣптѣ* тарзида айтилади. Шевада бу феѣлнинг I шахс формаси II—III шахсидан кѣра бошқачароқ маънода кѣлланилади. Чунончи: 1) *у менѣ керѣптѣ, мен уну кермѣппѣн* деганда ҳодисани ҳикоя қилиш маъноси англашилади; 2) *ухлап қѣппѣн. Сѣвѣз ѣкелѣш есѣмдѣн чѣқѣп қѣптѣ, унутѣппѣн* каби. Бунда сѣзловчининг ѣзига маълум бѣлган ҳодиса беихтиѣр рѣй берганлиги билдирилмоқда; 3) *чақѣргѣнѣттѣ, ѣтейлѣб бѣрѣппѣн*. Шева вакиллари бундан, юз берган ҳодиса сѣзловчининг ѣзигагина маълум бѣлганлиги ва ундан таажжубланганлиги маъносини англайдилар. Яна *мем бѣрѣппѣн, у йоқ*, деганда ҳам шу маъно англашилади; 4) III шахс формаси билан ѣтган замонда содир бѣлган иш-ҳаракат ҳақидаги ҳикоя маъносини англайдилар: *Мѣллѣвѣйѣкѣм ѣтѣгнѣ бутѣрѣптѣ* каби. Бу форма билан ѣтган замонда бошланиб, ҳозирги замонда ҳам давом ѣтаѣтган процесс ҳақидаги ҳикоя ҳам англантилади: *Тѣжѣвѣйѣкѣм ѣзѣмбѣзѣрдѣ отѣрѣптѣ; Хѣлѣмѣхѣн ѣқѣуйнѣ элѣдѣдѣ туруптѣ* каби. Бунда, процесс давом ѣтаѣтганлигини сѣзловчи ѣз кѣзи билан кѣрганлиги маъноси ҳам бордир; 5) *тойгѣ бѣ: рѣмѣздѣ ѣйтѣптѣ, бѣрмѣсѣк хана боладѣ* (|| *ханаболадѣ*). — *Боптѣ, кеттѣк*. Бу сѣнгги гапдаги *боптѣ* (ад. орф. бѣлибди) формасидан — 'бѣлди, маъқул' деган маънони англайдилар. Яна:

— *ѣҳмѣжѣжѣнггѣ гѣзѣт ѣпкегѣн дѣ: дум* (|| *девѣдѣм*), *ѣпкемѣптѣ*.

— *Боптѣ. ѣпкемѣсѣ, унѣйѣм ѣшѣ чѣшѣр*. Бундаги *боптѣ* феѣлини 'майли' сѣзи маъносида ишлатадилар.

111-§. ѣтган замон давом феѣли. Бу шевада ѣтган замон давом феѣли бѣлишли маъно учун феѣл ѣзагига *-р, -ѣр*, бѣлишсиз учун феѣл ѣзагига *-мѣс* аффиксларини кѣшиб, сѣнгра ѣ тѣлиқсиз феѣлидан ясалган ѣтган замон

аниқлик феъли формасини келтириш билан тузилади, аммо ҳар икки феълни бирга айтиш натижасида фонетик ўзгариш рўй беради. Чунончи, ад. орф. *борар эдим* феъли бу шевада умуман *бэра:рьдъм* дейилгани ҳолда қисман, шеванинг айрим вакиллари нутқида, *бэра:ттъм* ва қисман, *бэра:сэдъм||бэра:съттъм* тарзида ҳам учрайди. *Бэра:ттъм* формаси яна, Ленин (Асака) районидаги Лабгардон, Ахтачи, Қизилоёқ қишлоқларининг аҳолиси нутқида ҳам эшитилади. Бу қишлоқларнинг аҳолиси асосан уйғурлар бўлиб, Қизилоёқдан бошқа қишлоқдагилар тил жиҳатдан ўзбеклашиб кетганлар. *Бэра:сэдъм* формаси Избоскан районининг Юқори Чувама қишлоғи аҳолиси нутқида кўпроқ, Олтинкўл район, Далварзин қишлоғининг айрим маҳаллаларида қисман эшитилади. Андижоннинг илгариги Эскилик маҳалласи аҳолисининг кўпчилиги уйғурлардир. Бинобарин, шевага, *-эттъм, -эттънг, -эттъ, -сэдък, -сэдънг, -сэдъ* аффикслари уйғур тили орқали киргани сезилади. Бу феълнинг бошқа шахс формалари *бэра:рьдънг||бэра:ттънг||бэра:—сэдънг; бэра:рьдък||бэра:ттък, бэра:сэдък; бэра:рьдъйнэр||бэра:ттъйнэр||бэра:сэдъйнэр, бэръшэ:рьдъ ||бэръшэ:ттъ, бэра:рьттънг, бэра:рьттъ* тарзида ҳам айтилади.

„Девону луғотит-турк“ автори XI асрда бу феълнинг биринчи „борар“ қисми турк қабиласида *барғу* بَرغُو (барғу ер), *турғу* تُرغُو (турғу уғур)⁵¹; ўғуз қабиласида *бараси* بَراسِي (бараси ер), *тураси* تُرْسِي (тураси уғур) тарзида айтилишини кўрсатган⁵². Бундан кўринадики, *борасидим* аслида *бораси эдим* бўлиб, бу форма тилнинг узоқ тарихий ривожини натижасида *бэра:сэдъм* ҳолига келган. Татар тилида бу *-аси* билан ясалувчи форма ҳам феълларда (*мен борасийдим*), ҳам сифатдошларда қўлланилади⁵³. Ҳозирги замон ўзбек тилида бу форма сифатдош вазифасида ҳам ишлатилади: *келар йил||келадиган йил||келаси йил* каби.

⁵¹ Уғур — вақт маъносида.

⁵² ديوان لغات الترك I, 24-бет.

⁵³ Ўзбек тилининг шахрисабз шевасида бу форма *-ачи* билан айтилади: *борачийдим* (ад. орф. *борар эдим*), *келачийдим*, *айтачийдим* (ад. орф. *айтар эдим*) каби. ЎзССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт инст тутининг 1957 йилги диалектографик экспедицияси материалларидан; С. Иброҳимов коллекцияси (Б. Жўраев Самарқанд район, Бадал қишлоғида *-эс* тарзида: *бэрэстъ, ышлэстъ* тарзида айтилишини қайд этган) Б. Д ж у р а е в, Шахрисабзский говор узбекского языка, 1964, 157-бет).

Бу феълнинг бўлишсиз формаси бўлишли формасига бўлишсизликни ифодаловчи *-мэ* формантини қўшиб: *бэрма: рьдъм*, *бэрма: рьдънг*, *бэрма: рьдъ* тарзида айтилади (Андижон область, Балиқчи районидаги Сафаробод, Қўштепасарой ва Ёмонсарой қишлоқларида, Олтинқўл район, Сарой қишлоғида; Фарғона область Ленинград районидаги Учтепа, Қумариқ, Ёв, Калтатой қишлоқларида). Андижон шевасида эса бўлишсиз формаси:

Бэрма: сьдънг||бэрма: сьттънг.

Бэрма: сьдъ||бэрма: сьттъ.

Бэрма: сьдък|||бэрма: сьттък.

Бэрма: сьдъйнэр||бэрма: сьттъйнэр.

Бэръшма: сьдъ||бэръшма: сьттъ

тарзида айтилади. Тошкент ва жиззах шеваларида бу форма *бэрмасъйдъм* шаклида ҳам айтилади.

Шевада бу феълнинг яна баъзи хусусиятлари қуйидагичадир:

1) бу феълнинг охири *л* билан тугаган ўзакдан ясалган бўлишсиз формасида (чунончи *олмас*, *келмас*), I—II шахсда, фонетик ўзгариш юз бериб, *л* ундоши тушиб қолади:

Эма: сьдъм||эма: сьттъм,

кемэ: сьдъм||кемэ: сьттъм

Эма: сьдънг

кемэ: сьдънг

Эма: сьдък

кемэ: сьдък

каби;

2) бу феълнинг бўлишли ва бўлишсиз формаларига сўроқ юкламаси *-мъ* ни икки хил йўл билан қўшадилар:

а) ўтган замон аниқлик феъли аффикслари *-дъм*, *-дънг*, *-дъ*, *-дък*, *-дъйнэр* лардан олдин; б) феъл охирида. Чунончи:

а) *бэрармъдъм*, *бэрармъдънг*, *бэрармъдъ*.

бэрармъдък, *бэрармъдъйнэр*, *бэръшармъдъ* (||*бэръшармъттъ*);

б) *бэраръдъмъ||бэра: тъмъ||бэра: сьдъмъ.*

бэраръдъмъ||бэра: ттъймъ||бэра: сьдъймъ.

бэраръдъмъ||бэра: ттъмъ||бэра: сьдъм.

Бўлишсиз формаси:

в) *бэрмасмъдъм||бэрмасмъдънг*, *бэрмасмъдъ*.

Бэрмасмъдък, *бэрмасмъдъйнэр*, *бэръшмасмъдъ*.

Бэрматтъмъ, *бэрматтъймъ*, *бэрматтъмъ*.

Бэрмасъдъмъ, *бэрмасъдъйнэрмъ*, *бэръшма: смъдъ* каби;

3) сўроқ юкламасининг олдинда ёки кейинда келиши бу феълнинг маъносига бошқача тус беради: *Сем бу гьптъ пьхъмъгэ||пэ: мъгэ бэрармъдънг* (*бэрмайсэн-тэ*). Феълнинг бу формасидан кесатиш маъносини тушунадилар.

Сем бэра: рьдъймъ? У бэра: рьдъмъ (бу форма билан эса шубҳа маъносини ифодалядилар);

4) бу феълнинг бўлишсиз формасига сўроқ юкламасини қўшиб, маънога ўзгачалик киритадилар: *экейъз тәҳлән қъсә, бъз бәрмасмъдъгъ?* (ёки... *мем бәрмасмъдъм*) каби. Бунда бориш иши ўтган замонда юзага чиқиши мумкинлиги англашилади;

5) шевада ўтган замон давом феъли формаси қуйидагича маъноларни англатиш учун қўлланилади:

а) ўтган замонда узлуксиз давом этиб, такрорланиб турган, аммо тўхтаган иш-ҳаракатни ҳикоя тарзида англатиш, эслатиш маъноси учун: *Ългаръ өз дөкәнъмъздә ъшлә : ръдък (//ъшлә : ттък). Ҳэзър әртълдә ъшләйәплъз. Дәсләп устәгә шә : гърт ъшлә : ръдък, къйън халпалъккә көчә : ръдък. Съз буннә : йълъ пахта понгкъттә (//пунгкъттә) ъшлә : ръдъйъз. Бър вахътләр қъшлағъйнәрдән пйъз өтә : ръдъ (өтә : ттъ);*

б) маълум шарт бажарилганда юзага чиқиши мумкин бўлган иш-ҳаракат маъноси учун: *Оша вахъттә әйткәнъйъздә мен тоғрьлаб берә : ръдъм. Қъзъм өлмәгәндә ҳә : зър къйъв көрә : ръттъм. Ҳәйдәрәлъ ългәръ кеп тура : ръдъ.*

Кўринадики, бундай ҳолатда иш-ҳаракатнинг ўтган замонга оидлигини англатиш учун ўтган замон маъносига хос бўлган тегишли олмош ва сўзларни қўшиб айтиш ҳам лозим бўлади.

Келаси замон феъли

112-§. Келаси замон гумон феъли: 1) шевада иш-ҳаракатнинг келаси замонда бажарилиши гумон эканини англатмоқ учун феъл ўзагига *-р, -әр// -эр* (бўлишли формага), *-мәс* (бўлишсиз формага) ҳамда аффикслашган I—II шахс эгалик олмошлари билан ва уларсиз ҳам айтаверадилар. Чунончи:

бэрармән — мем бэрармән.

Бэрарсән — сем бэрарсән.

Бэрар — у бэрар.

Бэрармъз — бъз бэрармъз.

Бэрарсъләр — съләр бэрарсъләр.

Бэръшәр — улар бэръшәр.

Аммо бундай ҳолатда шахс олмошини қўшиб айтгандаги билан қўшиб айтмагандаги маънода сал ўзгачалик бўлади, шахс олмошини қўшиб айтганда таъкидлаш мазмунни сезилади:

Бўлишсиз формаси:

Бэрмасмән, бэрмассән, бэрмәс.

Бэрмасмъз, бэрмассъз, бэръшмәс

Яна:

чүшәрмән (ад. орф, *тушарман*), *чүшәрсән*, *чүшәр*.
Чүшәрмъз, *чүшәрсъз*, *чүшүшәр*.
Чүшмәсмән, *чүшмәссән*, *чүшмәс*.
Чүшмәсмъз, *чүшмәссъләр*, *чүшүшмәс*.

Демак, шевада бу феъл формасини айтганда III шахс учун аффикс кўшилмайди, кўплик учун I шахсга *-мъз*, II шахсга *-съләр* олмошидан қисқарган *съләр*, III шахсга *-ъш + -әр* ни кўшадилар;

2) бу феълнинг *-әр* формантини урғу билан айтиб, гумонлик маъносини яна-да кучайтадилар;

3) шевада бу формадаги феълга *балки*, *эхтимол* сўзларини кўшиб ҳам айтилади: *Бәлкъ мем бәрармән; ехтәмәл, дедейъс кепқәләр* каби. Бу ҳолатда фикр бир оз кучаяди;

4) адабий тилимизда бу феълнинг III шахс кўплиги феъл ўзаги *-ар + лар* аффиксларидан таркиб топади. Текшири-лаётган шевада III шахс кўплиги II шахс бирликни ҳурматлаш маъноси учун қўлланилади ва эгалик олмоши ҳам III шахс кўплик формасида келади. Чунончи: *өзләръ бәрарләръ? Бәрмасәлар бомейдъ?* каби. II шахсни оддий ҳурматлаш учун *-р, -әр* дан сўнг *-съз* кўшилади: *съз бәрарсъз?* каби;

5) шевада бу феълнинг яна қуйидагича хусусиятлари бор экани сезилади:

а) бу феъл формаси орқали ҳозирги-келаси замонда юз бериши аниқ бўлган иш-ҳаракат ва ҳодиса англатилади; *Боларъш болдъ, бойах хумъ сьндъ? Ёшләмәкъштәхә эчәр, дәннгәсәъштәнг қәчәр. Йүргәннгә йөргәмъләнүр. Қъмьр-ләгәнг қьр эшар* (Мақол). Бу ҳолат адабий тил билан мосдир;

б) адабий тилимизда бу феъл *-әр* ва *-ур* билан ҳам яса-либ, *-әр* — гумонликни англатса, *-ур* — иш-ҳаракатнинг бў-лиши аниқ эканини англатади; *бўлур* — 'албатта бўлади'; *бўлур эди* — тилак, истак маъносини англатади. Андижон шевасида бундай ҳолат *-әр* нинг ўзи билан адо этила бе-ради;

в) *-әр// -ар* аффикси феъл формасини яшадан ташқари, яна белги ва хусусиятни англатиш учун ҳам ишлатилади. Чунончи: *у бъләрмән эдам* (бундаги *мән* элементи тошкент шевасида *мән* тарзида айтилади). — 'биладиган, билувчи' одам маъносида. *Сем мөнь кәрәр көзүмсән. Бу гәп ешътәр қулаққа йахшәмәс* каби. Равшанки, бу мисоллардаги *бъләр, кәрәр, ешътәр* формалари сифатдошдир. Демак, ад. тилда *-әр* эмас *-әр* олиниши диалектал асосга эга экан.

113-§. Келаси замон истак феъли. Бу феълнинг яса-
лишида шевада адабий тилдагидан фарқ йўқ. Аммо феълни
талаффуз этганда баъзи фонетик ўзгаришлар рўй беради.
Чунончи:

Бэрмэхчъмэн, бэрмэхчъсэн, бэрмэхчъ.
Бэрмэхчъмъз, бэрмэхчъсълэр, бэръшмэхчъ.
Бэрмэхчъмэсмэн, бэрмэхчъмас сэн, бэрмэхчъмас.
Бэрмэхчъмасмъз, бэрмэхчъмассълэр, бэръшмэхчъмас.

Бўлишсиз формаси қисқармай тўлиқ айтганда; *бэрмэхчъ*
эмэсмэн, бэрмэхчъ эмэссэн каби.

Кел, ол, сол каби баъзи бир феъллардан келаси замон
истак феъли ясаганда *л* тушириб қолдирилади; *кемэхчъмэн*
(ад. орф. *келмоқчиман*), *кемэхчъсэн, кемэхчъ* каби. Аммо
бўлишсиз формасининг III шахс кўплигида *-ъш* аффикси ор-
тиши сабабли *л* сақланади; *кемэхчъмэсмъз, кемэхчъмассъл-*
лэр, келъшмэхчъмэс каби.

114-§. Келаси замон мўлжал феъли. Яқин келажак-
да бажарилиши мўлжалланган иш-ҳаракатни англатувчи
феъл формаси адабий тилда феъл ўзагидан *-а, -й* орқали
ясалган ҳозирги-келаси замон сифатдошига *-дъ + -ган* ва
шахс-сон аффикслари қўшиб ясалади: *борадиган, ўқийди-*
ган каби. Аммо бу форма шевалар орасида турли шакллар-
да учрайди. Чунончи: қарши, бешкент шеваларида *бърей-*
ткъэн, тошкент шевасида бърадъгэн, қўқон шевасида бърей -
дъгэн, Андижон атрофидаги қипчоқ-қорақалпоқ шеваларида
бъра: тқун, сарой группа шеваларида бърэдъгэн ва ҳоказо.
Андижон шевасида бу форма икки хил: *бърадъгэн* ва *бъра-*
дъгэн (сўнгги формаси кўпроқ қўлланилади, *-эдъгэн* форма-
си адабий тил таъсирида тарқалаётгани сезилади). Чу-
нончи:

Йъзадъгэммэн ва йъзадъгэммэн.

Йъзадъгэнсэн — йъзадъгэнсэн.

Йъзадъгэн — йъзадъгэн.

Йъзадъгэммъз — йъзадъгэммъз.

Йъзадъгэнсълэр — йъзадъгэнсълэр.

Йъзадъгэн — йъзъшэдъгэн

Бўлишсиз формасига *-мэй* аффиксигина қўшилади ва феъл
формаси ўзгармайди.

Шеванинг айрим вакиллари *-дъргэн — бърадъргэн, келә-*
дъргэн тарзида гапирдилар. Худди шу форма Навоий ва

Бобир асарларида — дургон, — дургон формаларида учрайди.
Чунончи:

„Кампирки, эски саночга гоза суртқой ва титрайдургон бошига титрагуч санчгой“, „Қиладургонидин ибo қилгой ва истиғфор била қилинадургонидин истиғфо қилгой“. (Навоий. Маҳбубул-қулуб).

Чун жаноза кўтарсалар мунн, бил,
Қиладургон намоз қатъ этгил.

(Бобир, Мубаййинул-ислом).

2) Бу форма ёрдамчи феъллар (эди, экан, эмиш каби) қўшиб, бошқа маънолар учун ҳам қўлланилади:

Брадэғнэбдэм — брадэғнэбдэм.

Брадэғнэкэн — брадэғнэкэн.

Брадэғнэмъш — брадэғнэмъш.

Брадэғэм болдэм — брадэғэм болдэм.

Брадэғнэкэмман — брадэғнэкэмман каби.

3) *Әслэда вьстэпкэга сьз брадэғнэбдэйтэз, эртэғвэйдэ жөнэтэштэ* — бунда едэ тўлиқсиз феъли ўтган замон маъноси учун қўлланилган.

Феъл майллари

115-§. **Аниқлик майли.** Адабий тилимизда бирор иш-ҳаракат ёки ҳолатнинг ҳақиқатан бўлганлиги, бўлаётганлигини ёки энди бўлиши аниқлигини англатиш учун феъл ўзагига шахс-сон ва замонни билдирувчи аффикслар қўшилади. Аммо бу феълнинг айрим шахс формалари ва ҳозирги-келаси замон формалари турли шеваларда турлича талаффуз этилади. Чунончи: *келмоқ* инфинитивидан ясалган аниқлик майлининг I шахс кўплиги Тошкентда *келдүк//келдүв, келдүвүз, келдүвүзэ, келдэмвз*, бўлишсиз формаси — *келмэдүк//келмэдүвүз, келмэдүвүзэ, келмэдэмвз*, II шахс кўплиги *келдэйлэ, келмэдэйлэ*; III шахс кўплиги *келдэглэ, келэштэ келэшмэдэ* сарой группа шеваларида *келдэнглар//келдэлэ:нг, келдэнглар//келмэдэлэ:нг, келэшмэдэ* ва *келэштэ*; наманган шевасида *келдүвнэ, келмэдүвнэ*; андижон шевасида *келдэм, келдэнг, келдэ; келмэдэм, келмэдэнг, келмэдэ; келдэк, келдэйнар, келэштэ, келмэдэк, келмэдэйнэр, келэшмэдэ*.

„Келяпман“ формаси тошкент шевасида *келэмман//келэмман, келэмсэн, келэмтэ; келэйвэмман, келэйвэмсэн, келэйвэмтэ, келэммэз//келэмббэз, келэммэзэ//келэмббэзэ, келэйвэмман//келэйвэмббэзэ//келэйвэммэзэ, келэйвэмсэн, кел*

мейвѣттѣ; наманган шевасида *келүттѣман, келүттѣ-сән*//*келүссән, келүттѣ; келүттѣмѣз, келүссѣләр, келѣ-шүттѣ, кемүттѣман, кемүссән*//*кемүттѣсән, кемүттѣ*; желовчи шеваларда *келәжѣтѣрман*//*келәйѣтѣрман* ва ҳока-зо; самарқанд шевасида *келәпән, келәсән, келәптѣ, келәпѣз, келәсѣз, келәсѣлә* ва җ. к. Андижон шевасида эса адабий тилдагидек *келйәпән, келйәсән, келйәптѣ, келйәпѣз, келйәсѣз, келйәсѣләр, келѣшйәптѣ, кемәйәпән, кемәйәсән, кемәйәптѣ*. Бу форма марғилон, фарғона ва қўқон шаҳар шеваларида ҳам андижон шевасидагидек-дир. Аммо Фарғона областидаги Олтиариқ ва Полосон қишлоқ шеваларида *л* билан тугаган *кел, ол, сол* каби баъзи феълларда *л* тушириб айтилади: *кейәпән, кейәсән, кейәптѣ, кейәпѣз, кейәсѣз, кейәсѣләр...* Аммо III шахс кўпликда *келѣшйәптѣ* дейилиб, *л* сақланади.

116-§. Буйруқ майли. Шевада буюриш, сўраш, илтимос каби маъноларни англатувчи буйруқ майли, адабий тилдагидек, тўғридан-тўғри III шахсга қаратилади. II шахс бирлиги ҳамма шахслар учун асос бўлади, яъни бошқа шахс ва кўплик формалари II шахсдан ясалади.

117-§. Буйруқ феълнинг II шахс бирлиги: *отур, жѣмотур, йѣз, хаттѣ тез^с-тез йѣз. Тез бѣрѣп ке. Эғзѣнггә қараб гәпѣр.* Бу формалардан буюриш маъносини англайдилар. Шевада бу майлнинг *-гѣн* аффикси қўшиб ясалган формаси ҳам қўлланилади ва бундан юмшоқлик, сўраш, илтимос йўли билан буюришни англатадилар: *Йугурѣп чѣкѣп, бѣзѣрдән нѣнәпкебергѣн.* — илтимос, сўраш маъносида. *Тез^с-тез^с чѣ-қакәгѣн* — қисташ маъносида. *Тез^с-тез йүрәкәсәнг-чѣ* — илтимос ва қисташ маъносида. Агар *-сәнг* бўғини кучлироқ интонация билан айтилса, илтимос, сўраш маъноси йўқолиб, қисташ маъноси англашилади.

1) шевада *-чѣ* юкламасини айрим ҳолатларда дўқ билан буюриш учун ҳам қўллайдилар: *Қанѣ, әйткәнѣмѣ қѣмей кѣр-чѣ.* Яна: *Сен әкейнѣ элдѣгә бѣргѣн. Дѣкәндә гәзѣткә орағлѣг нәрсә бѣр. Бѣрсѣн, тез әпкегѣн* (//*әпкегѣн*) — бу мисолдаги буйруқ феълдан илтимос, сўров маъносини эмас, оддий буюриш маъносини англайдилар.

2) шевада илтимос ва сўров маъноси учун *-гѣн* дан сўнг *-дә*//*-тә* юкламасини қўшиб ҳам айтадилар: *Менѣ элдѣмгә кегѣн-тә, бѣннѣмә бѣрәман* каби;

3) II шахс бирлик формасига *-нг, -ѣнг* аффиксларини қўшиб, ҳурматлаш маъноси англадилади: *келѣнг, отурѣнг, менггә бѣрѣнг, ундѣй демәнг, өлмәнг* каби. Бу форма айрим

ҳолатларда шахснинг ўзи-ўзига буюриши маъносида ҳам қўлланиладики, бу тўғрида кейинроқ тўхталамиз.

4) шевада бирор ишни II шахсга кесатиб, аччиқ қилиб буюрилса ёки сўралса, III шахс формасида ҳам айтилади: *бэрсэн. Тез-тез ўшлейқэсэн* ('бор, тез-тез ишлайқол' — маъноларида).

5) кўпчиликка қаратилган буйруқ учун I шахс бирлигининг ҳурмат формасига *-лэр* қўшилади. Аммо аффикснинг бошидаги *л* ундоши билан феъл формаси охиридаги *нг* ассимиляциялашиб, *нг//й* ва *л//н* лашади, феъл икки хил айтилади: *бэрэйлэр* ва *бэрэйнэр*, *келэйлэр* ва *келэйнэр* (ад. орф. *боринглар*, *келинглар*). Тошкент шеvasида *р* ундоши қисқартириб, *бэрэйлэ*, *келэйла*, Наманганда *бэру:нэ*, *келу:нэ*, сарой, қипч.-қорақалпоқ группа шеваларида *бэрёнғлар*, *келёнғлар*, Андижондаги уйғурлар *бэрёнғла*, *келёнғла* деб гапирадилар.

118-§. Буйруқ майлининг I шахс формаси:

1) Буйруқ феълнинг *-й*, *-эй*, *-эйёнг*, кўплиги учун *-йлэк*, *-эйлэк* аффикслари қўшиб ясалган I шахс формаси бу шевада ўзига-ўзи буюриш эмас, балки маслаҳат, тилак, истак каби маънолар учун қўлланилади: *Менг кетей*, *ендэ*. *Бэр Маскэпкэ бэрён келей*. *ўзүгэйнэ бер-чэ, бэр көрей*. Кўплик формаси: *бэрэйлэй²*, *оқэйлэй²*, *ойнейлэй²*, *ўшлейлэй²*. Яна:

Йүрүнг ортақ ойнейлэг,
Дэрий:лэрнэ бойлейлэг. (Фольк.).

Сингармонизм кучли сақланган сарой, қипчоқ-қорақалпоқ группа шеваларида бу аффикслар ўзак ва негизнинг ҳолатига кўра юмшоқ, қалин айтилади ва *йэк-йёқ*, *лэк-лёқ*, қўшилади: *бэрэйёк//бэрэйлёқ*, *келэйёк//келэйлёқ* каби;

2) истак маъносидаги *бэрайён*, *келэйён* каби феълларга сўроқ юкламаси *-мэ* ни қўшиб, сўроқ мазмуни ҳам англатилади: *бэраймэ*, *бэрайёммэ* каби. Шевада дарак гапда бу форма *деб* равишдоши билан бирга айтилади: *Сэзэ көрей* (*//көрэйён*) *деп келдэм*. Таъкидлаш маъносини билдириш учун *бир* сўзи қўшиб айтилади: *Сэзэ бэр көрэй деп келдэм*. *Сэз бэлэм бэр гэллэшэп, йэзэлып келей деб келувдэм* (*//кел:дэм*) каби.

119-§. Буйруқ майлининг III шахс формаси. Шевада феъл ўзагига *-сэн* (бирлигига), *-ўшсэн* (кўплигига) қўшиб, III шахсга айтилган буюриш, илтимос, қисташ, маслаҳат ва тилак, истак маънолари англатилади: *Йақбжонгга эйткён*, *ўшёнэ бэтэрён* (*//пүтүрён*) *тез^с қайтсэн* (*//қайссён*). *Дкейнэр хэшэрёмэзга келэшсэн* каби. Қуйидаги мисолда бу форма (III ш. формаси) тилак маъносини англатганини кўрамыз:

Дйнэ:ләмэн чөлвэр чэч.
Чэчлэрэ чулгэнгн қлсгн.
Әвжэ сәхәр болгәндә,
Бэлэ:сэ ойгэ:нги қлсгн (Фольк.).

Яна Әмрэйгэ узг босгн! Бахтэмгэгә дәдәләрэ өлмә-
сгн! — тилак, истак магносида.

Эдәм бэмей өлсгн. Кэсәвургә қьрәнг кесгн! — тилак,
қарғиш магносида.

Бедәнәйнэ ехтэйгәт қьгн. Қойнәнгдә йүрүб өлүп қма-
сгн, тағн — маслахат магносида.

Хатъчәхәнг (//хәччәхәнг) кесгммэ, кемәсгммэ? — иш-
харакатнинг бүлиш-бүлмаслигини аниқлаш магносида.

Сенэ эвәра бомасгн деб, өзүм йетги келдгм — бунда
деб күмакчиси билан бирга мақсад магноси англатилмоқда.

Күплик формаси: үйдәгәләргә әйтгн, тез^с чьқьссгн
(<чиқишсин). II шахси ҳурматлаш учун III шахс формаси-
га -гн, ортиқ ҳурматлаш учун күплик аффикси -ләр қўшиб
айтилади: бәргн — бәрсәлләр, келгн — кесәлләр каби.

Шарт майли

120-§. 1) ўзбек тилининг шевалари ўртасида шарт майли
турлича талаффузга эга. Андижон шевасида бу майл адабий
тилдагидек, феъл ўзагига -сә аффикси ва шахс-сон аффикс-
лари қўшиб ясалади, магно томондан адабий тилдагидан
фарқи йўқдир. Аммо талаффузда қисман фонетик ўзгариш
юз беради. Чунончи: бәрсәм, бәрсәнг, бәрсәк, бәрсейнәр,
бәрсәсә//бәрсәшсә, бәрсәсәм, бәрсәсәнг, бәрсәсә, бәрсәсей-
нәр, бәрсәшмәсә.

Кесәм, кесәнг, кесәк, кесейнәр, келгәсә (/келшсә), ке-
мәсәм, кемәсәнг, кемәсә, кемәсәк, кемәсейнәр, келшмәсә
ва ш. к.

2) шарт майлининг шахс-сон билан тусланишида анди-
жон ва тошкент шевалари орасида баъзи фарқлар бор. Чу-
нончи, бу майлнинг I—II шахс күплиги андижон шевасида
бир формага эга: бәрсәк, бәрсейнәр. Тошкент шевасида эса
бу феъл (фонетик ўзгариш билан) бир неча шаклга эга:
бәрсәк (шарт белгиси -сә нинг ә си ә лашади(//бәрсәв),
ә//ә лашуви устига, шахс кўрсатувчи к аффикси в лаша-
ди//бәрсәмгәз (ә ўзгармайди, аммо к аффикси -мгәз билан ал-
машинади)//бәрсәвуз ёки бәрсәвузә (ә//ә лашуви устига,
м//в—-мгәз//вуз лашади).

Яна: II шахс кўплиги ад. орф. *кесанглар*, Андижонда *кесейләр*//*кесейнәр* шарт белгиси -сә нинг э си е га мойиллашади, нг//й лашади, аммо -ләр ўзгармайди, тошкент шевасида *кесейлә* (яна кўплик аффиксининг р товуши ҳам қисқаради), *кесә:лә* (III шахс белгиси нг ва кўплик аффиксининг р си қисқариб, улардан олдинги э чўзиқ талаффуз этилади).

Марғилои ва қўқон шеваларида II шахс кўплиги *бәрсә-ләрънг*, *кесәләрънг*, III шахс кўплиги *улар кесәләр* ва *улар келъшсә* (//*келъссә*) дейилади. Сарой группа шеваларида *бәрсаларънг* ва *бәрсала:нг*, *кесәләрънг* ва *кесәлә:нг*, наманган шевасида *бәрсә:нә*, *кесә:нә* тарзида айтилади.

3) андижон шевасида ҳурматлаш учун *бәрсәйтъз* (< борсангиз), *кесейтъз*, яна II—III ш. бирлигини ортиқ ҳурматлаш ва юмшоқлик билан муомала этиш учун *бәрсәләр*, *кесәләр* деб айтилади: *Өзләръ кесәләр бомасмъдъ? Өзләръ кетәдъләрмъ?* каби.

4) андижон шевасида шарт майлининг ёрдамчи феъллар тиркалган қўшма шакллари ҳам ишлатилади. Бунда -ла тўлиқсиз феъл шаклларида фойдаланилишини кўрамиз. Аммо талаффузда қўшма феълнинг ҳар икки қисми орасида бир қадар фонетик ўзгариш юз беради. Чунончи: 'борса' шарт феъли ва 'экан' тўлиқсиз феълдан тузилган қўшма шарт майли бу шевада шахс-сон билан қуйидагича тусланади: бирлик формаси — *бәрсәмәкән*, *бәрсәнгәкән*, *бәрсәйәкән*//*бәрсейкән*.

Демак, I—II—III шахс бирликда тўлиқсиз феълнинг бошидаги е унлиси э лашади, III шахсда яна шарт феъли негизидан сўнг бир й ҳам орттирилади. Кўплик формаси: *бәрсәгәкән* (ад. тилда *борсак экан*), *бәрсейнәрәкән* (< борсанглар экан), *бәрсәссейнәрәкән* (< боришсаларинг экан).

Кўринадики, бунда ҳар уч шахсда ҳам тўлиқсиз феълнинг бошидаги е унлиси э лашади, I ш. кўпликда шарт белгиси охиридаги к//г лашади; II ш. кўплигида шахс белгиси нг//й лашади, сон аффикси -ләр//нәр га айланади. III ш. кўпликда эса ҳар икки қисмнинг орасига й орттирилади.

121-§. Андижон шевасида шарт майли маъно жиҳатдан турличадир:

1. шарт майлининг содда формаси ҳали бажарилмаган аммо олдин бошқа бир иш бажарилгандан сўнг юзага чиқуви мумкин бўлган иш-ҳаракатни англатади: *ъчкәръгә съз кърсейтъз*, *бъзәм кърәръдък*//*кърә:ттък*). *Эдамләр йьгълтсә ләхсъйәнъ өткәзә:ръдък*. *Мен^и йетъп кемәсәм, эштъ бә:зър* (< баҳузур) *йевръйләр*//*йевръйнәр*//<ея—беринглар).

Бу мисолларда ҳам шарт майлининг пайт маъноси бор. Шевада бу гапларнинг бошига *агар, башарти, мабодо* сўзларини қўшиб, маънони бир даража кучайтирадilar.

2. *Сен Ташкенгга бэрсэнг...* — тилак, истак маъноси англашилади. *Мем Маскэвгга бэрсэм, вэстэпкэнэ көрсэм...* — бунда ҳам тилак, истак маъноси бор.

3. *Мэ:лэмгэ* (<муаллимга) *эйссейтэз* (<айтсангиз), *бэзгэ хэчомасэ төр* (тўрт) *қойберсэ* (бунда илтимос маъноси англашилади). *Дэртхэртэргэ көртбэйтсэнг, этпэскейнэ берсэ, тезрэг бэрэр жэйгэ* (///жэйгэ) *кетсэк!* — бунда буюриш, талаб маънолари англантилган.

4. *Бэрэб эйткэн, кесэ кесэн, кемэсэ қойа қэсэн* (///қойа:сэн). Бунда: 1) иш-ҳаракатнинг бажарилиши сўзловчи учун фарқсиздек кўринаётган бўлса-да, аммо иш-ҳаракатнинг бажарилиши, III ш. томонидан кечиктирилаётганидан унинг зарда, аччиқ билан талаб қилиниши англантилган; 2) бу майл ҳам шарт, ҳам буйруқ, ҳам истак, ризолик маънолари учун такрорланади: *эйссэм эйтэй, эйссэнг эйт, бэрсэм бэрармэн, кэсэ келэр* каби.

Бу форманинг II—III ш. бирлигини ҳурматлаш учун *-лэр* аффикси қўшилади: *Кесэлэр кесэллэр* каби.

5. *Көрсэ көргэдэй* — кўрса бўладиган, яхши, кўриш учун лойиқ маъносида;

6. *Эйтсэ-айтмэсэ* (ёки *эйтсэнг-эйтмэсэнг*) *бэртэгэдэрдэ гэлэ тоғрь-тэ* (бошдаги *э* унлиси *э—а* оралиғидаги бир товушдек; *й-с* орасидаги *т* эса *с* га яқин эшитилади). Бу мисолда шарт майли сўзловчининг гапидаги натижа маъносини кучайтиради.

7. Иш-ҳаракатнинг бажарилиш ёки бажарилмаслигига сўзловчининг лоқайд, бепарво қараши маъноси англантилади: *Кемэсэ кемэс* каби. Аммо қуйидаги ҳолатларда қаршилиқ, рад этиш маънолари бор:

Қэзэлгүлдэй қэзэ:рэн.

Қэзлар өлмэсэ, нэмэ?

Мойлэвларэ бурэ:лэб,

Йэгэт өлмэсэ, нэмэ? (Фольк.).

Сенг кемэсэнг, нэмэ? Сенг көрмэсэнг, нэмэ? — кўрма-санг, нима ҳодиса бўлади, кўрмай қўяқолгин-да маъносида.

8. Шевада шарт майли қуйидагича маъноларни англантиш учун *эди, экан* тўлиқсиз феъллари билан ифодаланади: *Ормэнжэн эрмэйэдэнг кесейдэ* (<келса эди), *үйлэнтэргэн қойгэм болардэм* каби.

Бу форманинг ўтган замонда бажарилмаган ишни англа- тиши учун гапнинг бошида *ошандә* сўзини келтириб феълни қайткәм богәндә тарзида тузадилар: *ошандә Ормәнжән әр- мьйәданг қайткәм богәндә үйләнтәрән қойгәм боларът- тәм* каби.

Дәдәйғз тезрқ кесейкән, бғзәм кетәқсәк — Бунда ҳа- ли бажарилмаган аммо бажарилиши исталган иш-ҳаракат маъноси англашилади.

9. Юзага чиқиши фараз этилган иш-ҳаракатни англа тиш учун шарт майли ўтган замон сифатдоши ва *бол* ёрдамчи феъли билан ифодаланади: *Дәдәйғз^с кегәм босә, бғзәм бә- рьп көрүп келейлғк* каби. Шевада бу форма иш-ҳаракат юзага чиққанини эшитиб билганлиги маъносида ҳам ('да- дангиз кепти деб эшитдик, бориб кўриб келайлик' каби) ишлатилади.

10. Шарт феъли кўплик формасини олиб ё ҳурматлаш, ёки кесатиш маъносини билдиради:

*Әзъ : зъмжән, әзъ : зъм,
Турмәйсғзмъ йлғьзғзм.
Турсәләр турақлсғн,
Турмасәләр садъ : гамгә (Фольк.).*

11. Шевада агар бир кишининг ишни бажармаганлигини билдириладиган бўлинса: *Нәҳәткғ, мен хәтньнғгә әйткәм босәм. Нәҳәткғ, сенъ гәпъйнъ унуткәм босәм. Нәҳәткғ, сөндән шу гәпнъ ешғссәм* ва ш. к. дейилади.

12. *Этпьскә берғнғ десәм [раис] унамәсә, нъмә қълай ендъ?* — Бу мисолдан ўтган замонда юзага чиқмаган ишнинг юзага чиқмаслик сабаби ҳайронлик, норозилик билан ан- гла тилган. *Нъмә қъламғз, рәйғс этпьске бермәсә, ғшлзв- рамғз-тә* (//*ғшлз : рамғз^с-тә*); бу мисолдан ҳам юқоридаги- ча маъно англашилади. Аммо *Рәйғс этпьскә берғәнъ уна- мәсә* (ёки *бәшәртғ, әгәр рәйғс этпьскә берғәнъ унәмәсә*) *ғшлзврәмғз^стә*. Бунда шарт майли келажакда юзага чиқиши шубҳали бўлган иш маъносини англа тиш учун қўлланилган.

Бу форма ўтган замон маъносида ишлатилганда, шевада -сә аффикси ўрнига...-гәндәнг кегғн, ...-гәчни ҳам ишлата- дилар: '*Рәйғс этпьскә бермәгәндәнг кегғн...*', '*Рәйғс эт- пьскә бермәгәч...*' каби.

13. *Тәвба! Жәннәтхән озғ йлғ қандей богәм босә, шундәй-ә! Хғч өзгәрмәптғ* — бунда *бол* ёрдамчи феълининг шарт формаси *босә* шарт маъносида эмас, балки боғлама (*эрсә, эса*) вазифасида ишлатилган.

Дәдәйгъз кепкетъп (< келиб кетиб) турадъ. Сгъз боса, бър маттайэм кемейсгъз — бунда икки фикр, икки ҳолат бир-бирига қарама-қарши қўйилган.

Шевада бундай қарама-қарши қўйиш учун шарт феълидан сўнг ҳам ёрдамчиси қўшиб айтилади: *Мәнә, сәхәт онәкъ боппсәйәм, меҳмәлләрдән дәрей йоқ каби. Сенг гәпгәрсәнгәм, менг гәпгәрмеймән.*

15. Адабий тилдагидек, бу шевада ҳам шарт феълидан сўнг *керәк, боладъ, мүмкән* модал сўзлари қўшиб айтилиб, бевосита шарт маъноси (бирор шартнинг бўлиш-бўлмаслиги) англатилади. Чунончи: *Еттәгә* (ад. орф. *эртага*) *бәққа дәрвәзләр кесә керәк*. Ёки: *Еттәгә әйлгә әсәк керәк* (тахмин, ноаниқлик, гумон маънолари ифодаланани). *Кечқурун^{из} кәмпгә чьхсәммә?*— *Чьхса боладъ* (ёки *чьқьшъ мүмкән*) — бунда ноаниқлик, иккиланиш каби маънолар ифодаланган — чикиши ҳам мүмкин, чиқмаслиги ҳам мүмкин каби.

16. Шарт феълига *-чъ* юкламасини қўшиб айтганда, адабий тилдагидек, қуйидаги маънолар ифодаланани:

а) шарт маъноси сақлангани ҳолда, мақтаб гапирганлик маъноси англашилади: *Жә: бәрәлъ (> Жаъфарали) күрәшкә чүссә-чъ, худдъ(//хуттъ) шероп* (< шер бўлиб) *кетә: ргъдъ* каби. Бунда таъкидлаб айтганлик англашилади;

б) буйруқ майлига яқин маъно (қисташ, ундаш маънолари) англатилади: *Эштәйнъ тез^с тез гъсенг-чъ! Унақа гәпгәйнъ қойсенг-чъ! Эштән әсәйгәс-чъ!* каби;

в) ялиниш, илтимос, сўров маънолари англатилади: *Бгър Бальхчгәгә бгърсек-чъ! Бгър бальгәвгъ қьсек-чъ! Шу не: лгъйнъ қойсенг-чъ!* каби. Баъзан бундай ҳолларда *-чъ* юкламасини қўшмай ҳам гапирадилар.

г) таъкид, бирор ишнинг юзага чиқарилганлиги ҳақида ишора, мақтаниш маънолари англатилади. Чунончи:

— *Пгългәвнъ сгъз қгълдгъйгъзмъ?*

— *Бомасә-чъ.*

— *Бу „Мәскувгъч“ сгъзгъкмъ?*

— *Бомасә-чъ(//бгъмасгәм-чъ)* каби.

Ўтган замон шарт феъли

122-§. Ўтган замон шарт феъли, бу шевада ҳам, сифатдош + шарт феълининг шахс-сон билан тусланган формаларидан ясалади. Тусланишда эса айрим шахс ва сон формаларида қисман фарқ учрайди. Чунончи:

Бўлишли формаси

Менг көргәм босәм
 Сенг көргәм босәнг
 У көргәм босә
 Бъз^с көргәм босәк
 Сълар көргәм босейнәр||
 ||көргәм босәләрәнг
 Улар көрүшкәм босә||көргәм
 болуссә

Бўлишсиз формаси

Менг көрмәгәм босәм
 Сенг көрмәгән босәнг
 У көрмәгәм босә
 Бъз^с көрмәгәм босәк
 Сълар көрмәгәм босейнәр||
 көрмәгәм босәләрәнг
 Улар көрүшкәм бомәсә||көр-
 мәгәм болуссә.

Яна:

Менг көргәм бомасәм,
 Сенг көргәм бомасәнг,
 У көргәм бомасә.

Бъз^с көргәм бомасәк
 Сълар көргәм бомасейнәр
 Улар көргәм болушмәсә.

Шарт-истак формаси

123-§. Бу форма айрим шеваларда, чунончи, самарқанд ва бухоро шеваларида тусланганда ҳар уч шахсда ҳам эгалик белгиси айтилмайди. Чунончи, адабий тилдаги *бериб юборсам эдим* қўшма феъли бу шеваларда *бервәрсәйдәм, бервәрсәйдәнг, бервәрсәйдә* тарзида тусланади. Андижон шевасида эгалик белгилари сақланади, ҳам тўлиқ, ҳам фонетик ўзгариш билан қисқарган ҳолда айтилади; қисқартирилган шакли кўпроқ ишлатилади. Чунончи:

Бўлишли формаси

Бўлишсиз формаси

I ш.	<i>Бервәрсәмздәм, беръб йубәрсәмздәм</i> (шеванинг баъзи вакиллари нутқида.. <i>йугәрсәмздәм</i> талаффузи ҳам эшитилади).	<i>Бервәрсәмздәм, беръб йубәрсәмздәм</i>
II ш.	<i>Бервәрсәнгздәнг</i>	<i>Бервәрсәнгздә</i>
III ш.	<i>бервәрсәйдә</i> (<i>бервәрсәйдә</i>)	<i>Бервәрсәйдә</i>
I ш.	<i>бервәрсәгздәк, беръб йубәрсәгздәк</i>	<i>бервәрсәсәйдәйнәр</i>
II ш.	<i>бервәрсәйдәйнәр, беръб йубәрсәйдәйнәр, бервәрсәләрәнгздә</i>	<i>бервәрсәгздәк бервәрсәсәләрәнгздә</i>
III ш.	<i>бервәрсәсәйдә беръшвәрсәйдә</i>	<i>бәрсәртшмәсәйдә беръшвәрсәсәйдә.</i>

II шахс бирлик ҳурматлаш формаси: *бервэрсейъзъдъ, бервэрмэсейъзъдъ* (ад. орф. *бериб юбормасангиз эди*), ортиқ ҳурматлаш учун: *бервэрсэлэръдъ, бервэрмэсэлэръдъ* каби.

Феъл нисбатлари

124-§. Феъл нисбатлари андижон шеvasида ҳам, асосан, адабий тилдагидек бўлиб, ўзбек тили грамматика китобларида феълларнинг аниқ, мажҳул, ўзлик, биргалик ва ортирма нисбатларга бўлиниши бу шевага ҳам хосдир. Аммо феълнинг баъзи нисбатларини туслаганда, талаффузда, бошқа шевалардагидек, бу шевада ҳам айрим фонетик ўзгариш юз беради.

Ўзлик нисбати

125-§. Феълнинг, ҳаракат — бажарувчининг ўзига ўтганлигини англатувчи ўзлик нисбати феъл ўзагига (ўтимли феълга), агар ўзак ундош билан тугаган бўлса, *-ьн, -ън*, унли билан тугаган бўлса *-н* қўшиб ясалади. Бу аффикс лаб унлили ўзакка у тарзида қўшилади. Чунончи:

Бўлишли

Бўлишсиз

I ш.	<i>Урундъм.</i> Шеванинг баъзи вакиллари нутқида III бўғинда ҳам у эшитилади: <i>урундум</i> каби	<i>уруммадъм</i>
II ш.	<i>урундънг</i>	<i>уруммадънг</i>
III ш.	<i>урундъ</i>	<i>уруммадъ</i>
I ш.	<i>урундък</i>	<i>уруммадък</i>
II ш.	<i>урундъйнэр//урундъйлэр</i>	<i>уруммадъйнэр//уруммадъйлэр</i>
III ш.	<i>урундъштъ//урундъ</i>	<i>уруммадъштъ.</i>

Ўзлик нисбатининг бундай формаси тошкент шеvasида мураккаброқ фонетик ўзгаришга учрайди: *уннадъм, уннадънг, уннадъ, уннамадъм, уннамадънг, уннамадъ* каби. Аммо феъл ўзагида *р* дан олдин *ө* келганда, андижон шеvasида ҳам тошкент шеvasидагидек талаффуз этилади. Чунончи:

I ш.	<i>Көрүндъм//көннүдъм — Көрүммадъм//көннүмадъм.</i>
II ш.	<i>Көрүндънг//көннүдънг — көрүммадънг//көннүмадънг.</i>
III ш.	<i>Көрүндъ//көннүдъ — көрүммадъ//көннүмадъ</i> каби.

Бунда *р//н* лашгани, *у* ўрин алмаштиргани кўринади.

Андижон атрофидаги сарой ва қипчоқ-қорақалпоқ группа

шевэларида л билан тугаган феъл ўзагида, л дан олдин о келса, эгалик билан турлаганда, баъзан шу л иккилантириб айтилади: *тэллидьм, тэллидьнг, тэллидь* каби [андижон шевасида *тэльдъм, тэльдънг, тэльдъ* тарзида айтилади (ад орф. *толдим* ва *толидим*)].

Андижон шевасида бу нисбатнинг бошқа формаларининг тусланиши қуйидагича:

Бирлик

Әчъндъм, әчъндънг, әчъндъ.

Әчъммадъм, әчъммадънг әчъммадъ.

Қърьндъм, қърьндънг, қърьндъ.

Қърьммадъм, қърьммадънг, қърьммадъ.

Кўплик

Әчъндък, әчъндъйнәр (оләр), әчънъштъ.

Әчъммадък, әчъммадъйнәр, әчънъшмадъ.

Қърьндък, қърьндъйнәр (оләр), қърьнъштъ.

Қърьммадък, қърьммадъйнәр, қърьнъшмадъ.

Сарой группа шевэларида, чунончи Чинобод район Қўштепасарой, Сафаробод, Ёмонсарой қишлоқларининг аҳолиси нутқида бу нисбатнинг III шахс кўплиги бўлишсиз формасига ҳам *-ма* аффиксини қўшиб, *көрүммәштъ, қърьммәштъ* тарзида айтилади. Бу ҳолат Қўқон группа район қишлоқларида (Ленинград, Бағдод районларида) ҳам қайд этилган.

Бу феълнинг ҳозирги-келаси замон билан тусланиши:

Бўлишли

Бўлишсиз

әчънәмән

әчъммъймән

әчънәсэн

әчъммәйсән

әчънәдъ

әчъммәйдъ

әчънәмъз

әчъммъймъз

әчънәсләр

әччъймәйсъләр

әчънъшәдъ

әчънъшмәйдъ// әчъммәйдъ.

Кўриммоқ феълининг ҳозирги-келаси замон билан тусланиши бу шевада икки хил кўринишга эга: *көрүнәмән — көннъймән, көннъйсән; көрүнәмъз — көннъймъз, көннъйсъләр, көннъшәдъ*. Бунда *р//н* лашиши, *у* тушуви, *э//ъ* ёки *э//ъй* ланиши кўринади. Яна: *көрүммъймән — көннүмъймән, көннүмәйсән, көннүмъймъз, көннүмәйсъләр, көннүмшәйдъ*.

Ўзлик нисбатининг *н — ън* билан ясалган формаси бу шевада ҳам адабий тилдагидек маъноларда қўлланилади⁵⁴.

⁵⁴ Бу маънолар А. Ф. Гуломовнинг „Феъл“ номли асарида кенгрок баён этилган.

Феъл ўзлик нисбатининг *-л, -ъл//ьл* аффикси қўшиб ясалган формаси бу шевада ҳам бор. Уларнинг феъл замонлари билан тусланиши (фонетик ўзгаришни ҳисобга олмаганда) адабий тилдагидекдир; фақат II шахс кўплиги бу шевада *йзълдъйнэр* (*//йзълдъйлэр, йзълмэдъйнэр*) *йзълмэдъйлэр*; III шахс кўплиги *йзълъштъ, йзълъшмэдъ*; келаси замонда *йзълъшэдъ, йзълъшмейдъ* тарзида тусланади.

Ўзлик нисбати адабий тилдагидек, бу шевада ҳам *-н, -ън, -л, -ъл* дан ташқари, *к, қ, ш* (*-ък, -ъқ, -ъш*) лар билан ҳам ифодаланади: *ъчъхтъ* (<ичикди), *кечъхтъ* (<кечикди), *тъньхтъ* (<тиниқди), *тънькъштъ* *бүрүштъ, бүрүшъп қэлдъ//бүрүшъппэлдъ* каби.

Биргалик нисбати

126-§. Феълнинг биргалик нисбати бу шевада ҳам адабий тилдагидек, феъл ўзак ёки негизига *-ъш, -ш//ъш(-уш//уш)* аффиксларини қўшиш билан ясалади. Бу феъл шевада қуйидаги маъноларда ишлатилишини кўрамиз:

1) Кўмаклашиш маъносида: *-Сенг қайдейдънг//қа^f дейдънг//қаердейдънг?*—*Тағамъкъгэ бэръп девэл уруштъм* каби;

2) ўртада бажарилган ишни англатади: *Қуйув се: хънъ э: зэлэръ кечэ ъккэм еллъхтэ қзэн^{nf}* (<қзэн) *куйуштъ*. Бунда меҳнатдан келган даромад ҳам ўртада бўлади.

Яна: *Ѳртъслэр эшүллэнъ хопам айтъштъ-дэ*;

3) икки ёки ундан ортиқ киши бир турли меҳнатни биргалашиб бажарганлиги маъносини англатади. Бунда ҳар ким ўзи учун меҳнат қилган бўлади: *Бърънжъ қүрснъ ѳстудентларъ Сзвэй сзвхозънъ тәрънжъ эддъле: нъйасъдэ йъгърмэ кум* (<кун) *пахтэ теръштъ*.

Орттирма нисбат

127-§. Восита билан бажарилган ишни англатиш учун бу шевада ҳам, феълнинг ўзак ё негизига унинг қалин ёки юмшоқлигига, охири жарангли ё жарангсиз билан келишига қараб, *-дър — дър, -тър — тър, -т, -ър — ьр, -үр — ур, -эр — ар, -гъз — къз, -Ғъз — қъз, -ъз — ьз, -үз — уз, -сэт* аффикслари қўшилади. Феълларнинг бу аффикслар билан ясалган ортторма нисбатлари шевада қуйидагича қўлланилади:

1) *-дър, -тър, -гъз, -къз* аффикслари юмшоқ ўзак-негизларга (*-дър, -гъз* жаранглидан сўнг, *-тър, къз* жарангсизлардан сўнг) қўшилади. Ўзак-негиз қалин бўлса, аффикс-

даги ʼ орқа қатор ʼ тарзида (*олдър, қърхтър* каби) талаффуз этилади. Тошкент шеvasида эса ўзак-негиз қалин, юшоқ бўлса -ғʼз, -қʼз//ғаз, -қаз тарзида қўшилади: *урғʼз, ʼчқʼз, келғаз, кʼрғʼз, //кʼрғаз, ʼчқаз, кетқаз, отқаз* (Андижондаги *откʼз, чуноңчи, ʼгнʼдʼн ʼп ʼткʼз* сингари маънода) каби;

2) жарангли билан тугаган сўзлардан бир бўғинли *кел* сўзига орттирма нисбат форма ясовчиларнинг *-тър* варианты қўшилади: *келтър*. Бу маълум қонуниятдан четга чиқишдир. Чунки шу типдаги *бъл, ʼл* кабиларга *-тър* эмас, *-дър* қўшилади: *бълдър, ʼлдър* каби. Аммо икки бўғинлиларда *л, й, ш* ундошларидан олдин хоҳ жарангли, хоҳ жарангсиз келса ҳам *-дър* эмас, *-тър* қўшилади: *эсьлтър, йечълтър, көрүнтър, қувэнтър, ʼлʼнтър, Суйултър, күчейтър, йззьлтър, йубэртър//йувэртър//евэртър, элайтър, қʼзғантър, қʼрънтър қʼръштър* каби;

3) икки бўғинли феълларда орттирма нисбат аффикслари қуйидагича талаффуз этилади: *бʼрғʼздър, келгʼздър, турғʼуздър, йʼтқʼздър, йеткʼздър* (Тошкентда *йетқʼздър*) каби;

4) маъно жиҳатдан *-дър, -гʼз, -кʼз, -тър, -ғʼз, -қʼз* аффикслари, кўп ҳолатларда, бир хил вазифа ва бир хил маънода ишлатилади: *мʼңгʼз — мʼндър, сʼттър — сʼтқʼз, бошаттър — бошатқʼз — бошаткʼз* каби. Чунончи, *эткʼ мʼндърʼвʼлʼнг — эткʼ мʼңгʼзʼвʼлʼнг* бир маънода. *ʼдʼштʼ бошаттърʼп чьқʼнг — ʼдʼштʼ бошаткʼзʼп* (камроқ *бошатқʼзʼп*) *чьқʼнг* ҳам бир маънода. Демак, *-гʼз, -дър, -кʼз, -тър* аффикслари шевада метатеза тарзида ишлатилади. Аммо маълум ўзакларда бу аффикслардан бир туринигина қўшиб айтиш одат тусига кириб қолган. Чунончи: *отнʼ//оттʼ* *йʼңгʼзʼнг* дейиш мумкин бўлгани ҳолда, ҳамиша *оттʼ//отнʼ* *йʼндърʼнг* дейдилар;

5) *л* билан туговчи бир бўғинли ўзаклардан олд қатор ʼ билан бошланганига *-дър* ни ҳам, *-тър* ни ҳам қўшиб айта берадилар: *олдур — олтур* (бу сўнггиси сарой ва қипчоқ-қорақалпоқ группа шеваларида кучлидир). Орқа қатор *о* билан бошланганига *-тър* қўшилади ва асосан, *л* қисқартириб айтилади: *отър//олтър* каби. Шевада маъно жиҳатдан *олтър* билан *олтър* ни фарқлайдилар. А. Ф. Фуломов "...қадимда *ўлтир* формаси бирор ўринга *ўтириш* маъносига ҳам, *ўлдириш* маъносига ҳам қўлланилган"⁵⁵ дейди. XV—XVI аср адабиётимизнинг унли фонемалари составини синчиклаб тек-

⁵⁵ А. Ф. Фуломов, Феъл, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1954, 64-бет.

шириб қўрилса, у асрларда *ўлдириш* маъносида олд қатор *ө*, бир жойга *ўтириш* маъносида эса орқа қатор *о* ишлатилганлигини пайқаш мумкин. Навоий асарларидаги *өлтүрғиш* сўзини *олтурғиш*; *өлтүргүсү* сўзини *олтурғусү* деб ўқиш мутлақо хатодир;

6) адабий тилдаги бир бўғинли *йе, де* феълларида орт-тирма нисбат ясовчиларнинг *-дър, -гъз* варианты қўшилиши андижон шеvasига ҳам мос келади;

7) шевада *төнтәр, ағдар* каби *-тәр, -дар* аффикслари билан ясалган феъллар ҳам ишлатилади. Бу феълларнинг ўзаги *-төн||дөн, -ағ<ағ* (ад. орф. *оғ*)дир (қиёсланг: *дөндүр-мәк, ышнъ дөндүрғвәрдәм*). А. Ғ. Ғуломов ёзганидек, ҳозирги кунда *-дар, -дър||тър||тьр* лар маъно жиҳатдан фарқланади: *ағдарғиш* — қулатиш, рус. 'свалить', *ағдърғиш* — қийшайтиш, бир томонга қаратиш; кимсани ўз фикрига қаратиб олиш маъноларида;

8) ўзбек тилининг шеваларида *-гъз — гъз, -ғъз — ғаз, къз — къз, -қъз — қаз* аффикслари фонетик вариантлар бўлиб, булар асосан, маънони фарқламайдилар. Чунончи: *кърғъз — кърғъз, бърғъз — бърғъз, турғуз — турғаз, кеткъз — кеткъз* — *кетказ* кабилар бир маънодаги вариантлардир. Андижон шеvasида кўп ҳолларда бу жуфтларнинг биринчи (юмшоқ) вариантлари ишлатилади. Аммо айрим қалин ўзақларга аффикснинг қалин варианты қўшилади: *толғъз — толғуз, йэтқъз, этқъз* каби. Шу билан бирга, *бэққъз||бэқтьр* (ад. орф. <*боқтир*, тошкент шеvasида *боқъз*), *көкэрткъз||көкэртър* формалари ҳам ишлатилади.

Шевада *отқаз* билан *отқуз* маънан фарқлидир. Чунончи: *бэлейнъ* (<болангни) *отқуз||отқъз; мен дарағ отқаз-дәм* — 'экдим' маъносида. Шунингдек, *өткэзмәк* сўзи: 1) 'игнанинг тешигидан ип ўтказмоқ' (*йъйнэгэ ъп өткэзъберънг*); 2) мажлис, тўй ўтказмоқ; 3) олиб ўтмоқ; — 'Отни ариғдан ўтказмоқ' (етаклиб); *Кэлэвттъ арьғдән* [кўтариб] *өткэзэй-лэж* каби маъноларда ишлатилади.

Тошкент шеvasида юқоридаги феълларни ишлатишда андижон шеvasидан фарқ қилади. Чунончи, Тошкентда *бэқъз, теғъз* (Андижонда *бэққъз, теккъз*) дейилади. Шунингдек, Андижонда *чықар, қутқар, йоқат*, Тошкентда *-чықэр||чықъз, қутқэр, йоқэт, йутқъз* тарзида айтилади;

9) *-эр, -ьр, -үр, -ур; -эр, -ар, -эр, -үз, -уз, -эз, -аз* аффикслари ҳам бир маънони бажарувчи жуфтлардир. Чунончи: *эчэр, пэчэр, кечэр, үчур*⁵⁶, *пэштэр, қатър* (<қотир),

⁵⁶ Бу феъллар жиззах шеvasида *эчөр, бэчөр, кечөр, үчөр* тарзида та-лаффуз этилади.

бэтьр, гезар, қъзар, йегъз, тэмъз, емъз (<эмиз), йувар (//йубэр), евэр(//йүгэр), қайтар каби;

10) *-т* аффикси бирдан ортиқ бұғинли сўзларда унлидан олдин ва *-р, -й* ундошларидан сўнг ишлатилади: *-ъм//ьм, -ут//үт* аффикслари бир бұғинлиларга қўшилади: *эйт, тәнът, хоплат, сөзләт, түзәт, чърт, ьчърт, безәт, ке-чърт, кърът, йүрүт* каби.

Шевада *эрт* ва *эрът* феълари ҳам маънан фарқланади: *эрт* сўзи 'сурт, тозала' маъносида (*эстәлдъ үстунъ эрт, эртъпной*); тошкент шевасида *сәвзәнъ эрт, кәртъшкәнъ эрт* деганда пичоқ билан қобигини шилиб олишни буюриш маъноси англашилади. Андижонда бу маънони англатиш учун *эрч//әрчъ* сўзи ишлатилади: *сәвзүнъ эрч. У сәвзүнъ эрчәдъ* каби. Бу шевада *эрът* феъли 'йўқот, кетказ' маъноларида ишлатилади. *Менъ дәрдәм эрәдъ* ('дардим кетди' маъносида) каби;

11) *-сәт* аффикси *депсәт, кәрсәт* феълларида учраб, *-гъз, -гәз* билан бир вазифани бажаради: *менггә кәрсәт*. Демак, орттирма нисбат бир ўзакнинг ўзидан (у ўзакка турлича қўшимча қўшиб) 2—3 хил ясалади: *кәрсәт, кәргәз, кәргъз//кәргүз, бәргъз//бәрдър, мәнггъз//мәндър* каби.

128-§. Адабий тилдаги бир феълнинг семантик ва грамматик хусусиятлар билан боғлиқ ҳолда бир неча нисбатга эга бўлиши бу шевага ҳам хос ҳолатдир. Чунончи: *кәрдъ* (аниқ майл), *кәрсәттъ* [*//кәргәздъ//кәргъздъ*] аниқ орттирма нисбат III шахснинг иши; *кәрсәттърдъ* (III шахс ишини IV кишига буюриб бажартирди маъносида), *кәрсәттъргъздъ* (аниқ + орттирма нисбат — III шахс кўрсатиш ишини IV шахс орқали V шахсга буюргани англашилади); *урдъ* (III шахс бирор шахс ёки нарсани урганлиги англашилади), *урундъ* (ўзидан-ўзи уруниши маъносини англатади), *урунтърдъ* (аниқ + ўзлик + орттирма нисбат: 1) III шахс бирор шахсни ёки нарсани уринтиргани англашилади; 2) *сем бу эттъ урунтъръп қойупсән, сем бу көрпәнъ урунтъръп* ('эскиртиб' маъносида) *қойупсән* деб ҳам айтадилар; *урунтърғъзәдъ* (аниқ + ўзлик + орттирма нисбат; бунда уруниш иши V шахсга ўтади. Бундай ҳолда икки *-тър* аффикси қатор келмай, кейингиси *-ғъз* тарзида айтилади: *урунтъртър* эмас *урунтърғъз* (III шахс формаси IV шахс учун, IV шахс формаси III шахс учун ҳам ишлатилаверади: *Сен урунтъръп қойупсән — сен урунтърғъзъп қойупсән* каби);

12) шевада феъл нисбатлари *кәрсәттъ, кәрсәттърәлдъ, өткәзәлдъ, өткәздърәлдъ* тарзида ҳам ясалади. Бунда олдин буйруқ феълнинг негизи, ундан сўнг мажҳул нисбат

ясалган. *Көрүштәршитъ, уруштәршитъ, өткәздәршитъ* да эса биргалик нисбати орттирма нисбатдан сўнг келтирилишини кўрамыз.

- Яна: I. *Уруньп қалдъ//урунуппалдъ, ышқальп кеттъ, йзъльп кеттъ, гудунгланьп кеттъ.*
II. *Къръштъп кеттъ, эльшьп кеттъ//эльп кетъшитъ.*
III. *Қыздъръп қойдъ (//қыздъръппойдъ), сездъръп қойдъ//сездъръппойдъ.*
IV. *Сътъп қойулдъ(//сътъппойьлдъ), къръб бърьлдъ, йзъп ташландъ.*

Мана бу мисоллардан кўринишича, шевада нисбат феълларининг белгиларидан: а) ўзлик, биргалик, орттирма нисбатларнинг белгилари етакчи феълда бўлади;

б) мажҳул нисбат белгиси ёрдамчи феълда бўлади.

Аммо *ш йъйълъб болдъ* деганда мажҳул феълнинг белгиси етакчи феълда келади. *Йеб болундъ* билан *йъйълъб болдъ* да маънони фарқ қиладилар. Биринчисида диққатни еювчи кишига ёки еювчи кишиларга қаратадилар; иккинчисида эса диққатни ейилувчи нарсага қаратадилар.

Шевада яна *къръп кетъшитъ* билан бирга *къръшип кетъ* деб ҳам айтилади. Кўрамызки, бунда биргалик нисбати етакчи феълда ҳам, кўмакчи феълда ҳам келмоқда. Бироқ *къръштъп кеттъ* феълдан икки хил маъно англайдилар: а) бирор жойга, бировнинг ҳузурига кириб кетганлик маъносини ва б) бирор ишга киришиб кетганлик маъносини.

Яна қуйидагиларни ҳам маънан фарқлайдилар:

эйттъръп қойдъ —
1) бирор тўғрида хабар бердириб қўймоқ; 2) бир сирни ошкора қилдирмоқ; 3) бир нарсани, чунончи ашулани бир бор айтқизмоқ ва ш. к.

эйтъп қойдурдъ —
1) *эйттъръп қойдъ* дагича маъноларда; 2) бир нарсани ёки кимсани бировга айтиб, у орқали бўшатмоқ.

йзъдъръп ташладъ//йзъп ташлэттъ

Бу мисоллар шевада орттирма нисбат белгисини ҳамда қўшма феълнинг ҳар икки қисмида келтирилишини кўрсатади.

Эйтъшитъ-қойдъ, эйтъшитъ-қойуштъ, эйттърдъ-қойдъ, эйттъръшитъ-қойуштъ кабиларда биргалик ва орттирма нисбат белгилари жуфт феълнинг ҳар икки қисмида келади.

Феълнинг ясалиши

129-§. Шевада феълларнинг ясалиши адабий тилдаги ҳолатларга жуда яқиндир. Феълдан феъл ясалиши:

а) *тепкълэдъ* феъли *теп* ўзагидан ясалиб, ҳаракатнинг такрорланишини; б) *тэртқълэдъ*, *тэпэрчълэдъ* — ҳаракатнинг узоқ давом этишини; в) *эқарьнғқьрадъ*, *йьғламсэрадъ*, *эчьнғқьрадъ*, *кулумсэрадъ*, *езмэқълэндъ* — феъллари ҳаракатнинг ҳолати кучайиши ёки кучсизланишини англатиш учун ишлатилади⁵⁷.

130-§. Шевада феъл бўлмаган сўзларга *-лэ*, *-э*, *-й*, *-эр*, *-сэра*, *-э*, *-р//эр* (*йьгээр*), *-к* — *қ*, *-кэр*, *-қэр*, *-шэ*, *-т//эти*, *-кэр//қар//ғар//гэр* аффиксларини қўшиб феъл ясайдилар. Чунончи:

1. а) *э*, *а* аффикси ўзакнинг қалин-юмшоқлигига қараб қўшилади: *эша*, *ота*, *бошадъ*, *бошагэн*, *этэгэн*, *тунэдъ* каби;

б) бу аффикслар қўшилиши билан баъзан ўзакда фонетик ўзгариш юз бериб, ўзакдаги *э//э* лашуви ва *энг* — *энглэ* дейилиши каби, *сэн* — *сэнэ*, *санақ* деб ҳам айтадилар. Аммо бу ҳолат ҳамма вақт ҳам рўй беравермайди. Чунончи: *эш*, *қэн* (ад. орф. *ош*, *қон*) сўзларида бундай бўлмайди. *От* (исм), *ёш* сўзлари бу шевада *эт* — *этъйъз нъмэ? нъмэ эт қойдъйнэр? йэш* (*йэшъйъз нечъдэ*) деб талаффуз этилади. Бунга *э* қўшилганда ҳам *этэ*, *йэшэ* дейила беради. Бу ҳолат (*этэ*, *йэшэ*) адабий тил талаффуз нормаларига мосдир;

в) баъзи ўзакларга *э//а* қўшилганда ўзакнинг айрим товушлари қисқаради: *ойун* — *ойнэ*, *орун* — *орна* (*оннашъп қэлдъ*), *қыйьн* — *қыйнэ* каби;

г) бу аффикс ўзакка қўшилиши каби, негизга ҳам қўшилади: *йалт* + *эр* + *а*, *хэнг* + *үр* + *э* каби. Аммо *ур* + *ун*, *сүр* + *ун* кабиларга *э* қўшилмайди. Ҳолбуки, тошкент шеvasида *урна//унна* деб айтилади;

д) бу шевада ҳам *-э*, *-а* аффикси ёрдами билан отдан (*қэна*), сифатдан (*бошэ*), тақлидий сўздан (*хэнгрэ//ёнгрэ*) ва феъллардан (*бура*, *түзэ*) феъл ясайдилар. *Хэнгрэ* феъли *хэнгүр-хэнгүр йьғладъ* деганда *хэнг* ўзагидан ясалгандек туйилади. Аммо шевада *мынғьрлэш* феъли *мынғаш* дейилмайди. *Йалтьраш* билан бирга *йалтьллэш* деб ҳам айтилади. Бундэ *-э*, *-а* аффикси *-лэ//ла* нинг қисқарган фонетик вариантдек экани кўринади;

⁵⁷ А. Фуломовнинг „Феъл“ асари (68-бет)да *эзгилади*, *термачилади*, *ташималади* деб кўрсатилган феъллар андижон шеvasида *эзгилади* дейилади; *термачилади*, *ташималади* бу шевада ҳам, адабий тилда ҳам ишлатилмайди. Булар тошкент шеvasига хос ҳолатлардир.

2. -*эй//ай* аффиксини очик бўғинга -*й* тарзида қўшади-лар ва кўпинча, бундан олдинги -*э//а* унлиси *е* лаштирилади: *қара — қарей, менг қарейэн*; ёпиқ бўғинга ўзича қўшилади: *кучэй//кучей, тэрай//тэрей* каби. Бу аффикс қўшилган ўзакда қуйидагича ўзгариш юз беришини кўрамиз:

а) ўзакнинг айрим унлиси тушириб айтилади (адабий тилдаги каби): *сарьқ — сарғай, улуг — улғай, пэс(т) — пэсей* каби;

б) -*нг* билан тамомланган ўзак ва аффикс орасида товуш ортади: *кенг — кенггэй//кенггей, кенг — кенгэш* каби (ад. орф. *кенгай, кенгаш*);

в) бу -*е//эй, -й* аффикслари от, сифат ва равишларга қўшилиб ҳам феъл ясайди.

3) шевада -*р, -эр//ар* аффикслари сифатдан феъл ясайди. Бу аффикслар очик бўғинли ўзакларга -*р* тарзида қўшилади: *қьсқа + р — қьсқар, өзгэ + р — өзгэр, ескэ + р — ескэр* каби. Ёпиқ бўғинларга -*эр//ар, -ь//эр, үр//ур* тарзида қўшилади: *эқ + ар — эқар, көк + эр — көкэр, йэш* (ад. орф. 'эш'), -*йэшэр, түп — түпүр, тьс — тьсар//тьстар, гэл — гэлэр* каби. Бу -*эр//ар* аффикси тошкент шевасида *эр* тарзида талаффуз этилади: *қьсқэр, чьқэр* каби. Андижонда адабий тилдагидек *эр//ар* тарзида айтилади;

4) -*э//-ь* аффиксини охири ёпиқ бўғинли от ва сифатларга қўшиб феъл ясайдилар: *бой + э + дэ — бэйэдэ, тэнч + э + дэ — тэнчэдэ* каби;

5) -*к//қ, -эк//ьқ, -үк//уқ* аффикслари от, сифат, сон ва ундовларга қўшилиб феъл ясалади. Охири очик бўғинли ўзакка *к//қ* тарзида қўшилади. Агар очик бўғин билан битган ўзак составида лабланган унли товуш бўлса, -*үк//уқ* тарзида қўшилади: *тозь — тозуқ, қорь — қоруқ*, охири ёпиқ бўғинли ўзакда ҳам шундай бўлади: *зор — зоруқ, йол — йолуқ, чьн — чьньқ, кеч — кечэк, эч — эчэк, тез — тезэк* каби;

6) тақлидий ундовлардан феъл ясовчи -*кэр//кьр, — күр//қур* аффикслари лабланган унли бўлган ўзакка -*қур//кур* тарзида қўшилади: *хэй + кьр — хэйкьр, ош + қур — ошқур* каби. Шевада бу аффиксининг юмшоқ варианты жуда кам учрайди: *кеч + кэр — кечкэр, чучкур* (< чушкур) каби.

7) -*лэ* аффикси юмшоқ ўзакларга қўшилади: *көзлэ, ьшлэ, қалин ўзакларга -ла* қўшилади: *сэзла, қьшла, қуруғла* (< қуруқла) каби. Аммо қалин вариантдаги *а* кўпинча *э* га мойил талаффуз этилади.

Шевада бу аффикс турлича туркумдаги сўзларга қўшилиб феъл ясай олади: *сувла, қьшладэ, тухумладэ* (отга), *көкладэ//көкэрдэ, эқладэ, йэмэлладэ, мажағладэ, қарала-*

дъ (сифатга), *пәсләдъ, тезләдъ, ырагла* (<йироқла — равиш-га) каби.

Сонга равишдош ёки даража аффикси билан бирликда қўшилиб феъл ясайди: *бърләшкән. Ёккъләнән туруппән* каби.

Олмошга (*сөзләдъ, сенләб гәпърдъ*). Яна ундовга (*тырьх-ладъ, хопладъм, ғыжьыладъ* (<ғижирлади), *ғызьыладъ, дү-күлләдъ* (<дукурлади) ва феълга (*қувладъ, қашладъ, сәвә-ләдъ* каби) қўшилиб ҳам феъл ясайди.

Баъзан феъл ўзаги ва *-лә* аффикси оралиғида бошқа ясовчи *-қъ, -къ, -ъл, -чь, -мә, -қ, -оқ* каби аффиксларни қў-шиб айтадилар: *тәртқъла, тепкълә, тәмчълә, өрмәлә, лъ-къллә, чърсәлләдъ||чъсәлләдъ, қағырлә||қағылла* каби.

Баъзи ҳолатларда бу *-лә||ла* нинг ўрнида *-әр||ар, -гә||кә* аффикслари ишлатилади: *тысар||тыстар—әттъ* (||*әтнь*) *ты-сарьпой* каби (*әттъ тыслап қойънг* дейилмайди). Шунинг-дек, бу шевада *хәдлә* эмас, *хәдгә||тәдгә* (*гүлнъ хәдгәнг||гүл-нъ тәдгәнг*); *әслә* эмас, *әскә* деб юритилади. Ҳолбуки, тош-кент шевасида *хәдлә, әслә* деб айтилади.

Шевада баъзан *-лә* билан бирга *-ур* аффикси ҳам па-раллель ишлатилади: *түплә||түпүр*. Буларда маънан фарқ йўқ;

8) *-шә||-ша* аффикси от ва сифатлардан феъл ясайди. Қалин ўзакка *-ша*, юмшоқ ўзакка *-шә* тарзида қўшилади: *қахша, қурша, қурухша, тынғша* ('қулоқ сол' маъносида), *тенгшә* ('бараварла, тенг қил' маъносида) каби.

9) шевада *-сә||-са, -съ||-сь* аффиксларининг феъл ясаши жуда сийрак ишлатилади: *бурухса, депса* (<тепса);

10) *-ғар||-қар, -ғаз||-қаз, -ғур||қур, -ғуз||қуз, -гәр||кәр, -гур||кур* аффикслари қалин ўзакларга *-ғар, -қар*, юмшоқ ўзакларга *-гәр||кәр* тарзида қўшилади. Бу аффиксларнинг охиридаги *р* ундоши з тарзида ҳам айтилади: *өткәр||өткүз, йутқуз, қутқар||қутқаз*.

Суғар феълидаги *-ғар* аслида *-ар* (*сув + ар*) дир. Чу-نونчи, сарой ва қипчоқ-қорақалпақ группа шеваларида *су-вәр* дейилади. Бу форма Навоийда ҳам шундай:

Мулк боғин баҳор адли била
Сувориб жўйбор адли била

(Навоий, Сабъан сайёр).

Тошкент шевасида *әксәр* (асли '*әтсә ур*' дан ўзгарган) феъли андижон ва умуман фарғона группа шеваларида *чу-күр* дейилади. Асли *чуш + к + ур* дир. Чунончи, Навоийда *чушкур* چوشکور учрайди;

11) *-т* аффикси унли билан битган сўзларга қўшилиб, феъл ясайди: *толат* (сுவдь *толатьбер*), *қурут*, *тоқут*; ундош билан битган сўзга *-ът*, *-ът* тарзида қўшилади: *бекът* (<беркит), *кърът* каби. Агар ўзақда лабланган унли бўлса, *-ут//ут* тарзида қўшилади: *қурут*, *тоқут*, *чоқут* каби.

Тарихан қараганда бу аффикс аслида „этмоқ“ (Хоразмда ҳозир ҳам *этмэк*) феълидан эканини кўрамиз. Чунончи, *толат* < *тола ет*, *йоқат* < *йоқ ет* каби. Аммо *кърът*, *қарат* кабиларда бу масала қоронғироқдир;

12) шевада *-кә//қа* аффикслари ёрдамида ҳам феъл ясади, аммо бу жуда кам учрайди: *ъшқа*, *төнгкә*, *чангқа* каби.

Сифатдош

131-§. Андижон шеvasида сифатдошлар ҳам адабий тилдагидекдир. Чунончи, ўтган замон сифатдоши: 1) бу шевада ўтган замон сифатдоши жарангли ундош ва унли билан битган феъл ўзагига *-гән*, жарангсиз билан битган феъл ўзагига *-кән*, *-қан* аффиксларини қўшиб ясайдилар: *бөлгән* (тақсимлаган), *бо(л)гән* (тамомлаган), *взлэгән*, *еккән*, *твккән*, *оқугән* қъз, *йетългәй йъгът*, *чыққан*, *сәткән*, *сәтългән*, *кегән* (<келган) каби;

2) бу шевада ўтган замон сифатдоши вазифа жиҳатидан адабий тилдагига ўхшашдир. Чунончи, сифатдош оддан олдин келтирилади: *оқугән** *бәлә*, *хәйдәлгәй йер*, *сәтългән** *мәл*, *әлгәр қуш*, *келъшкенг қъз* каби;

3) умуман сифатдошлар, шу жумладан ўтган замон сифатдоши адабий тилдаги каби, бу шевада ҳам, ўрин-пайт, жўналиш, чиқиш келишикларида ҳам келади: *пә:мънг* (<фаҳминг) *йәтмәгәнъгә хәйрәмән*. *Әйткәнънгдә сенггә-йәм әпкелә:рѳѳъм* (||*әпкелә:рѳттъъм*||*әпкелә:ттъм*); *тәмәшәнъ көргәндән* *кегән тез^с қайт*; *қъвум пъшкәндә келъйнәр*. *Менъ кегәнъмдән* *кемәгәнъм йахшъ* каби;

4) шева вакиллари ўтган замон сифатдошларини, от вазифасида ишлатилганда, кўплик шаклида қўлланадилар: *өлгәлләр өлүп кеттъ*, *үмүдъмъз йәшләрдән* каби.

132-§. Ҳозирги-келаси замон сифатдоши адабий тилда феъл ўзагига *-адиган* форманти қўшиб ясади. Шеваларда эса бу формант турли кўринишга эга. Чунончи, Жиззахнинг йеловчи группасида — *әйкән*||*әйтъкән*, *свзгә әйтәйкән* *гә-*

*пэм бэр, гүлдэн элейкэн (элейткэн) бопкэптэ*⁵⁸ каби. Мириш-кор шеvasида *тэйэн тарзида: келэтэйэн, айтэтэйэн*⁵⁹; қўқон шеvasида *айдэгэн — брейдэгэн, келейдэгэн, қорақалпоқ шеvasида (шеванинг кекса вакиллари нутқида) атқун — бэра:тқун, келэ:тқун эдам* ва ҳоказо. Андижон шеvasида *адэгэн — бэрадэгэн эдам, келэдэгэнг (//келэдэгэн) кэшэ* каби. Ора-сира *бэрадэргэн, келэдэргэн* шакллари ҳам эшитиладики, бу формантлар Бобир тилида ҳам *дүргэн, түргэн* тарзида учрайди (қаранг: 114-§.).

133-§. Ҳозирги замон сифатдоши адабий тилда феъл ўзагига ҳозирги замон равишдош аффикси *а* ва ёрдамчи *ётган* феъли қўшиб ясалади. Шевада бу феълни тез айтиш туфайли аффиксда фонетик ўзгариш юз бер ди. Натижада икки хил эшитилади: *бэрайткэн // бэрйэйткэн; мен айтйэйткэндэ сен* бэррьдэгнг* каби. Бу феъл жиззах шеvasида икки хил *бэррейэйткэн // бэрэйкэн* ва баъзан тез айтганда *бэрэ:ткэн, келэ:ткэн* тарзида айтилади.

134-§. Келаси замон сифатдоши бу шевада ҳам феъл ўзагига *-р, -эр*, бўлишсиз формасига *-мэс* аффиксини қўшиб ясалади; гапла аниқловчи вазифасида ишлатилади: *келэр йъл, кэрэр-көрмэстэнг гэнэрэ:рмэ* (<гапира берма), *эқар сув (//эқьн сув)* каби.

Демак, бу шевада сифатдошнинг ясалиши ва талаффузида, юқорида кўрсатилгани каби, фонетик фарқлар борлигини ҳисобга олмаганда, адабий тилга яқиндир.

Равишдош

135-§. Ҳозирги замон равишдоши феъл ўзагига *-э* билан бошланган аффикс (ундош билан тугаса), *-й* билан бошланган аффикс (унли билан битса), бўлишсиз формасига *-мэй* форманти қўшилиб ясалади; *бэтэрайэздэ, эртэс бэрэм ойней кеттэ, дэрээнэ бэлмэй қэлдэ* каби. Агар феъл ўзаги жарангсиз билан тугаса, бўлишсизлик аффиксининг бошидаги *м* ундоши *п* лаштириб айтилади: *чоппэй қойдэ* (<чопмай қўйди), *бэзэ эт қоппайдэ* каби⁶⁰.

Шевада равишдошлардан турлича феъл формалари билан бирга қўшма феъл тузишда кенг фойдаланадилар. Бу ҳолат-

⁵⁸ Х. Гуломов, Жиззах шеvasи, „Ўзбек диалектологиясидан материаллар“, I, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1957, 109-бет.

⁵⁹ С. Иброҳимов, Ўзбек тилининг бешкент шевалари юзасидан кузатишлар, „Ўзбек диалектологиясидан материаллар“, I, 1957, 291-бет.

⁶⁰ *Қоппайдэ* (<қопмайди) яна *қоппаймэқ* феълнинг негизини ҳам англатади: *Уну қэннэ* (<қорни) *қоппайдэ* каби.

да аффикс ва ёрдамчи феълда фонетик ўзгариш рўй беради. Чунончи, қўшма феълнинг биринчи компоненти *-а* билан келса: *гәпәрәләмән* (ад. тилда 'гапира оламан'), *йәзәләмән* (<ёза оламан), *бәрәладъ//бәрәллейдъ* (<бора олади), *йәзә:мейдъ* (<ёза олмайди). Бу ҳолатда *л* нинг қисқариши ҳисобига *л* дан олдинги *ә* чўзиқ *ә:* га айланган (*келә:мейдъ* <кела олмайди). Андижоннинг айрим маҳаллаларида, чунончи, Найзақайрағочда ва Жалабек қишлоғида *бәрә:ллеймән*, *сенг келәллейсә:мъ?* (<сен кела оласанми?) тарзида ҳам гапирадилар. Бўлишсиз шакли асосан *бәр:мъймән*, *келә:мъймән*, қисман (уйғур тили таъсирида) *бәрәммъймән*, *келәммъймән*, *бәрәммәдъм келәммәдъм* тарзида айтилади. Яна *бәрәврадъ* (<бора беради)//*бәрә:радъ*, *йәғлә:радъ*, *күлә:радъ//күләврадъ* (<кула беради) тарзида гапирадилар.

Шевада адабий тилдаги *бора бошлади*, *кела бошлади* каби о ли равишдош формаси орқали ясалган қўшма феъллар, асосан, фольклорда учрайди. Оддий сўзлашувда кам учрайди. Бошқа ҳолатларда *бәръшкә бәшладъ*, *келъшкә бәшладъ* каби айтилади, аммо адабий тилнинг таъсири билан ҳозирда *бәра бәшладъ*, *келә бәшладъ* формалари ҳам ишлатилмоқда. Бу форма Бобир тилида ҳам учрайди.

Шевада ҳозирги замон равишдошини ясашда ёрдамчи феъллар сифатида яна *қолмоқ*, *кўрмоқ* феълларидан фой-

даланадилар: *келәқәл*; *әлақәл*, бу *гәпнә әмәкънғгә әйтә көрмә*; *ҳәй-ҳәй өлән*, *жән өлән*, *той қълакөр йәр-йәр* (фольк.) каби. Сарой, қипчоқ-қорақалпоқ группа шеваларида *келәқәл*; *әлақәл* феълларини *келәғә//келә:*, *әлағә//әлә:* тарзида айтадилар. Сўнгги шаклларида *ғ* қисқаради ва унинг ҳисобига *ә* унлиси чўзиқ *ә:* тарзида айтилади.

136-§. 1) ўтган замон равишдоши бу шевада ҳам, адабий тилдагидек, унли билан битган феълга *-б//п*, ундош билан битган феълга *-әб//әп*, *-үб//үп* қўшиб ясалади: *әльп ке* (аммо *әпке* <олиб кел), *әшләп* (аммо *әшләбер* 'ишлаб бер'), *бәп-ләпсән* (аммо *бәпләбер* <боплаб бер), *сүрүп қой*, *сүрүбер*, *үчүп кеттә* дейилади;

2) шевада равишдошнинг бўлишсиз формаси феъл ўзагига *-мәс+тән* ва *-мә* аффиксларини қўшиб ясалади: *бәл-мәстән*, *кетмәстән*, *күнү бәлән ухламей йурдъм*, *әчмей қойдум*, *әчмейдәғәм болдъм* каби;

3) ўтган замон равишдошлари *ол*, *бор*, *бўл*, *чиқ*, *қол*, *қуй*, *кўр*, *юбор*, *ташла* каби ёрдамчи феълларга қўшилиб, қўшма феъл таркибига кирганда фонетик ўзгаришга учрайди. Чунончи:

а) ад. орф. „олиб олдим, топиб олдим, сотиб олдим, илиб олдим, билиб олдим“ каби феъллар бу шевада *эвлэдъм//эвлэдъм, тэвлэдъм//тэвлэдъм, сэвлэдъм, ъвлэдъм, бэвлэдъм//бэвлэдъм* тарзида айтилиб, б ундоши в лаштирилади. Бундай феъллардан иш-ҳаракат бажарувчининг фойдасига ҳал бўлганини англайдилар.

Яна: ад. орф. *олиб бор, олиб бориб бер, айтиб бер, олиб бер* феъллари бу шевада *эбр//эльбр, эбрьбер//ольбрьбер, эйтъбер, эльбер//эбер* тарзида айтилади;

б) ад. орф. *эзиб бўлдим, кўриб бўлдим* феъллари *йзъ-болдъм, көрүболдъм* тарзида айтилади, феълдан ишнинг та-момланганлиги англашилади;

в) ад. орф. *олиб чиқ, олиб кел, олиб келди, олиб олди, кўриб чиқ* феъллари бу шевада *апчъқ, эпкелдъ, эпке, көрүп чъқ, эвлэдъ//эвлэдъ* тарзида, *кетиб юборди, ишлай беради, ишлаб юра беради, ишлаб юради* қўшма феъллари *кетвэрдъ, ъшлэврадъ, ъшлэб йурэ:радъ* тарзида айтилади;

г) ад. орф. *очилиб қолибди, ухлаб қолибди, ухлаб қолибман, ухлаб қолибмиз* каби феъллар бу шевада икки хил айтилади: *эчьльп қэптъ//эчьльппэптъ, ухлэп қэптъ//ухлаппэптъ*. Сўнги вариантда равишдошнинг охиридаги б ундоши жарангсиз (п) лашади ва *қэптъ* қисмининг бошида қ ундоши п лашади. Шевада бундай шаклни 'авомий' ('сў-кирча') деб ҳисоблайдилар;

д) ад. орф. *олиб қўй, айтиб қўй, деб қўй, бериб қўй* қўшма феъллари ҳам икки хил айтилади: *эьп қой//эппой, депқой//деппой, беръп қой//беръппой*. Аммо бундай феъл уч сўздан тузилса, қ//п лашмайди: *эпкелъп қой* каби айтилади;

е) ад. орф. *бериб юбор, айтиб юборди, кулиб юборди* феъллари айтилганда ю туширилмайди... ва б//в лашади: *беръб йүвэрдъ, эйтъб йүвэрдъ, күлъб йүвэрдъм* каби. Шу билан бир қаторда йү ни тушириб ҳам айтадилар; *бервэрдъ, эйт-вэрдъ* каби:

ё) ад. орф. *олиб ташла, эзиб ташла* феъллари: *эптэшэ* (камроқ *эптэшлэ*), *йзъьп тэшэ* тарзида айтилади;

3) феъл ўзакларига -э//а қўшиб ясалган равишдошларнинг ёрдамчи феъллар таркибига кириши бу шевада кенг қўлланилади: *йэтэтур, сен ъшлэйтур, манэв суврэтлэрдъ көрэтур* каби. Бундай таркиблар кўр ёрдамчи феъли билан тузилиши ҳам, сийрак бўлса-да ишлатилади: *сен ҳэргъз* [фалончига] *көрүнэ көрмэгън, сенъ урадъ* каби. Бу форма фольклорда кўпроқ учрайди:

*Ҳэй-ҳэй өлэн, жэн өлэн,
Той қълакөр йэр-йэр.*

Яна: *Ҳэй тегме, тегма, тегма,*
Ҳэр жэйгә тегма, тегма.
Ҳэр жэйгә тегсэнг, тегә:көр,
Бэр жэйгә тегма, тегма. (Фольклор).

Бу форма Навойда ҳам учрайди:

Аёғига чу малойик бошин қўя олмас,
Навойи-ё, қўякўр, итлари оёғига бош.
(Навойи, Фаройибус-сиғар).

4) шевада пайт равишдоши феъл ўзакларига *-гәч//кәч//қач* аффикслари қўшиб ясалади: *бэргәч, көргәч, қоққач* каби. Охири *л* билан тугаган феълларга қўшилганда фонетик ўзгариш юз бериб, *л* туширилади: *эгәч келънг* (<олгач келинг)//*эгәч келънг* каби. Пайт равишдошининг *-гәч, ғач, -ғәч, -кәч, -қач, -ғәч* билан ясалиши Навойда ҳам учрайди. Чунончи:

Ўзига келгач, ул икки дилхоҳ,
Не дейишкандин ўлмадим огоҳ.
(Навойи, Сабъан сайёр).

Р А В И Ш

137-§. Ўз семантик ва грамматик белгилари жиҳатдан андижон шевасида қўлланилаётган равишлар адабий тилдагиларга асосан, мосдир⁶¹. Аммо бу шевада адабий тилдаги айрим равишлар ишлатилмаслиги ва баъзи равишлар адабий тилдагидан, шунингдек бошқа шаҳар шеваларидагидан фарқланиши мумкин. Чунончи, Тошкентда — *йенггъ*, анд. *йәнггъ*, тошк. *боттә*, анд. *беттә//бъйәттә* каби.

Грамматик дарсликларда равишларнинг семантик турлари ни ҳолат равиши, ўрин равиши, пайт равиши, мақсад равиши ва миқдор-даража равишларига бўлиниши бу шевада қўлланилаётган равишларнинг табиатига мос келади.

138-§. *Ҳолат равиши.* Шевада иш-ҳаракатнинг қай тарзда бажарилиши ва юзага келишини билдирувчи бу равишнинг қуйидаги турлари ишлатилади:

Тез, чаққан, дәррәв (ўқимишли кишилар нутқида яна *дәрхәл*), *әстә, секън, әстә-секън//секънәстә, шәшмәстән, бә:зәр, тосаттән//тосундән//қоққустән, зъмдән, йолакәй* (*әмәкъйъзъкъгә йолакәй къръб өтънг* каби), *йол - йоләкәй* (*гүрүштъ йол-йолакәй төкүп кепсән*). Бунда давомли ҳара-

⁶¹ „Ҳозирги замон ўзбек тили“, Тошкент, ЎзССР ФА нашрети, 1957, 469—484- беглар.

кат маъноси англашилади), *қыйғач* (*пахталар қыйғач эчълдъ каби*), *бърдан* (*бърданг гәпъртвэрдъ каби*), *бърданъга*, *зорга*, *зорғаттән*//*зорғалаттән* (асли *зорғалабдән* бўлса керак. „Зорға“дан сўнг қўшилувчи *т* ундоши лаб-лаб *б* нинг фонетик ўзгаришидан келиб чиққан кўринади), *эрэнг*, *бър йола*, *бърэтола*, *бърэтоласъга*, *бъргә*//*бъллә*, *бъргәләшъп*, *бърлъхтә*, *бърәкәй*, *бърәкәйъга*, *өзгәчә* (*бүгүн өзгәчә көрүнәсъз?*), *бшқачә*, *съз^счә*, (*||съзъйчә* <аслида 'сизнингча' дан ўзгарган), *кәттәләрчә* (*үкейъз^с кәттәләрчә гәпърдъ*), *ъттәй* (*ъттәй ғьнғшьдъ*), *йахшьләб*, *йорғаләб*, *йәмбағьрләб*, *шувулләб*, *ьзғьб*, *нәръ-веръ*, *нәръдәм-беръ*, *нәҳақтән*, *нәҳақтән-нәҳақ*, *көр-көрәкъсъга*, *қаршьма-қаршь*, *бетмә-бет*,

беткей (*беткей кейпәлдъ каби*), *тохтәвсәз*//*тохтамастән*, *этлъқ*, *пъйәдә*, *эрзән*, *қыймәт*, *тегън*, *тегънгә*, *бош*, *қаттьқ*, *бекәр*, *бекәргә*, *таққа*, *тақа-тақ* (*йәръм кечәдән өткәндә аптабозләр тақа-тақ тохтейдъ каби*). *Таққа* ва *тақа-тақ* равишлари маънан фарқли: *Тәксъ мәшънә көпърккә келъп таққа тохтадъ* деганда 'бирдан тўхтади' маъноси англашилади.

139-§. Ўрин равиши. Шевада иш-ҳаракатнинг бажарилиши, юзага чиқиш ўрнини, йўналишини англатувчи равиш сўзлари жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиги билан турланган сўзлардан иборат бўлади: *унда*, *унда-бунда*, *ундан*, *шундан*, *шунгәчә* *пәскә*, *йоқоръга*, *пәстә*, *бъйғдә*, *бъйақа*, *шуйақа*, *ългәръга*, *ългәръттән*, *эрадә*, *эрагә*, *эрадән*, *ортадә*, *ортагә*, *ортадән*, *ҳәр қайгә*, *ҳәр қайләрдән*, *әләқайағдә*, *чет-четтә*, *узағдә*, *ърағдә*, *ърағдән* (ад. орф. *йироқдан*), *эльстән* каби.

140-§. Пайт равиши. Иш-ҳаракатнинг юзага келиш пайтини англатувчи равишлар шевада қуйидагилардир: *бүгүн*, *кечә*, *ертә*//*ертә*, *ертәгә*//*ертәгә*, *ъндън*, *ъндъңгә*, *әввәл күнъ*, *өткәнг күнъ*, *бултур*, *озғ йълъ*, *өткән йълъ*, *кеч*, *эхшәм*, *әлдъндән*, *ҳәмәвахт*, *дә:йъм*, *ҳәмъшә*, *кундә*, *ълдә*, *эйдә*, *ҳәр йълъ*, *бъйә*, *ҳә:зър*, *ендъ*, *ендъй-лә*, *кегън*, *әзәлдән*, *дәсләп*, *әзәндә*, *бш әзәндә*, *еттә-ъндън*, *бүгүн-ертә*, *ҳәлъ-веръ* каби.

141-§. Мақсад равиши. Мақсад равишлари ҳам адабий тилдагидекдир: *жөрттәгә*, *этәй*, *этәйнә*//*этәйләп*, *қастән*, *бәпләшкә*, *сънәшкә*, *әйтъшкәнъ* ва ш. к.

142-§. Миқдор-даража равиши. Бу типдаги равишларнинг маъно нозикликлари қуйидагилар: *жудә* (*съз орусчәнъ жудә йахш бълә:рәкәнсъз* каби). Бу равиш фонетик ўзгариш билан (*у* ва *д* товушлари қисқартирилиб) жә: тарзида ҳам айтилади (*у д* ҳисобига *ә* чўзилади), *көп* (*менггә көб*

бервордъйъз), эз, эзгънэ, пьчэ, жъндэй, мунчэ, қанче, эйнчэ (ад. тилда *анча), энчэ-мунчэ, йэнэйам* (бу равишнинг адабий тилдаги *яна-да, тагин-да* каби *-да* юкламали вариантлари шевада, қарийб ишлатилмайди; *-да* ўрнига *йэм <ҳам* ишлатилади): *қанчалэр, шунчалэр* (*шунчалэр гэлърсэмэм көм-мэдъ <кўнмади), шунчэлък* (*шунчэлъгэкән, нъма қъла:ръ-*

дънг гэлтъ қозғал), нуқул, нақ [*Йькъльһп пълъшъгә нақ қэлдъ. Нағомасә* (<нақ бўлмаса) *мем бълән ольшьп кет-йэздъ], зър* (*зър тътрәйдъ), эрэнг* (*эрэнг тохтатып қэл-дъм), зорға, зорғалаттән* (аслида „зурғалабдан“ бўлмоғи керак), *зорғадән, хьйэл* (*көзүм хьйэл уйқугә кеткәнәкән), сэл, сэл-пэл, эстъ* (*эстъ рәҳмъйъз йоғәкән*. Аммо ўқимишли кишилар нутқида *эсло* варианты ҳам эшитилади), *сэлгънэ, бърпәс* (*бърпәс отуратурънг* каби), *тахмъ:нән, эз-мэз, дэс-*

ләп, эра-сърә (тошкент шевасидаги *эра-чъра* варианты бу шевада ишлатилмайди); *тез эрадә, тез^с күндә, хъчқачән, дәр-рәв* (*дәрхәл* варианты ўқимишли кишилар нутқида учрамаса, умуман ишлатилмайди), *энда-сәнда*.

Адабий тилда ишлатиладиган *ғоят, қисман, ҳамон* каби айрим равишлар фақат ўқимишли кишилар нутқидагина учрайди. Аммо *ҳәмән^м борадәғәм богәнънгдән кегън, ҳэ:зър бъръп келәқэ* деганда *ҳәмән* ишлатилади.

Яна *ўбдан, ланг* (*эшиқни ланг очиб қўйди*) каби равишлар текшириш натижасида бу шевада борлиги аниқланмади. Шаҳарда ва шаҳар атрофида яшовчи уйғурлар нутқидагина *эбдан* равиши ишлатилади.

143-§. Равишларнинг ясалиши. Равишлар бу шевада ҳам адабий тилдагидек, ўзак ва ясама шаклларга эга. Ясама шакллари мофологик ва сентетик усул билан ясалади. Чунончи:

1. Морфологик усул билан равишлар ясашда ўзак-негизларга қуйидаги аффикслар қўшилади:

а) *-чә*. От, олмош, сифат ва баъзан сондан (*кегәм меҳ-мәлләр йүз чә келәдъ. Улар йүсчә бәр. Онтәчә келәдъ* каби) равиш ясайди. Отдан равиш ясаганда кўпинча *-съгә, -ләрчә* аффикслари ҳам қўшилади: *йъгәлләрчә тш қъгън, Хезәләҳчәсъгә тш тутмәгън. Пънхә:нә тш қъмай, оьхчә-съгә тш қъгън* каби. Умуман шевада *-чә* нинг ўзи билан отдан равиш ясалиши жуда сийрак учрайди: *Кетъчә бъръб йькълдъ*. Бу маънода *-чә* ўрнига *бълән||мънән||мән* ҳам ишлатилади: *Тулкүнъ тзъчә кетъ:рдъ||түлкүнъ тзъмә:н кетъ:рдъ* каби.

-чә кўпроқ олмош ва сонга қўшилади: *сенчә* (*сенъ пькрънгчә*), *менчә* (*менъ пькръмчә*), *бъз^с чә* (*бъзъ пькръмъз^с чә*).

Айрим маҳаллаларда *бъзъ:чэ, сьзъ:чэ* каби вариантлари ҳам эшитилади. Бу адабий тилдаги *бизнингча, сизнингча* шаклларига тўғри келади. Юқоридаги вариант тошкент шеvasида ҳам борлигини Ё. Ғ. Гуломов⁶² кўрсатган. Яна *-чэлък* форманти ҳам ишлатилади: *Сенчэлък бўлэмэн. Әкэнгчэлък бўлэрмэн* каби.

б) -дэй. Бу аффикс ўхшашликни билдириш учун ишлатилади: *Сендей келэдъ. Кәттәлъгъ эттей келэдъ* каби. Бу аффикснинг *-дәк (мендәк, сендәк), ддг (шунддг), ддқ (қанддқ қълей)* вариантлари шевада учрамайди. Фақат фольклордагина учрайди. *-дақа* варианты ишлатилади: *Сендақаләрнъ көпүнъ көргәммән* каби. Бу вариантнинг *-ақа* шакли ҳам ишлатилади: *Сенақасънъ ендъ көрйәппән. Шевада әндәк (озгина, сал маъноларида), қанттәккәнә* каби, айрим ҳолатлардагина *-дәк//тәк* шакллари ишлатилади холос;

в) -гәчә аффикси: *шу гәп сенггәчә йетъбәрдымъ? Қъшлаққачә йетъп келдъ. Бъзъ чүшкәчә ыш қълдък. Хелъгәчә, әйнчәгәчә;*

г) -ләб//ләп (ад. орф. *лаб*). *Оннудән еттәләб* (<эрталаб) *турвәлтъ. Кечәләб йетъп кептъ* (бунда 'кечаси билан юриб' деган маъно англашилади, *ертәләб* деганда эса 'эрта билан бўлган чоқда, -англашилади). *Әддләтхән дәдәсъмән бүвүсәнъ элдъгә төркүлләп* (<тўрт кунлаб) *кекетълтъ* — бундаги *төркүлләп* маълум маросим билан боғлиқдир. Одатда қиз эрга чиққандан сўнг 4—5 кун ўтгач, ота-оналарини келиб кўриб кетади. Ота-оналари уни зиёфат қилиб, бирор нарса совға бериб жўнатади. Бу тўғрида марғилонлик шоир Рожийнинг шеърларида шундай мисраълар учрайди:

*Күз йўлингдә тўрт эрди, келмадинг то тўрт кун,
Тўрт кунлаб келдинг әмди, кетмагин уч-тўрт кун.*

д) -ә:нә. форс-тожик тилидан кириб ўзлашган бу аффикс сийрак учрайди: *мәрдә:нә ыш қълдънг. Аммо ә:қълә:нә гәпәрдънг, достә:нә ыш туттънг* деганда бу равишлар шеванинг ҳамма вакилларига тушунила беради (гарчи улар ҳаммаси шундай деб гапирмасалар ҳам). *Хәлъсә:нә* дан кўра *хәлъсәнләлло* варианты кўп ишлатилади. Бу равиш жуда чегарали сўзларда учрайди. Бинобарин *кәттәрә:нә, қадъ:мәнә* каби шакллар учрамайди. *Шә:эрә:нә* шакли адабий тил таъсирида кириб келаётгани сезилади;

⁶² Я. Ғ. Гулямов, Наблюдений над морфологией ташкентского говора (Ўзбек диалектологиясидан материаллар*, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1957, 209- бет).

е) *-эн* аффикси билан равиш ясаш шевага хос эмас. Бу аффикс билан ясалган *късмэн, вьжсэ:нэн, мажоу:рэн* каби, ўқимишли кишилар нутқида учрайдиган равишлар адабий тилдан олинган;

ё) *-эгэ// -сэгэ* аффикслари билан равиш ясаши бир даража кенгдир: *тескаръсэгэ, тьккэсэгэ, йэмбэшчэсэгэ, бэрэвэрэгэ, йоппасэгэ, шунақасэгэ, қотрасэгэ* каби;

ж) *-сэмэн*. Бу аффикс ҳам ўхшатиш маъноси учун ишлатилади: *Здамсэмэн бопқэптьмъ?* ('одамга ўхшаб қолибдими' маъносида. Бу оғир касалликдан сўнг ўнгалган ёки ўзини бир даража тузатиб олган кишиларга нисбатан иш-

тилади). *Хапасэмэнг//хапогэнсэмэн көрүнэсэн (хапа эпт көрүнэсэн* деб ҳам айтилади). *Чэрчэгэнсэмэн қайтьп келдъ* ва бошқалар;

з) *-нэмэ*: аффикси ҳам *-сэмэн* каби маънодаги равишлар ясайди: *чэрчэгэннэмэ, хэзълләшкэннэмэ гэлърдъ* каби;

и) *-н, -ьн* аффикслари *бърънг-кетън, бърън-сърън, қьшън-йзън, эчън-тоқън* каби антонимларга қўшилиб равиш ясайди. *Бирин-бирин* билан бирга *бърън-сърън* шакли ҳам ишлатилади;

й) *-лэй, -лэйън, -лэйъчэ//лэйънчэ* аффикслари ҳолат равишлари ясайди: *търъклэй, хэмлэй, бүтүнлэй* каби. Бу маънода *-лэйън//лейъчэ//лэйънчэ* вариантлари ҳам қўлланилади: *бүтүллэйъчэ* ('тугал, бор бўйича' маъносида), *бүтүллэйънчэ* (бу ҳам шу маънода);

к) равишлар келишик аффикслари билан турланган сўзлардан ҳам бўлади. Чунончи: *-гэ, -қа — Йергэ қаратъп қойдъм, экэсэгэ тьк^к қарадъ. Бэр пулумъ ортагэ тэшлэдъм. Шъйақа қараб йүрүп қэлдъ* каби.

-дэн аффикси сон, равиш ва бошқа сўз туркумларидан равиш ясайди: *Бърдэн туруп кеттъ. Бърдэн жөнэп қэлдъ. Чъндэнг гелърйэппэн. Рэстэн эйтэсэ:мъ* каби.

-дэ — тездэ келэдъ; ьштэ көрсэт өзйънъ!

2. Шевада синтетик усул билан ясалган равишларнинг бир неча хили ишлатилади:

а) сўзларнинг қўшилиши билан юзага келган равишлар. Булар *ҳэр, хэмма, бър, ҳеч* сўзлари ва *элла* элементининг отларга тиркалиши билан: *ҳэр зэмэм бър кэлэдъ, ҳэр күнг келэдъ*. Бу тип равишларнинг сўнгги қисми жўналиш, ўринпайт ва чиқиш келишиги формасида ҳам келади: *ҳэр зэмэндэ бър кэлэдъ. ҳэр қайақа кетэ:радъ. Ҳэр йохтэн дэвуш кэлэ:рдъ; ҳэр йердэ ҳэзър.*

Бър маҳал қарасэм... Бър йахшь ьшлэйэптъ. Бърэм (<бир ҳам) *йахшь ьшлэйэптъ.*

Өллэ-элементи олмошларга тиркалади: *эллэкъмгә охшейсэн. элләқачан^и йетъп келдъ.*

Хъчкъм кемәдъ. Хъчкъмъ көрмәдъм, хъч бэкъсъ йоқ (аслида *бэкъсъ йоқ* бұлса керак. *Баъзан хъч нуқсъ йоқ* деб ҳам айтадилар. Тошкент шевазидаги *хъчкъсъ йоқ* шундан ўзгарган бұлмоғи керак);

б) у, бу, шу, оша олмошлари ёрдами билан. Бу олмошлар тиркалган сўзлар, айрим келишиклар билан турланган ҳолда келади: *уйағдейдъ* (<у ёқда эди), *шу йергә* (//ше: : р-гә) *келәдъ. Уйақа* (//йақа) *кеттъ. У йердә//еттә отуришъптъ. Ошағдәнг келдъ* каби. Кўринадики, шевада бу тип равишлар мураккаб фонетик ўзгаришларга учрайди: *ашақа кеттъ* (<ана шу ёққа кетти), *ба: : келънг* (<бу ёққа келинг) каби;

в) равиш ва отларнинг қўшилишидан тузилади: *ҳәлъ зәмъг кеп қәләдъ. Ҳәлъ зәмъй йетъп келәдъ, тез эрадә көрүшәмъз. Тез^с күндә үнүп чиқадъ. Йақън эрадә кепкетувдъм* (<келиб кетган эдим). Яна *күлләрдәм бър күнъ* каби мураккаб шакллар (фразеологик бирикма тусидаги равишлар) ҳам учрайди: *Күнләрдәм бър күнъ бэргәнәкән. Күнләрдәм бър күнъ бэрсә, этасъ йоғакән.*

Бу шакл кўпинча эртакларда учрайди. Бу типдаги равишлардан яна: *Бър күнмәс—бър күн қайтъп келәдъ; Ҳә дегәндә қозғалъвурмәдъ* кабилар ҳам қўлланилади:

г) синтетик усулда тузиладиган равишларнинг яна бир хиллари сўзларнинг такрорланиши, жуфтланиши билан юзата келади. Чунончи:

От + от типдаги — *кетма-кет келъштъ; кечә-күндүз ышлейдъ, ылмә-ыл//йылмә-йыл, ййма-эй; қолма-қол узатьвръштъ.*

Сифат + сифат типдаги — *Сәғ-саләмәт йүрүшъптъ, кәт-тә-кәттә йевәл* (<еб ол) — 'тез еб ол' маъносида. *Тоғрьма-тоғру отуръб гәпләшъвәлдък.*

Равиш + равиш типдаги — *тез^с-тез^с келәқәл, секън-әс-тә йыызвур, нәръ-веръ, бэрга-бэргә бэрамъз; бэра-бэра; йүрә-йүрә чәрчәдъм, қатьп-қатьп күлдъ, ҳөнггэбрәб-ҳөнггэбрәб йығладъ* каби.

Олмош + олмош типдаги — *өзүдән-өзү йүрүп кеттъ.*

Сон + сон типдаги — *йүстә-йүстә қыльштъ* ('юз грамдан ичишди' маъносида), *бъттә-бъттә бэсъп келдъ, онта-онтадән әжрәттъ.*

Равишларнинг бошқа хил хусусиятлари, чунончи уларнинг гапдаги вазифалари шевада адабий тилдагидекдир.

VII БОҒЛОВЧИЛАР

144-§. Андижон шевазида учрайдиган боғловчилар қуйидагилардир:

1) *йэм* — бу адабий тилдаги *хам* га тўғри келади. Аммо грамматик китобларда кўрсатилган боғловчилик вазифаси бу шевада жуда кам учрайди, кўпинча юклама бўлиб келади. Чунончи *шуйэм тш болдымъ? Халъйэм кеткэнгънъ йогъмъ?* каби. Ундошлардан сўнг бошдаги *й* қисқартирилади: *сенэм көрдъймъ* (<сен хам кўрдингми?); *дәдәмәм келдъ* (<дадам хам келди), *өзъйнәрәм* (<ўзинглар хам) ва ҳоказо.

Баъзан фольклорда *хэм* шакли учрайди:

*Къйэв пэччэм бэй дъйдъ,
Бэйь қанъ, йэр-йэр.
Сэмэврда қайнэгән,
Чэйь қань йэр-йэр.
Сув болсә йэм тчәрдък,
Чэй орнъгә йэр-йэр.*

Баъзан, бирор иш-ҳаракатни ортиқ таъкидлаб, салмоқ билан гапирганда *хэм* ишлатилгани кўринади: *Съзә : : м хә : деб гәпгнъ қайтарә : рмәнг* каби. Бунинг *съз хә : : м* деб айтишлари хам мумкин. Бу эса сўзловчининг ушбу боғловчининг қайси вариантыда гапиришга кўникма ҳосил этишига боғлиқ;

2) *вә* боғловчиси шу шаклда қарийб ишлатилмайди. Бунинг ўрнида фонетик ўзгарган у варианты қўлланилади: *съзу мем* (<мен) *бэрамъз*.

Бу у юклама вазифасида хам ишлатилади: *Әкәйтъ өзъйу кепкеттийә : , хэтьнь кемәдъ. Сен өзгнгу бәрдгнъ, дәдәйнъ бэрамдгнъ* каби.

Адабий тилда уюшиқ эгаларнинг охиргисидан сўнг келадиган ва боғловчиси ўрнига бу шевада *хэммәмъз, хэммәнг, хэммәсъ* (*хэммәләръ*) ишлатилади: *Әхмәдәлъ, Кәръмбердъ, Энәрхән — хэммәмъз бэрамъз* каби. Ора-сира ва ўрнига *хәм-дә* ишлатилса-да, *хэммә* нинг эгалик билан турланган шакли кела беради;

3) шевада *эммә* боғловчиси хам ишлатилади, таъкид, кучайтириш учун унинг кетидан *ләкгн* хам қўшиб айтилади: *эммә-ле : кгн* (яна қисқартириб *эма-ле : кгн*) *өзгнъ жә :* (<жуда) *өжәр боп кетъпсэн-дә* каби. *Лекин* боғловчисини *ле : кгггн* деб хам айтадилар:

4) *бироқ, балки, ё, ёки, агар, агарда, агар-магар, башарти, гўё, гўёки* боғловчилари шевада кенг қўлланилади. Адабий тилнинг таъсири билан, зиёлилар нутқида *ҳолбуки,*

ваҳолонки, ёхуд, чунки, гарчи боғловчилари ҳам ишлатилмоқда: *гар* формаси учрамайди;

5) такрорий боғловчилардан: *эгәр-эгәр* (бу ортиқ таъкид учун ишлатилади), *дәм-дәм*, *бә: зән-бә: зән*, *бър-бър*, *гә: -гә:* (ад. орф. *гоҳо-гоҳо*), *ҳэйъ-нәҳэй* (ад. орф. *хоҳ-нохоҳ*) // *ҳэйънәҳэй*, *не-не*, *не-не кунларнъ көрмәдък*, *не-не эдамлар өтуп кетмәдъ дунйә: дән?* каби;

6) шевада *фақат* боғловчиси *пақат* ва *паққас* тарзида (фонетик ўзгартиш билан) ишлатилади.

VIII. ЮКЛАМАЛАР

145-§. Андижон шевасидаги юкламалар ҳам ўзларининг шакли, лексик, грамматик маънолари жиҳатдан адабий тилдаги юкламалардан, асосан, фарқ қилмайди. Чунончи:

1) сўроқ ва таажжуб юкламалари —

-*мъ* юкламаси феъл, от, олмош, сифатларга қўшилиб келади: *Рэйъс кегәммъкән?* ёки *рэйъс кәгәммъ?* *Хәлъйгъ кеп кеткән рэйъсмъ?* *Хе, семмъ* (<сенми?). *Қъзьлмъ, көкмъ* каби.

-*чъ* юкламаси сўроқ истак, илтимос, қисташ, буюриш, дўқ каби маънолар учун қўлланилади: *Бәшәртъ шо: пър кемей қсса-чъ?* *Тез^с-тез йүрсенг-чъ.* *Сендәнг көрә өзүм йе-сәм-чъ.* Бундай ҳолатда *йегәндәнг көрә* тарзида ҳам қўлланилади; *сен(//сей) йегәндәнг көрә...*, *сем бәргәндәнг көрә өзә келә қссән* каби.

-*ә//йә* юкламаси сўроқ (*Сенәм көрдәнгә?* *Хәлъйгъ къшъ әкейъз-ә?*), ҳис-ҳаяжон (*допныйъз қандей йахшъ-йә!*), таажжуб (*шу гәпнъ гәпъргән семмъ?* *Хәлъ сен-ә?* *Съзгә йәрәшъптъ-йә!*), каби маъноларни англатади;

2) кучайтирув ва таъкид юкламаси. -*Кү* юкламаси камдан-кам -*кү* шаклида, кўпинча -*у*, -*йу* тарзида қўлланилади. Ундошлардан сўнг: *мен-у көргәнъдъм...* Унлидан сўнг: *эт-тә-йу йурә: мейдъ, эттъ йахшъ көрәдъ.*

3) ад. тилдаги *ҳам* юкламаси бу шевада кўпроқ *йәм* билан ифодаланади. *У қанчә тшләсәйәм чәрчәгәннъ бъл-мейдъ* каби (144-§). Бу вазифада -*дә* юкламаси ишлатилмайди. Чунончи: ад. тилда *мен-да бораман.*

Аммо ундов гапнинг кесими таъкид, буюриш, илтимос каби маъноларни англатиб келса, -*дә* ишлатилади, бироқ -*тә* тарзида — *үкейнъ към йъғлаттъ* — *Към бола: рьдъ, эпасъ-тә. Към әйттъ?* *Өзъм көрдъм-тә?* каби.

4) -*әқ* (ундошдан сўнг), -*йәқ* (унлидан сўнг) юкламалари ҳам кенг қўлланилади: *Өзънгәқ бәрақол. Озъйәқ келдъ.*

Шевада бу юклама билан мувозий -лэ шакли ҳам кенг кўлланилади: *Өзънг-лэ бэрақэл. Өзъй-лэ келдэ каби. Мен-лэ бэрамэн//менэқ бэрэп келей каби.*

5) шевада айирув юкламаси -гънэ, -кънэ, -къна (өзъгънэ, көккънэ көйнэк къйгъсгъз; эқкъна бэдэллэрэ бэракэн), аниқлов юкламаси *хутть//хутту* [ад. орф. худди (*хутту өзүмгэ охшейдэ*)], -дэй (*кэмдэй келэдэ? хутть сендей келэдэ*), гумон юкламаси -дур ҳам адабий тилдаги вазифа ва маъноларда ишлатилади: (*сэйэхаткэ кеткэллэр қайтгъштэмкэн? — Қайтгъшкэндур каби.*

IX. КЎМАКЧИЛАР

146-§. Бу шевада ишлатиладиган кўмакчилар ўзларининг грамматик маънолари ва морфологик состави жиҳатдан адабий тилдаги кўмакчилардан фарқ қилмайди. Айрим кўмакчилар талаффузда адабий тилдагидан ва баъзи шаҳар шеваларидан фарқ қилади.

I. Асл кўмакчилар:

а) *бълэн* (ад. орф. билан). Бу шеванинг муҳим хусусиятларидан бири шуки, шевада кўпинча бу кўмакчини адабий тилдагидек талаффуз этадилар: *Сгъз бълэн* бэргэ бэрамэн* каби. Кўмакчининг охиридаги *н* ўзидан кейин келадиган сўзнинг бош товуши таъсири билан *ё м*, ёки *нг* тарзида ўзгариши мумкин: *сгъз бълэнг кеттэ; сгъз бълэм бэргэ кеттэ* каби. Қисқартириб -*мэн* тарзида ҳам айтилади: *сгъзмэнг кеттэ, сгъзмэм бэргэ кеттэ* каби.

Яна: *аргънг кетмэм бълэнг кэвлэдэқ. Пъчағ бълэн* (//*пъчағмэн*) *кесъппойақа. Тэшкенгга пэйзмэм бэрдэқ. Пэйздэн еттэ бълэн чүштэқ. Сўнгги ҳолатда еттэмэтэн чүштэқ* деб ҳам айтиладики, бунда *бълэн* кўмакчиси мураккаб фонетик ўзгаришга учрайди.

Яна: *Меҳмэллэрнэ хурсанчълэй² бълэн жөнэттэқ.*

Бълэн кўмакчиси ҳаракат воситаси маъноси учун кўлланилса, унинг ўрнини жўналиш келишиги кўрсаткичи ҳам боса олади. *Пъчағдэ кесъппойақа, Тэшкенгга пэйздэ бэрдэқ* каби.

Бу кўмакчи ҳаракатнинг юза бўйлаб йўналишини кўрсатганда унинг ўрнини чиқиш келишиги кўрсаткичи боса олади. Бу ҳолатда қаратқич келишиги аффиксининг *э* унлиси чўзиқ айтилади: *Соқмағ бълэнг келдэқ — соқмағдэ : : нг келдэқ* каби (сарой, қипч.-қорақалп. *соқмэқман//соқмэхмэн*);

б) учун кўмакчиси адабий тилдагидек, мақсад, аташ ва сабаб маънолари учун қўлланилади: *Шэхэргэ оқуш үчүн^н келъшъптъ. эйъб өзъдэ богәнучун ғынг дъйэмадъ. Съзүчүн мен төлэп қойдъм.* Бунда шуни айтиш керакки, учун кўмакчиси ўзидан олдинги сўзга қўшиб (паузасиз) айтилади: *экәмүчүн, ышлэшүчүн* каби. Ўзидан олдинги сўз ь, э унлилари билан тугаса, орага бир й орттирилиб учун нинг бошидаги у//ъ га айлантйрилиб, *өзъйъчүн* тарзида айтилгандек туюлади. Шеванинг айрим вакиллари нутқида э билан тугаган сўздан сўнг бўш лаб-лаб в ундоши орттирилиши ҳам қайд этилган: *Укэ үчүн* (<ука учун), *экэ үчүн* (<ака учун) каби. Бунда э унлисининг талаффузи ө га жуда яқинлашиб қолади.

Бу кўмакчининг адабий тилдаги қисқарган чун варианты шевада ишлатилмайди;

в) шевада *каби* кўмакчисининг ишлатилиши сезилмади. Бунинг ўрнига *сънγγэръ* кўмакчиси ҳамда *-гэ охшаб* (фەъл кўмакчиси) қўлланилади. Ёки *-дэй, -дақангъ* аффикси билан ифодаланади: Чунончи адабий тилда: *сизнинг каби одамлар //сиздақангги одамлар*, Андижонда: *съзъ сьнγγэръ* (//създақангъ) *эдамлар, създақа эдамлар* каби;

г) *қадар* кўмакчиси ҳам шевада кенг қўлланилади: *Көчэдэ шу қадар эдам көпкъ...* (кучайтириш маъносида). *Сенъ шу қадар йахшъ ышлэшъйнъ бългәнъм йогъдъ* (даража маъносида) ва ҳоказо. Бу кўмакчи билан мувозий (унинг маъноларида) *унчэ, бунчэ, шунчэ* равишларининг *-лэр* аффикси қўшилган ҳолатлари ҳам ишлатилади: *Көчэдэ шунчэ-лэр эдам көпкъ; сенъ шунчэлэр йахшъ ышлэшъйнъ...* каби.

Адабий тилда ишлатиладиган *шаҳарга қадар, осмонга қадар* каби, масофа маънолари учун шевада асосан *-гэчэ* аффиксидан фойдаланадилар;

д) *қараб* кўмакчиси ҳам кенг қўлланилади: *Бойьнггэ қарап тон* пъч! Арқа-элдънγγэ қараб ыш къғын.* Бу кўмакчи ўрнида *йэрэшэ* кўмакчиси ҳам ишлатилади: *Күчънγγэ йэрэшэ ыш къғын* каби.

Аммо *йэрэшэ* кўмакчиси ўзи мустақил ҳолда ҳам кўп қўлланилади: *Уган чэпэньйъз бойъ: йъзгэ йэрэшэйэкэн. Эвравогәнънγγэ йэрэшэ торгэ түзүк балъх чүшсэ-тэ* каби.

е) *сънγγэръ*. Бу кўмакчи адабий тилда ҳам *съңгэръ* талаффуз этилса-да, қулайлик учун *сингари* ёзилиб, *съңэръ* тарзида талаффуз этилмоқда. Сарой ва қипчоқ-қорақалпоқ группа шеваларда *сьңнаръ* тарзида айтилади. Тошкентда

сэнгә : рь//сэнгә : рьн дейилади⁶³. Классик адабиётда سنكارى ёзилади. Аммо араб алифбеси асосидаги ёзувда айрим сўзларнинг талаффузи ноаниқлигидан бу сўз эски ўзбек тилида *сѣңарѣ* ёки *сѣңгарѣ* эканини аниқлаш қийин. Ҳар ҳолда бу сўздаги *нг* (*ң*) ундоши *нг* нинг *ңг* лашуви бўлса керак. Андижонда: *Сѣзѣ сѣңггарѣ бѣзѣм розанѣ тутмайдағѣм боп қалдѣк* деб айтилади;

е) *сѣйѣн* кўмакчиси давомлилик маъноси учун қўлланилади: *Йѣмғѣр бѣргѣн сѣйѣн кѣчѣйѣптѣ. Йѣл сѣйѣн келѣшѣп кетѣшѣдѣ* (бу сўнги мисолда такрорлик маъноси ҳам бор).

Сѣйѣн кўмакчиси шевада *сѣрѣ* билан бир маънодадир. *Сѣрѣ* варианты сийрак учрайди, норма тарзида *сѣйѣн* қўлланилади: Эски ўзбек тилида йўналиш маъносида қўлланилади: *Биз сари юрдилар* ('биз томон', 'бизга қараб юрдилар' маъносида), андижон шеvasида бундай ҳолатда *бѣз тѣмѣн*//*бѣз тѣмѣнғѣ бѣр сѣрѣ қадам*⁶⁴ *бѣрѣп келѣнғ* деганда *сѣрѣ* учрайди, аммо бошқа вазифада.

II. От равиш, равишдош кўмакчилар. „Ҳозирги замон ўзбек тили“ китобида (500-бет) тўғри кўрсатилганидек, баъзи от ва равиш сўзлари, шунингдек, баъзан равишдошлар ҳам кўмакчи вазифасида ишлатилади. Улар асл кўмакчилардан бошқа группани ташкил этади. Чунончи:

а) *тѣмѣн* кўмакчиси йўналиш маъносини англатиш учун, асосан, келишик формаларида қўлланилади: *бѣзѣ тѣмѣннѣ* (//*тѣмѣндѣ*) *ѣдамларѣ*; *Бѣзѣ тѣмѣннѣ бѣр кѣрѣп кетѣнғ*. *Бѣзѣ тѣмѣнғѣйѣм келѣнғ* (юмшоқлик билан, илтимос тариқасида айтилганда -*ларғѣ* аффикслари қўшилади: *бѣзѣ тѣмѣлларғѣйѣм*) *Бѣзѣ тѣмѣндѣ бомейдѣ*; *Бѣзѣ тѣмѣндѣнғ кеткѣн* каби;

б) *кѣрѣ* кўмакчиси ҳам сабаб, бир нарсани асослаш, таъкид маънолари учун кенг қўлланилади: *Мѣлѣйжѣннѣ йѣзѣшѣгѣ кѣрѣ пѣччѣйѣз йѣнѣ бѣр ѣйгѣ қѣптѣ* (< қолибди). *Шунгѣ кѣрѣ тойнѣ тохтатѣ*⁶⁵ *туруппѣз*. *Унданғ кѣрѣ хат бѣлѣн чѣқѣртсѣйнѣр бомейдѣмѣ?* каби.

Бундаги *йѣзѣшѣгѣ кѣрѣ* ўрнида *йѣзѣшѣгѣ қарагѣндѣ* деб ҳам гапирилади;

в) *бурун* — кўмакчиси вақт маъносини англатиш учун кенг равишда қўлланилади: *Сендѣм бурун ѣзу йетѣп келдѣ. Бѣр*

⁶³ Я. Г. Гулямов, Мазкур мақола.
⁶⁴ Тошк.: *Як сару қадам*; тошк.: *бѣррѣв* (бу сўнги мисолда ҳам бор).

бурунг көрдөм буруллөрдөм бурун (Фольк.). Бу маънода *эввал, элгарь, элдэн сўзлари ҳам қўлланилади: сөндэн эввал//сөндэм бурун//сөндэн элдэн каби.*

г) *кегэн* (ад. орф. *кейин*). Бу равиш сўнг маъносида кўп қўлланилади. Сўнг фақат зиёлилар нутқида (камроқ) учрайди. Сарой, қипч.-қорақалпоқ шеvasида *кыйён* дейилади. Андижонда: *Сўз кегэррөк кетсэйъз. Рэйъс сөзлөгэндэнг кегён мэйлъсам тэмэм болдъ;*

д) *бөшқа, ташқаръ* кўмакчилари ҳам шевада кенг қўлланилади: *сөздэм бөшқа ҳечкём йоқ. Бөздэн ташқаръ бөръи қёмэнг;*

III. Равишдош кўмакчилар. Булар *тэртэб* (*сехтэн тэртэп тэ: пэрэвлъ:нэгэчэ эшлэп чъхтэк*). *Бөшлэп* (*гэптэм бөшлэп эшуллэгэ өтүп кетъштэ*), *тэртэп* (*қызлардэн тэртэп, тэ: йэгъллэргэчэ пахта теръштэ*), *қарамей* (*шунггэ қарамей эдам йетъшмэйдэ*), *қарагэндэ* (*бултургэгэ қарагэндэ быйъл//бүйъл қурғақ келдэ*). Яна *көрэ, йэрэшэ, эвэла* (*сенггэ эвэла уйам қёмьрламаймэптэ*).

Х. УНДОВЛАР

147-§. Андижон шеvasида ранг-баранг ундовлар ишлатилади. Улар, асосан, адабий тилдаги ундовлар билан бир хил. Аммо бу шевада ад. тилдаги баъзи ундовлар (чунончи *уфурмоқ, фу!* каби) ва баъзи шаҳар шеваларидаги ундовлар (чунончи Самарқанд ва Бухородаги *эбъ, Хоразмдаги эбыйей, вахей, паҳ* каби) бу шевада бошқа шаклларда ишлатилади.

148-§. Ҳис-ҳаяжон билдирувчи ундовлар *-еҳ* (ад. орф. *эх*): а) афсусланиш, қайғуриш маъноларини ифодалайди: *еҳ, кетэп қэптэ-тэ*. Бунини чўзиб ҳам айтадилар. У ҳолда охиридаги *ҳ* ундоши айтилмайди: *е — е — е*; *кетэп қэптэ-дэ* каби; б) хурсандликни изҳор қилиш маъносида: *Еҳ, қандей йахшъ!*

Бу ундовни бир неча бор такрорлаш билан ёқтирганлик мазмунини англатилади *еҳ-еҳ!* (*//оҳ-оҳ*) *қандай шэртэн нэкэкэн!*

Ҳэҳ ундови норозиликни, маъқулламаганликни англатиш учун қўлланилади: *Ҳэҳ, сенэм келдэймъ? Ҳэҳ, бервэрмэптэ-тэ!*

Еҳ ундови кўпроқ касалликдан қийналганлик чоғида айтилади.

Эҳ ундови: а) мамнунлик, ёқтирганлик маъносини англатади: *Эҳ, қандай йақъмлэй? шэбэдэ келйэптэ*; б) *эҳ, жэньмдэнэм йахшъ көрэмэн*; в) қайғу, хафачилик каби маъноларни англатади: *Эҳ, жэньмдэн тойдурдэнг!*

Үх ундови: а) толганликни билдиради: *Үх, чәрчәттәнг;* б) норозиликни билдиради: *Үх, сәвуғ жәнәмдән өттә. Үх, бу балә:данғ қәчәнғ қутуламъз?*

Ҳәмм ундови таажжуб маъноси учун қўлланилади: *Ҳәмм, хәлъ гәп шундәймъ?*

Бе: ундови рад этиш, инкор, маъқулламаганлик маъноларини англатиш учун: *Бе::, бомагәнғ гәп!*

Хә: ёки ҳә: ундови: а) охиридаги унлини бир қадар чўзиб, товушни товлантириб айтилса, рози эмаслик, унамаганлик маъноси англашилади *Хә::, сәзгә бермеймән! Хә::, өзүм йьймән,* б) бундаги э унлиси бир равишдаги оҳангда чўзиб айтилса, маъқуллаганлик маъноси англашилади. Бу кўпроқ диалогларда келади:

— *Хә:, тоғру әйтәсәз!*

Ә: ундови: а) таажжуб ва сўраш учун; б) бир ишни тингловчидан сўраб тасдиқлатиш учун: *шундәй-ә:?*

Е: ундови: а) таажжубланганликни англатади: *Е::, хәлъ гәп шундәймъ?* б) норозилик: *Е::, бомагәнғ гәпләрнъ гәпәрмәнғ;* в) ялиниш, ёлбориш маъносида: *Е:, бәлам! Менъ рәнжәтә: рмә! (< ранжитаверма).*

Йә: ундови ҳайронлик маъноси учун: *Йә тәвба! Бу нә-мә дегәнғ гәп?*

О: ундови — а) таажжубни билдиради; б) чўзиб ва товушни товлантириб айтилса, унамаганлик, рози эмаслик англашилади.

Хә ундови: а) тасдиқ, маъқуллаганлик маънолари учун: *Хә, әкәйәз шу гәптә әйтувдә!* *Хә, мәйлъ, бәрсейәз бәра қәләнғ.* Бу жавоб ундови ҳам бўлади. — *Қәдәржән, хә:..й!* — *Хәә,* каби; б) товушни бир қадар товлантириб, чўзиброқ айтилса, ҳайронлик маъноси англашилади: *хә:, хәлъ шунақа гәпләр бәрмъ?* каби. Агарда бир босим билан, у қадар чўзмай айтилса, аччиқомуз таъкидлаб айтилганлик англашилади: *Хә, шу гәпнъ әйткәммән, нәмә демәхчәсән?*

Үх ундови ҳориганлик (*үх, чәрчәдәм*), норозилик (*үх, шундәнғ қутулар күм бәрмъкән? үх, жәнәмдән тойдәр-дәнғ*) маънолари учун ишлатилади. Бу маънода яна *уф* ундови ҳам ишлатилади (охирги ундош аниқ *ф* эмас, *ф* ва билабнал *ш* ораллиғидаги товушдир).

Дәд//дәт ундови: а) норозилик билан чақириш маъноси: *дә:д, менъ қутқарьйәнә!* б) норозилик; қийинчилик, азоб; жондан ўтганлик маъносини билдиради: *Дәд//дәт, кәсәл-лътән тойдәм!* в) хушомад маъносини англатади: *дә:д, жәғарләрнъ езвәрдәйьз-ку!*

Юқоридаги туйғуларни ортиқ кучайтириш учун *дәд* дан

олдин *вэй* ундови қўшиб айтилади: *Вэй дэт. Вэй дэт, көз-гънандэң экэнг!* каби.

Вэй ундови: а) оғриқ, безовталикни билдириш учун: *вэй бэшэм! Вэй өлдэм! Вэй, қандей күнггә қэлдэм!*, б) товушни товлантириб айтилса, таажжуб, норозиликни билдиради: *вэй, қанақа кэшъ у? Бу маънода, Бухоро, Самарқандда эбъ:* дейилади. Андижонда *эйъ*.

Шевада *е:* *вэй* ундови ҳам қўлланилади (ҳасрат-надомат, ортиқ ўксинишни англатиш учун).

Эббо: ундови эътироз, норозиликни билдиради: *эббо:* (//эббо:), *ендъ шунушъ кэмъдъ!* каби.

Охҳо: (ад. орф. ўхҳу) ундови ҳайронликни билдиради: *охҳо, эштъманг кетэллэп кетъптэйу!*

Урре! шодлик ва табрик учун.

Хеҳхә: — ажабланганликни ёки шодланганликни билдириш учун ишлатилади: *хеҳхә, энчә эш қъвэръпсэз-ку! хеҳхә(//еҳхе), сээт эккэвопқэлтэ-йу!*

эйъ/эййъ — бу ҳам юқоридагича, ҳайронликни билдиради.

Түф ундови — а) шевада киши бир нарсадан қўрққан чоғларда ичига (қўйлак ичидан кўкракка) туфлашдагина чиқарилади: *түф*, ёки *түф-түф*! б) чиройли қиз ёки йигитни кўрганда: *түфү* ёки *түф-түф*, *көз^с тегмэсэн!* деб қўядилар; в) бир нарсани гўё „ирим-чирим“ қилиб, ёки ҳаромдек ҳисоблаб, унга *түф!* деб ирғитадилар. Бу аксарият ёш болалар ўртасида учрайди; г) „яшин тўполанг“ уйнаган болалар маррага югуриб келиб, „туф!“ дейдилар. Бу билан „маррага етдим“ демакни билдирадилар; д) ариққа энди сув келганда болалар югуриб бориб, оқиб келаётган сувга қараб тупуриб: *туфэвлэкэм, сувнэ бэшъ өзүм!* „дейдилар.

149-§. Чақириш, ундаш (буюриш, хитоб қилиш, ҳайдаш), жавоб каби ундовлар ҳам шевада ранг-барангдир. Чунончи:

а) чақириш ундовлари. Бундай ундовлар, кўпроқ, ҳайвон ва қушларга нисбатан ишлатилади. Шу билан бирга, одамга нисбатан ишлатиладиганлари ҳам бор: *хэй, хуй, хув, хә, хей, хэв* кабилар. Жавоб учун *хе, хә, хэ* баъзан-баъзан муомалада юмшоқлик кўрсатиш маъносида *хэва* ундови ҳам ишлатилади.

Ҳайвон ва қушларга нисбатан: *мәх-мәх* ёки *мәх-мәх-мәх* (от, мол, ит учун. Яна итни *бәкүч* ёки *мәкүч* деб ҳам чақирилади). *Мәх-мәх* — яқинда турган қўй ва мушукка нисбатан ҳам ишлатилади. Узоқроқда турган қўйни *қуррей*, *бақуррей*, мушукни *пэш:* -*пэ:ш-пэ:ш* деб чиқирилади, Ҳайдашда эса бир бор *пэш!* ёки *пэшт!* дейдилар. Узоқда турган итни эса отини айтиб *мәх* ни қўшиб чақирилади (э

унлиси чўзиб, босим билан айтилади): *Мэ:ҳ, Төркөз! Мэ:ҳ, Дөлтэ!* каби. *Тү-тү-тү* — товуқни чақирришда ишлатилади: *гэх, гэх-гэх* — қушларни қўлга чақирриш учун („*Гех! деса қўлга қўнади*“ ибораси шундандир).

Эшакни чақирришда *хот-хот!* ундовини ишлатадилар⁶⁵. Самарқанд—Бухоро—Сурхондарё областларидаги қишлоқларда эшакни *кур-кур-кур* деб чақирришлари учун боласини *күррә* дейдилар;

б) ҳаракатга ундаш, ҳайдаш ундовлари: *чув//чүх!* (отни); *ҳәйт!* (мол ва туяни), *пъш//пъшт!* (мушукни), *къш//къшт!* (товуқни), *қув!* (қушларни), *хъх* (эшакни), *ҳөв-ҳөв-ҳөв* ёки *ғөв-ғөв-ғөв* (буқани ғунажин ва сигирга тезлаш учун);

в) тўхтатиш ундови: *тэк//тэк-тэк!* (отни); руслар билан алоқа натижасида *дёрр!* ундови ҳам ўзлаштирилган. Бу кўпроқ извош ва пригом минувчи аравакашлар тилида ишлатилади. *Хо: :ш!* (сигир ва ҳўкизга), *хо: :к!* (ҳўкизга), *ҳъш//ъш!* (эшакка), *тэсс!* (отни кетга қайтаришда). Қўш ҳайдашда ҳўкизни чегарадан қайтариш учун *қайт* дейилади; 'қайтиб, олдинга бурил' дейиш учун *кел!* дейилади.

150-§. Тақлидий ундовлар. Тақлидий ундовларга жонли ва жонсиз нарсалар (шу жумладан табиий ҳодисалар) чиқарган овозга тақлид этилувчи сўзлар киради. Шевада ишлатиладиган тақлидий ундовлар қуйидагилар;

а) жонли нарсалар ҳақида: *еҳхе//ъхъ, ьхъ-ъхъ* (киши шарпа бергандаги овоз), *қьх-қьх, қьқьр-қьқьр* (киши кулганда чиқарган овози), *вэ: : !* (киши қўрққанда чиқарган овози), *ъх, ьх-ъх* (киши ўнтагандаги овози). Киши қаттиқ кулганда *хэ-хэ-хэ*, пинҳона кулганда *ҳънгър-ҳънгър кулйәптъ*, йиғлаганда *ҳөнгүр-ҳөнгүр* ёки *ҳөнг-ҳөнг йьғлайәптъ*, қаттиқ ва чўзиб йиғлаганда *уввэс тэртъп, хув-хув* деб *йьғлайәптъ* дейилади. Яна *бьдър-бьдър* (тез гапириш), *вэлдър-вулдур* (ўзидан-ўзи алланарсаларни гапириб ўтириш маъноларида).

Ҳайвонлар овози: *ҳэйй* (отники), *хъ-хъ-хъ* (тойники), *мээ: , муму* (сигир ва ҳўкизники), *бээ: !* (қўйники), *мэээ: !* (бузоқ ва қўйники), *бэъэвэ!* *асаса,* (эчкиники), *мъйэв-мъйэв* (мушукники), *вэв-вэв* (ҳураётган итники), *тү-тү-тү* (товуқники), *чъй-чъй* (жўжаники), *вәнг-вәнг* (азобланган, калтак еган итники), *күк-күръй-кү* (хўрозники), *қа-қа-қа-қа-қа: : !* (туққан товуқники), *ҳәнг-ҳәнг* (эшакники), *вавақ-вавақ, пьт-бьлдъқ* (бедананики), *қағ-қағ* (қарғаники), *ғағ-ғағ* (ўрдак ва

⁶⁵ Эшакнинг боласини „хот-хот“ деб чақирриш, асосан, қишлоқларда чорвачилар орасида ишлатилади.

гозники), *кэж-күв* (какку номли қушники), а) *чър-чър* (чум-чуқники), яна *чърқ-чърқ*; б) илонга ҳам нисбат берадилар. Аммо илон кўпинча *вьш-вьш* деган овоз беради; *чағ-чуғ* (зағчаники), *кэкэкэкэ* (лайлакники), *попопъш-попопъш* (попишакники), *кэкълэ-кэкълэ* (какликники), *хув-хув* (қумриники).

б) жонсиз нарсалар овози: *танғ* ёки *тарс* (милтиқ, тўпонча овози), *гүмбур* (замбарак овози), *та-та-та-тат* (пулемёт, автомат овози), *ту-тууут* (паровоз овози), *пэп-пъш*, *пэп-пъш* (паровознинг буғ чиқаргандаги овози), *вэззз* (автобуснинг юргандаги овози), *дът-дът*, *дү: : т* (автомашина сигналининг овози), *қа: : рс* (ёрилган ёғочнинг овози), *ғал-дър-ғалдър* (тегирмон тошининг овози), *ғъйқ* (арава ўқи, эшик туруми овози), *вэвэвэвэ*, *вэу: вэвэвэ* (карнай овози), *бэм-бэм-бэм* (катта болобом овози), *тырр* (барабан, тартарак овози), *шақ* (шақилдоқ овози), *тэрс-тэрс* (узоқдаги отишмада устма-уст отилган милтиқ, тўпонча ўқининг овози), *пырс* (ичида ҳаво ёки суюқлик бўлган кичикроқ нарсани, чунончи пирхи, лиққоқ узум, ичига пуфланган печакгул гулини ёрганда чиқарган овози), *чък* — (а) милтиқ тепкисини босганда; б) ошиқни иккинчи ошиққа урганда чиқарган овози), *вэззз* (автомобиль ғилдирагининг ва пилдирақ пилдирагандаги овози; ўтга сув сепганда берган овози); *шаррр* (қоғоз ва газламини йиртгандаги овози).

Табиатда бундай ҳодисалар жуда кўп бўлиб, шевада уларга тақлидан ишлатиладиган сўзлар жуда кўпдир. Жумладан: *Шэмэл гувүллэп келйэптъ*, *мэмэгүлдүрэк гүлдүрр этйэптъ*. *Йэмғър шатърлатъп йэгйэптъ* каби.

151-§. Тасвирий ундовлар. Булар нарсаларнинг ҳаракати тасвирини ифодалайдилар: *Чърағ лъп-лъп этъб өчүпқэлдъ*.

бърэв леп этъб өтүп кеттъ (ёки... *леппъдъ өтүп кеттъ*), *йалт* (ойна, мис, олтин каби нарсаларнинг ёруғлик акси бериб кўриниши): *Чърағнъ йэръгъ йълт этъп қэлдъ*; *сүв йълтърэ: п көннүйэптъ*; *ларзанғ—эвэрэ ларзанғлайэптъ*; *дрэвэнтъ гүпчэгъ ларзанғ кеттъ иэр-йэр* (Фольк.); *лапанғ—мунча лапанглаб йүрэсэн*; *эттъ үстүдэ лөкүллэп келйэптъ*; *лөкүллэб йүрэсэн-э!* қъмметмей отур; *чъъмдэ бън-нэрсэ қъмър-қъмър қълйэптъ*, *чүмэлтк къргэнггэ охшейдъ*; *қъшьм леп-леп үчйэптъ*. *Ълэн пьланглап кетйэптъ*. *Ромэлтъ* (||*йомэлъ шэмэлдэ ҳэлпэллэйэптъ*||*ҳелпърэйэптъ*); *ҳелпэллэйдъйэ: рей*, *эрэвэгэ чъхсэ*, *чълвърчэ: чъ селкъллэ: йдъ: йэр* (қўшиқ) ва ш. к.

СУХБАТ УТҚАЗИЛГАН КИШИЛАР РҮЙҲАТИ

- Абдужалил Абдурахмонов** — Андижонда 1929 йили тўқувчи оиласида туғилган, ўзбек, касби тўқувчилик.
- Абдулазиз Муҳаммаджонов** — Андижонда 1886 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, касби кавушдўзлик.
- Абдукарим Раҳимов** — Андижонда 1910 йили шойи тўқувчи оиласида туғилган, ўзбек, касби тўқувчи.
- Абдумалик Абдувалиев** — Андижонда 1887 йили пиллакаш оиласида туғилган, ўзбек, касби пиллакашлик.
- Абдуманноф Қамолов** — Андижонда 1910 йили давракаш оиласида туғилган, ўзбек, касби давракашлик.
- Абдулаҳад Азизов** — Хайриобод қишлоғида (Избосган район) 1900 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, олий маълумотли, шоир, касби игнасоз.
- Азимжон Йўлдошев** — Андижонда 1936 йили жугансоз оиласида туғилган, ўзбек, касби сувлуқчи.
- Ақбарали Қосимов** — Андижон шаҳрида 1890 йили дегрез оиласида туғилган, ўзбек, касби дегрезлик.
- Асқар Ойсархўжаев** — Қорасув қишлоғида 1895 йили пичоқсоз оиласида туғилган, ўзбек, касби пичоқсозлик.
- Ачақиз Ғойиббоева** — Андижон район Офтобачичеки қишлоғида 1888 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, уй хўжаси.
- Аҳмаджон Муҳаммаджонов** — Марғилонда 1879 йили тўқувчи оиласида туғилган, 1925 йили Андижонга кўчиб келиб, туриб қолган, ўзбек, эскича саводи бор, касби аврбандлик.
- Баҳриниса Султонова** — Ўшда, 1883 йили туғилган, уй хўжаси.
- Баҳромбек Ҳақимов** — Андижонда 1927 йили туғилган, ўзбек, касби созандалик.
- Ботир Шерматов** — Ўзганда 1890 йили деҳқон оиласида туғилган, касби новвой.
- Ваҳоб Болтабоев** — Фарғона шаҳрида 1910 йили сувоқчи оиласида туғилган, ўзбек, касби қулфсозлик.
- Давронбой Ғозиев** — Андижонда 1901 йили кулол оиласида туғилган, ўзбек, касби кулоллик.

- Зебихон Эрматова** — Андижон район Сарой қишлоғида туғилган, ўзбек, касби дўппидўзлик.
- Иброҳим Орифий** — Қорасув қишлоқлик, 1899 йили туғилган, ўқитувчи.
- Иминжон Мадаминов** — Андижонда 1888 йилда йикчи оиласида туғилган, ўзбек, касби йикчилик-бешикчилик.
- Исмоил Рўзमतов** — 1885 йили Чинобод район Қўштепасарой қишлоғида деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, касби деҳқончилик.
- Йўлбарс Мирзаев** — Хўжабод районидаги Найман қишлоғида 1911 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек (турк уруғидан), касби хизматчи.
- Каримжон Тешабоев** — Андижонда 1926 йили сандиқсоз оиласида туғилган, ўзбек, касби сандиқсозлик.
- Кароматхон Азизова** — Андижонда 1928 йили қандолатчи оиласида туғилган, ўзбек, уй хўжаси.
- Лолахон Иномова** — Андижон район Жалибек қишлоғида 1931 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек.
- Мавлонқул Мирзаев** — Юқори Шаҳрихон қишлоғида 1902 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, касби деҳқончилик.
- Мадамин Аҳмадалиев** — Марғилонда 1878 йили пиллакаш оиласида туғилган, 1925 йили Андижонга кўчиб келган, ўзбек, касби пиллакашлик.
- Маликахон Сайдалиева** — Андижон район Ҳакан қишлоғида 1931 йили туғилган, ўзбек, касби тикувчи.
- Мамадали Нажмиддинов** — Наманган шаҳрида 1892 йили дегрез оиласида туғилган, ўзбек, касби дегрезлик.
- Мамараҳим Қосимов** — Жалолободда 1902 йили аравасоз оиласида туғилган, касби хизматчи.
- Маматқул Қодиров** — Фарғона область, Бағдод район, Қангғли қишлоғида 1884 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек (қангли уруғидан), касби деҳқончилик.
- Мақсудхўжа Мусаев** — 1900 йили Жалабек қишлоғида деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, касби деҳқончилик.
- Мирзаали Ашуров** — Андижон район, Қорақолпоқ қишлоғида 1867 йили деҳқон оиласида туғилган, қорақалпоқ, касби деҳқончилик.
- Мирза Қорабоев** — Наманган шаҳрида 1896 йили пичоқсиз оиласида туғилган, касби пичоқсозлик.
- Мирза Қутбиддинов** — Булоқбоши қишлоғида деҳқон оиласида 1877 йили туғилган, ўзбек (турк уруғидан), касби деҳқончилик.
- Мусабой Эшманов** — Шаҳрихонга яқин Қипчоқ қишлоғида 1881 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек (қипчоқ), касби деҳқончилик.
- Мўйдинбой Холмирзаев** — Андижон (Олтинқўл) район, Уйшун қишлоғида 1907 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, касби деҳқончилик.
- Мўмин Усмонов** — Хўжабод қишлоғида 1897 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, касби деҳқончилик.
- Мунисхон Мусабоева** — Андижонда 1924 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, касби хизматчи.
- Назарали Тошматов** — Андижон (Олтинқўл) район, Сарой қ/с., Қорақалпоқ қишлоғида 1879 йили деҳқон оиласида туғилган, қорақалпоқ, касби деҳқончилик.

- Назиржон Мадаминов** — Андижонда 1891 йили тигбанд оиласида туғилган, ўзбек, эскича саводи бор, касби тигчилик.
- Нодира Ҳақимова** — Андижон шаҳрида 1938 йили ҳунарманд оиласида туғилган, ўзбек, касби тикувчилик.
- Олимжон Парпиев** — Андижонда 1911 йили тандирчи оиласида туғилган, ўзбек, касби тандирчилик.
- Отабой Хўжамбердиев** — Андижонда 1880 йили заргар оиласида туғилган, ўзбек, касби заргарлик.
- Оталиқ Султон ўғли** — Хўжаобод район, Найман қишлоғида 1871 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек (турк уруғидан), касби деҳқончилик.
- Оқчабой Расулов** — Ленин район (Асака), Маркаюз қишлоғида деҳқон оиласида туғилган, ўзбек (юз ёки маркаюз уруғидан), касби деҳқончилик.
- Режабали Исломов** — Андижон район Зовроқ қишлоғида 1875 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, касби деҳқончилик.
- Режабой Масодиқова** — Андижонда 1892 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, уй хўжаси.
- Сидиқжон Ботиров** — Андижонда 1922 йили сандиқсоз оиласида туғилган, ўзбек, бошланғич маълумотли, касби сандиқсозлик.
- Сиддиқ Рамазонов** — Андижонда 1882 йили муқовачи оиласида туғилган, ўзбек, эскича саводли, касби муқовасозлик.
- Саодатхон Асадова** — Андижонда 1910 йили сувоқчи оиласида туғилган, ўзбек, касби найчакашлик.
- Собиржон Фориқов** — Қўқон шаҳрида 1898 йили мискар оиласида туғилган, ўзбек, касби мискарлик.
- Султонхон Тўрахўжаев** — Марғилон шаҳрида 1904 йили кудунгар оиласида туғилган, ёшлигида Андижонга кўчиб келган, ўзбек, касби кудунгарлик.
- Турғунбой Мамажонов** — Шаҳрихонда 1906 йили ошпаз оиласида туғилган, ўзбек, касби пичоқчилик.
- Тожибой Соҳибназаров** — Андижон (собиқ Олтинкўл) район, Сарой қишлоғида, 1902 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек (сарой уруғидан), касби хизматчи.
- Тожихон Фазлиева** — 1911 йили Андижонда деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, касби ўқитувчилик.
- Турсун Шокиров** — Фарғона область Бағдод район, Чўринди қишлоғида 1884 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек (ўзини қоработир уруғидан деб ҳисоблайди), эскича саводи бор, касби деҳқончилик.
- Турғунбой Мамажонов** — Шаҳрихонда 1900 йили пичоқсоз оиласида туғилган, ўзбек, касби пичоқсозлик.
- Турсунхўжа Шодихўжаев** — Қўқон шаҳрида 1900 йили дегрез оиласида туғилган, ўзбек, касби дегрезлик.
- Убайдулла Тожибоев** — Андижонда 1897 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, колхоз раиси.
- Усмонжон Қаюмов** — Андижонда 1928 йили совунгар оиласида туғилган, ўзбек, мактаб ўқувчиси.
- Уста Исомиддин Шокиров** — Андижонда 1878 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, касби дурадгорлик.

- Файзихон Шоабдуллаева** — Андижонда 1868 йили этикдўз оиласида туғилган, ўзбек, уй хўжаси.
- Хайриниса Хўжаева** — Андижонда 1907 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, бошланғич маълумотли, «Пиллакаш» артелининг раиси.
- Шамси Фазлиев** — Андижонда 1905 йили қошиқчи оиласида туғилган, ўзбек, касби ўқитувчилик.
- Эргашбой Абдуллаев** — Андижонда 1914 йили кавушдўз оиласида туғилган, ўзбек, касби гулчи — боғбонлик.
- Эгамберди Зуннунов** — Андижонда 1900 йили новвой оиласида туғилган, ўзбек, темир йўл юкчиси.
- Юсуфжон Маъруфжонов** — Марғилон шаҳрида деҳқон оиласида 1894 йили туғилган, ўзбек, касби дурадгорлик (дўконсозлик).
- Уринбой Маткаримов** — Андижон район Жалабек қишлоғида 1878 йили деҳқон оиласида туғилган, ўзбек, эскича саводли, касби деҳқончилик.
- Ҳомиджон Холматов** — Андижон шаҳрида 1903 йили ҳунарманд оиласида туғилган, ўзбек (ота-боболари уйғур), савдо ходими.
- Ҳожия Раҳматова** — Андижонда 1900 йили новвой оиласида туғилган, ўзбек, касби каштачилик.

МУНДАРИЖА

Шартли қисқартмалар	3
Қириш	4
I. Фонетика	18
1. Вокализм	18
Унлиларнинг характеристикаси	19
Ўзиқ унлилар	49
2. Консонантизм	56
3. Шеванинг бошқа хил фонетик хусусиятлари	95
Бўгин тузилиши	95
Сингармонизм	98
Танглай оҳангдошлиги	100
Лаб оҳангдошлиги	105
Дифтонглашиш масалалари	109
Ундошларнинг иккиланиши	111
Ундошларнинг ўрин алмаштириши (метатеза).	113
Товуш тушиш ёки қисқариш ҳодисаси	113
Товуш ортиш ҳодисаси	120
Урғу	121
II. Морфология	129
1. Жинс категорияси	129
2. Кўплик категорияси	132
3. Эгалик категорияси	138
4. Кесимлик аффикслари ва юктамалар	142
5. Келишиклар	144
6. Келишикларнинг яна баъзи хусусиятлари	149
III. Олмош	156
IV. Сифат	175
Сифат даражалари	180
Сифатларнинг ясалиши	183
Сифатларнинг отга айланиши (субстантивация)	191
V. Сон	192
VI. Феъл	196
Феъл замонлари	196
Феъл майллари	215
Шарт майли	218
Утган замон шарт феъли	222
Феъл нисбатлари	224
Феълнинг ясалиши	231

Сифатдош	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	234
Рашидош	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	235
VII. Раши	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	238
VIII. Боғловчилар	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	244
IX. Юктамалар	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	245
X. Қўмакчилар	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	246
XI. Ундовлар	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	249
Суҳбат ўтказилган кишилар рўйхати	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	254

Иброҳимов С.
Ўзбек тилининг Андижон шеvasи. (Фонетика
ва морфология). Т., «Фан», 1967.
260 бет. (ЎзССР Фан Акад. А. С. Пушкин
номидаги Тил ва адабиёт ин-ти). Тиражи 2000.
Ибрагимов С. «Андижанский говор узбекского
языка».

4Ўз

На узбекском языке

Сабирджан Ибрагимов

АНДИЖАНСКИЙ ГОВОР
УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Изд-во „ФАН“ УзССР
Ташкент—1967

Мухаррир А. Аҳмадхўжаев
Техмуҳаррир Р. Рузиева
Корректор: М. Алиева

Р04185. Теришга берилди 30/XII-1966 й.
Босишга рухсат этилди 21/IV-1967 й.
Формати 60×90^{1/16}—8,12 қоғоз листи. 16,25 босма лис.
Ҳисоб—нашриёт листи 15,7.
Нашриёт №1742. Тиражи 2000. Баҳоси 1 с. 39 т.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонаси,
Черданцев кўчаси, 21. Заказ. 377.
Нашриёт адреси: Тошкент, Гоголь кўчаси, 70.